

**Національна академія наук України
Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України**

на правах рукопису

КОВАЛЬЧУК Оксана Олександрівна

УДК 930.2(477)7.035

**УКРАЇНСЬКЕ ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО
ДОБИ РОМАНТИЗМУ: ВИТОКИ ТА
СТАНОВЛЕННЯ**

**07. 00. 06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні
дисципліни**

**Дисертація
на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук**

**Науковий консультант – доктор
історичних наук, член-кореспон-
дент НАН України
професор Сохань П.С.**

Київ – 2011

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ.....	4
ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ	
1.1. Історіографія проблеми.....	9
1.2. Джерельна база дослідження.....	18
РОЗДІЛ 2. ОБГРУНТУВАННЯ НАПРЯМУ ТА МЕТОДИКИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	24
РОЗДІЛ 3. ПОЧАТКИ УКРАЇНСЬКОГО РОМАНТИЧНОГО ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА ТА ФАКТОРИ, ЩО ВПЛИВАЛИ НА ЙОГО ФОРМУВАННЯ	34
РОЗДІЛ 4. ДЖЕРЕЛО ЯК САМОСТІЙНА ДОСЛІДНИЦЬКА ПРОБЛЕМА.	
4.1. Формування уявлень епохи про старожитності та специфіка становлення навколо них наукових практик у ключі романтичної парадигми	81
4.2. Старожитність як «пам'ятка»: проблема освоєння внутрішнього простору	116
4.3. Особливості розвитку археографії в контексті джерелознавства першої половини 19 ст.	131
РОЗДІЛ 5. СТАНОВЛЕННЯ В ДОБУ РОМАНТИЗМУ ЗНАННЯ ПРО ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО ЯК ПРО ЗАСІБ ПІЗНАННЯ	
5.1. Історія становлення знань про історичні джерела як про засіб пізнання минулого.....	153
5.2. Формування джерелознавчих уявлень у добу романтизму.....	167
5.3. Фальсифікат у контексті романтичного джерелознавства	234
РОЗДІЛ 6. ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ В ДОБУ РОМАНТИЗМУ : ІСТОРИОГРАФІЧНІ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ПИТАННЯ	
6.1. Вивчення давньої історії.....	251
6.2. Джерельна база дослідження історії Київської Русі та періоду феодалної роздробленості в добу романтизму.....	261

6.3. Романтична концепція історії козацтва та джерельна база до неї.....	296
РОЗДІЛ 7. СИСТЕМНІ ТА ФУНКЦІОНАЛЬНІ ЗМІНИ ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ ІСТОРИЧНИХ РОБІТ ДОБИ РОМАНТИЗМУ	
7.2. Кількісні зрушення в потенціалі джерельної інформації....	344
7.3. Якісні зміни джерельної бази	359
7.4. Структурні зміни джерельної бази в епоху романтизму....	379
ВИСНОВКИ	396
ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА.....	402

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ.

ВКЛ – Велике Князівство Литовське.

ВФР – Велика Французька революція.

ЖМВД – Журнал Министерства Внутренних Дел.

ЖМНП – Журнал Министерства Народного Просвещения.

ЗНТША – Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка

ЗС – Запорожская старина.

ІМР – Історія Малої Росії.

КАК – Київська археографічна комісія.

РГТ – Російське географічне товариство.

СЕИВк – Собственно Его Императорского Величества канцелярия.

ЧИОИДр – Чтения Императорского Общества истории и древностей российских.

ВСТУП.

Актуальність теми: Романтизм – надзвичайно важливий період у розвитку європейської історичної науки, адже з ним пов'язано становлення історії як науки: романтизм започаткував принцип історизму, комплексний підхід до вивчення історії, «олюднив» її, показав унікальність національної історії, заклав основи аналітико-культурологічних досліджень. Та й загалом, романтизм підняв історію як науку на найвищий щабель, не дарма добу романтизму називають «добою Історії». До того ж романтизм повсюдно збігся із народженням національних держав. Сьогодні все це як ніколи є актуальним.

З огляду на недостатнє висвітлення, дослідження українського історичного джерелознавства в добу романтизму є темою актуальною і має важливе наукове і практичне значення. Системний аналіз теорії і практики українського джерелознавства доби романтизму сприятиме формуванню цілісного уявлення про становлення історичної науки в Україні.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження здійснювалося в межах науково-дослідної роботи Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського за темою «Історія та культура України у рукописних та іконографічних джерелах XVIII – XX ст.» (0108U004597).

Мета і завдання: Головна мета - аналіз особливостей розвитку українського джерелознавства 10-х – 60-х років 19 ст. Тому в роботі ставляться і вирішуються наступні **завдання:**

- висвітлити основні фактори, що впливали на утвердження романтичної моделі джерелознавства в першій половині 19 ст.;
- з'ясувати особливості джерелознавчих уявлень українських істориків першої половини 19 ст.;
- встановити основні напрямки джерелознавчої роботи в 10-х – 60-х роках 19 ст.;

- проаналізувати зміни, що відбулися в уявленнях істориків-романтиків про джерельну базу історичних досліджень;
- зіставити систему знань з практичною роботою істориків-романтиків із джерелами в процесі дослідження історії України.

Об'єктом дослідження є науковий спадок українських істориків першої половини 19 ст., розглянутий через романтичну парадигму.

Предметом дослідження є джерелознавчі уявлення істориків, які заклали основи романтичної парадигми в Україні.

Методологічні основи дисертаційного дослідження. Дисертант послуговувався методами історичного, порівняльного та системного аналізу, комплексного підходу, використовував проблемно-хронологічний метод дослідження.

Хронологічні межі. Самі часові рамки романтизму є досить відносними: для німецького суспільства добою романтизму вважається кінець 18 – поч. 19 ст. Французький романтизм триває перші 30 років 19 ст. [456]. Для Польщі хронологічні рамки зсуваються до 20-х років 19 ст. як початку романтизму [326]. Друга чверть 19 ст. також і для України є часом розквіту романтизму [384], хоча перші його прояви на українському ґрунті прийнято вбачати в появі «Історії Русів» [459]. Для нашої роботи актуальними є 10-ті - 60-ті роки 19 ст. Саме з відкриттям Харківського університету і впливом великої кількості німецьких вчених ми пов'язуємо процеси утвердження в історичній науці романтичної парадигми.

Хоча період становлення романтичної доби в Україні є досить пізнім (у порівнянні з німецьким), на українську історичну науку, а отже, й на джерелознавство, романтизм мав довготривалий вплив [448]. Роботи таких істориків, як М. Костомаров, М. Максимович, П. Куліш, І. Срезневський, написані у другій половині 19 ст., продовжували носити яскраві риси романтизму. Тому деякі з них, хоч і написані значно пізніше окресленого періоду, також потрапили у поле нашого зору.

Територіальні межі дисертації визначені етнічними українськими землями у сучасних державних кордонах України.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що вперше в українському джерелознавстві розглядається науковий спадок істориків другої чверті 19 ст. під кутом романтичної парадигми. Виділяються ті тенденції і явища, що вказують на присутність романтичного стилю мислення у джерелознавстві.

Теоретичне та практичне значення дослідження полягає в тому, що одержані результати і викладені в ньому положення збагачують знання з історії становлення вітчизняного джерелознавства, повніше реконструюють його генезу, розкривають специфічні ознаки, теоретичні засади і найхарактерніші тенденції розвитку.

Матеріали дисертації можуть бути використані при підготовці узагальнюючих праць з історіографії та джерелознавства, при розробці проблем спеціальних історичних дисциплін.

У навчально-педагогічній практиці результати дослідження можна використовувати при написанні підручників та підготовці університетських курсів з історії джерелознавства, історіографії.

Особистий внесок здобувача. У опублікованій у співавторстві з професором І. Вербою статті дисертанту належить опрацювання архівного матеріалу та написання тексту статті. Ідея статті була розроблена спільно зі співавтором.

Апробація роботи. Результати дисертаційного дослідження доповідалися на всеукраїнській конференції «Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності», присвяченій 135-й річниці від дня народження вченого (м. Київ, Інститут українознавства, жовтень 2001 р.); «Біографічна некрополістика в контексті сучасної історичної науки. Основні джерела та результати дослідження» (Київ, 14 - 16 листопада 2002 р.); на Міжнародній науковій конференції «Українська археографія та джерелознавство: надбання та перспективи» (Хмельницький, 20-22 травня 2004 р.); «Михайло Максимович і українська історична наука» (10

листопада 2004); на Міжнародному науковому конгресі українських істориків «Українська історична наука на шляху творчого поступу» (Луцьк, 17 - 19 травня 2006 р.); на Міжнародній конференції «Українська діаспора: діяльність, джерела та дослідження» (Ялта, 11-15 червня 2010 р.).

Публікації. За темою дослідження видано монографію «Українське джерелознавство доби романтизму» та 20-ть наукових статей у фахових виданнях.

Структура дисертації зумовлена поставленими проблемами, метою та завданнями і складається зі вступу, семи розділів, висновків та списку використаних джерел і літератури. Джерела становлять 241 позицію (с. 402-426), література – 307 позицій (с. 426-457). Обсяг дисертації - 457 сторінок, з яких основний текст складає 401 сторінку.

РОЗДІЛ 1.

ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ І ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

Романтична модель української історичної науки є темою малодослідженою. Новий спалах інтересу до цієї теми припадає на кінець 20 – початок 21 ст. Фундаментальною щодо цього стала книга Л. Зашкільняка «Методологія історії від давнини до сучасності» [333].

Дослідження загальнометодологічного рівня доповнюються цілою низкою спеціалізованих досліджень. Основний їх масив припадає на історіографію історії України. На методологічному рівні проблему впливу романтизму на вітчизняні дослідження історії розглянуто в дисертації С. Легези [401]. У роботах В. Кравченка, І. Колесник, О. Яся розглядаються окремі аспекти того чи іншого питання на загальному тлі романтичної доби [378; 391; 528; 529].

Аналізуючи рівень вивченості такої теми, як «джерелознавство доби романтизму», можемо зазначити, що в більшості спеціальних досліджень ми не знайдемо окремо виділеного й артикульованого періоду романтизму як окремої проблеми історії джерелознавства. Найчастіше сам період присутній, але під іншими назвами. Відповідно й романтизм як певна мислительна парадигма або взагалі не брався до уваги, або присутній у вигляді одного з багатьох впливів, що формували джерелознавчий горизонт епохи. Лише наприкінці 20 - на початку 21 ст. в Україні з'явилися спеціальні дослідження, в яких вплив романтизму визнаний ключовим фактом, що впливав на формування українського джерелознавства. Цей напрямок представлений перш за все дослідженням О. Богдашиної «Джерелознавство історії України». У ньому автор фактично вперше в

історії вітчизняного джерелознавства спробувала висвітлити обриси українського джерелознавства періоду романтизму. О. Богдашина зробила це у формі переліку типових рис (стислість розділу про романтизм зумовлена самим форматом дослідження – навчально-методичний посібник). До нього потрапили достатньо різні за своїм характером риси: одні стосуються світоглядних засад («Ідеалізація ...старовини» [270, с. 122]), інші – характеризують тенденції епохи («Характерною ознакою розвитку більшості історичних дисциплін того періоду була підтримка, навіть меценатство з боку високопоставлених чиновників» [270, с. 124]).

Розглянувши узагальнюючі праці з історії джерелознавства доби романтизму, звернемо увагу на дослідження напрямків джерелознавчої роботи в означений період. Попередньо підсумовуючи досвід вивчення рівня досліджуваності проблематики, можна зазначити, що у вітчизняній науці значно краще вивчено тему історичних джерел як матеріалу для реконструкції історичного минулого істориками першої половини 19 ст. Розпочав обговорення цього питання Г. Карпов, який в декількох дослідженнях, основними з яких є «Критичний огляд опрацювання найголовніших російських джерел» (М., 1870) та «Костомаров як історик Малоросії» (М., 1871) дав ґрунтовний аналіз рівня використання актового матеріалу українськими істориками 20-х - 50-х років 19 ст. [31; 32]. Г. Карпов, критично оцінюючи здобутки української («малоросійської») історичної науки, що базує свої висновки на бічних та маловірогідних джерелах, пропонує ґрунтовніше підійти до актового матеріалу, що знаходився в центральних архівосховищах російської імперії. У наш час таке «спеціалізоване» вивчення джерелознавчих практик представників української історичної науки першої половини 19 ст. здобуло певну популярність. Можна виокремити декілька напрямків: використання істориками-романтиками давньоруського літописання в якості джерел (представлене роботами М. Маркова, Н. Бойко [272; 413]), роль козацького літописання у історичних дослідженнях українських істориків зазначеного

періоду [263; 314; 315]. Окрім того, існує велика історіографія з питання використання істориками-романтиками етнографічних та фольклорних матеріалів як історичних джерел.

Протягом 19 - поч. 20 ст. виходили поодинокі розвідки і статті, присвячені різноманітним питанням джерелознавства: формуванню джерельної бази, методам роботи з джерелами, джерельним пріоритетам істориків 19 ст. Серед них сучасні історики [287] відзначають роботи В. Іконникова в царині методики історичного дослідження. Присвятивши розгляду історії критики як основного методу роботи з історичними джерелами низку робіт, В. Іконников змушений виділити джерелознавчі підходи «малоросійської школи» в окрему форму критики, представлені в основному поглядами М. Костомарова [338].

Джерелознавчу тематику продовжили М. Грушевський [301] та П.Клепацький [361]. На основі вивчення наукового спадку М. Максимовича підмітили одну з найголовніших рис романтичного джерелознавства – розширення в 20-х - 50-х роках джерельної бази за рахунок залучення нових видів джерел. Персоналістичний напрямок дослідження історії джерелознавчої думки на сьогодні є найпоширенішою формою роботи. В окремих статтях та монографіях розглянуто різні аспекти джерелознавчої діяльності М. Костомарова, І. Срезневського, Д. Зубрицького, І. Вагілевича, П. Куліша, О. Духновича, М. Лучкая.

Спробу дослідити джерелознавство першої половини 19 ст. як цілісну систему, що характеризується не лише практичною роботою, а й певним рівнем теоретичних узагальнень, зробив Д. Багалій у статті про розвиток історичної науки в Харківському університеті [256].

Сьогодні в галузі теорії історичного джерелознавства варто відзначити спроби А. Атаманенко за допомогою вивчення практики роботи з джерелами вийти на теоретичні узагальнення [253] Також цінними є спроби цієї ж дослідниці на базі власних та М. Ковальського напрацювань у галузі вивчення практики роботи з джерелами істориків 18 – 19 ст.

сформулювати теоретичні засади історичного джерелознавства, визначити його мету та джерельну базу [254].

Незважаючи на існування певного досвіду дослідження історії джерелознавства, в тому числі й 20-х - 60-х років 19 ст., це питання все ще залишається відкритим. Як підсумувала А. Атаманенко, на початок 21 ст. українським джерелознавством все ще не сформовано цілісного погляду на власну історію, а її вивченню протягом двох століть присвячено лише декілька статей та досліджень [253, с. 339].

Певну прогалину в галузі дослідження розвитку вітчизняного джерелознавства заповнюють історіографічні дослідження. Так, В.Іконников у своїй фундаментальній праці, присвяченій російській історіографії, 40-ві роки 19 ст. [339, с. 1953 – 1955] визначає як час нарощування джерельної бази переважно за рахунок зразків козацького літописання. Він перераховує основні надбання тогочасної археографії: видання літопису Самовидця, Густинського літопису, «Історії Русів», літопису Величка. В. Іконников, окрім літописів, відзначає і видання «щоденників і колекцій листів» [339, с. 1954].

Однією з перших спроб дослідити окремі аспекти роботи з історичними джерелами в контексті розвитку студій історії України є монографія М. Марченко [415]. Серед інших тем найгрунтовнішою видається спроба дослідниці визначити внесок українських істориків, зокрема М. Максимовича, у розвиток джерелознавчої критики, що стало продовженням теми, започаткованої В. Іконниковим.

Такі питання, як спрямованість джерелознавчої роботи, внесок цього періоду у загальну справу розвитку історії порушує в своїй роботі Л.Коваленко [365]. До кола українських істориків потрапляє Т. Шевченко, внесок якого в розробку концепції історії України розглядає дослідниця. Головною тезою дослідження є те, що в цей період джерелознавча робота в Україні розгорталася відповідно до двох ідеологічних напрямків: частина істориків формувала буржуазно-націоналістичну концепцію історії України,

інша – посилювала імперську концепцію. Щодо першої, то ідеологами буржуазно-націоналістичної концепції визнавалися П. Куліш та М. Костомаров, які й заклали її джерельну базу. Особливе місце відводилось М. Костомарову, який «увів до вжитку значну кількість нових документів» [365, с. 17]. Діяльність Київської археографічної комісії дослідниця оцінює подвійно: з одного боку, її було створено під формування джерельної бази «монархічного напрямку з антипольським спрямуванням» [365, с. 18]. А з другого завдяки присутності в ній українських істориків, що створили концепцію національної історії, її діяльність оцінювалась як поширення джерел саме під цю концепцію. На відміну від Київської археографічної комісії Одеське товариство історії і старожитностей послідовно виконувало політичне замовлення з формування джерельної бази з метою «обґрунтувати історичні права царату на Новоросію» [365, с. 18].

Цікавим є певний відступ Л. Коваленко від загальноприйнятої тези про буржуазно-націоналістичний характер українських істориків цього періоду. Так, дослідниця зазначає, що М. Костомаров намагався дослідити «психологію народної душі», для чого й шукав джерела.

Важливими є зауваги Л. Коваленко щодо розширення кола історичних джерел у цей час. Провідне місце в опрацюванні і введенні матеріалу як історичного джерела дослідниця віддає М. Максимовичу. Щодо його методів роботи з джерелами, то тут Л. Коваленко відмічає прямий вплив природознавчих методик.

Цінною є робота В. Кравченка «Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина 18 – середина 19 ст.)» (Х., 1996). Дослідник виділяє романтичний період в історіографії, окреслює специфіку романтичної концепції історії України й відповідно торкається проблематики добору історичних джерел, що забезпечують своєрідність романтичного бачення. Поєднання історіописання з літературою забезпечило домінування наративних джерел. Надмірне захоплення фольклором вплинуло на формування джерельної бази історичних

досліджень. «Запорозька старовина» І. Срезневського, що була спробою підвести джерельний фундамент під нові концепції історії України, містила значну частину фольклорного та етнографічного матеріалу. У той же час виокремлення нових тенденцій здійснюється на тлі загального огляду джерельної бази історичних досліджень. Показовими в цьому плані є дослідження В. Кравченком джерельної бази однієї з найгрунтовніших робіт зазначеної доби – «Історії Малоросії» М. Маркевича: «В процесі написання своєї роботи історик міг використовувати не лише традиційні першоджерела, до яких належали твори козацьких літописців: Самовидця, Г. Граб'янки та його численних послідовників та компіляторів, гетьманські статті та універсали, офіційні розпорядження урядів Росії та Речі Посполитої відносно України. Він був знайомий з такими важливими джерелами, які відносно недавно стали широко використовуватись російськими істориками: це «Опис України» Г. Боплана, описання подорожі по Україні середини 17 ст. митрополита Макарія, українські історичні пісні у виданнях М. Цертелєва, М. Максимовича, І. Срезневського та інших фольклористів... В цілому М. Маркевич мав у своєму розпорядженні більший запас відомостей про історичне минуле України, аніж будь-який з його вітчизняних та закордонних попередників» [391, с. 309]. Підкреслюючи вагомість означеного періоду для перетворення історіографії на самостійну науку, В. Кравченко як один з головних факторів цього процесу називає розвиток вітчизняного джерелознавства та археографії [391, с. 329].

Почасти питань джерелознавчого характеру торкнулися автори курсу лекцій «Історіографія історії України» [388]. Серед інших історіографічних досліджень зазначене вирізняється всеохопністю. У таких статтях, як «О. М. Бодянський», «М. А. Маркевич», «Археографічні видання. Діяльність Київської тимчасової комісії для розбору давніх актів», «І. І. Срезневський», «Одеське товариство історії і древностей. А. О. Скальковський», «М. О. Максимович», «М. І. Костомаров», «П. О. Куліш»,

«Західноукраїнська історіографія першої половини 19 ст.» проаналізовано доробок переважної більшості істориків, який можна віднести до доби романтизму. Оскільки в дослідженні представлений в основному персоналістичний підхід, то й загальні проблеми джерелознавства розглядаються в контексті наукової спадщини того чи іншого історика.

Якщо аналізувати весь джерелознавчий спадок української науки, то наше дослідження за структурою наближається до праці Д. Багалія, поданої в томі 2-му «Вибраних праць». Розділ II частини II [255, с. 222-229], та в розділах III – IX частини III проаналізовано джерельний потенціал залишків минулого щодо висвітлення історії України, а також роботу з ними у пошука джерельної інформації для підтвердження тієї чи іншої історичної концепції Д. Бантиша-Каменського, М. Маркевича, О. Бодянського, М. Іванишева, М. Костомарова, П. Куліша. Наведено їх роздуми щодо джерельного потенціалу письмових пам'яток. Поряд з тим в частині I-й є окремі думки Д. Багалія що можна віднести до дослідження історії становлення знань про історичне джерело як самостійну проблему. Вони стосуються письмових пам'яток. Так Д. Багалій з'ясовує, що у І. Срезневського є роботи, де він зосереджується на давньоруських літописах перш за все як на пам'ятках епохи незалежно від їх інформаційного потенціалу та його якості. Він досліджує літописи загалом як жанр, з'ясовує ранні форми літописних записів, причини становлення та розвитку літописання [255, с. 68]. У М. Костомарова історик відмічає цікавість до автора тексту, до його світоглядних уявлень і того, як вони впливають на фіксацію історичних подій. Д. Багалій звертає увагу на те, що цей історик цікавиться структурою тексту [255, с. 69]. Також Д. Багалій відмічає довіру окремих істориків відчуттям та інтуїції в опрацюванні пам'яток минулого. Зокрема, М. Костомаров до правильних висновків інколи приходив не завдяки критичному аналізу, а саме завдяки «своїм художнім почуттям» [255, с. 70-71]. Так само, як і П. Куліш, який на думку Д. Багалія мав «велике чуття в пам'ятках письменства» [255, с. 125], користується перш за

все своїми відчуттями в опрацюванні літопису Самовидця, і вони його не підводять.

Робота Д. Багалія тим цінніша, що у вітчизняній науці джерелу як самостійній дослідницькій проблемі приділено значно менше уваги, ніж джерелу як засобу пізнання минулого. Традиційно ця тема висвітлюється в контексті історії археографії як науки, що безпосередньо займається вирішенням питання передачі пам'ятки старовини. Визначальною в цьому плані є стаття М. Грушевського [302]. Історик відзначив, що кожна епоха пропонує свої шляхи вирішення цієї проблеми. Хоча в узагальнюючій роботі з проблем українознавства археографія згадується побіжно, проте ці короткі зауваги носять методологічний характер. М. Грушевський до основних змін, що відбувалися в українській археографії першої половини 19 ст., відносить зміну підходу до передачі тексту, появу нових видів джерел (фольклорних) і постановку питання про методи їх передачі, нові форми археографічних публікацій як якісно новий крок на шляху до автентичної передачі пам'ятки, тощо. У подальшому дослідження цієї проблематики переноситься в персоналістичну площину, розглядаються у кожному випадку окремо. Ґрунтовністю вирізняється стаття І. Крип'якевича «Археографічні праці Миколи Костомарова» [393]. Для І. Крип'якевича звернення М. Костомарова до фольклорних джерел і розчарування в літописах та архівних матеріалах було зміною, яку «не можна назвати щасливою» [393, с. 108]. Отже, в основному І. Крип'якевич зосереджується на діяльності М. Костомарова з підготовки та видання актів. Їх видання, як зазначає історик, було чітко регламентовано Петербурзькою археографічною комісією. У результаті еволюції правила видання письмових пам'яток наблизилися до сучасних вимог щодо максимально точної передачі оригіналу: «Акти мали бути списані передусім з оригіналів; копії допускалося, коли оригіналів не було. “При переписуванню актів заховано строго давні форми мови...” до актів додано

палеографічні описи оригіналів або копій і означено, в якій бібліотеці або архіві переховуються» [393, с. 115].

Персоналістичний підхід не охоплював усієї проблематики, як от епохальні зміни у ставленні до письмових пам'яток минулого України, але вносив конкретику. Можна назвати такі статті, як «Д. І. Зубрицький і його діяльність в галузі спеціальних історичних дисциплін» Я. Ісаєвича. [345], «М. О. Максимович – археограф» В. Павелко [438], «З історії розвитку археографії на Півдні України: Аполлон Скальковський» В. Хмарського [501].

Масштабніша картина щодо роботи з пам'ятками та зміни її форм подається у працях, присвячених діяльності історичних товариств і установ. Так, на прикладі діяльності Київської археографічної комісії та Одеського товариства історії та старожитностей формується уявлення про ті принципи роботи з пам'ятками, що в 1840-х роках стали вже загальноприйнятими, і в той же час дослідники зазначають власний їхній внесок у розвиток пам'яткознавства. Новим було розширення репертуару, дбайливіше ставлення до передачі тексту пам'ятки, забезпечення супроводу у вигляді приміток, передмов, термінологічних словників тощо. У цьому плані визначальними є роботи О. Журби «Київська археографічна комісія 1843-1921: Нариси історії і діяльності» [327] та В. Хмарського «Археографічна діяльність Одеського товариства історії і старожитностей» [500].

Пам'яткознавча тематика домінує в дослідженнях, що присвячені роботі того чи іншого історика над окремою письмовою пам'яткою. Такою є праця М. Корпанюка «Дзвін предківської слави (“Слово про Ігорів похід” в опрацюванні Михайла Максимовича)» [384] Дослідник аналізує всі форми роботи М. Максимовича над текстом пам'ятки: прочитання; тлумачення змісту; робота над мовою пам'ятки; контекст її створення.

Певним чином всі дослідження, присвячені фольклорній діяльності І.Срезневського в 40-х - 60-х роках 19 ст., порушують аналогічні питання щодо давніх пам'яток минулого і методів їх опрацювання.

Отже, підсумовуючи, можемо зазначити, що в освітленні окресленого періоду бракує праць загальнотеоретичного характеру з історії джерелознавства, які б виходили за межі персонального рівня дослідження і подавали б загальну картину стану джерелознавства в даний період. Окрім того, з огляду на диспропорцію розвитку, малодослідженою є тема джерела як самостійної дослідницької проблеми. Також напрацювання в галузі практичного джерелознавства створюють передумови для формування нового напрямку теорії джерелознавства. А саме, виходячи з практичної діяльності того чи іншого історика з добору джерел, надання джерельних пріоритетів, цитування або навпаки – ігнорування інформаційного потенціалу того чи іншого джерела сформуванню системи його теоретичних уявлень і зівставити її з загальнометодологічним рівнем знань епохи романтизму.

1.2. Джерельна база дослідження

До джерельної бази дослідження входять як традиційні комплекси, що є базовими для дослідження історії джерелознавчої думки, так й достатньо умовні, «факультативні», сформовані під певного типу проблему.

Перш за все перед нами постало завдання виокремлення текстів теоретичного характеру або таких, що містять теоретичні зауваження істориків означеної доби. Проблематичність цього завдання унаочнюється відсутністю тематичних публікацій, про що свідчить «Хрестоматія з теоретичного джерелознавства» [407]. Публікація безумовно цінна й новаторська. Однак, незважаючи на те, що в ній зібрані здобутки в царині як теоретико-методологічного, так і практичного джерелознавства, серед авторів тексту фактично відсутні українські історики-романтики. Тому основним нашим завданням з формування джерельної бази було виокремлення корпусу текстів провідних істориків України першої половини 19 ст., за якими можна було б скласти уявлення про систему

джерелознавчих знань в епоху романтизму. В дослідженні були використані матеріали оглядів, у яких той чи інший історик торкається проблем джерелознавства. Дослідженнями теоретичного характеру є «Пісня про Ігоревий похід, критичний розгляд» М. Максимовича, його ж «Повідомлення про південноруські літописи...» та «Повідомлення про літопис Григорія Грабянки»; серія статей І. Срезневського, де викладено нові підходи у вивченні переважно письмових старожитностей як пам'яток минулого, окреслено основні правила їх дослідження та публікації, визначені перспективи цього напрямку джерелознавства.

Окремих публікацій, де порушуються теоретичні проблеми джерелознавства, не так багато, більшість думок теоретичного характеру знаходяться у вступних, коментарях до різного типу джерел. До таких належить «Вступ» М. Максимовича до «Малоросійських пісень» (М., 1827) та вступні частини до фактично всіх його розвідок, в яких історик характеризує джерельну базу того чи іншого дослідження; «Вступ» М. Шашкевича до «Русалки Дністрової»; «Вступ» Д. Зубрицького до «Критико-історичної повісті минулих літ Червоної та Галицької Русі» та «Історія давнього Галицько-Руського князівства»; коментарі П. Куліша до матеріалів, вміщені в його ж «Записках про Південну Русь» та «Михайлі Чарнишенку...»; «Вступ» М. Костомарова до 2-го видання «Богдана Хмельницького»; коментарі М. Маркевича до історичних матеріалів «Історії Малоросії» (т. 5); вступні статті О. Бодянського до публікованих ним джерел з історії України, тощо.

Надзвичайно плідними для виявлення здобутків теоретичного рівня виявилися листи М. Максимовича, П. Куліша, І. Срезневського, М. Маркевича. Частина з них опублікована, решта – знаходиться в архівах. Продуктивними ці матеріали стали для формування «віртуального» словника з джерелознавства. На основі листування вдалося з'ясувати найрозповсюдженіші джерелознавчі терміни, та їх змістове наповнення, етапи роботи над історичними джерелами, елементи класифікаційної

системи, джерельні пріоритети зазначеної доби, практичні прийоми з отримання джерельної інформації.

Багато цінного матеріалу джерелознавчого характеру містять окремі історичні дослідження, що демонструють методика роботи з джерелами, пріоритети у виборі джерельного матеріалу. Окрім того, часто у примітках, а також у самому тексті, містяться коментарі до того чи іншого джерела, що вже є матеріалом для теоретичних узагальнень.

У той же час, оскільки акцент у нашому дослідженні зроблений на парадигматиці мислення, особливу увагу приділено матеріалам, що мають колективний характер осмислення проблем джерелознавства, зокрема серіям статей і публікацій різних авторів, присвяченим одній проблематиці або певному джерелу; взаємодоповнюючим коментарям. Підвищену інформативність мають матеріали дискусійного характеру. Як довів на матеріалі філологічних дискусій М. Епштейн, джерелознавчих дискусій - С.Валк, та історіографічних - В. Козлов, вони не стільки демонструють розбіжності у поглядах, як вказують на характер спільних ідей певної епохи. Цінним джерелом є епістолярна спадщина істориків, яку ми намагалися розглядати не у відокремленому (за персоналіями) ракурсі, а як великий метатекст, як єдину площину пульсації наукової думки, де джерелознавчі проблеми, що піднімалися М. Маркевичем й О. Бодянським, переходять до історіософських роздумів М. Максимовича, а варіанти їх вирішення вже на новому методологічному рівні пропонують П. Куліш, М.Костомаров та І. Срезневський.

Варто зазначити, що нами було залучено не лише матеріал, який чітко вкладається в зазначені хронологічні межі, але й дослідження пізніших часів. Це зумовлено декількома причинами. Зокрема, розгром Кирило-Мефодіївського товариства відтермінував вихід багатьох робіт істориків, членів цієї організації. Також епоха романтизму була часом накопичення матеріалу, вагу та значення якого не завжди можна було усвідомити одразу. Необхідний був певний час. Саме 70-ті роки 19 ст., зокрема для

М.Костомарова, стали підсумковими у проробленій ним роботі в 1840-х роках. Про це свідчить той факт, що свої теоретичні висновки він базував на дослідженнях романтичної епохи. До них належать такі статті, як «Відношення російської історії до географії та етнографії» «Відповідь Г.Карпову» тощо. Інколи розпочата в добу романтизму робота в силу новизни набувала теоретичної зрілості в пізніші часи. Тому, хоча перші пам'яткознавчі розвідки І. Срезневського стосуються 1830-х років, як свідчать архівні матеріали та перші публікації, ця форма роботи з джерелами як окремий вид діяльності осмислюється ним лише в 60-ті - 70-ті роки 19 ст.

Фактично всі основні міркування істориків доби романтизму з теорії джерелознавства були ними публічно висловлені, окремі джерелознавчі дослідження, що є незакінченими, носять підготовчий або ескізний характер, залишаються неопублікованими і знаходяться в архівосховищах України. В дисертації використано матеріали з фондів ІР ЦНБ України ім. В. Вернадського НАН України, ІЦДІА України у м. Києві, Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України.

Провідне місце в нашому дослідженні займають фонди Інституту рукопису Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського Національної Академії наук України в м. Києві. Серед усіх використаних фондів, найбільше матеріалу з означеної проблематики міститься у тих, що пов'язані з життям і творчістю М. Максимовича. І це не випадково, оскільки сам М. Максимович є ключовою фігурою українського джерелознавства першої половини 19 ст. Саме він доклав чимало зусиль для виведення практичної роботи з історичними джерелами на теоретичний рівень узагальнення. Найбільше матеріалів, дотичних до означеної проблематики містить фонд ІІ «Історичні матеріали». У цьому фонді зібрані не лише підготовчі матеріали, використані М. Максимовичем в процесі написання окремих розвідок, але й незакінчені начерки, що так і не були опубліковані.

Власне їх незавершений характер і став, мабуть, головною причиною того, що історик так і не наважився їх опублікувати. Але ці матеріали містять окремі думки, що доповнюють цілісну картину поглядів М. Максимовича на проблеми джерелознавства.

Менше в кількісному плані нами було виявлено дотичних матеріалів у фондах Центрального історичного архіву України в м. Києві. Серед трьох фондів, залучених нами в процесі дослідження, найактивніше використовуються матеріали особистого фонду М. В. Юзефовича, а саме, листи до нього різних осіб.

Багато ілюстративного матеріалу до літературно-етнографічних устремлінь епохи містять архіви Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України. Серед усіх фондів найінформативнішим для нас виявився фонд третій М. М. Білозерського. Серед матеріалів містяться ті, що належать П. Кулішу. Документи різного характеру: це і документи нормативного характеру, зокрема «Розпорядження про допуск Куліша до архівів», і матеріали підготовчого характеру, що дають можливість з'ясувати принципи роботи П. Куліша з історичними документами. Таких матеріалів більшість. Це різноманітні «Выписки», «Извлечения», «Ведомости». Їх вивчення проливає світло на питання практичного джерелознавства. А саме, зіставлення виписок П. Куліша з текстами оригіналів документів дає можливість з'ясувати концептуальні погляди історика на окремі питання з минулого України. Зокрема, аналіз випущених місць вказує на ту інформацію, яка з точки зору П.Куліша була малоцінною. Навпаки – виписані уривки вказують на дослідницькі пріоритети історика. Плідним є зіставлення «Извлечений из дневника полкового стародубского судьи Николая Даниловича Ханенко, впоследствии генерального хорунжего» (Од. зб. 520) з самим щоденником М. Ханенка. На основі виписаних відомостей можемо зазначити, що в 40-х роках 19 ст. П. Куліша цікавило таке питання, як колорит епохи, адже виписана інформація багато в чому стосується

побуту козацької старшини. Також сам перелік матеріалів вказує, що історика цікавили переломні моменти та ключові питання історії України. Зокрема це стосується договірних статей Б. Хмельницького (Од. зб. 528), та одного з останніх сплесків активності козацької еліти по відстоюванню залишків автономії України за часів гетьманування К. Розумовського (Од. зб. 529). Одним з ключових питань, що досліджувалося істориками у 10-х – 60-х роках 19 ст. була історія козацьких формувань. До цього питання долучається й П. Куліш, збираючи матеріали (Од. зб. 523).

Окрім справ, внесених в перелік архівних матеріалів, використаних в дисертаційному дослідженні з фонду третього Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України, існує цілий ряд матеріалів, які добре ілюструють настрої, вподобання та пріоритети першої половини 19 ст. Це документи, пов'язані з діяльністю М. Білозерського. Відомості про колекційні матеріали, тематичні виписки, підбірки друкованих статей та архівних матеріалів, зроблені М. Білозерським багато в чому підтверджують висловлені нами погляди, а також сприяють індивідуалізації узагальненої моделі джерелознавства.

В той же час, враховуючи особливості нашого дослідження, варто зупинитися на джерельних пріоритетах. Оскільки головною проблемою нашого дослідження є формування уявлення про джерелознавчу модель доби романтизму, то головними джерелами є матеріали, що містять свідомісні форми роботи істориків-романтиків із зазначеної тематики. Це роботи перш за все теоретичного плану, що, зважаючи на їх наукову вагу, були опубліковані ще за життя самими авторами. Тому пріоритетними для нашого дослідження є джерела опубліковані, архівні ж матеріали, виявлені нами, в більшості випадків мають додатковий, доповнюючий характер.

РОЗДІЛ 2. ОБГРУНТУВАННЯ НАПРЯМУ ТА МЕТОДИКИ ДОСЛІДЖЕННЯ.

Українське історичне джерелознавство як наука постало лише в другій половині 19 ст.: «...джерелознавство як особлива галузь історичної науки сформувалось приблизно в другій половині 19 ст....» [289, с.3]. Згідно з твердженням більшості істориків лише наприкінці 19 ст. було вироблено і теоретично обґрунтовано цілісну систему знань про історичне джерело [289; 312; 346; 368]. Але процес теоретичного осмислення розпочався раніше, що дає змогу говорити про становлення українського історичного джерелознавства як про тривалий процес. Сучасні дослідники ознаки формування системи джерелознавчих знань помічають вже в княжу добу [346].

У сучасному українському джерелознавстві функціонує декілька підходів до його періодизації. Вони залежать від обраної позиції дослідника щодо характеру розгортання історії джерелознавства. Якщо за основу береться уявлення про еволюційний характер джерелознавства, а метою є простеження тяглості традиції, то періодизацію співвідносять з основними етапами історії України (княжа доба, Гетьманщина тощо) або подають за хронологією століть [346]. Якщо ж за основу береться уявлення про історію джерелознавства як послідовну зміну концептів, то переважно використовують періодизацію за культурно-історичними епохами (просвітництво, романтизм, позитивізм тощо). Зокрема, на українському матеріалі таку періодизацію застосувала О. Богдашина [270].

Традиційнішою є еволюційна схема. Її недоліком було те, що вона або не бачила особливостей розвитку системи джерелознавчих знань у зазначену добу [462], або взагалі не брала до уваги надбань цього періоду. Так, зокрема, історію становлення терміна «історичне джерело» у «Курсі

лекцій» М. Ковальського представлено точкою зору А. Шльоцера, наступною згадано позицію В. Ключевського [368].

Натомість необхідність ретельнішого вивчення цього періоду виникла давно. І, хоча як це не парадоксально, вперше на повен зріст вона постала в період остаточного оформлення джерелознавства в науку наприкінці 19 ст. Це перш за все дискусія про характер історичних джерел. У роботі І.Дройзена, по-суті, визнавалася їхня неоднозначна природа [531]. Поділивши джерела на «залишки» і «перекази», він тим самим розпочав тривалу дискусію щодо змісту цих понять. Це питання продовжувало бути актуальним протягом усього 20 ст., що змушувало дослідників неодноразово повертатися до нього [511, с. 55-68].

Власне, саме в цей час і постало питання про альтернативу еволюційному підходу, або ж з позицій еволюціонізму, коли сутність поняття від самого початку не змінюється, а лише розвивається шляхом розширення, доповнення, незрозумілим є виникнення додаткового смислу поняття. Адже просвітницьке тлумачення «залишків» почасти розходиться з тим, що дає позитивізм. Звідки ж прийшла в науку ця суперечність, коли лінарне сходження наукових знань було перервано, відголосками чого є дискусії в позитивізмі? Вповні ці питання чітко були сформульовані лише у 20 ст. Виявилося, що засади окресленої проблематики були закладені в 30-х роках 19 ст., в добу романтизму [461].

На наш погляд, слухним є зауваження В. Кравченка: «Сьогодні вивчення історичної проблематики вимагає не лише пошуків нових джерел, а й застосування в дослідницькій роботі нових категорій та понять, що лише починають утверджуватися в сучасному українознавстві і завдячують своїм виникненням сучасному літературознавству, культурології, наукознавству, історіографії. Серед них слід називати поняття про літературно-естетичні стилі історіографії, культурно-історичну типологію наукових знань, образ науки та деякі інші, притаманні сучасній постнекласичній науці з її тенденцією до гуманізації раціонального

мислення» [392, с. 485]. Відтак актуалізуються нові підходи в дослідженні історії науки. З утвердженням останніх доба романтизму в джерелознавстві перетворюється на наукову проблему. Так, у сучасному російському підручнику з джерелознавства багато ключових проблем, а саме зміна поглядів на артефакти минулого, розвиток альтернативних методик, розглядаються як явища, сформовані в межах романтичної парадигми [308]. Дотичною до окресленої проблематики є критерії визначення джерелознавства. Зокрема, постає питання, чи в усі часи «обличчя» джерелознавства було однаковим? Чи можна звести всю історію джерелознавства лише до вдосконалення критичного методу та класифікаційних процедур? На наш погляд (враховуючи вивчений матеріал), в українському історичному джерелознавстві протягом кількох століть склалося кілька концептів історичного джерелознавства. Вони були альтернативними, а почасти антитетичними. Зокрема, романтики на декларативному рівні проголошували свою систему знань альтернативною тій, що склалася в попередні часи. У той же час науковою проблемою є питання, наскільки насправді новою була система знань про старожитності, запропонована українськими романтиками. Можна погодитися з О.Ванштейн, яка говорить про надзвичайну складність пошуку принципової новизни, що повільно прокладає собі дорогу через усталену систему мислення: «...формальні прийоми виживають при повній зміні категоріальної парадигми... Проблема полягає в коректній оцінці ролі традиції: те, що зараз нам видається революцією в культурі, склалося з невеликих зсувів. Через руки романтиків проходили тисячолітні ідеї-символи типу “світ-книга” або “великий ланцюг подій”, і вони лише ледь змінюють акценти, вводячи специфічні нюанси» [277, с. 9].

Отже, актуальним є дослідження наукового спадку українських істориків другої чверті 19 ст. крізь призму романтичної парадигми з метою вивчення нових тенденцій, що проявилися у джерелознавстві.

У ключі загально романтичної моделі історичного романтизму постає питання про зміст джерелознавства в зазначену добу. Його ми можемо визначити як розвиток двох напрямків джерелознавчої роботи: вивчення старожитностей як пам'яток минулого і розгляд їх як матеріалу для реконструкції минулого. На наш погляд, причиною виокремлення двох напрямків в межах однієї наукової практики стало розмежування в добу романтизму двох методик: герменевтичної і критичної. Власне, питання про таке розмежування, що відбувалося саме в епоху романтизму, було поставлено на початку 20 ст. Х. Гадамером у його роботі «Істина і метод» [291]. Він же займався і вивченням наслідків такого розмежування для гуманітарних наук, охоплюючи сфери літературознавства, філології, історії. Найвдаліше стосовно джерелознавства доби романтизму схема Х. Гадамера була адаптована колективом авторів російського підручника «Джерелознавство. Теорія. Історія. Метод» [308]. Хоча змісту джерелознавства в добу романтизму приділено небагато місця (загалом окреслена проблематика займає сім сторінок – з 40-вої по 47-му), важливою є сама постановка питання про два напрямки джерелознавчої роботи: «Джерело як самостійна дослідницька проблема» та «Джерела як засіб пізнання для історика».

Варто відзначити, що й у вітчизняному джерелознавстві в цей період були здійснені спроби дещо розширити горизонти за рахунок герменевтики, щоправда в її більш сучасному варіанті. Так, автори «Хрестоматії з теоретичного джерелознавства» зазначили: «З повагою ставлячись до наукових інтересів читача, автори беруть на себе сміливість привернути його увагу до проблем герменевтики, які цікавили ще О. С. Лаппо-Данилевського, О. П. Пронштейна. Однак практичного застосування герменевтичні методи в історичній науці ще не набули» [407, с. 12].

На наш погляд, означена схема є актуальною і для українського джерелознавства доби романтизму.

З огляду на актуальність та недостатнє висвітлення цієї теми, дослідження становлення українського історичного джерелознавства має важливе наукове і практичне значення. Системний аналіз теорії і практики українського джерелознавства другої чверті 19 ст. сприятиме формуванню цілісного уявлення про цю добу.

Романтизм - це культурно-історична епоха, що охоплює Європу й Америку з кінця 18 – першої половини 19 ст. Одним з головних джерел романтизму прийнято вважати втому від прямолінійності мислення попередньої епохи: «Історичними подіями, які стали центральним пережиттям культурних діячів цієї доби, була Французька революція і наполеонівські війни» [467, с.12], романтизм «відобразив розчарування у підсумках Великої французької революції, в ідеології Просвітництва і буржуазного прогресу» [477, с.1147]. Звідси почасти впливає його антитетичність просвітницьким ідеалам.

Сучасні дослідники говорять про складність визначення такого поняття, як «романтизм»: «Не можна вповні схопити його сутність, можна тільки накреслити його контури та орієнтири» [467, с. 17]. Загальною характеристикою романтичного світогляду є те, що: романтичні погляди відносяться до ідеалістичних [491, с.232] (романтизм за світоглядну основу бере переконання, що існує «щось понадприродне, божественне, що сягає у позаземну суть подій» [467, с.16]); романтизм проявляє «інтерес до національного минулого (нерідко його ідеалізуючи), до традицій фольклору і народної культури, прагне створити універсальну картину світу (перш за все історії й літератури)» [477, с.1147]. Романтична парадигма «замість науки і розуму (вищої культурологічної цінності для епохи Просвітництва) підносить над усе художню творчість індивідуума...» [490, с.736]. В узагальнюючих характеристиках романтизму однією з ключових рис виступає націленість епохи на пошук нових форм та змістів. Почасти романтики відшуковували нове через творення субстанцій, антитетични за своїм характером до просвітницьких.

Окреслення основних ознак романтичної парадигми є важливим елементом дослідження, оскільки ми намагалися дотримуватись принципу історизму. Останній передбачає вивчення особливостей становлення джерелознавства у відповідності до конкретно-історичних умов, що існували в означений період. На наш погляд, визначальним фактором у першій половині 19 ст. був романтизм, вплив якого не обмежувався лише сферою культури, а, як зазначають автори енциклопедичного словника з філософії [490], охоплював всі сфери соціобуття (від економіки до моди і моралі).

З огляду на часові розбіжності домінування романтизму в різних країнах Європи (ця проблема окреслена в «Хронологічних межах» дослідження) постала необхідність ще раз звернутися до проблеми початків романтизму в Україні. Проблемно-хронологічний метод якраз і передбачає вивчення послідовності історичних подій. Оскільки в історії джерелознавства ми дотримуємось періодизації за культурно-історичними епохами, постало питання про закорінення просвітницьких ідей в Україні та про час, коли вони поступилися романтичним. Характерними рисами просвітницької ідеології ми вважаємо схильність до раціоналізму, систематики та генетизму (коли всі явища в історичному поступі вважаються спорідненими, такими, що фактично не змінюють протягом віків свої структурні ознаки). Ми згодні з тими дослідниками, які відзначають наявність несприятливих умов в Україні для утвердження просвітницьких принципів. Проблемно-хронологічний підхід дає можливість виявити ці несприятливі обставини. З огляду на несприятливість умов, просвітницька парадигма не закорінилася глибоко на українському ґрунті, а коло її прихильників було досить обмеженим. Але, не дивлячись на це, ті історики, що взяли на озброєння раціоналістичну методичку, змогли створити фундаментальні підвалини історичної науки в Україні. Саме завдяки цьому початки романтизму в Україні є добре артикульованими. Адже романтизм, як уже зазначалось, був почасти

антитетичним до Просвітництва явищем і виростав на його здобутках. Завдяки проблемно-хронологічному методу ми змогли окреслити передісторію питання, визначити початок романтичного джерелознавства в Україні та окреслити ті фактори, що впливали на його становлення.

Типологічний метод дозволив нам класифікувати явища, події історії джерелознавства першої половини 19 ст. на основі присутності в них спільних ознак, що відносять їх до романтичної парадигми. Так було визначено, що початки романтизму в Україні були досить типовими і в своїх базових ознаках схожі з європейськими. Це перш за все наявність програмових документів, або окремих тез програмового характеру; панування спільних тенденцій, як-то схильність до ірраціональних форм пізнання, «гуманітаризація» науки, популярність німецьких історіософських ідей, схильність до літературних форм історіописання. Окрім того, поява нових джерелознавчих термінів, а також семантичні зміни на рівні вже усталеної термінології; підходи до опису джерела; едиційні плани та реалізовані проекти, пошук нової методики опрацювання джерел; розширення спектру історичних джерел та реструктуризація джерельної бази історичних досліджень дозволяє нам говорити не лише про нові явища і події у вітчизняному джерелознавстві, але й про те, що вони мали характерні риси романтичного типу мислення.

Для різних романтичних течій спільними є наступні риси. Переконаність у таємничості і незбагненності світу, де предмети втрачають чіткість форм і постають в аморфному, завуальованому вигляді. Непевність (як засадничу рису романтичного світогляду) виявляють зміни: гра світла (вночі, в сутінках або при яскравому освітленні характеристики предмета мінливі), зміна століть (наприклад епохальна зміна семантики одного і того ж терміну), зміна настрою дослідника, тощо.

Явища і предмети постають фрагментарно. Тому фрагмент – це не лише улюблена тема, але й жанр романтичного дослідження. Окрім того,

фрагмент є цінним, оскільки в ньому присутня світова ідея в своїй цілісності.

У той же час романтиків зачаровують метаморфози. Романтики намагаються охопити багатогранність світу. Це відобразилось у появі пакетних понять (термін О. Вайнштейн). Такому поняттю відповідає не одне, а одразу декілька значень, що є однією з причин складності, а на думку О. Вайнштейн, навіть неможливості укладання словника романтичної термінології. Оскільки термін може бути не лише полівалентним (містить декілька сем), але й включати такі, які є протилежними за смислом одна одній, це зумовлює трансформацію самого поняття. Для українського романтизму дана проблема актуалізувалась передусім через полісемію терміну «історичне джерело», а також через окреслення кола предметів, яке ним означається.

Романтики переконані в універсальності світу, взаємозв'язаності всіх речей. Спробою відобразити уявлення про універсальність є зразки об'єднання різного в певну цілісність. Так, Ф. Шлегель об'єднує різні літературні жанри в «Атенеумі», а І. Срезневський в «Запорозькій старовині» - різні за характером і походженням джерела.

Таким чином, явища і події в українському джерелознавстві першої половини 19 ст. ми класифікуємо як у своїй більшості нові і такі, що відносяться до романтичної парадигми. Отже, ми постали перед необхідністю створити цілісне уявлення про систему історичних знань, що формувалася навколо історичного джерела. Як виявилось, проблемою історичного джерела займалися декілька дисциплін у межах історичної науки – це джерелознавство, спеціальні галузі історичної науки та історіософія. Аналіз кожної з них підвів нас до усвідомлення появи нового предмета дослідження. Власне в добу романтизму постало нове явище – старожитність розглядалася перш за все як «пам'ятка» епохи. Природа пам'ятки в першій половині 19 ст. була потрактована в ключі романтизму. Поява такого об'єкта вплинуло на всі напрямки історичного дослідження. В

історіософії було поставлено питання про «закритість» історичної інформації внаслідок зміни культурно-історичних епох, відтак добування інформації ускладнювалося. Постало питання про віднаходження нових методів роботи з історичними джерелами. Спеціальні історичні дисципліни відреагували розширенням галузей дослідження (саме на добу романтизму, як свідчать фахівці, припадає становлення багатьох спеціальних історичних дисциплін). А в джерелознавстві з'являється два напрямки дослідження. Отже, в межах джерелознавства з'являється два напрямки, що відрізнялися об'єктом дослідження, термінологією, завданнями та методами дослідження. Часто вони працювали на різному матеріалі. Так, якщо для одного важливим було встановити непідробний характер історичного джерела, а також правдивість його свідчень (відповідність їх реальним подіям), то для іншого – помилковість свідчень була плідним матеріалом для проведення дослідження, а варіанти, копії і підробки викликали не менший інтерес, ніж оригінали. Але попри суттєві відмінності ці два напрямки були тісно поєднані і взаємовпливали в межах спільної системи джерелознавчих знань у добу романтизму. Зокрема це проявилось на рівні формування термінології, в наповненні її змістом (перш за все терміну «історичне джерело»), методик дослідження історичних джерел (так герменевтичний підхід підказав нові шляхи для видобування історичної інформації, відкрив до того прихований потенціал історичного джерела). Отже, системний метод допоміг виявити типологічні явища і процеси, об'єднати в єдине ціле окремі елементи джерелознавчої моделі, завдяки виявленню між ними зв'язків різноманітного типу. Системний метод дослідження став базовим для нашої роботи, що, зокрема, проявилось в назві окремих розділів (розділ 7. «Системні та функціональні зміни джерельної бази історичних робіт доби романтизму»). В ньому джерельна база представлена як система: визначені основні елементи та типи зв'язків між ними.

Продуктивним для нашого дослідження став порівняльний метод. У дисертації порівнюються: джерелознавчі уявлення істориків-романтиків і їхніх попередників; джерельні бази історичних досліджень, зроблені в різні епохи; роботи окремих дослідників, приналежних до різних напрямів. У дисертації зіставлено різні підходи й джерельні бази до дослідження спільного питання. Зокрема цей аспект представлений роботами М. Максимовича й М. Берлінського; М. Костомарова і М. Бантиша-Каменського; М. Максимовича і Г. Міллера; І. Срезневського і Д. Бантиша-Каменського.. Якщо історико-хронологічний, типологічний та системний методи є основними в нашому дослідженні, а порівняльний використовується достатньо часто, то ретроспективний застосовується ситуативно. Зокрема, на основі ретроспективного методу досліджено таке питання, як взаємодія історичного джерела та влади. В підручнику «Источниковедение. Теория, история, метод» [308] перша половина 19 ст. визначена як час підвищеного інтересу до джерела. Основними ознаками його є: державні програми по виявленню, збиранню та популяризації історичних джерел; посилення системи охорони пам'яток минулого; присутність у вищих керівних органах професійних істориків. Але ґрунтовно не пояснено чим зумовлений такий спалах інтересу до історичного джерела і якою була «діаграма» актуалізації історичного джерела протягом століть. Тому ми, послідовно проникаючи в минуле за допомогою ґрунтовних досліджень з різних аспектів: історії археографії, архівної справи, бюрократичних установ, намагалися відтворити цю діаграму. А далі спробували на основі описаних фактів пояснити їх характер. Саме вивчення причинно-наслідкового ряду подій змусило нас окрім вузькофахових досліджень залучити літературу з історії державотворення. Результатом є створення «графіка» процесу актуалізації джерела протягом 18-19 ст. та з'ясування причин актуалізації історичних методів.

РОЗДІЛ 3.

ПОЧАТКИ УКРАЇНСЬКОГО РОМАНТИЧНОГО ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА ТА ФАКТОРИ, ЩО ВПЛИВАЛИ НА ЙОГО ФОРМУВАННЯ

Романтизм – це певна культурологічна епоха, що склалася наприкінці 18 ст. в Західній Європі і тривалий час впливала на всі сфери суспільного життя, в тому числі і на основні засади історичної науки.

Різні народи та нації в різний час зазнавали впливу романтизму [246; 464; 535]. Означивши український романтизм другою чвертю 19 ст., вказують на період його розквіту, тоді як у нього була тривала історія зародження, а вплив романтичної парадигми з утвердженням позитивізму не закінчується, залишаючись впливовим чинником формування української історичної науки другої половини 19 ст., оскільки саме він є базовим елементом історичного світогляду одного з її очільників – М. Грушевського [455].

З огляду на тривалість романтичної доби важливим є питання її періодизації. На сьогодні розмежовують період преромантизму і власне романтизм. Починаючи з роботи С. Козака [374], преромантизм виростає в окрему від романтизму дослідницьку проблему. В цей час домінує просвітницька традиція, а романтизм присутній на рівні окремих тенденцій. Оцінки його значення та важливості для української культури різняться: якщо С. Козак визнає його глибоку закоріненість [374], то В. Потульницький говорить про те, що «преромантизм як синтез раціонального і емоційного не встиг утвердитися і глибоко вкорінитися в інтелектуальне життя імперії взагалі й України зокрема» [452, с. 256].

20-ті – 60-ті роки 19 ст. вважаються періодом романтизму в Україні [378, с. 217]. У його межах виділяють харківський період – 20-ті – 30-ті роки [282] та київський – 40-ві роки [397]. Саме на 40-ві роки припадає сплеск української культури в Україні.

Визначаючи коло українських істориків, творчий доробок яких можна віднести до такого, що формувався під впливом романтизму, варто зазначити його звужений характер. Так, до кола романтиків можна віднести М. Костомарова, який 40-х роках був захоплений творами І. Ф. Шиллера [38], також можна зарахувати П. Куліша та І. Срезневського з виразно романтичним доробком у царині історії. До кола романтиків можна зарахувати цілий ряд істориків України, які перебували певний час під впливом романтизму, зробивши його одним з базових елементів дослідницької роботи в 30-х – 50-х роках 19 ст. Зокрема, в цей період вплив романтизму помітний в історичних дослідженнях М. Максимовича: «В цілому художньо-естетичні та морально-етичні мотиви в характеристиках і оцінках Максимовича виявляють його специфічну рецепцію української минувшини, яка поєднує суворий документалізм дослідника та ірраціональне, ідеалістичне захоплення історика-романтика» [528, с. 202–203]. Дослідники визначають присутність у творах М. Максимовича образів-символів, виділення знакових явищ і подій в історії України, присутність в оцінках окремих явищ понять «добра» і «зла» тощо [373; 528]. А. Скальковський також долучився до формування української романтичної парадигми в історичній науці. Так принаймні стверджують Л. Новикова та В. Хмарський, акцентуючи увагу на створеному А. Скальковським романтичному образі степу [435]. В історичних дослідженнях Д. Зубрицького романтизм присутній як певний елемент у формуванні загальної концепції. Якщо пік романтичного періоду М. Максимовича й А. Скальковського припадає на 40-ві роки, то для Д. Зубрицького – це 50-ті роки 19 ст.

Безумовно, до цієї плеяди провідних істориків можна долучити низку інших імен, що й зроблено принагідно в дослідженні. Але, на нашу думку, вивчаючи романтичну модель українського джерелознавства, необхідно зосереджуватись на доробку тих істориків, які визначали обличчя епохи.

Власне, романтизм у Західній Європі починався як протест, що виражався у формі маніфесту. Найвідомішим є маніфест єнських романтиків [451]. Тобто часто початки романтизму є добре артикульованими, оскільки відверто декларуються прихильниками цього напрямку. Одним із перших маніфестів українського романтизму вважається передмова М. Максимовича до видання «Малоросійських пісень» 1827 року [79] та «Предслів'є» до «Русалки Дністрової». Окремі дослідники схильні вбачати певну залежність «Предслів'я» від «Передмови» М. Максимовича [298]. Також до маніфестів українського романтизму зараховують статтю І. Срезневського «Погляди на пам'ятники української народної словесності». Цю статтю 1834 р. називають своєрідним маніфестом гуртка харківських романтиків [459].

Часто головним елементом романтичних маніфестів чи програм є як відмова їх авторів від тих положень, на яких ґрунтувалися дослідження їхніх попередників, так і загалом заперечення цінності надбань останніх. Так, зокрема, в українській історичній науці чіткіші формулювання з цього приводу знаходимо у М. Максимовича, що охарактеризував праці О. Рігельмана і Д. Бантиша-Каменського як два «склепи малоросійської старовини», в яких перебирання історичних фактів, неодохотворених життям, схоже на «трупорозкриття» [88, с. 524]. Щодо методології опрацювання джерел, то показовим є ставлення М. Максимовича до доробку А. Шльоцера: «Наукова діяльність Августа Шльоцера розглядалася ним у деструктивному сенсі як “морок нашої історії”» [528, с. 200].

Щодо джерелознавства загалом, то засадничими стали слова Я.Грімма, що спонукали переглянути попередню джерельну базу історичних досліджень: «Є істина і за межами грамот, документів, хронік...» [524, с. 410]. На рівні українського джерелознавства програмові засади були досить чітко окреслені П. Кулішем: «...щоб узнати, як то було в минулі часи, не читайте офіційних паперів... з них ви нічого не дізнаєтесь. Беріть джерела більш приватні й особисті, й там явиться істина...»

[63, Ч. 2, с. 182]. Щодо необхідності оновлення джерельної бази суголосними П. Кулішу є слова М. Костомарова: «Незабаром я прийшов до переконання, що історію треба вивчати не лише з мертвих літописів і записок, але й у живім народі» [38, с. 78].

Безумовно, початки формування українського романтизму належать до першого десятиліття 19 ст., коли в Російську імперію проникають основні ідеї німецького романтизму: «Світогляд М.О. Максимовича, як більшості сучасників його кола, позначений історичним впливом філософії раннього Шеллінга і натурфілософії Л. Окена» [326, с. 191]. В більшості випадків українські історики дізнавалися про початки романтизму з лекцій викладачів: М. Максимович – з університетських лекцій М. Попова [326]; М. Костомаров й І. Срезневський з лекцій харківських викладачів (Й. Шада, Й-Х. Кроненберга) [452], А. Скальковський – у Віленському університеті [391, с. 336].

Одним з основних факторів впливу на формування українського джерелознавства, безумовно, можна назвати німецький романтизм. Саме він зумів не лише розпізнати нові культурологічні тенденції, але й сформулювати концепцію романтичного світогляду.

Ознаки зародження романтичних тенденцій вчені вбачають набагато раніше – вже у роботах Дж. Віко. [374]. Він був одним з перших видавців та коментаторів народних пісень. Дж. Віко значно розширив коло історичних джерел, вважаючи, що ними можуть бути всі пам'ятки старовини, до яких він зараховує не лише традиційні письмові джерела, але й «каміння з печери», «усі мови, якими коли-небудь говорили чи писали, усі установи, усі звичаї та права» [374, с. 28].

Основні тенденції майбутньої романтичної парадигми найповніше проявилися в німецькому преромантизмі, яскравим представником якого був Й. Гердер. Останній своїми працями означив початки зародження інтересу до національної старовини та до джерел вивчення своєї народності [452, с. 250].

До початку 19 ст. німецький романтизм вже цілком сформувався як потужна культурологічна течія і почав поширюватись у країнах Західної Європи. В Україні у 20-ті роки 19 ст. вплив німецького романтизму серед інших його національних варіантів домінував як за кількістю запозичених ідей, так і за чисельністю його представників та прихильників. Найбільшим осередком в Україні, де романтичні ідеї були привнесені в царину науки, зокрема й джерелознавство, був Харківський університет.

В історії Харківського університету перші 20 років існування сучасні дослідники виділяють в окремий період [390, с. 24]. За цей час було сформовано професорсько-викладацький склад, створювалися організаційні умови, необхідні для розвитку історичної науки (видавнича база, бібліотеки, музеї) [390, с. 24]. Основу викладацького складу в цей період становили іноземці, переважна більшість з яких – німці. Останні не лише були обізнані з філософськими ідеями німецького романтизму, але й виступали їх співтворцями [242]. Тож не дивно, що ідеї німецького романтизму охопили широкий загаль викладачів і студентів Харківського університету [412]. Однією з них було визнання вагомості ролі історії. Її романтизм вивів на рівень пізнавальної методики. Це не в останню чергу зумовило той факт, що історія як навчальна дисципліна займала почесне місце в Харківському університеті, про що свідчить виникнення великої кількості структурних одиниць, пов'язаних з історичними дисциплінами: існували кафедри всесвітньої історії, географії та статистики, історії, географії й статистики Російської держави; існувала велика кількість спецкурсів – «про спосіб викладання історії», «наукова критика джерел», «хронологія», «нумізматики» тощо; було створено кафедру східних мов, у межах якої вивчалася й історична тематика. Щодо останньої, то існувало багато проектів, так і не реалізованих, ініціатором яких був А. Дегуров. Він пропонував віднайти «давні літописи Китаю» з невідомою ще європейцям мудрістю. Також романтичними настроями були сповнені й доповіді Б. Рейта «Схід» та «Дух літературної культури Сходу і Заходу». В них

викладалася також загальна концепція історії Сходу. До речі, як зазначає сучасний дослідник Е. Саїд, стереотипи сучасного розуміння східного світу були закладені саме в епоху романтизму [471].

Історична наука в Харківському університеті швидко вийшла на теоретичний рівень. Про це свідчить низка праць: магістерська дисертація П. Гулака-Артемівського «Про користь історії загалом і переважно вітчизняної і про спосіб викладання останньої», В. Циха «Про поліпшення способу викладання історії».

Романтичне бачення історії вимагало розширювати її діапазон: почали звертати увагу на малодосліджені періоди (найдавніша історія, історія середніх віків); розширився ареал зацікавлення, зокрема почали досліджувати історію Сходу. А також поряд з історією великих утворень почала поставати локальна історія. Виведення історичних досліджень на новий рівень порушувало цілий ряд джерелознавчих питань. Відповідно до нових уявлень про рівень науковості обґрунтовувалась необхідність залучення історичних джерел при дослідженні історії. Тому постало питання про їх публікацію.

Одним з ключових завдань було розширення джерельної бази. За рахунок теоретичної і практичної діяльності викладачів Харківського університету було розширено уявлення про основні види історичних джерел. Окрім традиційних письмових джерел, викладачі для висвітлення давньої історії залучали археологічні знахідки. Введенням останніх до наукового обігу в якості історичних джерел займався перший ректор університету І. Рижський. Для викладання історії давнього світу він залучив власноруч зібрані у давньогрецькому місті Ольвії археологічні матеріали [390]. Поступово набували популярності фольклорні та етнографічні джерела: «Характерною особливістю початкового етапу вивчення вітчизняної історії в Харківському університеті був ранній інтерес у викладацькому середовищі до історії і етнографії українського народу» [390, с. 25].

У світлі романтичних уявлень високого статусу набули правові документи. На початку 19 ст. в Німеччині виникла «історична школа

права». Її засновником був Ф. Савіньї, який у низці робіт обґрунтував ідею, що сучасне німецьке право є оригінальним проявом німецького народного духу. К. Ейхгорн розвинув його думку, екстраполювавши її на історичний матеріал [481, с. 20–21]. В перші десятиліття існування університету І. Данилевич опублікував ряд віднайдених у віленському архіві литовсько-польських джерел, видав «Судебник Казимира 1468 р.», читав лекції з російського та провінційного права, [459, с. 100]. Прихильниками німецької історичної школи права були Г. Еверс та І. Лунін [481].

Все більшого значення в пошуках достовірної інформації набувала критика як основний метод роботи з джерелами. У 1812–1813 рр. було започатковано окремий спецкурс – «критика історії...» [352]. Однією з головних вимог критичного методу була вимога до дослідника брати інформацію лише з тих джерел, з якими він особисто ознайомився. Тому виникла потреба отримання текстів джерел для написання власних повноцінних курсів історії. У зв'язку з цим викладачі Харківського університету зайнялися перекладами. Так, І. Кроненберг переклав цілу низку латинських джерел з римської історії. При перекладах дослідники зіштовхувались із проблемами, що належали до сфери герменевтики. Свої роздуми про зануреність текстів у контекст їх створення, про кордони розуміння та методи розуміння давніх текстів оприлюднив І. Кроненберг на сторінках своїх «Брошурок».

У контексті розвитку «місцевої» історії постало питання добору джерел. У 20-х роках було вивчено і введено до наукового обігу великий масив різноманітних джерел з Лівобережної і особливо Слобідської України [352, с. 131]. До української тематики долучилися І. Рижський, А. Дегуров, Х. Роммель. Але найбільш плідно, як зазначають В. Кравченко та В. Литвинова, працював у цьому напрямку Г. Успенський, що дав короткий нарис історії України 17–18 ст., джерелом для якого стала праця А. Шафонського «Топографічний опис Чернігівського намісництва». Історію Київської Русі досліджував Б. Рейт в «Опыте истории России», що,

базуючись переважно на іноземних джерелах, подав власну концепцію її розвитку від найдавніших часів. І, як зазначають В. Кравченко та В. Литвинова, був цілком самостійним у постановці питання про походження козацтва [390, с. 25].

На формування українського романтизму також впливав його польський варіант. Хоча український і польський романтизм синхронні в часі, але в межах польської культури була сформована більш прийнятна для України національна його модель, ніж та, яка була базовою в німецькому романтизмі. В цьому плані видається слушною думка С. Возняка: «Дослідники відзначають відмінність романтичного світосприйняття мислителями державних і недержавних, незалежних та поневолених націй. Якщо для перших характерним було утвердження органічної єдності з одухотвореною природою, культ творчої фантазії тощо, то романтизм других робив наголос на історизмі, фольклорі, рідній мові, у яких убачав закодовану національну сутність (есенцію) етносу» [286, с. 6]. Найяскравішим представником польського романтизму, на думку Л. Зашкільняка, був І. Лелевель. Основною засадою в царині джерелознавства польська наука періоду романтизму вважала наявність надійної джерельної бази, що складається з джерел, перевічених критикою на достовірність. Серед історичних джерел перевага надавалася документам законодавчого характеру, що були одними з основних джерел вивчення особливостей національного духу. Так, І. Лелевель в таких працях, як «Історія Польщі» (1844), «Народи на слов'янських землях перед утворенням Польщі» (1853) відстоював думку про притаманність польському духу рис «гміновладства», що в давні часи втілювався у форму общинної організації слов'ян. Демократизм польського устрою та звичаєвого права був посунутий римським правом, що зумовило «занепад національного духу» [332, с. 19]. Джерела з історії права того чи іншого народу входили до сфокусованого романтизмом комплексу джерел, що мали дати уявлення про «народний дух», а відтак про характер і хід історії. І. Лелевель закликав

виявляти такі національні джерела. На думку польських вчених, фольклор був одним з найрепрезентативніших джерел для вивчення характеру народного духу. С. Козак зазначає, що розвинутість в Україні фольклорних форм передачі уявлень про власну історію зробила її клондайком для польських і російських вчених у плані вивчення народного духу [374]. Ще одним пріоритетним джерелом для вивчення вітчизняної історії були старожитності, які можна віднести до явищ культури. Так, на думку І. Лелевеля, в артефактах минулого не лише відбивається специфіка «народного духу», але вони є й дієвими чинниками історії народу. У своїй сукупності вони формують «потоки культури», і від їхнього стану (занепаду або піднесення) залежить характер історії народу [332, с. 19]. Остання концепція була сприйнята П. Кулішем і вплинула на написання 2-го й 3-го томів «Історії возз'єднання Русі», де негативні явища української історії прямо залежать від занепаду культури. Джерелами для вивчення цього явища були перш за все пам'ятки літератури [371].

Здобутки польської науки мали широкий вплив на становлення археографії, джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін інших слов'янських народів. Так, В. Козлов, оцінюючи наукову діяльність Рум'янцевського гуртка, який закладав основи наукової російської археографії, зазначає, що його засновник археографічний досвід переймав від Варшавського історичного товариства [377]. Якраз із впливом польського романтизму пов'язують появу одного з підставових документів українського романтизму «Книг буття українського народу», формування світогляду низки представників української історичної науки (А. Скальковського, Д. Зубрицького). Окремі представники польського народу зробили чималий внесок у розвиток останньої. На наш погляд, непересічна роль у розвитку українського джерелознавства доби романтизму належить З. Долензі-Ходаковському. Існує досить об'ємна історіографія, в межах якої розглядається його роль у становленні широкого спектру гуманітарних дисциплін. Серед них вирізняються дослідження Р. Валіцького [545],

Д. Маслянки [536; 537; 538], Г. Згоржельського [547], В. Мокрого [540]. З російськомовних видань однією з найгрунтовніших є праця А. Формозова «Очерки по истории русской археологии» [494], в межах якої розглядається роль З. Доленги-Ходаковського у становленні археології в Російській імперії. Одним із найголовніших здобутків З. Доленги-Ходаковського є розширення меж історичної джерельної бази за рахунок введення нових типів джерел, що було актуально зокрема для російської історичної науки, адже остання, як на взірець, орієнтувалася на дослідження історії Росії М. Карамзіна, який спирався виключно на письмові джерела. З. Доленга-Ходаковський, взявши участь в обговоренні дослідження М. Карамзіна, окрім іншого, вказав на вузькість джерельної бази [375]. Натомість у своїх дослідженнях [502; 503; 548] вчений запропонував ввести до наукового обігу в якості історичних джерел етнографічні матеріали та результати археологічних розкопок. Він одним з перших зайнявся вивченням старожитностей, сформував основні завдання археології і склав план археологічної роботи в Російській імперії. З. Доленга-Ходаковський не лише один з перших запропонував розглядати археологічні знахідки як повноправні історичні джерела, але й пояснив, у чому ж полягає наукова цінність відкритих курганів, городищ та окремих матеріальних знахідок. Відтак їх опис став невід'ємним у дослідженнях, зокрема, історії Слобідської України І. Срезневського та окремих регіонів України В. Пассека. Окрім того, записавши понад 1000 українських пісень, З. Доленга-Ходаковський вказав на цінність фольклорного матеріалу для реконструкції історії [538; 540]. Також З. Доленга-Ходаковський займався топонімією Східної Європи, геральдикією. Широкий спектр зацікавлень та науковість обґрунтування джерельної цінності нововведених матеріалів, розширили уявлення сучасників про межі джерельної бази історичних робіт: «Отже, ми можемо відзначити, що Ходаковський перш за все звернув увагу на джерела, які не цікавили М. Карамзіна – археологічні, топонімічні, фольклорні, геральдичні і т.д., закликаючи займатися ними для вивчення

давньої історії слов'ян. Вже одна ця думка дає право Ходаковському на помітне місце в нашій історіографії» [494, с. 62]. Але не лише це є великим здобутком З. Доленги-Ходаковського. На наш погляд, не менш цікавим є поєднання вищезначених типів джерел в єдину систему знань, коли археологічні знахідки поєднувалися з їх фольклорним тлумаченням. На отримані відомості накладається інформація про топоніміку досліджуваної території [502]. Таким чином, система знань, яка в інших дослідників у цей час виступає розрізненою, поєднується, наслідком чого є відкриття нового інформативного шару: «У тому, що українці на початку 19 ст. в основі своїй були сільськими жителями, Ходаковський бачив практичну цінність. Вони лишалися передусім у безпосередньому зв'язку з землею і системою знаків рідної пракультури. Іншими словами, та “книга землі”, що записана археологічними знахідками, зберегла сліди побуту прабатьків і для синів України 19 ст. була легко прочитуваною» [540, с. 26–27]. Такий підхід став досить популярним у першій половині 19 ст. і присутній, зокрема, в археологічних описах, вміщених в «Обозрении могил, валов и городищ...» [113].

Окрім могутніх зовнішніх впливів у вигляді ідей німецького і польського романтизму, важливим чинником бурхливого розвитку романтизму на українському ґрунті була тривалість і тяглість барокової традиції, одним з найвидатніших представників якої був Г. Сковорода. Власне завдяки сильному впливу бароко в Україні не склався потужний пласт просвітницької ідеології. Бароко ж і романтизм за своїм характером схожі культурологічні епохи, зокрема своєю прихильністю до ірраціонального способу освоєння світу. Найбільше про схожість барокової та романтичної доби зроблено досліджень в царині філології, починаючи від роботи 50-х років Д. Чижевського «Історія української літератури» [505] і закінчуючи сучасними дослідженнями Н. Жермунської [324].

Не зважаючи на те, що романтизм був цілісною світоглядною системою, явищам романтичної культури притаманна певна суперечливість. Так,

зокрема, А. Михайлов відзначив поєднання в романтизмі двох суперечливих принципів: історизму і антропологізму, які одночасно були заявлені Й. Гердером і в подальшому розвинуті його наступниками [423]. У сукупності явищ, що становили зміст джерелознавства епохи романтизму, теж присутня, на наш погляд, певна суперечність. Зокрема, з одного боку прихильність до фольклору і певне охолодження до актів – і в той же час активне освоєння в цей період документів законодавчого характеру. В німецькій культурі ці явища представлені як діяльністю Я. Грімма, так і Ф. Савіньї. Як в одного, так і у другого в Україні були свої прихильники і продовжувачі. Зокрема, погляди Я. Грімма поділяли М. Костомаров, П. Куліш, тоді як представниками школи Ф. Савіньї в Україні вважаються І. Лунін, М. Іванишев. Або інший приклад: дещо «легковажне» ставлення романтиків до точності історичного факту, що допускало присутність авторської фантазії, і в одночас – посилення тенденцій щодо точності відтворенні документа при його публікації.

На наш погляд, наявність цих суперечливих явищ слід шукати не лише в традиційних культурологічних сферах (філософії, історії, літературі), а й у ширшому контексті соціальних змін, що хронологічно збіглися з добою романтизму і зазнали його впливу. Зокрема, в першій половині 19 ст артефакти минулого були залучені до широкого спектру суспільного життя, чому головню, на нашу думку, посприяв факт зацікавлення влади старожитностями. Власне цей аспект висвітлюється в дослідженнях М. Грушевського, Л. Коваленко, В. Тартаковського, В. Козлова, П. Кеннеді-Грімстед. Та й загалом, фактично в кожній розвідці, що стосується історіографічної, археографічної чи джерелознавчої тематики першої половини 19 ст., присутній політичний аспект. Ця постійна увага протягом двох століть до теми відносин влади і джерела спонукає і нас зіставити вже відомі факти з метою з'ясування місця артефактів минулого в системі соціобуття першої половини 19 ст, розпочавши з найважливішого чинника: ставлення влади до старожитностей.

Влада завжди потребувала старожитностей. Але які владні інтенції в ті чи інші часи обслуговували старожитності? На наш погляд, справжнє зацікавлення їхнім потенціалом як чинником, що здатен структурувати суспільство, виникає лише на початку 19 ст. До того часу, зокрема в Російській імперії, старожитності перебували на маргінесі. Відтак і більшість українських земель, що протягом 18–19 ст. активно інкорпоровалися Російською імперією, змушені були рахуватися з існуючою кон'юнктурою. Тому хоча активне звернення до старожитностей в українському суспільстві розпочалося з другої половини 18 ст., лише в 19 ст., на думку М. Грушевського [301], воно набуло форм справжньої політичної боротьби. На нашу думку, ця хронологія є виправданою, оскільки до того часу центральна влада не зважала на авторитет старовини при вирішенні внутрішніх суспільних проблем. Упродовж всього 18 ст. стосунки влади і старожитностей розгортались в основному у сфері зовнішньої політики (міжнародних відносинах). Так, у часи правління Петра I, хоча держава активно розпочала освоювати царину старожитностей, проте ці дії підпорядковувалися в основному одній меті – популяризації в Європі ідеї Російської імперії та утвердження імператорської влади Петра I [478, с. 13; 416, с. 151–153], тоді як всередині суспільства старожитності поставали швидше в якості розваги [416, с. 155]. Відповідну диспозицію підтверджує й система державних заходів, спрямованих на збереження старожитностей – насамперед певного гатунку. Першим історичним архівом є той, що виділяється з тих владних структур, які займаються зовнішніми зносинами. Як зазначає І. Маяковський [416], лише велике політичне значення для уряду документів ліквідованого Посольського приказу, що висвітлювали зовнішню політику Російської держави в 15–17 ст., змусило уряд турботливо ставитись до архіву цього приказу: «Для зберігання справ Посольського приказу був створений в Москві перший в історії архівної справи в Росії Державний історичний архів як самостійна установа» [416, с. 138]. У Петербурзі при Колегії

іноземних справ з 1720 р. формується свій поточний архів тодішнього дипломатичного листування і необхідних для довідкової роботи документів найближчих років; – в Москві ж старі архівні фонди Посольського приказу були перетворені указом Колегії іноземних справ 5 серпня 1724 р. в «Генеральный архив старых государственных дел» з окремим штатом і власною печаткою. Указом було звелено асесорові Колегії іноземних справ П. Курбатову, “будучи в Москве, смотреть и беречь дела старые государственные и прочие, которые за взятием в С.-Петербург остались, чтобы были в добром охранении и от сырости где или мокроты и иного не повредились”» [416, с. 138].

Уряд приділяв також увагу популяризації старожитностей загальноєвропейської ваги: «Після закінчення Північної війни, що продемонструвала Заходу міць Російської держави, в Москві у 1723 р. почало виходити... латинською і російською мовою наукове видання, яке повинно було показати Західній Європі, якими письмовими цінностями, що мають міжнародне значення, володіє Росія. Це був опис, зроблений вчителем елліно-грецької московської школи Афанасієм Скиадою, рукописів грецькою мовою, що зберігалися в московській синодальній бібліотеці...» [416, с. 153].

Зайнявши своє місце в системі міжнародної аргументації, старожитності не торкаються владного тіла самої Російської імперії. На державному рівні привертає увагу суперечливість системи заходів внутрішньої політики щодо залишків минулого: з одного боку, посилення інтересу до них, заходи з їх збирання та систематизації, а з іншого – недогляд, недбалість, незавершеність реформ, що в кінцевому результаті обертається загибеллю документального фонду. Так, Петро I протягом 1720–1722 рр. видає два укази про збір рукописних матеріалів. Незважаючи на спротив церковної адміністрації, рукописні старожитності починають надходити в центр. Але вповні не було забезпечено систему їхньої охорони і зберігання, і, як наслідок, «те, що присилалося, так недбало потім розсилалося Синодом

назад, що в дорозі частина матеріалів загинула, частина згнила, частина була ушкоджена» [416, с. 153].

У петрівську добу цікавість до артефактів минулого головно зводилась до двох випадків: або як до матеріалу, що підтверджував імперські концепції російської історії (джерело політичних доказів), або як до розваги, «курйозу». Від рівня розважальності того чи іншого документа в очах тогочасного суспільства залежало, чи буде він збережений. Адже і місцем зберігання таких «курйозів» була кунсткамера. «Розважальність» старовинних книг була поставлена самим Петром I під сумнів. Так, винагорода за знайдені і представлені незвичайні речі – такі, як залишки великих доісторичних тварин або речові залишки старовини (монети) була фіксованою, тоді як рукописні знахідки винагороджувались «на розсуд» [416, с. 155].

Для того, щоб викликати зацікавлення, потрапити до розряду речей для розваги і тим самим забезпечити собі прийнятний режим зберігання, артефакт повинен був мати достатньо екзотичний зовнішній вигляд, а не вагомий зміст. Привертає до себе увагу той факт, що ранні фальсифікатори історичних документів орієнтувалися на «раритетність», тому підробляли не зміст, а зовнішні ознаки давнини [377]. Але навіть такий погляд був прогресивним на тлі того напівмістичного уявлення про характер історичних документів, яке міститься в аргументації священнослужителів Синоду, чому не можна дозволити Академії наук друкувати літописи: «...в оных книгах писаны лжи явственныя... Отчего в народе может произойти не без соблазна...» [478, с. 15]. А також: «Неведущие же пользы из того оные древности не токмо складом и наречием порицают, – жалівся Татищев щодо труднощів, пов'язаних із збором законодавчих пам'яток, – но и печатать их более за вред и поношение, нежели за пользу и честь почитают, говорят: “когда мы их в суде употреблять не можем, то они останутся втуне и их старинное сложение и обстоятельства поносны.”» [416, с. 157]. Одразу варто зазначити, що в другій чверті 19 ст. ставлення до старожитностей

принципово змінюється, про що свідчать слова К. Неймана: «У слов'ян любов до спорохнілих старожитностей, що віджили свій вік, до такої міри торжествує, що оживлює їх...» [117: Предисловие Н. Попова. – С. V.]

На цьому подвійному значенні важливості й неважливості, сучасності і давності, протиставленні юридичності й історичності зіграє (для зміцнення своєї влади) Катерина II. Використає традиційне сприйняття суспільством історичного документа як чогось віджилого, неприйняттого, яке необхідно відчужувати, забувати в силу тієї небезпеки тлінного потойбічного світу, представником якого він є. Але все ж таки, будучи примхою одного правителя, який бачив у документах певну привабливість як матеріал для розваги, документ міг легко потрапити в ту сферу небуття, звідки за примхою іншого він був викликаний.

Якраз так воно і трапилось у катерининські часи: документ втрачає своє значення «курйозу» на державному рівні, оскільки Катерина II має інше захоплення. Загалом документ, як один з різновидів артефактів минулого, продовжує своє існування на маргінесі суспільних відносин. Це було зумовлено декількома факторами: остаточним оформленням в російській імперії тіла надвлади; існуванням певної ідеологемі самодержавства, яке не потребувало в якості аргументів історичності; модою на природознавство, коли охочіше утворювалися колекції мінералів та рослин, аніж залишків старовини людської історії.

Отже, було декілька несприятливих факторів, які мали місце в кінці 18 ст., що зробило цей час не чутливим до історичного джерела загалом, в тому числі й до історичного документа. Однією з провідних тенденцій цього століття, що яскраво виявилася в період Просвітництва, був феномен надвлади: система ритуалів, норм, уявлень, які закріплювали за монархом сакралізовану форму влади. Монарху віднині не потрібно було аргументувати право на свою владу якоюсь спадковістю, давністю традицій, що могло б актуалізувати історичне джерело.

Специфікою надвлади, якою ґрунтовно займався М. Фуко [496], була система заходів, що робили її цілковито незалежною не тільки від громадської думки, але й від авторитету церкви. Принаймні сміливі антицерковні заходи, здійснені Катериною II, свідчать на користь відсутності страху перед цим авторитетом. Катерина II звикла до безмежного авторитету своєї влади. Її наступник Павло I остаточно завершив формування інституту абсолютної влади монарха: «Не схвалював спадкоємець [Олександр. – О. К.]... і відвертої демонстрації прав імператора як глави церкви, коли [29 квітня 1797 р. – О. К.] Павло командував парадом в долматиці [одяг візантійських імператорів, що символізував їхню духовну владу. – О. К.] і короні...» [519, с. 269].

Теоретично надвлада не потребувала аргументів, а якщо й потребувала, то обирала їх не зі сфери історії, а швидше з галузі природознавства, що цілком відповідало природизму й антиісторизму цієї епохи. Історична аргументація серйозно не враховувалась, а отже, не включалась до політичних програм, державних заходів, реформ владних структур і т. д. Набагато сильнішою була географічна аргументація. З усіх можливих мотивацій необхідності імператорської влади Катерина II обрала як модні на той час ідеї просвітництва, так і аргументи, що випливають з реалій постійного територіального росту імперії. За спостереженнями Д. Попова, в аргументації самодержавства від Петра I до Катерини II відбувалися ґрунтовні зміни. Якщо за Петра I обґрунтовувалася ідея божественності імператорської влади, то за Катерини II цей аргумент був лише одним з поставлених поряд з матеріальним і географічним фактором.

За часів Катерини II почала поширюватись ідея географічного імперіалізму [449]. Географічний чинник залишився найголовнішим. У політичних проектах фактори, що були задіяні у творенні політики, самі формувалися в умовах глобального географізму. Народ Російської імперії змушений був весь час переборювати труднощі й пристосовуватись до територіальної гігантоманії. Тому монархічний тип правління потрібен для того, щоб народ міг пристосовуватись «...до певних географічних і кліма-

тичних умов, і перш за все – до величини власної території» [449, с. 96]. Катерина II, спираючись на географічний детермінізм, обґрунтовувала природну необхідність збереження за нею всієї повноти верховної влади. Географічний детермінізм був основним фактором імперіотворчої свідомості. Приналежність до територіальної величі зміцнювала імперські настрої, змушувала терпіти різноманітні незручності, тоді як втрата території, ущемлення імперського географізму приводить до розвалу імперії (як то на прикладі російсько-японської війни доводить Р. Шпорлюк [517]).

Епоха Просвітництва витворила ідею ролі географічного середовища як головного фактору походження влади загалом. Росії необхідний монархічний тип правління, – доводила Катерина II, – оскільки імперія достатньо різноманітна, географічно занадто велика, тобто присутня велика кількість деструктивних чинників, противагою яким виступає моноліт абсолютної влади. За Катерини II відбувається ще більша «матеріалізація» абсолютистської ідеології через прийняття географічного детермінізму Монтеск'є [418]. Ні в ідеології, ні в новомодних захопленнях не домінувала історична аргументація. В указах за весь період правління мізерна кількість історичних посилань. Збільшення кількості населення, підвищення продуктивності праці, розвиток промисловості й торгівлі спонукали до проведення низки реформ, які потребували сучасних рецептів, а не історичних прикладів.

Все, що робила імператриця, сама вона вважала заходами цілком новими, привнесеними з Європи, а не вишуканими в історичному досвіді Росії. Ідея упорядкування, оптимізації, досягнення максимального ефекту змушувала її насичувати укази таблицями і графіками, зразками й алгоритмами. Таксономічна політика, політика зведення всього різноманіття до певного стандарту й норми не залишали місця для замилювання релятивізмом. Не виникало бажання вчитатися в щось інше, не таке як сучасне, не схоже на нього і почасти не зрозуміле. Зрештою артефакт минулого займає в катерининську епоху певне місце – місце

маргінального об'єкта. Він з'являється в сукупності з чимось і ніколи сам по собі. До нього звертаються почасти з пошуком уже готових відповідей, тому він ніколи фактично не з'являється повністю, а завжди фрагментарно або інтерпретативно. З усіх семантичних значень в цей час документові найбільш підходить «остаток». Стародавня письмова старожитність, текст перестає наділятися атрибутами споконвічності, сакральності. Це вже швидше те, що втратило свою актуальність.

За втратою будь-якого суспільного значення наступає перетворення на мотлох, який буде переміщено з основної будівлі на її периферію – підвал або горище. Приміщення для зберігання історичних документів відводяться найгірші. Віковий ценз робітників архіву вказує на маргінальне становище цього закладу: обслуговуючий персонал або надто молодий, або, навпаки, занадто старий для проведення ефективної роботи з упорядкування та збереження історичних матеріалів [416].

Епоха Просвітництва не хотіла бачити нічого іншого, окрім себе. В цьому Р. Коллінгвуд вбачає причину історичної короткозорості доби раціоналізму. Сама епоха підтримувала образ непотрібності, зайвості артефактів минулого. Це зручний образ, який ставав у пригоді, коли необхідно було затьмарити, скомпрометувати якусь актуальну, але загрозливу для влади реалію сьогодення. При нагоді влада відсилає в цю історичну небуттєвість небезпечні для неї документи: документи поточного діловодства; документи, що мають для неї небезпечну юридичну силу; деякі документи політичної ваги. Такими документами в часи Катерини II стають ті, що засвідчують право на володіння землею та маєтностями. Щодо цього показовим є приклад, взятий із цілої системи заходів, проведених Катериною II зі зміцнення імператорської влади, який стосується заходу, побудованого на грі переведення документа зі статусу юридичного до статусу історичного і навпаки. В центрі цього механізму стоїть ідея зміцнення імператорської влади в боротьбі з опозиційною аристократією, що значно посилилася в епоху дворцевих переворотів. Документи Розрядного і Вотчинного архівів зазнали за часів Катерини II переміщення і

перерозподілу таким чином, що опинилися на межі балансування між оперативними документами й історичними: «...звичайно ж, Катерина II не збиралася анулювати юридичну силу цих документів та перетворити їх на зібрання історичних джерел... Документи зберігали силу, але в дію ця сила вступала лише за “волею монарха”» [416, с. 176].

На даному прикладі ми намагалися пояснити оперативну силу старожитностей, статус яких автоматично присвоювався не тільки віджилим матеріалам, свідченням минулих епох, але й юридично актуальним документам з метою ослаблення їхньої чинності. Це певним чином пояснює особливості ставлення до історичного документа: замість належного розміщення, встановлення потрібного режиму зберігання, що безумовно вказувало б на високий статус такого документа, в цей час спостерігається певна недбалість, часто свідоме знищення документів. У даному випадку це проявилось опосередковано в демонстрації владної спроможності щодо перетворення юридичної сили своїх опонентів на історичний порох. Щоб продемонструвати свою силу і отримати ще один важіль впливу, влада перетворює групу надзвичайно важливих документів в історичні раритети. У плані цієї тенденції актуальним є приклад боротьби української еліти з владними органами російської імперії з відстоювання юридичності документів Гетьманщини, на противагу потугам владних структур перетворити їх на історичні документи. «Історичний документ» стає тим фактором, що сприяє посиленню імператорської влади. Загальні суспільні настрої були аналогічними. Історією називають те, що вже не впливає на теперішнє. Воно могло бути славним, ганебним, але вже було і ніколи не повернеться. Славною була козацька Україна, але вона ніколи вже не відновиться, бо вже стала історією¹.

Географізм, природизм, роздуми про економічну вигоду є найкращими аргументами на користь успіху відкриття тієї чи іншої справи. В тому числі й обґрунтування будь-яких історіографічних й археографічних проектів.

---

¹ Ці занепадницькі настрої, що існували в той час в українському суспільстві, добре проаналізувала О. Забужко [329].

В. Татищев, доводячи необхідність написання російської історії, як найголовніший аргумент наводить практичну вигоду такої історії для глибшого з'ясування природи та географії Російської імперії [478, с. 17]. У В. Татищева і М. Щербатова брали верх перш за все природничо-географічні й фізичні фактори (як незмінна заданість), а не історична релятивність. У перших історіях найголовніші питання історії були поставлені в залежність від географізму. Так, В. Татищев, виразник просвітницьких поглядів на історію, розвиваючи ідею суспільного договору на російському історичному матеріалі, говорить про його напередвизначеність, зумовленість характером географічного середовища Росії [449, с. 121]. М. Новиков, вже будучи відомим видавцем джерел з російської географії («Древней российской гидрографии» 1773), приступивши до видання «Древней российской вивлиофики», головною метою цього видання бачить практичну користь: воно буде необхідним «... для пошуку корисних копалин і відновлення забутих ремесел» [382, с. 33]. Проект видання знаходить підтримку у Катерини II – М. Новиков отримує дозвіл працювати в архівах.

Впродовж всієї катерининської епохи інтерес до артефактів минулого був спорадичним і вибіркоким. Поодинокі сплески інтересу до окремих артефактів минулого часто пов'язуються з відповідністю останніх ідеологічному імперському курсу, який наприкінці 18 ст. полягав у відстоюванні перш за все своїх територіальних претензій (резонансна знахідка в кінці 18 ст. Тмутараканського каменя). Окрім того, сама парадигма просвітницького мислення (а основний час правління Катерини II припадає саме на розквіт Просвітництва) відводила маргінальне місце старожитностям у творенні внутрішньої політики, вивівши на провідні позиції природизм і географізм.

Це значною мірою протирічило загальним настроям, що панували в Україні. Якраз українська еліта впродовж усього 18 ст. одним з найголовніших аргументів в політичній боротьбі обирала історичний

документ. В Україні історичні документи зберігали свою актуальність і були одним з найголовніших ідеологічних важелів, аж поки зберігалася надія на збереження, а з часом, відновлення автономії, або хоча б окремих її елементів (З.Когут називає як основні два такі елементи: відродження козацьких загонів та збереження правочинності Литовського статуту [372]). Окрім того, постійний інтерес до історичних документів підживлювався соціально-економічними чинниками: можливістю отримати дворянство і разом з тим усі супутні вигоди.

Старожитності були незмінним аргументом в руках української старшини, не дивлячись на зміни в політичних концепціях. Так автор «Історії Русів» «одягає» нові ідеї французької революції в шати старих прав і вольностей Гетьманщини [372, с. 237]. Безумовно, це збереження українською елітою пам'яті про Гетьманщину конфліктувало з загальноімперським курсом на ліквідацію всіх анахронізмів (а саме такими з погляду Катерини II були залишки Гетьманщини) до яких належали й політичні вимоги, базовані на історичній аргументації [372].

Тому в катериненські часи артефакти минулого цілком потрапляють в зону приватних інтересів – у розряд хобі, серед яких перебуває й історична наука взагалі. Поодинокі державні проекти, що мали б посприяти актуалізації хоча б незначної частини старожитностей: такі, як видання за державний кошт значущих письмових пам'яток; написання на широкій джерельній базі історії Російської імперії; збір документів і т.д. – залишалися або на початковій стадії, або, розпочавшись, швидко згорталися, або залишалися незавершеними². Позбавлені владного інтересу проекти швидко втрачали й суспільний інтерес. Так, В. Козлов наводить численні факти втрати приватних архівів чи історичних колекцій у 18 ст. [377]. Процеси, що відбувалися в той час в Україні, мали подвійний характер. З одного боку в 18 ст. була проведена велика робота по збору, збереженню й публікації українських старожитностей [372, с. 239]. З іншого

² Хоча епоха загалом і не була сприятливою для історичних досліджень, але все ж історії писалися і з'являлися археографічні видання. Як зазначає М. Погодін, основні видавничі проекти за часів Катерини II припадали на 80-ті роки 18 ст. [446]

– результати цієї роботи, дисонуючи з загальноімперським курсом, почасти невілювалися: «Зусиль окремих ентузіастів, позбавлених належної підтримки з боку уряду, ... виявилось недостатньо для того, щоб організувати систематичне збирання, вивчення та публікацію пам'яток вітчизняної історичної думки» [392, с. 390]. І як наслідок: «Орієнтація на застарілі історіографічні зразки, відсутність власного соціально організованого середовища, відірваність від академічних та університетських осередків гальмували процес перетворення українських історичних знань на науку» [392, с. 391].

Кінець катерининського правління припадає на початок епохи романтизму, що в деяких європейських країнах тривав до 50-х років 19 ст. Якраз в цей час у Західній Європі пробуджується великий інтерес до історії та старожитностей. Якісні зрушення в царині збирання та популяризації старожитностей, що відбулися більш ніж за півстоліття в Російській імперії, М. Погодін характеризував так: «Під час царювання Катерини II всі успіхи відносилися тільки до пам'яток писемності; про речові попадалися подекуди мимохідь уривкові повідомлення... пам'ятки перероблювалися, образи підправлялися, іконостаси перебудовувалися... посудини, монети переплавлялися... [тоді, як за – О. К.] царювання Миколи: в усі попередні часи не було видано стільки давніх джерел і різномунітних документів, не було представлено стільки малюнків з давніх пам'яток. Більша частина робіт археологічних проводилася за рахунок уряду» [446, с. 47].

У першій половині 19 ст. під егідою уряду було здійснено роботу, яка започаткувала цілком нову практику. Було розпочато видання «Повного зібрання законів Російської імперії». Хронологічно воно мало розпочинатися з публікації найдавніших законодавчих актів: «М. М. Сперанський ще в 1802 р. зазначав, що неможливо укласти звод діючих законів без праці з історії російського законодавства» [377, с. 29]. Таким чином, на початку 19 ст. була видана серія пам'яток давньоруського права [377, с. 29, с. 376]. На думку В. Козлова це перший приклад спеціалізованої археографічної публікації,

зініційованої урядовими структурами [377, с. 28–29], що саме по собі позбавляє цей факт маргінальності в системі суспільних пріоритетів.

Контакти влади і старожитностей стали тіснішими, бо з початку 19 ст. влада вже потребувала їх у багатьох аспектах свого побутування: як свого структурного елемента; як маски, за якою може приховатися і продовжити своє життя стара владна суть; як засобу посилення авторитету, що сприяло зміцненню позицій у суспільстві; як засобу утвердження владних стратегій і т. д.

Найбільш сутнісним було проникнення старожитностей у систему влади. Старожитності проникають у систему влади тою мірою, якою остання в 19 ст. зазнає трансформації. Дослідники вважають, що, незважаючи на зовні непорушні форми, абсолютна влада в Росії почала зазнавати змін з кінця 18 ст. Ключовим моментом цих змін дослідники називають царювання Олександра I.

В кінці 18 – на початку 19 ст. Європу опановує ідея побудови громадянського суспільства. Його основу мала становити норма закону, яка передбачала, що суспільством керує не примха коронованої особи, а звід писаних законів. Це ідея суспільного, позитивного закону, який є універсальною незмінною формулою, певною гармонією, «золотою серединою», при віднайденні якого зникають злочинність, біди та виразки суспільства. Відшуковувалися незмінні, «корінні» закони. Не особистість, а абстрактний закон, порядок мали стати основою державного механізму. Така держава уявлялась як система безособових установ. Ця просвітницька ідея щодо побудови держави нового типу, сформована у 18 ст. групою європейських інтелектуалів, набула масового поширення і почала втілюватися у життя лише наприкінці 18 – на початку 19 ст. Різними шляхами: революційним чи еволюційним (за допомогою серії реформ) – вона проникає в усі європейські країни. Не залишилася осторонь і Російська імперія, що теж зазнає впливу цих ідей і розпочинає реформи, які хоч і не були завершеними, але все ж протягом 18 – поч. 19 ст. впливали на систему влади. Бо, як зазначає А. Медушевський, «після Французької революції,

особливо в умовах Реставрації, конституціоналізм стає загальноприйнятою формою легітимізації всякої влади, в тому числі й монархічної» [418, с. 308].

За Олександра I розпочинається перенесення частини владних повноважень у сферу писаного законодавства. Почався процес матеріалізації нової сутності влади. М. Сперанський стояв на початку процесу перетворення влади особи на владу закону. Втіленням цього абстрактного закону, його матеріалізованою формою повинен був стати писаний закон: М. Сперанський почав процес кодифікації нового суб'єкта, вищого за будь-яку особисту владу.

В Російській імперії на початку 19 ст. було здійснено спроби втілити просвітницький ідеал держави. Держава повинна була перестати ототожнюватись з будь-яким суб'єктом і перетворитися на абстрактну формулу руху (проходження) законопроекту. Таким чином, цей ідеал позбавляв верховну владу імператора безпосередності його дій, тобто – надвлади: «Подальший шлях державних реформ, що торкалися положень верховної влади по «Введенню к уложению государственных законов» (1809 р.) М. М. Сперанського (1772 – 1839), повинен був привести до повного ототожнення природи влади з універсальним і в той же час відірваним від народу й умов його життя позитивним законом, з ідеальною формулою державного ладу, що неминуче означало пряме обмеження самодержавства... що вже ніяк не виділялося з народу, ніяким чином вже необумовлювалося географічними причинами» [449, с. 105-106].

Загалом, ідеї просвітництва, адаптовані романтизмом, будуть поступово реалізовуватися на практиці. І хоча М. Сперанський постраждав, не завершивши реформи, загальна тенденція, що була ним вловлена, на думку Д. Попова, надалі тільки посилювалася. Отже, за царювання Олександра I зі спробами реформувати владу навколо ідеї панування в суспільстві не особи, а безособового закону в осердя влади разом з новітньою формою закону (конституцією) проникають старожитності у вигляді історичних форм російського законодавства. Це було пов'язано тим, що реструктурованому образу влади необхідно було якомога швидше інтегруватися в якості

парадигми державної влади у суспільну свідомість. Отже, новий образ влади потребував своєї легітимізації. Пошуками форм легітимізації нового образу влади почало займатися в першу чергу Міністерство юстиції – ключова установа на початку царювання Олександра І. Вдалим кроком щодо утвердження нового образу влади у свідомості традиційного суспільства могло стати його історичне закорінення. Так би мовити, штучне «підстарення», задавнення цілком модерної ідеї. Тому пріоритетним напрямом роботи Міністерства юстиції став пошук історичних аналогій домінування закону. З цією метою було зібрано відповідну історичну бібліотеку.

На початку 19 ст. розпочинається цілий ряд офіційних державних заходів з публікацій актової і, перш за все, законодавчої історичної документації. Ініціатором, а також реалізатором публікації давніх законів виступає Міністерство юстиції на чолі з М. Сперанським. Робота проходила в ключі загального інтересу до юридичного документа, в тому числі й до його історичних форм. М. Сперанський, як вже зазначалося, робить археографічну публікацію російських законів. Він же очолює й другий відділ СЕИВк, серед обов'язків якого було видання джерел і наукових робіт з історії російського законодавства, що було запроваджено в період розквіту бюрократичної системи у миколаївські часи (з 1849 р.) і знаходилося в руках держави фактично до кінця 19 ст. (в 1882 р. було передано до функцій Російського історичного товариства).

Те, що видання нових законів і старих (давніх) здійснювалося однією установою, яка певним чином мала відношення до формування державної стратегії, є знаковим явищем для епохи. Лише під кінець 19 ст. ці видавництва були роз'єднані і передані до різних організацій: видання нових законів залишалось прерогативою держави і було передано до Сенату, а видання історико-юридичних документів, як уже зазначалося, відійшло до напівприватної структури.

Повертаючись до початку 19 ст., варто зазначити, що в цей час розпочинається ціла низка офіційних державних заходів з пошуку, збору й публікації пам'яток старовини. Наслідком чого стала можливою реалізація стратегії закорінення в суспільній свідомості нового образу влади через показ домінуючої ролі законів протягом усєї російської історії. Тут можна спостерегти кілька тенденцій. Зокрема «державницька школа» російських істориків робила спроби відшукати ідею верховенства закону в російській історії [449, с. 120–157]. Тому на противагу історіографії про посилення абсолютизму³ робилися спроби простежити в історії подібні до західноєвропейських моделі розвитку влади. Зокрема, «регуляторність» вбачали у спробах врегулювати суспільні відносини за допомогою писаних законів, перші з яких стосувалися періоду до татаро-монгольської навали. Цей напрямок був репрезентований роботою над давніми законодавчими актами. Показовою в цьому плані є робота над «Руською правдою». Як відмічає С. Валк, «Руську правду» відкрив В. Татищев, але не включив її тексту до своєї «Історії російської з найдавніших часів». Цей факт С. Валк пояснює впливом епохи, що була нечутливою до документів подібного характеру. Вперше влада зацікавилася цим документом на початку 19 ст. [279, с. 223]. Саме М. Карамзін, заохочений Олександром І, включає «Руську правду» в ряд найголовніших джерел російської історії. Як зазначає С. Валк, М. Карамзін був прихильником поглядів на державу як політичний союз, що повинен забезпечити своїм громадянам збереження природних прав, найкращим способом чого є унормування суспільних відносин за допомогою системи сталих законів, укладання певного суспільного договору. В «Руській правді» М. Карамзін вбачав саме таку давню форму суспільного договору.

---

³ Як зазначає Д. Попов, у 18 ст., не дивлячись на всі реформи Петра І і властиву їм регламентацію, не був здійснений навіть принцип обов'язковості письмового (а не усного) утвердження закону [449, с. 149].

Під новий образ влади створюються історіографічні дослідження, що висвітлюють її історичний шлях. Змінюється сам об'єкт дескрипції. Замість ролі царів центральне місце посіли документи. Збирання земель руських – це вже не фізичні зусилля середньовічних володарів та царів нового часу, а рух документів – актуальними стають князівські угоди про об'єднання земель навколо Москви. Для утвердження ідеї суспільного договору важливим був пошук демократичних коренів, сліди яких знайшли у факті існування Новгородської республіки.

Звернення влади до історичних документів породжує відповідну реакцію опозиційної частини суспільства. До авторитету «Руської правди» зверталася як влада, так і опозиція. На думку А. Медушевського, в Росії конституційний рух був представлений двома течіями. Перша представляла погляди влади на цю ідею і була названа А. Медушевським «урядовою», прихильниками якої були М. Сперанський та М. Карамзін. Примітною є навіть схожість у поглядах цих двох діячів. Так, М. Сперанський у «Вступі» до «Уложения государственных законов» визначає предмет законодавства як встановлення правових відносин між людьми «для безпеки осіб і їх майна» [418, с. 314]. М. Карамзін дотримувався подібних переконань і вважав, що «головною метою суспільства є особиста безпека і збереження прав власності» [279, с. 223]. Якщо М. Сперанський в основному займався втіленням сучасної форми цієї ідеї, то М. Карамзін, залучаючи перш за все «Руську правду», встановлював давність її коріння на російському ґрунті.

Опозиційним до «урядового» напрямку був «революційний» [418]. Він був представлений передусім південним відділенням декабристського руху. Південне товариство в обґрунтуванні законності своїх вимог теж апелювало до авторитету «Руської правди». Отже, в «Руській правді» вбачали втілення як державницького конституціоналізму, так і його антипода – революційного напрямку. Протилежність аргументів, базованих на одному джерелі, неминуче ставила питання про необхідність публікації автентичного тексту документа. Власне, ця ж ідея про необхідність публікації

тексту джерел присутня і в дискусії навколо «Історії держави Російської» М. Карамзіна [375]. Можливість протилежного трактування змісту письмового джерела свідчила про потребу друкування самого джерела без купюр та інших обмежень [377].

Якщо на початку Олександр I та його оточення були захоплені ідеєю реформування влади в ключі європейської ідеї суспільного договору, намагалися в залишках минулого віднайти одвічне коріння цієї ідеї й тим самим впускали старожитності в осердя влади як історичну форму просвітницької ідеї суспільного договору, навколо якої мало бути реформоване це осердя влади, то вже дуже скоро Олександр I відмовляється від ідеї дати Росії конституцію. Але звернення на найвищому рівні до історичного досвіду давало інколи несподівані результати. Так, хоча в часи Олександра I загальний курс на ліквідацію відмінностей колишньої Гетьманщини продовжувався [372], було здійснено крок по збереженню місцевої судочинної системи: «...місцеві зводи законів (своєрідна мішанина Литовського статуту, звичаєвого права та елементів магдебурзького права для міст) не лише збереглися, але були знову кодифіковані» [372, с. 232].

У подальшому, набуваючи розквіту своєї популярності при Миколі I, старожитності працюють вже на іншу владну ідею. Ця ідея у своїй суті антиконституційна і намагається зменшити трансформацію влади у владу новоєвропейського зразка (владу закону), залишивши владу особи. На маскуванні старої влади, її збереження працює та ж сама форма історичної закоріненості ідеї суспільного договору: оскільки східні слов'яни споконвічно жили на договірних началах, то навіщо запроваджувати чужий за духом європейський новочасний варіант суспільного договору?

За Миколи I суспільству намагалися нав'язати думку, що патріархальність з її крайніми виявами (кріпосництвом і самодержавством) і є змістом того прадавнього суспільного договору. В першій половині 19 ст. державницька ідея збирання та популяризації залишків

старовини мала одну мету – за рахунок цих заходів зміцнити самодержавство і кріпосництво в Російській імперії [377, с. 267].

Історичну перспективу для Російської імперії віднині вже не шукали в нових європейських ідеях, а намагалися віднайти її в минулому, залучаючи для цього історичні пам'ятки. Так, Ф. Савіньї вважав, що найкраще сенс історії того чи іншого народу, а отже, й історичні перспективи відображені у вітчизняних історичних законодавчих пам'ятках. Останні завдяки зусиллям Ф. Савіньї в першій половині 19 ст. набули певної сакралізації.

Ф. Савіньї належав до так званої юридично-правової школи документалістів. Вона активно займалася не тільки віднайденням і популяризацією історичних джерел, а й розробкою теоретичного джерелознавства, а також виробленням системи заходів для виопуклення самого джерела. Діячі цього напрямку створили своєрідну філософію, що підносила роль історико-правового документа серед інших пам'яток минулого. Ф. Савіньї твердить, що справжній дух народу (народність, курс на яку стає офіційною ідеологією багатьох володарів у країнах Європи) криється в історії його законодавства. А отже, основне джерело для з'ясування його характеру (що визначав сам хід історії цього народу) слід шукати в історії законодавчої бази. Ф. Савіньї не був приватною особою, а займав високий державний пост канцлера в Німеччині, отже, був безпосередньо причетний до вироблення державного курсу.

Таким чином, у ширшому розумінні старожитності у другій чверті 19 ст. стали сурогатом, яким намагалися підмінити ідею реформування влади. У миколаївські часи суспільству намагалися нав'язати думку, що старовина, традиція, освячена авторитетом віків, це й є та безособова сила, яка встановлює наявний суспільний лад. У першій половині 19 ст. старожитності перетворюються на речі політичної ваги. В Харківському університеті певний час викладався новітній курс «Політичні старожитності».

Отже, старожитності внаслідок великих змін, що відбулися на рубежі 18–19 ст., змінюють свій статус. Адже у 18 ст. вони мали маргінальний статус в силу усвідомлення їх як речей, що певний час знаходилися в практичному обігу, а по припиненні функціонування перетворилися на залишки минулого.

У першій половині 19 ст. вони отримують нове життя, виконують дуже важливі суспільні функції.

Одну таку функцію, а саме – представляти владу, ми вже спробували розглянути. Однак на цьому взаємовідносини влади і старожитностей не закінчуються. Адже у першій половині 19 ст. старожитності стають джерелом для пошуку ефективних владних стратегій: зі здійснення суспільного контролю, аналітики тощо.

За прикладом можна звернутися до епохи царювання Олександра I, коли органи влади у своїй аналітиці спиралися на старожитності.

Історія в ті часи вважалася панацеєю від багатьох бід. У ній відшукувались історичні рецепти й досвід вирішення проблем. Тому під опіку влади потрапили ті старожитності, що містили інформацію з історії того чи іншого питання, а також фахівці, які мали досвід і навички роботи з такими старожитностями. Тому в бюрократичному апараті часів Олександра I відзначають засилля істориків, а також численність створених спеціалізованих архівів.

При кожному відділенні, структурному елементі бюрократичної системи за новими правилами передбачалася наявність архіву. Передані до міністерств і відомств історичні спеціалізовані архіви з кожним разом вдосконалювалися (упорядковувалися, систематизувалися); зростав фаховий рівень обслуговуючого персоналу: віковий ценз співробітників наближався до найбільш продуктивного періоду⁴.

---

⁴ Про зміни в архівній системі за часів Олександра I більш детально див. Маяковский И. Л. [416].

Всі ці процеси були пов'язані з пошуком шляхів реалізації, практичного втілення нових законів.

Проекти конституцій, фундаментальних законів і будь-яких нових законів, покликаних краще регулювати суспільні відносини, своїми витокami мали, як правило, абстрактні правові й філософські трактати, в яких добре пояснювалася суть нових суспільних відносин, але не вказувались механізми їх реального запровадження. Але як практично втілити в російських умовах, скажімо, той же французький досвід? Звернення до історії, відшукування аналогій або механізмів реалізації може бути однією з причин звернення чиновництва до історії. При відділенні СЕИВк, що займалася кодифікацією законів і механізмом їх впровадження, існувала порівняльна бібліотека, що включала не лише трактати тогочасних європейських мислителів з питань правознавства, а й старовинні манускрипти, що ілюстрували історію права. Певний час існувало постійне замовлення на історизм. Державна рада від часів свого створення здійснювала постійне адресне замовлення фахівцям на дослідження історії того чи іншого питання.

До чиновницької служби залучалися як історики (М. Карамзін був не лише істориком, а й чиновником, так само як і Д. Бантиш-Каменський), так і фахівці з різноманітних галузей, які добре знали наявні архівні документи з відповідного питання та його історію.

Такої аналітики органи влади особливо потребували при здійсненні фінансово-економічних реформ. Так, М. Балугянський свого часу на замовлення державної установи здійснив дослідження історії фінансової адміністрації, починаючи від часів Петра I до 1812 року. Він же був з 1826 по 1847 р. начальником другого відділу СЕИВк і постійно залучався до проблем кодифікації законів, економічних реформ, нагляду, юридичної експертної оцінки. Найзначнішою була порівняльна робота з історії різноманітних господарських систем. Цікавим є і сам факт, що людина, фахом якої була історія, в той же час творила сучасні, часто прямо не зв'язані з

історичною традицією реформи. Так, М. Сперанський радився з ним з проблем зведення тогочасних законів Російської імперії [523, с.624-625].

Ще одним прикладом актуальності історизму та історичних джерел на службі держави є діяльність іншого чиновника – П. Іванова: «В умовах генерального межування 1836–1839 рр. і пов'язаної з цим роботи московських архівів інтерес вченого викликали питання історії рільництва і землекористування в Росії» [437, с. 37]. Загалом ситуація, що склалася в першій половині 19 ст., зокрема для Російської імперії, була унікальною. Адже ніколи серед чиновників Росії не було стільки істориків, архівістів, джерелознавців [308].

Ще однією площиною взаємин влади і старожитностей є історичний архів як простір де формуються владні стратегії й технології суспільного контролю. Особливо виразною ця площина стала за часів царювання Миколи I. Для потреб влади було створено спеціальний архів при Канцелярії Його Імператорської Величності [416, с. 206–208]. Він відрізнявся від інших не лише більшою впорядкованістю, а й спрямованістю. Хоча сюди потрапляли різноманітні матеріали (від відомостей про неврожаї і «пророків» до історії змов і бунтів), вони мали єдине призначення – інформувати владу про небезпеку, що їй загрожує. Це був архів страху влади – історія суспільного бунту, а також причин і факторів, що можуть призвести до нього. Зберігаючи історичний матеріал певного роду, влада отримує можливість вивчати причини, механізми, що здатні збурити великі маси людей, а також віднайти сотні історичних рецептів боротьби з бунтом. Тобто такий архів дає широкі можливості для аналітики, для формування механізмів упокорення, а головне – для віднайдження запобіжної технології.

Все це було спрямовано на те, щоб перешкодити ситуації, коли усталений образ влади раптово зміниться. Саме ця прикладна вартість історичного матеріалу, можливості його аналізу та прогнозування, а також пошук дієвого механізму, який є ефективним саме для російського

суспільства з його численними національними провінціями, менталітетом, традиціями, робить цінним історичний документ.

У ситуації, коли влада потребує старожитностей, останні можуть «звертатися» до влади безпосередньо. Зокрема, до комплексу історичних документів як простору, де влада формує свої стратегії, апелює М. Калачов в кінці 19 ст. Звертаючись до імператора з проханням зберегти певний комплекс документів, він підсилює свою аргументацію, апелюючи до зацікавленості самої влади у збереженні такого роду матеріалів [416]. Це матеріали студентських бунтів, які в подальшому можуть бути використані для з'ясування причин та історії виникнення цих заворушень з метою вироблення стратегії для недопущення їх у майбутньому.

Ще однією владною стратегією, протилежною стратегії створення закритих архівів, було формування державної концепції археографії. Тут артефакти минулого стають ефективним знаряддям влади з маніпулювання суспільною думкою. Ця стратегія цілком оформлюється на кінець 30-х років 19 ст., коли центр активної публікаторської роботи пам'яток минулого переноситься до столиці.

Найважливіші документи влада продовжувала видавати сама. Так, з 1850 по 1855 р. другим відділом СЕИВк були видані «Розрядні книги» (2 т.), «Двірцеві записки» (3 т.), «Пам'ятки дипломатичних зносин з іноземними державами» (8 т.).

Створення цілої мережі археографічних установ (від державних з відповідним джерелом фінансування до напівприватних); видання указів, які мали спрямувати їхню діяльність у потрібному напрямку аж до прямих вказівок, які документи необхідно відшукати і які опублікувати, а які за жодних обставин не повинні бути оприлюдненими; цензурні рогатки та покарання від заборони накладу до закриття видавництва – це далеко не весь перелік заходів уряду із здійснення контролю над популяризацією пам'яток старовини.

На місцях археографічні комісії відкривалися під якесь ідеологічне замовлення. Так, багаторічна вимога української інтелігенції відкрити археографічну установу у Києві реалізувалася лише в 40-х роках, бо мала стати знаряддям влади в боротьбі з польською опозицією [357].

У той же час зелене світло отримували важливі державні проекти. Вони були позбавлені не лише процедури проходження через рогатки цензури, але й критики щодо стилю видання і якості археографічної роботи над цією пам'яткою. Подібна критика могла загрожувати сміливцю неприємностями. Так у 50-х роках ініціаторами видання історичних пам'яток стають найвищі чиновники імперії. Зокрема, відома роль міністра графа С. Уварова у виданні літописів, які він розцінював як важливий ідеологічний чинник внутрішньої політики, що зумовило прискорені темпи видання та надання самому виданню цензу справи державної ваги, що виключало можливість будь-якої суспільної і фахової критики: «Йому хотілося видати пам'ятки якомога швидше, що й дійсно було дуже потрібно, і він призначив головою Археографічної комісії князя Шахматова... Князь Шахматов обрав Бредникова, людину працьовиту... тільки Бредников почав видавати на свій розсуд... ніхто не смів сказати жодного слова проти, ніяка цензура не дозволяла ні найменшого судження. Зауваження могли обернутися неприємностями, які були б розцінені як перепона справі *jalousie de m'étier*» [446, с. 20].

Мабуть, одним з найвиразніших прикладів покарання за спроби якимось чином дискредитувати важливі для влади пам'ятки старовини є наукова доля вихідця з України М. Каченовського. Ректор Московського університету на засадах наукової критики доводив, що давньоруські літописи насправді є творами пізніших часів, за що й поплатився ректорським кріслом і скаліченою науковою кар'єрою [522, с. 810].

Отже, робота із старожитностями мала цілу низку загроз. Влада через прями заборони, посилення цензури, обмеження режиму роботи істориків в

історичних архівах намагалася весь час контролювати процес ознайомлення широкої громадськості з «історичними припасами».

Тому на місцях, де контроль може ослабнути, архівам як установам з режимним характером роботи надають перевагу перед археографічними установами, які важче було проконтролювати. Зокрема, чітко простежується функція збирання як основне виправдання в очах центральної влади існування Київської археографічної комісії. Тому, коли відбулося нагромадження архівного матеріалу, влада вирішила припинити діяльність цієї установи і передати її функції новоствореному історичному архіву [327, с. 63]. Високим ступенем централізації й втручання влади була відмічена археологічна діяльність, яку на той час у Росії здійснювали дві установи: Імператорська археологічна комісія, що була відділом при міністерстві імператорського двору, та «Російське археологічно-нумізматичне товариство», засноване при Російській академії Наук 15 травня 1848 року [399], тоді як діяльність Тимчасового комітету для віднаходження старожитностей у Києві носила обмежений характер – лише розшуковий.

Хоча ідея конституційної реформи влади в Російській імперії не набула свого практичного втілення, але все ж влада зазнала змін, перетворившись з монархічної на бюрократично-монархічну систему. Так, за Олександра I активно розпочався процес перебудови владного представництва. Бюрократичний апарат, витворений життєвими реаліями, почав активно асимілювати зони колишньої надвлади. В цей час «обмежувати імператорську владу стали не якийсь певний стан і не сама по собі дворянська бюрократія, як корпорація, що претендувала у 18 ст. на участь у верховній владі чи на вплив на неї ззовні, а сам порядок прийняття і виконання закону, сама безособова сила установ, що ослабила владу зсередини» [449, с. 110].

Внаслідок цих змін значно збільшується кількість чиновництва, яке перетворюється на впливову суспільну силу.

Свідченням того, що старожитності стають значущим фактором для системи влади, є той факт, що робота з ними управлінцям (чиновникам) усіх рівнів дає можливість кар'єрного зростання та матеріальних винагород. Зразком найвищого злету кар'єри, зробленої на старожитностях в першій половині 19 ст., є доля П. Дубровського – чиновника, що в часи Великої французької революції за безцінь скупив багато давніх манускриптів у Франції. Повернувшись до Росії, чиновник довгий час жив у забутті й нестатках, аж поки на початку 19 ст. на його колекцію не звернула увагу влада. В Санкт-Петербурзі на Невському проспекті будується спеціальна споруда для зберігання цих рукописів – «Будинок манускриптів», що потім був перейменований на Імператорську публічну бібліотеку. В нагороду за передачу імператору й державі старожитностей П. Дубровського призначають на посаду їх хранителя, оселяють в тому ж будинку у чудових апартаментах. А 23 лютого 1805 р. імператор Олександр I підписує наказ про відновлення П. Дубровського в Колегії іноземних справ у чині надвірного радника [251].

Є багато свідчень того, що чиновництво Російської імперії в першій половині 19 ст. вважало роботу із старожитностями дієвим фактором кар'єрного зростання або поліпшення матеріального стану. В особистих архівах діячів 19 ст., зокрема І. Срезневського, містяться сподівання на кар'єру чи матеріальну винагороду за роботу над історичними документами. Принаймні той же І. Срезневський довгий час переслідував цю мету і реалізував свої наміри шляхом видання «Запорозької старовини», приуроченого до приїзду С. Уварова. Його сподівання були виправдані – міністр відзначив його зусилля [391, с. 271].

Подібну аргументацію, пов'язану зі сподіваннями на кар'єрне зростання, знаходимо у видавничій діяльності М. Максимовича. Це стосується видання другого збірника українських пісень у 1834 р.: «Ця думка дістала міцну підтримку, коли з'ясувалася можливість зайняти Максимовичу катедру російської словесності в Києві, та видання

українських пісень з історичними коментарями в очах Максимовича стало науковим аргументом на користь призначення» [310, с. 22].

Чиновником 5-го класу морського департаменту був К. Лохвицький, який виконав розкопки в Києві важливих об'єктів Київської Русі. Він же став керівником Музею старожитностей, заснованого у 1837 р. при Київському університеті.

А. Скальковський, відомий публікатор архіву Нової Січі, поєднував історичне зацікавлення зі службовими обов'язками – був при М. Воронцові чиновником з особливих доручень. Він часто виконував доручення графа, пов'язані з історичними розшуками.

Інший приклад – О. Баласогло. Цей чиновник сподівався отримати посаду в державних дослідницьких експедиціях як нагороду за свою успішну роботу з упорядкування історико-дипломатичної документації по Сходу в архіві іноземних справ [488].

Перелік чиновників, до обов'язків яких входили розшук, збирання та упорядкування старожитностей, налічує десятки відомих на сьогодні імен і значно більше невідомих. А інакше і не могло бути, бо самі місцеві владні структури на той час зацікавилися джерелознавчою роботою, надавши їй статусу справи державної ваги. Так, обов'язками державного службовця при Д. Бібікові стало збирання джерел. Аналогічне завдання поставив перед своїми чиновниками новоросійський генерал-губернатор М. Воронцов. Саме він організував комісію, що займалася розшуком і збиранням матеріалів для історичного архіву, створення якого планувалося в Одесі. І саме його чиновникові належить безцінна знахідка архіву Нового коша Запорозької Січі.

В той же час «...в Києві виник справжній бум на історичні дослідження. Їм протегують найвищі місцеві чиновники» [472, с.55]

Приклади зацікавлення бюрократичного апарату та окремих його представників старожитностями ще раз говорять про те, що останні тісно зачіпали інтереси влади.

У наукових дослідженнях досить ґрунтовно висвітлено вплив влади на рецепцію старожитностей. В такому аспекті статус останніх цілком залежить від рівня інтересу до них влади. Менше уваги приділяється тому факту, що, ставши ключовим символом епохи (чому немало посприяла система владних заходів), старожитності перетворюються на самостійний фактор суспільного впливу, інтегруючись у досить широкий спектр суспільних відносин. Найбільш вивченим є питання задіяності старожитностей в різноманітних аспектах боротьби політичних течій та рухів із владою. Зокрема для Російської імперії це є найбільш актуальним у зв'язку з вивченням декабризму. Назва основного документа «Руська правда», екскурси в історичну та юридичну давнину – це ті атрибути, які мали посилити ідеологічний вплив цілком нових ідей про першість закону та необхідність введення Конституції в Росії: «В пошуках більш досконалих форм майбутнього політичного ладу, намагаючись узгодити ці форми з “духом” народу, теоретично обґрунтувати свої політичні погляди, представники лівого крила декабристів звертаються до вивчення народного світогляду, звичаїв, характеру і т. д. Головна увага приділялася декабристами культурі та побуту народу в минулому, що пояснювалось пошуками в історичному минулому аналогів...» [299, с. 92].

Нові дослідження засвідчили значне поширення образу старожитностей в суспільстві, участь їх у формуванні «народної» ідеології в першій половині 19 ст. Старожитності, місця їх переховування потрапляють до народної свідомості. В цей час серед українців ширяться чутки про існування старовинного, прихованого архіву, в якому містяться старовинні документи, що розповідають про істинну історію України [391]. Сюжети таємного архіву присутні в історіографічних і джерелознавчих дослідженнях істориків-романтиків М. Маркевича та М. Максимовича. Останній, зокрема, вважав, що «Історія Русів» якраз і написана на таких легендарних історичних матеріалах. Образ цього таємного архіву активно освоюється й романтичною українською літературою. Так, на думку Т. Бовсунівської, одним з домінуючих образів тогочасної української літератури є образ

дідизни як певного узагальнення уявлень про старовину, історію. Варіантами схованок такої дідизни, своєрідними народними архівами вважалися: могила, химера і т. д. [266]. Але найвиразніше образ таємного архіву присутній в поезії Т. Шевченка, і це не лише «великий льох». На думку Л. Плюща, цей матеріал став надзвичайно продуктивним для творчої свідомості поета і втілюється в цілій низці образів. Одним з найпродуктивніших був образ криниці: «...поет поринає в минуле, тобто, як місяць у “Гайдамаках” заглядає в криницю часу, щоб прозріти майбутнє» [445, с. 98].

Отже, на актуалізацію старожитностей впливало багато чинників. Одним з найголовніших було формування дискурсу влади. В ключі цих змін старожитності постають у двох якостях: як елемент, який влада активно освоює, вписує, використовує, і як фактор, небезпечний для влади. Незважаючи на те, в якій з двох бінарних опозицій знаходиться історичне джерело, воно актуалізоване для епохи, його неможливо не помітити; воно полишає маргінальну позицію і посідає центральну в системі знакових для суспільства явищ.

Оскільки владний дискурс у першій половині 19 ст. формується з урахуванням ролі старожитностей, то й соціальні страти, що безпосередньо зазнають впливу влади, теж зорієнтовуються на артефакти минулого. Зокрема це стосується державних заходів з формування дискурсу освіти і в більш широкому плані – всієї просвіти, про що в свій час сказав І. Срезневський: «Царювання Імператора Миколи Павловича представляє в історії російського просвітництва рядом знаменитих подій епохи, що заклала підвалини для своєрідного розвитку всіх духовних сил народу й держави Російської...[серед поставлених і здійснених завдань, необхідних для побудови держави, було таке – О. К.]...заснувати освіту російського народу на таких корінних началах, котрі визначаються його історією і становлять міць його життя; викликати повсюдно усвідомлення цих начал вихованням і навчанням, відкрити і обнародувати для того всі вітчизняні джерела ...прагнення Государя виховати покоління в чисто руському дусі... Його

турбота про успіхи російської науки... про історичний напрямок викладання взагалі всіх наук, що стосуються Вітчизни» [130, с. 82–83].

У першій половині 19 ст. було здійснено низку державних заходів з опису і збереження залишків минулого. Так, 4 липня 1822 р. було видано «Положення Комітету Міністрів про збереження пам'яток старовини в Криму», що намагалося зупинити знищення старовинних фортець та укріплень, розкрадання пам'яток, а в 1826 р. уряд видав наказ «Про подання відомостей про залишки старовинних споруд у містах і заборону їх руйнування», виконання якого покладалося на місцеві органи влади [439, с. 67]. В контексті охоронних заходів представників влади на території України варто згадати розроблення та розсилання Д. Бібіковим циркулярів щодо охорони пам'яток старовини.

До заходів збереження можна віднести організацію системи історичних архівів (Докладніше див. [297]). В кінці 18–19 ст. історичні архіви виникають на території України. У 1784 р. було організовано Архів гродських і земських книг у Львові. А в 1852 р. перший державний історичний архів під назвою Київський центральний архів державних актів виник і на території України, що знаходилася під владою Російської імперії. Новостворені архіви вписувались у мережу історичних архівів, що з'явилася в європейських країнах наприкінці 18 ст. – у першій половині 19 ст. В цей час склалися умови, які сприяли заснуванню Національного архіву Франції (1799), архіву Баварії (1799), Управління архівами Пруссії (1831), Центральних архівів у Бельгії і Голландії. В Італії 1818 р. виникло понад 20 провінційних архівів для документів центральних установ; тоді ж кілька історичних архівів виникло в Іспанії [297, с. 221].

В Росії в результаті об'єднання і реорганізації ряду відомчих архівів було створено Державний архів Російської імперії (1801), Московський головний архів Міністерства закордонних справ (1832), Державне «древлехранилище» хартій (1851), Московський архів Міністерства юстиції (1852) та ін. [297, с. 222] У 1808 р. почав діяти Архів крайовий польський у Варшаві. Загалом на території Королівства Польського у 20-х рр. 19 ст. було

створено архіви давніх актів у восьми воєводських містах. Згідно з розширенням уявлення про історичне джерело відповідні заходи відбувалися і стосовно інших артефактів минулого, за якими закріпився в цей час статус історичного джерела.

Зберігально-популяризаторські функції мали такі установи, як музеї. У 1835 р. було відкрито Археологічний музей Київського університету св. Володимира. У 1825 р. в Одесі почав функціонувати міський музей «древностей», а в 1840 р. відкрився музей при Одеському товаристві історії та старожитностей⁵. З ініціативи В. Каразіна при Харківському університеті було створено прообраз історичного музею – «Кабінет раритетів Харківського університету». В 1835 р. відкрито нумізматичний кабінет Київського університету як відділ його бібліотеки. Велику популяризаторську роботу проводила Київська археографічна комісія; ця робота в основному стосувалася введення в широкий обіг історичних документів.

У цей час артефакт минулого проникає на різні рівні суспільства і має суспільний попит, про що свідчить популярність археографічних видань і сама поява цих проектів, у реалізацію яких включилися численні приватні структури.

Появу нового соціального об'єкта фіксують і лексичні зміни, а саме поповнення лексики термінами, що фіксують простір старожитностей та означають їх, а також різними похідними від них семантичними формами.

Старожитності потрапляють до соціального буття через включення їх до різноманітних соціальних практик: моралі, моди, етики, естетичних уподобань і т. д.

У цей час поширюються моралізаторські системи, які звертаються до патріотичних почуттів громадян та заохочують збирання пам'яток старовини як форму підтримання високого морального духу суспільства.

---

⁵ «В 1825 р. в Одесі І. П. Бларамбергом було відкрито міський музей на квартирі. Основу колекції склала власна археологічна колекція останнього. В 1858 р. міський музей було об'єднано із музеєм Одеського товариства історії і старожитностей, що поклало початок всесвітньовідомому нині одеському археологічному музею» [421, с. 332].

Усвідомлюється необхідність відкриття історичних музеїв з виховною метою, вибудування світоглядної моделі суспільства, що складається з патріотів-любителів вітчизняної старовини. У Російській імперії в центрі цієї ідеологічної картини стоїть образ імператора – любителя старовини, колекціонера старовинних манускриптів, ідеолога вітчизняного патріотизму, замішаного на знанні історичних джерел. У цей час формується образ імператора-колекціонера: «С.Н. Глінка оголосив Олександра I “першим”, тобто найбільш відомим і зацікавленим “любителем вітчизняної старовини”» [377, с. 267]. Формуються легендарні колекції, однією з яких була колекція А. Сулакадзе, що містила ідеологічно важливі пам'ятки старовини періоду Київської Русі.

Наслідком комплексних заходів, спрямованих на підвищення суспільної зацікавленості в розшуку та колекціонуванні залишків старовини, стало різке подорожчання останніх, про що каже в 1843 р. В. Ганка: «Цілком природно, що внаслідок посилення слов'янської свідомості число любителів наших старовинних книг весь час збільшується, і книжки тому стають дедалі рідкіснішими і дорожчими і будуть, чим далі, тим ще рідкіснішими. Тому-то мені дуже прикро, коли згадую, що міг би... придбати багато чого для поповнення за цілком прийнятною ціною, тоді як тепер цього не дістати і за великі гроші» [116, с. 12].

В Україні теж поширюється загальноромантичний культ старовини. М. Шашкевич у «Старині» порушує питання збереження історико-культурної спадщини⁶.

Також М. Максимович на сторінках своїх досліджень ставить проблему збереження старовинних назв місцевостей, ландшафтів, пов'язаних з історією Київської Русі.

Настрої частини української інтелігенції не завжди збігалися з поглядами центральної влади, зокрема щодо руйнації в західній частині

---

⁶ Див. «Старина» у зб.: Русалка Дністрова.– Кн. I. Репринтне видання першодруку 1837 р. – Львів, 2007. – II + XX= 136. Також про роль М. Шашкевича у становленні пам'яткознавства та ідей збереження залишків минулого див. Федорук О. [489].

Російської імперії пам'яток католицької культури. М. Костомаров [44] та П. Куліш [114] з обуренням відзначають прояви вандалізму з боку російських військ щодо польських історичних пам'яток. Їх непокоїла бездіяльність центральної влади, що не запобігала руйнації костьолів, замків, маєтків польської шляхти, які були в центрі історичних подій протягом декількох століть.

До суспільної моди тих часів входить любов до колекціонування старожитностей. Велику кількість історичних джерел нараховували колекції М. Маркевича, М. Юзефовича, С. Шодуара та ін. Старожитності колекціонували й ті, хто мав безпосереднє відношення до занять історією: Є. Болховітінов, В. Пассек, А. Скальковський, П. Куліш, а також ті, хто не мав жодного стосунку до історичних розшуків, наприклад, купецтво.

Старожитності стають повсюдними: більшість дворян, підтримуючи модні патріотичні гасла, зберігають колекції історичних джерел. Розширюються їх часові рамки. Розширення колекційного матеріалу веде до виникнення спеціалізованих колекцій, присвячених військовій справі, торгівлі тощо. Розширюється видова різноманітність колекцій, окрім манускриптів, монет, зразків античного мистецтва, збирають ужиткові старовинні речі, викопні рештки (археологічні знахідки ранніх епох). Серед колекцій, створених у першій половині 19 ст. в Україні, вирізнялися в цьому плані тематичні колекції М. Максимовича (наконечники стріл) та В. Пассека (колекція скіфських баб). Також на прикладі архіву М. М. Білозерського можна зробити висновки про досить широкий спектр старовини, що була предметом колекціонування. Це могли бути герби і печаті [151], зразки канцелярської переписки, а могли бути й «Слова и выражения из старинных актов и летописей».

У другій половині 19 ст., як вже неодноразово зазначалося, виникає мода на артефакти минулого і в Україні. До одного з її проявів можна віднести і той факт, що у другій чверті 19 ст. у приватному листуванні поширюється вживання старовинних українських слів і виразів, узятих з

документів 17 – поч. 18 ст., а також підлаштування під старовинні почерки. Що, зокрема, у справі Кирило-Мефодіївського братства стало окремим приводом для підозр у неблагонадійності [36; Т. 2, с. 52]. Стара українська інтелігенція розробляла стратегії із залучення молоді до збирання й збереження старовини. Так, зокрема, М. Маркевич в листі до О. Бодянського зазначає: «Дуже радий, що універсал Дорошенка привернув увагу Товариства і Ваше; я теж вважаю його чудовим; ще краще, що Товариство звернулося з вдячністю до Новова. Молода людина від цього в захваті, він буде пишатися відгуком, що дійсно лестить самолюбству; інші, бачачи це, будуть бігти до мене і принесуть все, що в них є, будуть і чвари, буде й добре щось. Все, що знайду гідним уваги, зразу ж в Товариство! А Товариство хай дякує тим, хто довірить мені, в ім'я його, свої дорогоцінності. Якщо цю статтю прочитають наші співвітчизники, то кожен забажає внести в “Чтение” своє прізвище. Це приведе нас до відкриття багатьох історичних таємниць» [37, с. 227].

Модною стає демонстрація не лише родинних архівів, а й загалом усього старовинного. Безумовно, як у кожній модній тенденції, виявлялися й її екзальтовані форми. Жертвою моди на старовину, таким собі карикатурним персонажем постає український поміщик І. Солонина: «...майор і різних орденів кавалер П. говорив мені, що він сам бачив документ у І. Г. С[олонини], що може здивувати всякого, а саме: що на розп'яття Право-Учителя, Бого-Людини, Ісуса Христа призначення серед інших підписано: пращуром фамілії Солонин, Солониною... Сказаний Солонина має, окрім документів, і такі рідкісні штофні матеріали... що Ви здивуєтесь... Він показує черні жупани за сто, двісті, триста і більше років, що носили його предки, береже їх і лише тільки з незшитого оксамиту зробив собі фрак...» [114, с. 14].

Але в більшості випадків старожитності гармонійно вписуються в панські інтер'єри, перетворившись на символ респектабельності. Так, І. Срезневський, перебуваючи в Москві з візитом, навідувався до багатьох заможних будинків, характерною ознакою оздоблення яких було поєднання

розкошів (мармуру, позолоти, картин) з пам'ятками старовини («древности и редкости всюду») [120, с. 16].

В Україні ж присутність старожитностей надавала оселям не так респектабельності, як відчуття сімейного затишку і загалом завершувала образ домашнього, внутрішнього раю – місця, яке може зцілити всі душевні рани, завдані жорстоким зовнішнім світом. Саме такі враження навіює опис власного та сусідніх маєтків, зроблений М. Маркевичем для О. Бодянського: «Чи не приїдете Ви на літо до нас? Ви б відпочили від праці й неприємностей; Ви б зміцнили Ваше здоров'я. У мене бібліотека 4000 томів, в 10 верстах від мене у дяді мого Кочубея 3000 томів... у мене величезний сад; недалеко від мене: Галаган і Косенко... Приїздіть місяців на два в Турівку; ми проведемо весь цей час в товаристві милих, освічених людей; старовинних, рідкісних книг і рукописів, можемо також оглянути і Архіви: Гадяцький, Чернігівський...» [37, с. 234].

Отже, на формування змісту українського джерелознавства в першій чверті 19 ст. впливали як нові європейські тенденції, пов'язані з ідеями романтизму, так і ті, що вже встигли стати традиційними, але в романтизмі набули нового звучання. Так, зокрема, романтизм підніс інтерес до історії і разом з тим – до старожитностей, що постали як окреме явище, гідне осмислення. Це спонукало до появи нових методів, спрямованих на досягнення старожитностей. У той же час в епоху романтизму розширився спектр історичних джерел. До них були зараховані фактично всі залишки старовини. Пріоритет надавався фольклорним джерелам.

Але не лише нові тенденції визначали горизонт знань джерелознавства доби романтизму. На нашу думку, вирішальний вплив мала ідея конституційної реформи, домінуючої ролі закону в суспільстві, що привернула увагу до законодавства, а в добу романтизму до його національних форм в їх історичному розвитку. На наш погляд, саме на цій ідеї Просвітництва виростає правова німецька історична школа, «яка визначала подальший напрям розвитку як німецької, так і європейської історіографії» [481, с. 20]. Багато прихильників німецької історичної школи

права було й на території України. Окрім того, ті процеси, що відбувалися у зв'язку зі спробами та невдачами запровадити ці ідеї в Російській імперії, вплинули на окремі аспекти становлення навколо письмових пам'яток наукових практик. Так, на нашу думку, потрапляння тієї самої пам'ятки старовини як ідеологічного аргументу як до системи влади, так і до опозиційних до неї структур, неминуче ставило питання про публікацію тексту пам'ятки без купюр, максимально наближено до його автентичного вигляду. Так, зокрема, до «Руської правди» апелює як влада, так і опозиція в особі декабристів. Або, як зазначає В. Козлов [377, с. 118], дискусії навколо джерельного додатка до «Історії держави російської» М. Карамзіна, що мали політичний підтекст, так само спонукали змінювати археографічні підходи до публікації суспільно значущих документів. Ці загальноросійські процеси, безумовно, мали вплив і на становлення українського джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін хоча б на рівні наслідування. Так, зміна правил публікації історичних пам'яток, що відбувалася протягом першої половини 19 ст. у провідних археографічних установах Російської імперії, стала зразком наслідування для КАК. Численні дискусії навколо джерельної бази «Історії...» М. Карамзіна, віднайдення в ній альтернативних смислів, акцентування уваги на можливості історика впливати на зміст джерельної інформації (шляхом «виривання» цитат із контексту, розстановки пунктуаційних знаків довільного тлумачення змісту) зрештою переконали істориків у необхідності цілісної подачі джерел інформації. Вже П. Куліш наполягає на потребі публікації разом з історичним дослідженням матеріалів, на основі яких воно було здійснено, оскільки наступні покоління вчених можуть по-іншому витлумачити джерельну інформацію.

Зацікавленість центральної влади старожитностями підігрівала загальний інтерес до них у суспільстві. І хоча в Україні він зберігся з часів 18 ст., у 19-му цей інтерес одержав нові стимули і підтримку.

Посилення суспільної уваги до старожитностей впливало і на становлення навколо них наукових практик.

РОЗДІЛ 4.

ДЖЕРЕЛО ЯК САМОСТІЙНА ДОСЛІДНИЦЬКА ПРОБЛЕМА

4.1. Формування уявлень епохи про старожитності та специфіка становлення навколо них наукових практик у ключі романтичної парадигми

Період романтизму для старожитностей був знаменний тим, що вони посіли окреме місце як об'єкт вивчення і дослідження, незалежно від потреб історіографії, почали існувати самостійно і безвідносно до якихось інших ціннісних орієнтацій. Вони самі стають цінністю. Зокрема В. Козлов описав цю ситуацію як втрату джерелами «кріпосної залежності» від потреб історіографії. У цьому плані романтизм розвинув тенденції, започатковані в минулий період, наповнивши їх новим змістом. Ще у 18 ст. гетьман Кирило Розумовський виробив проект відкриття в Батурині університету, де мали бути окремі кафедри старожитностей та історії [399].

У першій чверті 19 ст. тенденція до розмежування продовжилася. Так, П. Демидов поряд з розділом «Історія» вводить й розділ «Старожитності», підрозділи якого відповідали вивченню того чи іншого виду пам'яток минулого [377, с. 257].

Якщо в попередні періоди термін «старожитності» з'являвся інколи і випадково, то у другій чверті 19 ст. цей термін став стійким, загальноживаним і означав цілком самостійну сферу діяльності. Про що, зокрема, свідчать назви історичних гуртків і товариств, де термін «старожитності» фігурує поряд із терміном «історія» й означає цілком окремий самостійний вид діяльності: «Одеське імператорське товариство історії та старожитностей», «Київське товариство любителів історії й старожитностей словеноруських».

Часто у приватних листах діячів тогочасної епохи можна зустріти згадки про старожитності як про окремий, повноцінний науковий об'єкт. Перш за все часто згадується сам термін «старожитності»: «декілька років займаюся

з особливою любов'ю руською історією і старожитностями» [114, с. 8], «з любові до всякого роду старовини», «малоросійська старовина» (рос. «старина»). Є й український аналог цього терміна, очевидно, введений П. Кулішем (у нього він зустрічається найчастіше) – це «старосвітчина». Причому старосвітчина означає широкий спектр як об'єктів, так і відносин. Так, у П. Куліша зустрічаємо такі вирази: «українську старосвітчину передавати»; «на зруйнованому старосвітському мурі»; «проходячи по тій нещасливій старосвітчині», тощо.

Найбільш повне та розгорнуте уявлення про старожитності у 30–х – 40-х роках 19 ст. дає стаття М. Шашкевича «Старина». М. Шашкевич зазначає декілька базових функцій, які виконує старовина. Це, перш за все, емоційний чинник: «Старина – є то пісня хороша, дзвеняча, що різним способом в наші часи загомонює, що різним настроєм озивається з предків до нас – і раз тихим миленьким голосом промовляє, обнімає солодким чувством серця, а знову піднімає величезною силою душу, чудує, казав би-сь, надприродними ділами ум послідніх» [124, с. 154]. З іншого боку, старовина несе потужний інформативний потенціал: «Старина – є то великий образ, є то дзеркало, як вода чисте, в котрім незмущенне являється лице століть. Там тобі, внуче, глянути, а взриш, як твої отці, твої діди жили, що діяли, що їх веселило, радувало, а що печалило, яке сонце межі ними сіяло, як думали, яким духом обнімали природу, охресності, світ цілий... який їх світ внутренній, а який зверхній. Що їх надіяло до сильного діяння, а що їм силу віднімало, який їх язик, яка бесіда, яка їх дума, яке серце, – словом, якими хотіли перед тобою явитися і що по тобі ждали» [124, с. 154].

Існувало певне уявлення про поріг старовини. Так, М. Маркевич до старожитностей відносить манускрипти – «документи не менш, ніж столітньої давності». М. Гоголь в листі до М. Максимовича згадує «пам'ятник 8 століття», а також «антики»: «багато з них схожі на антики, на яких лежить відбиток давнини» [118, с. 46].

Романтизм відкрив широкий спектр старожитностей. У М. Шашкевича зустрічаємо романтичний образ обширу залишків минулого: «Сукромні голоси бринять по всій Русі (то піснею, то казкою, то небилицею, то поведінкою, то приповідкою, то загадкою, то обрядом і м[ногим] і[ншим]); лиш їх скликати в одно – а стане піснь велика, довга, безконечна, що цілим світом загуде, що сильно розгримить славу предків...» [124, с. 155]. Серед старожитностей у листах називаються: «Біблія старосвітська – Остромира», «старосвітські бурсацькі псалми», «народні пісні і старовинні папери», «місцеві зразки народного побуту» [114, с. 22], «давні кургани, вали і городища» [114, с. 36], «стародавні люди». Широкий спектр старожитностей подано у нормативному документі в «Записці для огляду руських старожитностей» [26]: старожитності (пам'ятки) – це урочища, городища, кургани, спогади про міста і монастирі, що колись існували, побоїща, земляні вали, руїни, ріки, озера, каміння, клади, печери і тайники, міська архітектура, металеві вироби тощо.

У 19 ст. значно розширилися межі уявлення про те, що може бути старожитностями, пам'ятками минулого. У Харківському університеті викладачі нової дисципліни давали розширене уявлення про поняття «старожитності»: «Наука про старожилності... в широкому сенсі, включає всі історичні пам'ятки давнього світу, переважно ж звертає свою увагу на обряди і звичаї в політичному, військовому і домашньому давньому житті» [474, с. 14]. Як зазначають В. Генінг і В. Левченко, термін «старожитності» мав у тогочасній європейській науці широке розповсюдження, причому вживався в розширеному розумінні, як будь-які старожитності – залишки минулого (пам'ятки мистецтва, писемності, етнографії) [293, с. 26].

До того часу традиційними історичними пам'ятками вважалися письмові старожитності, тоді як, наприклад, археологічні знахідки або зовсім не бралися до уваги, або вважалися джерелом швидше естетичного, аніж історичного знання. Аналогічна доля спіткала етнографічні та фольклорні зразки.

Перелік старожитностей у першій половині 19 ст. одразу поповнився декількома видами, які в попередні епохи не викликали особливого інтересу.

Отже, розпочнемо з того, що за першу половину 19 ст., а особливо за другу його чверть, уявлення про те, що може бути старожитностями, змінилося, внаслідок чого кількість історичних джерел зросла. Попередньо узагальнюючи, можна зазначити, що після романтизму артефактами минулого почало вважатися значно ширше коло залишків минулого, ніж, скажімо, в епоху Просвітництва. Якщо до романтизму фактично єдиним джерелом свідчення про минулі епохи, а отже, предметом збирання і вивчення вважалися письмові пам'ятки, то в епоху романтизму внаслідок зміни мислительної парадигми історичними джерелами поряд з традиційними письмовими почали вважати матеріальні залишки, викопні рештки (якими почала займатися археологія), усні свідчення (фольклор), етнографічний матеріал, старовинні ландшафти. Печатки у 19 ст. теж стають пам'ятками минулого, тоді як раніше вони виконували прикладну функцію при визначенні автентичності документів, використовувались при перевірці і визначенні часу їх написання, з'ясуванні авторства, місця написання тощо [290].

Окрему увагу звернемо на сам процес нагромадження пам'яток минулого. Покажемо у цьому плані є збір археологічних і етнографічних пам'яток, адже саме в цих галузях він набрав особливого масштабу.

Як зазначає П. Курінний [399], лише на початку 19 ст. на території України розпочинається системне археологічне дослідження, що збігається з загальноросійськими тенденціями. Якщо раніше домінувала антична археологія, то у 30-тих роках 19 ст. з'являється цілий ряд нових напрямків.

Окрім екзотичних, таких, як єгиптологія та асирологія, вчені зацікавилися розкопками на території Центральної та Східної Європи. На території України в цей час склалося декілька археологічних осередків. На півдні України та в Криму ентузіастами цієї справи були П. Дебрюкс, І. Стемповський, А. Ашик, І. Браламберг. У Києві працювали

М. Максимович, М. Берлинський, митрополит Євген Болховітінов, К. Лохвицький, А. Анненков та ін. У Львові – З. Доленго-Ходаковський, Ф. Сярчинський, П. Жегота.

Археологічна діяльність в Україні на початку 30-х років відображала тенденції світової археології в існуванні розмаїття напрямків досліджень, де нове поєднувалося з традиційним. Так, якщо розкопки в Криму ще тісно були пов'язані з антикварною археологією, з її орієнтацією на античність, то на території Галичини вже розроблялися нові археологічні перспективні напрямки: велися пошуки доісторичних свідчень. Але все ж два напрямки були основними в археології України: дослідження класичної скіфської старовини Причорномор'я (Одеса) та дослідження старослов'янської культури Київської Русі. Саме за цими напрямками у першій половині 19 ст. накопичується найбільше знахідок.

З 30-х років для територій України, що перебували під владою Росії, і з 50-х – для тих, що знаходились під владою Австро-Угорщини, розпочинається новий організаційний етап археологічної діяльності. У 1835 р. у Києві було відкрито «Тимчасовий комітет для розшуку старожитностей в м. Києві». За 8 років діяльності було зроблено наступне: остаточно відкрито Золоті Ворота та реставровано їх, проведено систематичну реставрацію нових археологічних знахідок в Україні. Було розпочато систематичні розкопки та розвідки: розкопки на території Києва та прилеглих територіях. Діяльність комітету була припинена урядовим розпорядженням. Обов'язки подальших археологічних досліджень було покладено на Київську археографічну комісію, засновану при київському і волинському генерал-губернаторові. Археологічна діяльність комісії розпочалася з 1845 р.

Отже, за першу половину 19 ст. відбулися певні зміни. Інтенсивність розкопок наростає в другій чверті 19 ст. Розширюється їх ареал: якщо на початку 19 ст. він в основному обмежувався територією Києва, то з 30-х років виходить за межі Києва й охоплює Київську область, поступово поширюючись й на інші регіони (на територію Чернігівської, Полтавської,

Подільської та Волинської губерній). Спостерігаються зміни й у плані вибору часових пріоритетів. Хоча всі археологічні розкопки переважно охоплюють період Київської Русі, але одні з перших систематичних розкопок, що проводив К. Лохвицький, стосувалися періоду розквіту держави (період князювання Святослава, Володимира). Його наступники зайнялися дослідженням матеріальних залишків Київської Русі періоду феодальної роздробленості з поступовим охопленням більш пізніх часів, коли українські землі потрапляють під владу ВКЛ та Речі Посполитої (розкопки Крушинського) [399].

Подібного плану зміни відбувалися і в Західній Україні. За твердженням П. Курінного, 1848 рік був переломним у розвитку української археології в Галичині: «У цьому році у Збручі була виявлена кам'яна постать невідомого досі бога, що його на підставі оповідань Гельмольта про слов'янські поморські святилища визначено як постать Святовіта. Знахідка ця схвилювала всю Європу і особливо вчених слов'янських земель. Вона примусила Краківську Археологічну Комісію звернути увагу на випадкові знахідки, що час від часу підштовхували археологів на випадкові дослідження, та перейти до охорони історичних і археологічних пам'яток і до систематичних дослідів. Унаслідок цього хвилювання з'явилася постанова австрійського уряду від 31.12.1850 р. про заснування цесарської центральної комісії для дослідів і консервації пам'яток архітектури та була видана відозва Археологічної Комісії в Кракові про збирання пам'яток старовини» [399, с. 27].

У 19 ст. в якості старожитностей почав утверджуватись етнографічний матеріал, що стало наслідком виходу етнографічної тематики за межі географічних досліджень і зближення з історичними працями, в рамках тематики яких і сформувалася етнографія як окрема дисципліна. У період романтизму етнографічні матеріали перетворилися на повноцінні пам'ятки минулого. Серед усього загалу етнографічного матеріалу особливу увагу приділяли фольклору. Отже, спробуємо реконструювати цей процес за В. Горленком [299].

Хоча зацікавленість етнографічним матеріалом, як стверджує цей дослідник, можна спостерігати вже у 18 ст., говорити про науковість цих інтересів у той час не доводиться, оскільки дані про культуру і побут народу носять переважно характер історичного краєзнавства і виступають у певній єдності з географічними відомостями.

Процес усвідомлення етнографічного матеріалу як повноцінних пам'яток минулого розпочався в 20-х роках 19 ст., тобто в період поширення романтизму на території України. Це збіглося з вибухом шаленого інтересу до такого роду матеріалу. О. Пипін охарактеризував тогочасні настрої як очікування особливого джерела, що оповідає про минуле, відголоски про яке збереглися в народній пам'яті [463, с. 18].

Відповідно до формування уявлення про предмет і метод етнографічної науки розширюється сам етнографічний матеріал. До нього потрапляє не лише матеріальна культура (уявлення про яку в цей час теж значно розширюється і включає не лише одяг, знаряддя праці і т. д., а й, зокрема, їжу), але й духовна [299, с. 142].

Для України дві події визначають рамки періоду становлення етнографії: від М. Маркевича до середини 19 ст., коли було створено «Програму для етнографічного опису губерній Київського навчального округу» (Київ, 1854). Загалом же в рамках Російської імперії рубіжною подією вважається відкриття етнографічного відділу під керівництвом К. Бера в рамках Російського географічного товариства (1845). У Європі цей крок був зроблений раніше і пов'язується з відкриттям «Паризького товариства етнології» у 1839 р. та «Етнологічного товариства» в Англії у 1843 р. З другого десятиліття 19 ст., а особливо ближче до 30-х років, у розвитку української етнографії починають простежуватися нові тенденції.

Накопичення етнографічного матеріалу прямо залежало від ступеня організації етнографічної справи. В Україні вона пройшла декілька етапів: від роботи окремих ентузіастів до організації наукових центрів.

Поряд з окремими ентузіастами, такими, як І. Котляревський, П. Білецький-Носенко, М.Арендаренко, В. Ломиковський, які в основному зосереджувалися на Полтавщині, дедалі більшу роль почали відігравати етнографи і з інших губернських міст: Чернігова, Єкатеринослава, Кам'янця-Подільського. Їхніми осередками були гімназії, народні училища, газети «Губернські відомості», що почали видаватися в цих містах у 30-ті роки 19 ст. Поряд з губернськими все більшого значення набували інші міста України, зокрема Одеса – центр різноманітних товариств. У 20-ті – 30-ті роки значення фольклорно-етнографічного центру набуває Ніжин з його гімназією, що пізніше перетворилася на Ліцей вищих наук. Серед ентузіастів варто відзначити М. Гоголя. Є. Гребінку, П. Лукашевича, М. Данилевського. У 30-х – 50-х роках 19 ст. як центр збирання й опрацювання етнографічного матеріалу вирізняється Галичина. Львівська духовна семінарія стала осередком діяльності «Руської трійці» (М. Шашкевич, Я. Головацький, І. Вагілевич). Діячі «Руської трійці» «...здійснили спеціальні поїздки в різні місцевості Галичини, Буковини та Закарпаття. Особливу їх увагу привертає українське населення Карпат» [299, с. 100].

Культура і побут Східної Галичини в цей час стає об'єктом уваги низки польських дослідників. Вже в 20-ті роки 19 ст. серед них помітно поживається інтерес до української народної творчості. Немала заслуга в цьому належить вже згадуваному нами в якості археолога З. Долензі-Ходаковському. Львів стає центром видання україністики, хоча його справжнє значення як центру зі збирання й дослідження етнографічного матеріалу починає формуватися дещо пізніше – з 60-х років 19 ст. [299]. У 30-ті – 50-ті роки 19 ст. спостерігається поживлення етнографічних інтересів на Закарпатті. Одним з перших місцевих народознавців був мовознавець й історик Михайло Лучкай. У підготовленій ним «Граматичі слов'яно-руській» (видана в Будапешті 1830 р.) було дано опис мови закарпатських українців, окрім того, вміщені зразки усної народної

творчості. Низку описів культури і побуту закарпатців виконав дещо пізніше уродженець Закарпаття, вихованець Київського університету А. Дешко.

У 20-х роках 19 ст. активізується й Харків. У цей час очевидним стає процес відмежування етнографії від географічних досліджень і її зближення з історією і філологічними науками [299, с. 107] Етнографічні описи змінюються: місце етнографо-географічних займають історико-етнографічні, з зануренням у етнографічний колорит епох. Важливим осередком в цей час стає Харків. Особливої уваги заслуговує гурток «харківських романтиків». Будучи заснованим при університеті в кінці 20-х, у 30-ті роки цей гурток відіграв величезну роль у подальшому пробудженні суспільного інтересу до культури і побуту українського народу, в розвитку роботи зі збирання етнографічного матеріалу.

Такі видання, як «Український вісник», «Запорозька старовина», альманахи «Сніп», «Молодик», «Український альманах», «Український збірник»; музей Харківського університету з його етнографічною колекцією, харківський гурток українських романтиків – це все важливі етапи на шляху створення етнографічних установ в Україні, осмислення великої етнографічної спадщини, яку необхідно було розшукати, зберегти і вивчити.

Подальшу ініціативу розвитку етнографії переймає Київ, що пов'язано з якісно іншим рівнем організації етнографічної роботи та етнографічних досліджень. Велику роль у пробудженні етнографо-історичного інтересу відіграв збірник «Киевлянин» (1-й вип. 1840, 2-й – 1841, 3-й – 1850). Його поява була подальшим розвитком ідеї створення місцевого журналу з етнографії, історії і філології. Незабаром в Києві було утворено Комісію для опису губерній Київського навчального округу, що пов'язано з наступним етапом розвитку етнографії в Україні, оскільки ця комісія стала першою офіційною етнографічною установою в Україні. Час організації та діяль-

ності цієї установи припадає на другу половину 19 ст., тому ми не будемо її розглядати в даній роботі.

У результаті широкомасштабних пошукових робіт було віднайдено сотні різних видів пам'яток минулого. Результати пошуку часто перевищували всі сподівання, що сприяло культивуванню нових пошукових планів і підживлювало фантазії сучасників щодо образу майбутніх знахідок. Ці фантазії є цікавим матеріалом для вивчення горизонту очікування епохи романтизму щодо старожитностей.

Їх аналіз показує готовність епохи до відкриття історичних чудес, загальне відчуття того, що історія представлена в таємницях, і тільки деякі з них, можливо, лише в майбутньому відкриються людям. Такий загальний настрій підживлювався незвичайними знахідками. Так, у 1829 р. вперше в науковий обіг М. Карамзіним було введено пермську азбуку. Історик скопіював її з паперів Г. Міллера. Але не було жодного тексту, на ній написаного, отже, це скеровувало до нових пошуків.

П. Кеппен стверджував, що на Волині знаходиться невідомий твір Цицерона: «П. І. Кеппен звернувся до співвітчизників із закликом повідомляти про місцезнаходження пергаментного рукопису з твором Цицерона про республіку, який, за тими відомостями, що він мав, був на Волині» [377, с. 268].

В цей час було відкрито багато невідомих азбук («гунська», «склавонська»). Українські історики теж вели пошук, в основному відшукуючи коріння або спорідненість кириличної азбуки з більш давніми і рідкісними азбучними зразками. Зокрема, членами Кирило-Мефодіївського братства обговорювалась «ефіопська грамота», що була дуже подібною до глаголиці [22].

Недавнє для того часу відкриття «Слова о полку Ігоревім» кардинально змінило уявлення про примітивний рівень поезії періоду Київської Русі і пробудило віру в можливість нових аналогічних відкриттів. Атмосферу загального очікування чудесних відкриттів, що панувала в першій половині

19 ст., добре описав А. Асов [251]. Він же наводить приклади, коли знамениті на той час знавці старовини, зокрема Є. Болховітінов, перейнявшись загальною атмосферою очікування незвичайних відкриттів, допускали можливість існування «відкритої» А. Сулакадзе пам'ятки періоду Київської Русі – «Боянова гімну».

Уявленнями містичного типу були оточені археологічні знахідки, зокрема старожитності етрусської культури. У Києві містичний ореол навколо розкопок підтримував К. Лохвицький. А М. Максимович у низці публікацій виступив на захист християнсько-містичних концепцій появи тієї чи іншої пам'ятки старовини.

Українські романтики, у свою чергу, вважали, що існує український народний епос, який в епічних формах подібний до «Іліади» та «Одіссеї». Він оповідає про історичну минувшину українського народу від найдавніших часів.

Висловлювалися припущення не тільки щодо форми і змісту пам'яток, яких мали віднайти у майбутньому, але й щодо їх матеріалу та певних об'єктних особливостей. Так, Є. Классен у «Нових матеріалах для найдавнішої історії слов'ян» робить припущення про матеріал, на якому писав у свій час легендарний Боян, це – дерев'яні дощечки, на його думку, найприродніший матеріал, на якому писали давні слов'яни ще до винайдення людством папірусу [251].

Цей останній факт (виростання суспільних фантазій на ґрунті матеріальних, об'єктних ознак залишків минулого) свідчить про те, що в епоху романтизму почали активно обстежувати старожитності, немовби заново відкривши їхню об'єктність, очевидність і всю матеріальну своєрідність.

«Я со всех сторон оцупываю нашу Родину» [37, с. 232]. Ці слова М. Маркевича можна поставити епіграфом до опису діяльності романтиків із вивчення старовини. Щоб зрозуміти, чому романтизм знову зайнявся

описом і вивченням вже відомих попереднім епохам зразків, необхідно звернутися до романтичного уявлення про об'єкт пізнання.

Як уже зазначалося, старожитності в період романтизму постають цілком окремим, самодостатнім явищем. Визначивши старожитності як важливий елемент буття, романтики наділяють їх формою романтичної об'єктності, однією з головних рис якої була таємничість, загадковість, непізнаваність до кінця. Річ, у тому числі й пам'ятка минулого, не постає одразу в усій своїй очевидності, а має відкритися перед уважним спостерігачем.

Раніше картина світу була ієрархічною. Ряди сходжень витворювали вертикаль, тягнулися від реального до абстрактного. Організуючим моментом був божий задум, а сенс існування земних речей і явищ був поза ними. Призначення реального, земного світу було ілюстративним, пояснювальним, емблематичним, як в епоху бароко, моралізуючим, як у добу Просвітництва. Тепер же, в період романтизму, картина світу з цілісної, раціоналізованої перетворюється на ірраціональну, самотворчу і фрагментарну. Світ ускладнюється настільки, що в епістемології Жана-Поля ієрархічна драбина сходження витворюється інакше: тепер ідеальний світ призначений для осягнення світу реального, земного [323].

Сенс речей наперед не заданий, світ проростає сенсом. Тому, щоб його зрозуміти, необхідно спостерігати всі метаморфози, яких зазнають земні речі. Лунають заклики до збільшення спостережень і описів.

Отже, романтики відкинули просвітницьку ідею про принципову тотожність предметного світу. Романтики вводять поняття знаковості у предметний світ, який від цього набуває своєї індивідуальності в рельєфах, кольорах, фактурності на відміну від просвітницьких абстрактних вихолощених форм. Цей принцип романтики приклали й до світу старожитностей, у результаті чого постав різнопредметний, різнофактурний, різнозначимий і багатосмисловий світ залишків минулого, на осягнення «різнофактурності» якого і були спрямовані зусилля

романтиків, а ті зразки, що вже були вивчені попередніми епохами, відкрили нові, невідомі грані, що потребували нових підходів до їх вивчення. Отже, весь світ постає перед романтиками немовби заново, вимагаючи й нових форм дескрипції. Увага концентрується на сутнісних характеристиках об'єкта, відбувається його освоєння через дотик. Це теж є відмінним від просвітницького підходу, що ігнорував фактурність світу. М. Фуко зазначав, що просвітництво зробило все, щоб обмежити поле зору, щоб бачити якомога менше, виключивши зі світу речей фарби, звуки, індивідуальність речей і їх часову закоріненість [497].

Романтизм же розширив горизонт, повернув світові старовини його фактурність. Тому набирають ваги сутнісні характеристики об'єкта. Цікавими стають зовнішні особливості старожитностей: папір, оформлення, водяні знаки, форма літер, характер почерку, колір, особливості поховального обряду, мовна специфіка усної передачі оповідей про минулі часи – безліч деталей приваблює увагу романтиків. Безумовно, таке детальне вивчення найменших матеріальних проявів виникає тоді, коли дослідник зустрічається з чимось незнайомим. Отже, романтики ставляться до артефактів минулого як до загадкових незнайомців.

Ось лише декілька прикладів такої уваги до старожитностей. Так, у листах О. Бодянського [117] увага звертається на письмові пам'ятки. Він ретельно намагається описати особливості обкладинки, оздоблення, тип почерку, форми букв, часто ретельно копіюючи уривки тексту, щоб дати уявлення про всі його атрибути, а не лише зміст: «У Відні оглянув я придворну бібліотеку, особливу свою увагу звернув на рукописний пам'ятник... Я його вивчив вздовж і впоперек, зробив величезні виписки і чотири знімки» [117, с. 91].

Зразками такої ретельності є описи П. Куліша своєї роботи зі збирання старовини: «Ви відшукали вже й ідола, чому я від душі радію, але про всяк випадок повідомляю тут деталі про скелет, при якому він знайдений. В селі Осоті, Чигиринського повіту, біля греблі було провалля, в якому інколи

довго стояла літом вода. Брали з цього провалля глину і знайшли кістки людські і кінські. Людський скелет лежить ниць; на голові у нього залізна шапочка, вкрита залізним щитом; шаровари (або ноги з обох сторін) і груди були вкриті рядом гудзиків, на грудях знайдено 5 золотих «дудочок», вершка два довжиною; на ногах золоті шпори, біля нього лежав спис, золотий молоток й ідол, на руках дві золоті каблучки; на місці пояса 27 золотих стріл; у коня по боках дві золоті бляхи, а на лобі золота зірка. Опісля знайдено на тому місці золоту медаль. Скелет людський лежить головою на південь» [114, с. 39].

«Здійснив я літом двохмісячну подорож по Малоросії і отримав великі результати, між іншим записав з вуст народу безліч прекрасних переказів (особливо про гайдамаків) з такою точністю [підкреслення наше – О. К.], що вони цілком можуть називатися уривками усної народної літератури...» [114, с. 22].

Поступово було випрацьовано правила опису пам'яток минулого, і в цьому плані українські дослідники здобули новий досвід. Своєрідний підсумок їхніх здобутків, зокрема в царині фольклористики, підвів М. Костомаров у статті «Про відношення російської історії до географії й етнографії» [48]. Пропагуючи в Російському географічному товаристві новий спосіб опису етнографічних пам'яток, він посилається на досвід українських колег. Отже, М. Костомаров пропонує здійснювати опис за такими правилами: «Потрібно знати, в якій місцевості співається пісня, чи однакове її виконання в різних місцевостях; а відмінності й зміни разом з іншими ознаками слугуватимуть для розуміння місцевих відмінностей. Не менш важливо простежити... історію пісень» [48, с. 726]. На думку історика, важливо відмічати настрій, з яким виконуються пісні, «адже сум і веселість... викликають різні пісні», місце виконання (поле, дім), погодні особливості. Окрім того: «знаючи пісню, за нею потрібно спостерігати в природному, а не штучному середовищі. Оскільки пісні належать людині, ... то збирачі пісень неодмінно повинні робити характеристику співаків»

[48, с. 726]. Зразковим у цьому плані М. Костомаров вважає досвід збирання та опису фольклорного матеріалу П. Кулішем [48].

Чому М. Костомаров вимагає такого ретельного опису? Все це потрібно як підготовчий етап до процесу розуміння пам'ятки: «Найголовніше – це з'ясування значення цієї пісні для народу» [48, с. 726]. (Проблемі розуміння пам'ятки в епоху романтизму присвячений наступний підрозділ дослідження). У той же час розуміння є запорукою отримання історичної інформації або правильного її тлумачення (використання герменевтичної методики у роботі з джерелами для отримання історичної інформації розглянуто в підрозділі 5.2 дослідження).

Завданням описів було дати якомога точніше уявлення про старожитність з урахуванням усіх її особливостей, тому там, де можливо, виконавець опису вдавався до копіювання пам'яток. І не лише їх зображення або переведення на папір деяких написів зі старовинного каміння, але й, де можливо, літографія, дереворити, а пізніше і фотографія. Так, І. Срезневський став палким прихильником нових методів передачі зовнішнього вигляду старожитностей: фотографії та гальванопластики, хоча більшість з його колег-науковців з недовірою поставилися до нових методів передачі [428].

Проблема необхідності точної передачі зовнішнього вигляду старожитностей спонукала до віднайдення нових більш точних методів. Так, цілою серією новаторських прийомів відзначилася діяльність з опису етнографічного матеріалу: «В 40-ві роки 19 ст. найважливішим елементом методики польових етнографічних робіт стає ілюстративна фіксація матеріалів. Вимоги замальовувати предмети матеріальної культури, сцени з народного побуту містилися в усіх програмах вже як узаконені, що стали нормою, правилом. Особливо помітний слід у цьому плані залишив в історії науки ... Д.П. Деляфіз, який виконав вісім етнографічних альбомів» [299, с. 155].

Загалом велика увага до описів визначила цей період в розвитку суміжних історичних дисциплін як час домінування описовості в науці: «В

першій половині 19 ст. допоміжні історичні дисципліни розвивалися переважно як описові» [402, с. 10].

Епоха романтизму подала багато зразків дескрипції. Такий перелік лише зробленого в межах Російської імперії налічує десятки видань. Назвемо лише найголовніші з них та ті, що мають відношення до старожитностей на території України: «Список известным курганам в России». – СПб., 1837; Стемповський І. «Исследования о местоположении древних греческих поселений на берегах Понта Евксинского, между Тирасом и Борисфеном, учинённые по случаю найденных в 1823 году остатков древности в Одессе». – СПб., 1826; «Древности Российского государства». – М., 1849; «Русская старина в памятниках церковного и гражданского зодчества». – М., 1851; «Памятники древнего художества в России». – М., 1850; «Описание памятников древности церковного и гражданского быта в Русском музее». – М., 1846; «Древности Российского государства». – 1849–1853; «Обозрение Киева в отношении к древностям, изданное по Высочайшему соизволению Киевским гражданским губернатором Иваном Фундуклеем». – К., 1847; «Обозрение могил, валов и городищ Киевской губернии, изданное по Высочайшему соизволению Киевским гражданским губернатором Иваном Фундуклеем». – К., 1848 (існує думка, що до підготовки цього видання був причетний С. Крижанівський [367]); Закревський М. «Описание Киева». – М., 1868; «Обозрение русских денег и иностранных монет, употреблявшихся в России с древнейших времён» барона Ст. де Шодуара. – СПб., 1837–1841 (2 т.); «Описание древних русских монет, принадлежащих Минц-кабинету Имп. Универс. св. Владимира, из числа найденных близ Нежина, в мае 1852 г., составил Волошинский». – К., 1853; «Памятники российской словесности 12 века, изданные с объяснением, вариантами и образцами почерков». – М., 1821; Иванов П.І. «Сборник палеографических снимков и почерков древнего и нового письма, разных периодов времени, изданный для воспитаников Межевого ведомства». – М., 1846; «Образцы славяно-русского древлеписания». – М., 1840.

Увага до старожитностей як до окремої проблеми пізнання, нагромадження великої кількості матеріалу й увага до його опису та систематизації створили сприятливий ґрунт для появи цілого ряду нових та переходу на якісно інший рівень знань вже сформованих спеціальних історичних дисциплін.

Початок активного розвитку палеографії спостерігається в першій половині 19 ст. (у Західній Європі – на початку 19 ст., а в Росії – з 20-х років). Як зазначає Ю. Андрюшайтіте, для розвитку палеографії в першій половині 19 ст. особливе значення мав науковий палеографічний опис рукописів [247]. Ретельність описів і копій, націленість на нові відкриття, що з'являться внаслідок ретельного вивчення пам'ятки, відіграли провідну роль у головних здобутках епохи романтизму. Одним з них вважається дешифрування єгипетських ієрогліфів. Доба романтизму з її замилюванням екзотичною старовиною подала численні точні копії і зразки цих письмен. Власне, це романтичне замилювання старовиною врешті і дало можливість Ж.Ф. Шампольйону на основі зорових спостережень віднайти ключ для розгадки. Дослідник годинами розглядав текст, що й дало йому змогу зробити відкриття «на основі виявлення зовнішніх закономірностей тексту» [320, с. 20].

Невід'ємним елементом вивчення письмових пам'яток є дослідження паперу. А. Богданов стверджує, що з кінця 13 ст. і до сьогоднішнього дня поняття рукопис і книга в Європі пов'язані з двома основними зовнішніми ознаками: почерком (шрифтом) і папером: «Саме вони складають основу аналізу рукопису (книги) як об'єкта безпосереднього відображення історії» [269, с. 302]. Справжній інтерес до матеріалу письма розпочався в Європі лише наприкінці 18 – у першій половині 19 ст. і хронологічно збігся з періодом романтизму. Так, дослідниця палеографії Т. Поле, розглядаючи історію дослідження зовнішніх ознак рукописних пам'яток, зокрема матеріалу для письма протягом декількох століть, вважає, що лише в першій половині 19 ст. при вивченні давніх рукописів зазначення і опис матеріалу для письма стає вже обов'язковим елементом на відміну від 18 ст. [247, с.19].

Саме в цей час на теренах Російської імперії відбувається становлення папірології, і пов'язано воно з дослідженнями М. Каченовського. Найбільш повно роздуми про матеріал письма викладені в його програмній статті «Про джерела до російської історії» (1808): «Тут він називає “єгипетський папір”, “пергамент” і “папір”, зазначаючи, що перший матеріал в Росії не застосовувався, сумнівався він і в використанні берести... Він розглядає і східне походження слова “бумага”: звертає увагу і на його якість, формат в руських літописах» [247, с. 21].

У цей же час з'являються ґрунтовні дослідження водяних знаків. До таких робіт належить дослідження К. Тромоніна, який використовував західноєвропейську традицію і методикау при вивченні водяних знаків. Такі дослідження стали можливими завдяки утвердженню переконання, що кожна епоха має низку унікальних ознак і свою систему символів і позначень.

На території України теж розвивалися спеціальні історичні дисципліни. Одним з перших в західноукраїнських землях досліджень у царині дипломатики була розвідка Й. Левицького про дарчу грамоту Лева Даниловича домініканцям у Львові: «Дослідник опублікував її текст і на основі вивчення історичної літератури давав до неї широкий дипломатичний коментар, визнаючи грамоту фальсифікатом пізнього середньовіччя. Праця Й. Левицького – здається, одне з перших поважних досліджень з дипломатики на західноукраїнських землях» [398, с. 18]. Д. Зубрицький за твердженням Я. Ісаєвича, зробив великий внесок у їх розвиток. Особливу увагу звертав на писемні пам'ятки: «Працюючи в галузі археографії і дипломатики, Д.І. Зубрицький звернув увагу на питання палеографії, проводив збирання зразків автографів історичних діячів та переписувачів рукописів» [345, с. 55–56].

Початок української сфрагістики теж припадає на другу чверть 19 ст. Так, В. Гавриленко у своєму дослідженні «Нагромадження сфрагістичних знань з давніх часів до середини 19 ст. Початок української сфрагістики» не

лише описує історію накопичення сфрагістичних знань, але й вказує на специфіку української сфрагістики другої чверті 19 ст.: «Після виходу в світ праць Гавриїла і А.О. Скальковського вивчення запорозьких печаток стало головним предметом сфрагістичних досліджень на Україні» [290, с. 23].

Не лише ретельність (або заклики до неї) та широта охоплення властивостей старожитностей (колір, форма, фактура) вирізняють дескриптивні практики епохи романтизму, але й врахування індивідуальних, неповторних особливостей тієї чи іншої пам'ятки. Головною ознакою описів цього часу є те, що в численні інструкції з їх збирання та опису вноситься пункт не лише щодо точного опису, а й такого опису, що зберіг би всі індивідуальні риси пам'ятки минулого – саме це в сукупності складало так звану «буквену точність в описі». Однією з показових в цьому плані є діяльність Я. Грімма з вироблення інструкції («Циркуляра») щодо збирання фольклору. Саме Я. Грімм наголосив на важливості збирання не лише фольклору, а й його місцевих форм, інтерпретацій зі збереженням усієї місцевої специфіки діалектів [475, с.404]⁷.

Така ж форма дескрипції була характерна і для українських романтиків, які збирали безліч варіантів однієї і тієї ж історичної пісні і мріяли колись видати весь цей обшир варіантів. До речі, в листах також можна знайти заклики українських романтиків до передачі індивідуальних рис пам'ятки минулого як важливого елемента для з'ясування її сутності. Так, зокрема, в описи могил (окрім її розташування: ландшафтного, полюсного; опису самого поховання) вводяться як обов'язковий елемент місцеві легенди, якими оточені ті чи інші могили чи городища. Ця риса характерна як для більш ранніх описів, зроблених В. Пассеком, так і для більш пізніх, що належать

---

⁷ Про посилення уваги до індивідуальних рис свідчить необхідність створення словників діалектів, що простежували б різні форми одного і того ж самого слова в різних місцевостях. За словами М. Костомарова, на 60-ті роки 19 ст. такі словники вже були створені: «До сих пор обработка только одного наречия руссо-славянского мира, малороссийского, представляется в этом отношении более удовлетворительною» [48, с. 727].

С. Крижанівському. Показовим є і той факт, що цей елемент опису фактично зникає в описах другої половини 19 ст.

У першій половині 19 ст. саме такі деталізовані описи часто стають підставою для формування наукових висновків. Так, формуванню новаторських поглядів З. Доленги-Ходаковського передувало складення ним детальних описів його етнографічних знахідок. У 1815 р. він видає працю, де подано зовсім новий погляд на наше праісторичне минуле як на своєрідну автохтонну історію слов'янських племен. «Ця невеличка праця, – зазначає Богдан Януш, – поклала нові підвалини під ціле спрямування археологічних студій. Після огляду відомостей старовинних і середньовічних авторів про наші краї, автор перейшов до аналізу могил, городищ, осад тощо. Вона поклала підвалини під археологічні студії на підставі збирання й опису [підкреслення наше. – О. К.] передісторичних знахідок» [399, с. 26].

Отже, в період романтизму створюються численні описи старожитностей. Український романтизм теж залишив цілу низку описів нового зразка: це історико-етнографічні альбоми Д. Деляфліза та «Записки про Південну Русь» П. Куліша, «Огляд міста Києва щодо старожитностей» С. Крижанівського; «Книжкова старовина південноруська» М. Максимовича. Щодо роботи останнього, то це є досить повний каталог старовинних книг, з бібліографічними відомостями та інформацією про історію друкарства [166; 167; 168; 169]. Ці описи є специфічними. Якщо це етнографічні, то з зануренням в етнографічний колорит епохи. Якщо археографічні, то теж із врахуванням усієї специфіки.

Власне, на специфіці опису у першій половині 19 ст. будувалася вся археологічна робота: «...багато тогочасних вчених розуміли археологію лише як археологічний метод... специфіка якого визначається необхідністю особливого добування і фіксації джерела дослідження і потребою виконання специфічного опису для введення його до наукового обігу» [293, с. 25–26].

Так, як унікальні особливості тієї чи іншої пам'ятки займали провідне місце в дескрипції, так і дескрипції в першу чергу підлягали унікальні пам'ятки, за походженням приналежні до давніх [335].

У дескрипції (на відміну від попередніх описів) домінує пункт індивідуальних ознак: «При перенесенні цієї розповіді на папір я намагався ретельно зберегти не лише деталі самого сюжету, але й сторонні думки, що в таких випадках розум простолюдина любить виводити зі своїх переказів і вірувань...» [114, с. 11]. «Я піснями займаюся з благоговінням: жоден вірш, жодне особливе слово не буде в моєму виданні втрачено. Я відмічаю, хто і де записав, щоб представити найточніше джерело для тих, хто вивчає народну поезію... Де тільки зможу, буду робити історичні, топографічні та інші примітки» [114, с. 61]. «Я зберіг особливості вимови, властиві різним провінціям, тому, якщо здаватиметься, що помилка, краще друкувати так, як в рукописі...» [114, с. 110] «Друкуйте! (Тільки, заради Бога, відмічайте, де яка пісня записана, і не складайте з двох однієї)» [114, с. 111].

К. Калайдович і П. Строев свого часу зробили великий внесок в індивідуалізацію опису – вони описують всі особливості паперу рукописної пам'ятки: «звичайний», «незвичайний», «ламається на згинах» і т.д.

Дедалі частіше дослідники звертали увагу на індивідуальні зовнішні особливості пам'ятки, формуючи саме на основі їх аналізу нові наукові гіпотези. Так, Г. Успенський у своєму «Опыте повествования о древностях русских» детально зупиняється на особливостях поховання як на свідченні існування різноманітності стародавніх народів. В. Пассек пропонує не лише звертати увагу на «визнані» археологічні пам'ятки старовини (кургани, кам'яні баби, поховання), а й загалом не випускати з поля зору нічого, що належить до старожитностей України як цінний для науки матеріал.

Власне, на цій індивідуальності зовнішнього вигляду пам'яток минулого виростає цілий ряд наукових практик. Сучасний дослідник філігранознавства А. Богданов, наприклад, вважає, що лише в першій половині 19 ст. питання

про значення зовнішніх ознак рукописів в їх дослідженні було підняте до проблеми наукової ваги [269].

На зовнішніх особливостях тієї чи іншої пам'ятки минулого вибудовують свій предмет цілий ряд допоміжних дисциплін, таких як палеографія, метрологія, хронологія, сфрагістика, геральдика, нумізматики, дипломатика, епіграфіка, тогочасна археологія та інших дисциплін, що отримали активний поштовх для свого розвитку якраз у першій половині 19 ст.

Саме специфіка зовнішніх особливостей старожитностей є ґрунтом для існування і розвитку низки наукових практик та їх розмежування між собою за предметом дослідження: «особливості методичних прийомів кожної допоміжної історичної дисципліни зумовлені специфікою предмета їх дослідження...» [402, с. 4].

Наприклад, лише для письмового джерела це означає аналіз даних мови, імен власних, географічних і топографічних відомостей, спостереження за формуляром і фіксацією всіх його особливостей, почерком, знаками письма і матеріалу для письма, використання метрологічних, хронологічних, сфрагістичних і нумізматичних даних.

Так, зокрема, предметом вивчення палеографії є зовнішні ознаки рукописних джерел і пов'язана з ними графіка букв, матеріал для письма, художні прикраси. Один із розділів латинської палеографії – історія ранньосередньовічного письма – в першій половині 19 ст. працює на основі зовнішнього вигляду письма, а саме, на основі надзвичайної різноманітності графічних форм ранньосередньовічної латини, різнорідності типів письма, форми букв. Змінюється навіть підхід до вивчення цього виду палеографічних пам'яток. Якщо Просвітництво намагалося якомога більше звузити фактор різноманітності форм середньовічного латинського письма, показати її «удаваність», то епоха романтизму повертається до теорії національного походження різних типів середньовічної латинки, що виходила з «незаперечного поєднання певних графічних ознак з певною

територією» [408, с. 71]. Палеографи цього часу вважали різноманітність форм середньовічної латинки її базовою ознакою, яку необхідно вивчати, а не нівелювати.

Зовнішній вигляд письма міг зачарувати і ввести в оману: «Генега готичного письма довгий час не була предметом спеціального палеографічного дослідження. Була поширеною думка ... що основні тенденції в розвитку письма – такими вважались видовжені пропорції букв і злами вертикалей – слухняно слідували за загальним ходом складання готичного стилю в архітектурі і в образотворчому мистецтві, підкоряючись його загальним естетичним принципам» [408, с. 94].

У 19 ст. разом із процесом становлення уявлення про сфрагістичні знаки, як про самодостатні пам'ятки минулого в окрему дисципліну почала виокремлюватись і наукова практика, що ними займалася. Сфрагістика займалася своєрідними історичними пам'ятками і також відшуковувала своєрідності цих історичних пам'яток – циліндрів, печаток, пломб тощо. Часто саме ця своєрідність стає підставою їх нових класифікацій. Наприклад, печатки замість класифікації за приналежністю до власника (як того дотримувався Є. Болховітінов) почали поділятися з урахуванням специфіки їх зовнішнього вигляду [269, с. 302].

Велике значення допоміжних історичних дисциплін підкреслює факт введення їх до навчальних університетських дисциплін. Вони викладалися у Львівському, Харківському та Київському університетах.

Львівський університет став першим осередком на території України, де почали вивчати ці дисципліни: «У 1785 р. професор Львівського університету Готфрід Уліх (1743 – 1794 рр.) видав підручник з дипломатики, сфрагістики і геральдики. Це найдавніший з відомих на Україні... посібник з допоміжних дисциплін історії для вищої школи» [290, с. 19].

Як зазначає Я. Кись, протягом тривалого часу Львівський університет зберіг своє наукове значення як центр розвитку спеціальних історичних

дисциплін, чому не завадило навіть його закриття. А вже одразу після відновлення Львівського університету в 1817 році запрацювала кафедра допоміжних історичних дисциплін, яку очолив Й. Маус. Він до 1849 р. викладав нумізматику та дипломатику з особливим відділенням польської дипломатики і геральдики [360].

Спеціальні історичні дисципліни викладалися і в Харківському університеті професором К. Пауловичем: «Курс дипломатики К. Паулович читав двічі на тиждень студентам третього курсу юридичного факультету, а в 1829 р. видав його окремим посібником. За традицією тогочасної історіографії Паулович розчленовує дипломатику на три частини: “1) Графика, или наука показывающая как письмо букв и слов разным временам свойственное, так и орудия при сём употребляемые; 2) Семиотика, излагающая и рассматривающая торжественные знаки при Дипломах употребляемые; 3) Формулярия, изъясняющая торжественные формулы Дипломов, их содержание, составление и расположение, бывшие в разные времена в употреблении». Друга частина книги, зокрема параграф 27–33 присвячені сфрагістиці: «Поелику в Дипломатике печати представляют знаки, коими для большей достоверности скрепляются дипломы и другие грамоты; то по сему Сфрагистика, или наука о печатях, составляет часть Семиотики, рассуждающей вообще о знаках» [290, с. 20].

Таким чином, в університетських курсах, які читалися у Львівському і Харківському університетах, розглядалися теоретичні питання спеціальних історичних дисциплін.

У цей час відбувається й становлення такої науки, як археологія. Цьому сприяли вищі навчальні заклади, у діяльність яких інструкції включали і збір старожитностей: кам'яних фігур, написів на каменях, руїн, монет тощо.

У Харківському університеті не лише проводилось таке збирання, а й читався спеціальний курс з археології. Викладачами в різні часи були Х. Роммель, Г. Успенський. Археологія як наука тісно пов'язувалася тоді не лише з вивченням граматики та методики прочитання старовинних текстів,

а й з мистецтвом їх тлумачення: «Викладалися основи вищої граматики, критики, герменевтики й археології» [474, с. 13].

Отже, ми розглянули становлення деяких наукових практик, пов'язаних із вивченням зовнішніх ознак пам'ятки минулого. Переносячи властивості романтичної об'єктності на старожитності, романтики тим самим конструювали і систему методик для їх пізнання. Так, не випадковим є той факт, що в епоху романтизму найбільш розвивалися не раціональні методики пізнання, а ірраціональні. Цьому сприяли нові фантастичні відкриття в галузі старожитностей. Стара магія, що довгий час оповивала деякі з них (зокрема єгипетські), змішувалася з містичними уявленнями романтиків, відкриваючи ірраціональні шляхи пізнання. Так, зокрема, одне з найбільших відкриттів періоду романтизму – розшифрування Ж. Ф. Шампольйоном єгипетської писемності – не було позбавлене романтичного містицизму. В часи класичної давнини про можливість читання єгипетської писемності, в принципі добре відомої, навіть не задумувались – вважалося, що це не звичайні письмена, які можна прочитати звичайним способом, а знаки, що приховують таємну мудрість жерців і доступні лише тому, хто посвячений в таємниці чорної магії: «Навіть на початку нового часу над ієрогліфами продовжувало висіти закляття таємничості, довгі роки воно сковувало й великого дешифрувальника ієрогліфів Шампольйона» [495, с. 34]. Зрештою, необхідно сказати, що у Ж. Ф. Шампольйона теорія символу трансформувалася в теорію ідеограм (словесних символів) як одного із трьох рівнів значень знаків ієрогліфіки [320, с. 13]. На думку більшості вчених, вирішальним у віднайденні ключа до дешифрування ієрогліфів стали не логічні побудови, не статистичні підрахунки, а саме інтуїція [320].

Приклад з Ж. Шампольйоном є типовим: він добре характеризує тогочасну ситуацію в палеографії. Головним захопленням епохи було розшифрування невідомих письмен. У новоствореній в 1821 р. Школі хартій у Франції у другій чверті 19 ст. почали дешифрувати писемні

пам'ятки. Власне, кожен, хто займався в цей час палеографією, був трохи дешифрувальником, покладаючись в роботі над пам'ятками минулого на «домінуючу роль інтуїції в дешифруванні» [320, с. 14]. У Росії навіть достатньо відомі палеографи не боялися «припускати» і «вгадувати» інформацію за деякими зовнішніми ознаками пам'ятки старовини. Зокрема П. Строев і К. Калайдович в «Обстоятельном описании славяно-русских рукописей...» (М., 1825), окрім точно встановлених датувань рукописів вносять і такий варіант встановлення датування, як «здогадно». Часто слово «вгадати» вживається в тогочасних роздумах щодо датування рукописів за характером почерку: «В кожному столітті є свій загальний характер письма, який в останні роки попереднього і перших наступного набуває таких непомітних відтінків, що неможливо вгадати, тому чи іншому з них належить рукопис» [247, с. 29]. Та й загалом, чи позбавлені навіть сьогодні науки, що працюють з давніми текстами, інтуїтивних виходів? Як зазначають публікатори «Першого Литовського Статуту», «...в текстології досить часто доводиться “зупинятися на півдорозі чи широко користуватися гіпотезами”, щоб відновити реальну картину тексту...» [542, с. 292]. Тим більше не боялися користуватися своєю інтуїцією романтики, сліди якої в цей час можна простежити не лише в палеографічних дослідженнях, але й археологічних, сфрагістичних тощо, бо загалом установка романтиків була на позарациональне пізнання світу, в тому числі й світу старожитностей: «...романтики проголошували можливість справжнього й повного осягнення дійсності виключно лише за допомогою мистецтва, художньої творчості. Геніальна інтуїція художника, – твердили романтики, – дозволяє значно краще, ширше, глибше, рельєфніше і відчутніше зрозуміти навколишній світ, ніж наука, яка дає про життя абстрактне, бідне і бліде уявлення» [243, с. 9].

Отже, в період романтизму старожитності виокремились у самостійне явище, про що свідчать заходи (як державного, так і приватного характеру) із збирання, опису та збереження старожитностей. Вони в цей час (у

порівнянні з минулою епохою) не лише набрали більших масштабів, але й певної специфіки. У період романтизму існувало розширене уявлення про те, що може нести пам'ять про минуле, представляти його. Окрім письмових пам'яток, такими почали вважатися матеріальні залишки, викопні рештки, сфрагістичні знаки, етнографічні та фольклорні матеріали, старовинні ландшафти.

Виділившись в окремий об'єкт пізнання, старожитності набули всіх рис романтичної об'єктності, базовою для яких була таємничість, загадковість. Об'єкт не одразу розкривав свою сутність, спочатку його потрібно було добре роздивитися й скласти детальний опис. Якраз описи стали однією з основних продукцій епохи романтизму. Причому головним питанням була якомога точніша передача зовнішнього вигляду пам'ятки, що зумовило поширення літографічних і фотографічних форм передачі.

Головною відмінністю романтичних дискрипційних практик у порівнянні з аналогічними просвітницькими було внесення пункту про обов'язковість відзначення індивідуальних, неповторних особливостей і рис, притаманних тій чи іншій пам'ятці.

Якраз на індивідуальності зовнішніх обрисів пам'ятки в період романтизму почали вибудовувати свій предмет дослідження спеціальні історичні дисципліни.

У період романтизму розвивається не так інтенсивно фаворит попередньої епохи – дипломатика. Натомість з'являється цілий ряд наукових практик, що здобувають свою предметну окремішність. Так, з дипломатики виділяються і набувають дедалі більш самостійних рис палеографія, сфрагістика, наука про водяні знаки і папір. Це відбувається на фоні переорієнтації наукових інтересів. Якщо раніше вчених цікавило виключно питання автентичності, то й дипломатика сформувалася перш за все як практика з визначення автентичності актового матеріалу, і всі її елементи, такі як палеографія, сфрагістика, наука про папір і водяні знаки, обслуговували саме цей інтерес. У період романтизму на перший план

виходить якраз пам'ятка минулого. Цікавими стають всі її особливості та речі, що не цікавили дипломатику. Наявність цієї специфіки дає можливість розвинути і виділитись в окремі дисципліни тим науковим практикам, які були зорієнтовані насамперед на саму пам'ятку та її складові елементи: палеографії, сфрагістиці тощо.

Розвитку знань про пам'ятку сприяло відкриття низки наукових та освітніх закладів. Так, на вивчення старожитності як пам'ятки минулого була зорієнтована Школа хартій у Франції. Введення курсів спеціальних історичних дисциплін до вищих навчальних закладів також сприяло розвитку знань про пам'ятки минулого.

Джерелознавство стосовно інших спеціальних історичних дисциплін є дисципліною більш широкою [476, с. 837], що узагальнює їхні здобутки з окремих питань вивчення пам'ятки. Так, спеціальні історичні дисципліни, за словами В. Бездрабко, накопичували знання про окремі аспекти і властивості джерела, підготовлюючи основу переходу до комплексного вивчення джерела в цілому [262, с. 58]. Але якщо в попередню епоху джерелознавство використовувало знання спеціальних історичних дисциплін для вирішення головної проблеми – чи є автентичним предмет дослідження, то в епоху романтизму проблематика не лише розширюється, а й переакцентується на вивчення старожитностей як пам'яток епохи. М. Максимовичу належить одна з базових робіт пам'яткознавчого характеру. Це стаття «О памятниках луцкого Крестовоздвиженского братства» [99, с. 200-207]. Показовою є сама структура тексту розвідки: основна частина присвячена опису та аналізу особливостей самої пам'ятки, тоді, як приміткова частина показує її інформативний потенціал щодо окремих питань історії України. Дослідження розпочинається перерахуванням усіх відомих на той час М. Максимовичу свідчень про це братство: це перш за все «закинутий храм» та декілька письмових «залишків» [99, с. 201]. Письмові пам'ятки різнопланового характеру (акти, наративи) ретельно описуються. Особливу увагу М. Максимовича привертає поменник. Він ретельно описує його

зовнішній вигляд: палітурку, типи почерків, розміщення тексту та оздоблення, малюнки. Історик досліджує структуру поменника, особливості (зокрема, вміщення віршів), подає зразки заголовків.

Зразком джерелознавчого підходу до старожитностей як до пам'яток минулого, що акумулював тогочасні здобутки спеціальних історичних дисциплін, є робота І. Срезневського «Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках» [143]. Ця праця І. Срезневського була видана в 1866 р., стала результатом розпочатої ще наприкінці 40-х років роботи з вивчення старожитностей, а також відвідання слов'янських земель, де історик ознайомився з рукописними пам'ятками минулого. У цьому збірнику містяться розвідки про пам'ятки різного характеру: архітектурні (опис Зарубського монастиря), образотворчі («Давнє зображення кн. Всеволода-Гавриїла»), письмові (статей, їм присвячених, – більшість у збірнику). Розглядаються оригінали і переклади, першопочаткові тексти і пізніші їх варіанти. Пам'ятки досліджуються як цілісно («Християнська топографія Козьми Індикоплова», «Збірник 1414 року»), так і за окремими аспектами. Зокрема досліджується зовнішній вигляд письма (палеографічне дослідження «Сербської книги Євангельських читань 12 століття (1199–1200)»), маргіналії («Приписки до глаголічного Службника», «Інші приписки кирилицею в Ватиканському Євангелії», «Записки при книзі Євангельських читань 14 ст.»).

У розвідках пам'ятки описуються досить ретельно і всебічно. В описі письмових пам'яток зазначається місце написання, автор та переписувачі тексту («Писець був не один, одному головному допомагало декілька інших. Писання писців відрізняється й почерком, і прийомами писання букв, і самим правописом. Особливо відрізняються перші листки, на яких рядки писані під почерками, і частина 10-го листка відрізняється нерівністю букв і написанням рядків між почерками» [143, с. 29]), власник рукопису («...є декілька підчисток в самому тексті, і на деяких з них написано знову кирилицею. Ці знову написані місця свідчать, що книга з рук глаголітів

перейшла до рук кирилівця і використовувалась ним» [143, с. 81]), історичний контекст написання («Придивляючись до запису зі сторони історичної, не можна не помітити, що писець робив свої записи в часи розбрату» [143, с. 28]). Описується стан рукопису: добре збережений чи ні; цілісність списку: «рукопис цей зберігся майже цілком: в середині немає декількох листків...» [143, с. 28], «букви в деяких місцях підточені червами» [143, с. 20]; папір («по пергамену рукопис не належить до числа якісних; пергамен загалом поганої якості...» [143, с. 28]). Відмічається наявність чи відсутність оздоблення.

Особлива увага приділяється палеографічному аналізу, що підкреслює й сам І. Срезневський: «Дивлячись на книгу старця Симеона як на пам'ятку кінця 12 ст., а саме 1199–1200 року, і цінуючи її як один з найважливіших залишків південнослов'янського письма певного часу, вважаю своїм обов'язком розглянути її в палеографічному відношенні дуже уважно» [143, с. 28]. Після розгляду загального вигляду тексту (стовпці та їх розташування, характер нумерації сторінок тощо) І. Срезневський переходить до «буквеного аналізу». Вчений виділяє декілька типових варіантів використання букв. Так, для «Книги Євангельських читань 12 ст.» виділяє такі аспекти: перелічує букви, що використовуються як числові знаки; варіанти заміни одних букв іншими; наводить різні варіанти написання однієї і тієї ж букви; відмічає домінуючий в рукописі варіант; особливості використання букви залежно від її розміщення на початку, в середині чи в кінці слова. Фактично всі письмові пам'ятки, взяті як предмет дослідження, мають подібний зовнішній опис – розгорнутий, детальний, що дає повне уявлення про зовнішній вигляд пам'ятки. Це такі, як «Християнська топографія Козьми Індікоплова», «Збірник 1414 року». Якщо ж із письмової пам'ятки розглядається якась окрема частина, то її опис все одно присутній хоча б у стислому вигляді. Так, у «Давньому зображенні кн. Всеволода-Гавриїла» зазначено загальний стан рукопису, з якого взято

зображення князя⁸. Те саме стосується і маргіналій. Зокрема «Календарні приписки кирилицею в глаголичних рукописах» й «Інші приписки кирилицею в Ватиканському Євангелії» – це досить скрупульозний опис зовнішнього вигляду пам'ятки з указанням місця розташування маргіналій, відтворенням їх зовнішнього вигляду, зазначенням стану збереження, чорнила, почерку форми запису. Окрім цього вони містять багато коментарів самого І. Срезневського. «Запис при книзі Євангельських читань 14 ст.» є зразком розгорнутого аналізу змісту й містить висновки І. Срезневського щодо значення запису.

Ретельність в описі характерна й для аналізу іконографічної пам'ятки. У статті «Давнє зображення кн. Всеволода-Гавриїла» вчений зазначає, де знаходиться зображення, яке його місце серед аналогічних зразків живопису, стан збереженості, приблизний час створення, а також подає опис самого зображення.

Спільні риси пам'яткознавчого аналізу знаходимо й у статті «Залишки Зарубського монастиря». Власне, на момент дослідження І. Срезневського самої пам'ятки вже не було. Саме дослідження – це опис А. Нікітського, якого вчений попросив зібрати дані на місці. Опис є досить типовим для 40-х – 50-х років 19 ст. Встановлюється приблизне місце неіснуючої вже пам'ятки. Описується тогочасний її стан: «купи цегли» [143, с. 39]; робиться попередня археологічна розвідка: «На перший погляд, в хуторі нема ніяких археологічних залишків, але з допомогою вказівок вони ясно видні навіть неозброєним оком» [143, с. 38]. Дослідник збирає зразки, на його думку, стародавньої цегли і відправляє до Петербурга для подальшого аналізу та опрацювання. Робить замальовки, що відтворюють схему гіпотетичних монастирських печер. Недостатність матеріалу і рукописних свідчень вчений намагається компенсувати інформацією з місцевих

---

⁸ «...написанная в малый лист красивым крупным уставом в 2 столбца на 127 лл. хорошего пергамена» [143, с. 41].

переказів. Власне, сама стаття – це опис можливих шляхів реконструкції і переказ тих небагатьох свідчень, що залишилися. Перед дослідником швидше стоїть завдання зафіксувати сліди пам'ятки, що фактично зникає на очах, ніж дати якісь остаточні підсумкові висновки.

Аналізуючи описи пам'яток різного характеру, можна відзначити їхню спільну рису: І. Срезневський намагається якомога точніше й повніше відтворити зовнішній вигляд пам'ятки. Велике місце в дослідженні писемної пам'ятки посідає якраз її «зовнішня» сторона: обкладинка, почерк, папір, оздоблення, на основі яких І. Срезневський намагається вибудувати подальший аналіз. Але, окрім цього, «Збірник» є зразком підвищеної уваги дослідників до індивідуальних особливостей пам'яток. Так, при аналізі використання букв у «Сербській книзі...» відмічені одиничні, унікальні зразки використання окремих букв. Як на характерну рису рукопису вказано на особливі випадки правопису, що притаманні саме цій пам'ятці: «Правопис рукопису загалом витриманий достатньо правильно, але в той же час уособлює змішання двох різних відтінків мови, з яких один проявився випадково де-не-де, а другий нагадує про себе постійно» [143, с. 30]. І. Срезневський з'ясовує джерела специфіки правопису. Також дослідник зазначає, що індивідуальні особливості притаманні не лише зовнішній стороні пам'ятки, а й самому тексту: «Є деякі цікаві особливості в тексті...» [143, с. 35]. Відмічає індивідуальні особливості календарних приписок, зроблених кирилицею на сторінках «Ватиканського Євангелія», зокрема в порядку означення місяців року: «Переглядаючи ці приписки, читач помітить, що перші сім місяців, з вересня по березень, означені слов'янськими іменами, а інші, з травня по серпень, греко-латинськими: в інших давніх пам'ятках зазвичай стоять греко-латинські й слов'янські назви місяців разом, слов'янські – слідом за греко-латинськими» [143, с. 65].

Отже, збірник І. Срезневського цікавий тим, що містить пам'ятки різного характеру. Вчений перш за все зацікавлений дослідженням пам'ятки як

факту історії, а не з'ясуванням її непідробного характеру, тому в поле його зору потрапляють як оригінали, так і копії, переклади, зразки наслідування. Опис усіх пам'яток має спільні риси: намагання якомога повніше відтворити зовнішній вигляд пам'ятки й дати уявлення про індивідуальні, унікальні риси, що вирізняють її з-поміж інших подібних. Загалом ці особливості опису притаманні багатьом представникам романтизму. Так, виразними вони є у роботах О. Бодянського. В описі рукопису Густинського літопису дослідник звертає увагу на обкладинку («у шкіряній, пізнішого часу обкладинці» [9, с. V]), розміри («величиною з аркуш, на 215 арк.» [9, с. V]), почерк («писаний дрібним, але красивим скорописом, з багатьма кіноварними заголовками і майже завжди такими ж прописними буквами, в лінійках з обох сторін, зверху й знизу; заголовки вгорі і на полях між двома лінійками» [9, с. VI]). О. Бодянський виділяє декілька почерків у межах рукопису: «основний», «новіший почерк» «почерк Олександра Раковича» [9, с. VI]) та різні почерки паперів, що додаються наприкінці [9, с. VI]. У М. Максимовича такі описи зустрічаються досить часто, зроблені принагідно в дослідженнях різного характеру. Показовим у цьому плані є опис «Прологів 14 ст.»: «...за дорогоцінним списком прологу, що знаходиться в архіві Михайла Петровича Погодіна, який був написаний ймовірно в 14 столітті, на пергаменті найбільшого формату, крупним уставом, прикрашений на початку кожного місяця різнокольоровими зображеннями святих» [86, с. 141].

Пам'ятки архітектури також потрапляють у поле зору дослідників. Привертає до себе увагу те, що їх опис, на думку О. Бодянського, відіграє, окрім інформативної, ще одну роль – він є формою збереження пам'яток перед лицем їхньої неминучої загибелі. Саме так аргументує вміщення опису сучасного вигляду Густинського монастиря О. Бодянський. Спільною рисою для цих описів є зазначення, окрім інших аспектів, елементів історичного живопису М. Максимович у листі до М. Юзефовича від 4

жовтня 1847 р. не лише описує одну з таких пам'яток, але й наголошує на необхідності її збереження: «...я говорив Вам про старовинну ікону в Покровській церкві, на якій зображено Петра Великого в рицарському обладунку і короні й Катерина, а за ними полковник (можливо Мирович) і ще якийсь чин український (думаю Лизогуб), і декілька дам у святковому вбранні, з корабликами на головах. Живопис дуже гарний, але та частина ікони, де писана згадана група, вже дещо ушкоджена... Вам, як поціновувачу української старовини і знавцеві живопису, варто розпорядитися про зняття копії» [241, л. 1]. М. Костомаров [44] зазначає, що на стіні довгого коридора, який сполучає головну церкву з нижньою теплою, зображено історію облоги Почаєва турками та його чудесного визволення. О. Бодянський звертає увагу на історичний живопис на стінах Густинського монастиря: «При самому вході на одній стороні зображення гетьмана Самойловича, а навпроти його, здається, полковника Вишневського» [9, с. І]. М. Костомаров і О. Бодянський відзначають унікальність пам'ятки. Висновки про унікальність Почаївської церкви М. Костомаров робить на основі власного досвіду, того всього, що він бачив подібного в Російській імперії, тоді як О. Бодянський унікальність Густинського монастиря виводить з його важливості для історії України. Загалом історики-романтики, подорожуючи Україною, залишають опис історичних пам'яток. Досить ретельні описи містять записи подорожей М. Максимовича [198; 200; 206]. Хоча найчастіше описуються споруди культового характеру, зокрема М. Максимович найчастіше описує монастирі й церкви [200; 206], але й інші речі також опиняються в полі зору – старовинні книги, речі, археологічні знахідки [206; 230]. В листах до друзів і знайоми також постійно звертає увагу на цікаві знайдки: «Проїздом через Переяслів подивіться ще на Євангеліє у соборі від Мазепи – воно прекрасне» [241, л. 1].

Цікавим є опис історичних ландшафтів та місцевостей. Серед істориків найбільше уваги їм приділяв М. Максимович, але такі описи зустрічаються у спадку фактично кожного українського історика-романтика. Так, у М. Костомарова з 40-х років збереглися враження від огляду поля, що під Берестечком. Історик, працюючи над епохою Богдана Хмельницького, розглядав вивчення місця битви як джерело для майбутнього дослідження, тому дуже ретельно його вивчає, що дає йому можливість уточнити деякі деталі історичних подій. М. Максимович велику увагу приділяє реконструкції вже загиблих пам'яток, в тому числі й відтворенню старовинних ландшафтів. У його праці знаходимо велику кількість згадок про втрачені об'єкти: «про місце села Предславина на Либеді», опис старовинної Либеді, зниклих озер і проток (Живець), ідентифікацію старовинних назв (Дівич-гора, земля Орининська, Витичів пагорб тощо). Розуміючи вагу і цінність цих старовинних ландшафтів як одного з можливих шляхів відтворення, а найголовніше – розуміння давньої історії, М. Максимович закликає оберігати їх залишки: «Мальовничий яр, в глибині якого над Дніпром знаходиться це пам'ятне місце, нині є майже єдиним куточком землі Старокиївської, що зберігає давній, природний вигляд. Тому бажано, щоб і надалі не торкалася його людська рука...» [102, с. 43].

Привертає до себе увагу форма пам'яткознавчих студій. Переважна їх більшість, особливо 40-х – 50-х років, є окремими дослідженнями. Також вони часто зустрічаються в листах, як у П. Куліша, або в щоденниках, як у М. Костомарова, при публікації історичних пам'яток, як у О. Бодянського. У М. Максимовича розвідки пам'яткознавчого характеру включені в статті, присвячені дослідженню історичних питань. Також у цього дослідника зустрічаються зразки того, як вивчення історичної пам'ятки включено в текст історичної розвідки. Так, у «Топографических заметках киевлянина» М. Максимович, досліджуючи місцезнаходження «Копиревого кінця», наводить розлогі цитати з твору Сильвестра Косова, даючи коротку

бібліографічну довідку. Також це дослідження є прикладом того, як пам'яткознавчі студії, включені до дослідження, змінюють його напрям, зокрема, в даному випадку вивчення історичного об'єкта закінчується демонстрацією «зразків академічної гри в латинські вірші» [99, с. 47], довідкою, де можна побачити латинські вірші Феофана Прокоповича, та бібліографічною довідкою [99]. На тлі цих досить уривчастих відомостей вирізняється своєю цілісністю збірка пам'яток І. Срезневського.

Отже, в першій половині 19 ст. формується ціла низка спеціальних дисциплін, що займаються вивченням того чи іншого аспекту старожитностей. Вони постачають багатий матеріал для джерелознавчих досліджень пам'яток минулого. Якщо палеографія, філігранознавство, нумізматики, папірологія тощо в епоху романтизму займаються переважно вивченням зовнішніх ознак старожитності, то інші дисципліни орієнтуються на «внутрішнє» дослідження.

4.2. Старожитність як «пам'ятка»:

проблема освоєння внутрішнього простору

Вивчення зовнішніх ознак пам'ятки не дає ще повного уявлення про неї. Необхідно з'ясувати її значення, мету створення та місце в історико-культурному контексті епохи. Д. Ліхачов щодо письмових пам'яток означив цю проблему так: «Недостатньо прочитати текст палеографічно, необхідно ще зрозуміти його зміст...» [405, с. 20].

Якраз в епоху романтизму проблема розуміння постала на повен зріст. Новий поворот у герменевтичному вченні (а герменевтика – це вчення про розуміння, тлумачення) пов'язують із Ф. Шлайєрмахом.

Якщо світ є потенційно складний, а його домінуючою ознакою є двозначність, таємничість, неосяжність (як вважали романтики), то для людини у відношеннях із цим світом складних речей і об'єктів властивішим є стан тотального нерозуміння, ніж розуміння: «Загальна герменевтика, –

стверджував Ф. Шлайєрмахер, – повинна виходити з того, що самозрозумілим є не розуміння, а нерозуміння і що саме “бажання і пошуки” розуміння є справжньою проблемою мистецтва тлумачення» [355, с. 47]. Тому герменевтика набирає масштабів універсального космічного значення: «Розробляючи т. зв. загальну герменевтику, цей теоретик виходив з факту універсальності феномена розуміння в культурному житті людини (минулому та сучасному). Якщо розуміння має універсальний характер, такою самою універсальною (загальною) повинна бути й герменевтика як учення про розуміння. Для Ф. Шлайєрмахера розуміння завжди є проблематичним, тобто проблема розуміння завжди існує в суспільно-історичному житті людини. У цьому висуненні проблематичності розуміння й відповідної універсалізації герменевтики полягає сутність того повороту в її історії, що здійснив Ф. Шлайєрмахер» [355, с. 46].

Універсальність проблеми розуміння поширилася й на світ старожитностей. Як уже зазначалося, старожитності в добу романтизму стають самостійним явищем. Зокрема положення про те, що тексти не слугують простим інструментом для вивчення події, а самі є подіями, набуло свого визнання. Разом із цим, як уже зазначалося, старожитності набувають усіх рис романтичної об'єктності. Згідно із загальною установкою романтизму кожний об'єкт є складним: має декілька планів, містить полісемію, частину невизначеності і загадковості. Щодо залишків минулого, то причинами такої їхньої складності, знаковості, «чужості», окрім універсальних причин (як-от, полісемія, що є притаманною для людської дії, особливо її духовного спрямування), є те, що вони віддалені від дослідника культурологічною, мовною, історичною і часовою дистанцією.

Складність структури об'єктів породжує проблему їх адекватного розуміння. Проблемами розуміння й займалася герменевтика. Об'єктами герменевтики завжди були «пам'ятки» [355]. Терміном «пам'ятка», як правило, називалися темні, важкі для розуміння тексти, але важливі з точки зору культурологічної ситуації настільки, що їх неможливо було оминати

(зокрема релігійні тексти). Тому навколо них розвивалися особливі практики, що працювали виключно на дослідження «пам'ятки» і допомагали їй правильному розумінню і тлумаченню.

В епоху романтизму відбувся процес герменевтизації старожитностей. Про що, зокрема, свідчить і той факт, що вузькофаховий герменевтичний термін «пам'ятки» з поч. 19 ст. поширюється і означає широке коло залишків минулого. Можна навіть зафіксувати смислове перетікання терміна «старожитності» в «пам'ятки». Перш за все широко використовувався термін «залишки старовини». Часто цей термін розшифровується шляхом перерахування того, що входить до залишків старовини: «залишки старовини, руїни, насипи, давні речі». А В. Пассек у «Курганах і городищах Харківського, Валківського і Полтавського повітів» називає археологічні знахідки «пам'ятками часів давно минулих». Отже, поряд із терміном «залишки минулого» як цілком рівнозначний йому циркулює термін «пам'ятки»: «Пісні (записані ним пісні на Волині) ці жорстоко постраждали і хоча були надруковані, але я зостався вкрай невдоволеним таким виданням зібраних мною “народних пам'яток”» [276, с. 62]. Також М. Костомаров «пам'ятками» називає фольклор, зокрема, думи в «Історії козацтва...» [43, с. 480]; в листах до М. Погодіна О. Бодянський називає «побутовими пам'ятками» народність, житла, домогосподарство, спосіб життя, мову, обряди, «системи обліку часу»; цей термін вживає також і М. Максимович як «старовинні пам'ятки Південно-Західної Русі», маючи на увазі барокову літературу.

У той же час «пам'ятками» називають залишки старовини, обернуті в пам'ять. І цю трансформацію фіксують такі словесні формули: «старовинні пам'ятки» (П. Куліш [114, с. 84]), «пам'ятки старовини Запорозької» (І. Срезневський [136, с. 50]).

Окреслена й сама процедура перетворення старожитності в пам'ятку: М. Маркевич говорив про «старожитності», які необхідно «розробляти» [37, с. 236]. Тут відображено уявлення про старожитності як загалом про

залишки старовини, які ще необхідно обернути в пам'ять, зробити пам'ятками чогось.

Контрастним є розуміння романтизмом потенціалу «пам'ятки» у порівнянні з просвітницькими уявленнями. Якщо у Д. Бантиша-Каменського пам'ятка ще ні про що не говорить (про пам'ятник М. Пушкаря: «Невідомо, чи було передано землі його тіло; пишний пам'ятник не може оповісти про славні подвиги...» [1, с. 226]), то у П. Куліша «все гласить» і навіть руїни, у М. Максимовича також ніщо не німує – все може оповісти про історію.

Якщо у 18 ст. предметом герменевтики були тексти, то в період романтизму предметом герменевтичного дослідження стає широкий спектр старожитностей, зокрема, до нього ввійшли й археологічні знахідки. У Харківському університеті як супровідний до курсу археології та спеціальних історичних дисциплін викладався курс герменевтики [474].

З кінця 18 – поч. 19 ст. у сферу зацікавленості герменевтичних студій потрапляє широке коло залишків минулого.

Герменевтичний простір, що спеціалізується на символічних, знакових системах, не обмежується словом або письмом, але переходить на інші знакові системи, зокрема геральдику, прапорознавство, сфрагістику. Актуалізуються символічні сторони предмета і дослідження.

В уявленні романтиків світ нерідко постає як текст, знакову структуру якого вони намагаються прочитати. Для них руїни символізують, могили промовляють і т. д. Дуже модерно звучать слова П. Куліша: «...я раптом, начебто якимось одкровенням, побачив, у скільки разів картина Брюллова вища за все, що до цього часу я бачив. Я провів біля неї близько години, і важко назвати те почуття, яким прочитання її (недоречно сказати розглядування) наповнило мою душу» [114, с. 78]. Таким чином, коло предметів, до якого потрапляють й старожитності, підвладне саме герменевтичному вивченню, значно розширюється. Загалом включення до предметів герменевтичного розгляду широкого спектру старожитностей стало

можливим після того, як сама герменевтика стала більш чутливою до історичності.

З певного часу герменевтика почала виділяти як додаткову складність предмета факт його історичної закоріненості, що потребувало окремої сфери герменевтичного тлумачення. За словами Ф. Шлайєрмахера, його метод набирає особливої цінності в історичній ретроспективі, коли культурологічні контексти починають відрізнятися кардинально і природне розуміння унеможлиблюється: «Сам же герменевтичний метод, за Ф. Шлайєрмахером, застосовується там, де доводиться мати справу з далекою і чужою нам культурою і де тому з'являється можливість хибного, неправильного її тлумачення» [396, с. 42].

До врахування історичності пристосований загальний герменевтичний метод Ф. Шлайєрмахера, в якому з цією метою змінюється частка і диспозиція граматичної і психологічної інтерпретації: «У нього граматична інтерпретація (розуміння “що”, інтерпретація факту мови) і психологічна (розуміння “як”, інтерпретація факту мислення) повністю тотожні. Вони доповнюють одна одну, що не заважає домінуванню однієї зі сторін над іншою. Все залежить від предмета дослідження, від того, чим він є: художнім витвором, науковим трактатом... історичним чи ще якимось документом...» [396, с. 44].

Крім того, як вважається, шлайєрмахерівська герменевтика – це «метод власне історичної інтерпретації» [491, с. 111].

Усвідомлення герменевтичності гуманітарного простору в Україні, як і в європейських країнах, відбувається через наявність труднощів перекладу, мовознавчих проблем та порогів історичної семантики.

Вважається, що романтизм з його актуалізацією проблем герменевтики з'являється в Західній Європі у зв'язку з поширенням перекладацької практики (з давньогрецької та латини) на національні мови. Очевидно саме спроба адекватної передачі думки, висловленої в іншій граматологічній ситуації, породжує проблему розуміння. Українські романтики також

вповні зіткнулися з цією проблемою. В умовах царської Росії та Австрійської, а потім і Австро-Угорської імперії шлях до успіху в гуманітаристиці лежав через знання російської, польської, німецької мов. Для багатьох українців, які думали українською й загалом мислення яких сформувалося в іншому мовному середовищі, це було проблемою, яка в своєму подоланні так чи інакше наштовхувалася на герменевтичні роздуми. Яскравою ілюстрацією до цієї теми є слова М. Гоголя про труднощі перекладу: «Про переклад я зауважу тобі от що. Інколи слід віддалитися від слів оригіналу, для того, щоб бути до нього ближчим. Є безліч таких фраз, зворотів, які нам, малоросіянам, здається, будуть навіть дуже зрозумілі росіянам, якщо ми їх перекладемо дослівно, але такі переклади знищують половину сили оригіналу. Майже завжди сильне лаконічне місце стає незрозумілим російською, тому що воно не в дусі російської мови» [118, с. 33].

Окрім того, у 19 ст. перед українськими романтиками постало багато специфічних завдань, зокрема переклад релігійних текстів українською мовою. Головно постало завдання перекладу українською мовою Біблії. Як видно з архівного матеріалу, М. Максимович задумувався над цією проблемою [226, арк. 1–5]. Окрім перекладу Біблії, він намагався перекласти інші релігійні тексти [226, 227]. Переклад релігійних проповідей в 40-х роках здійснив П. Куліш, що було підготовкою до більш масштабної роботи – перекладу в другій половині 19 ст. Біблії українською мовою. Цю роботу П. Куліш здійснив разом з І. Пулюєм. Займався перекладами релігійних текстів і Т. Шевченко, який у 1846 році «розділив між собою та трьома приятелями Євангеліє для перекладу українською мовою» [526, с. 71]. М. Максимович переклав «Слово о полку Ігоревім» сучасною українською мовою (докладніше про це див. [384]), а Й. Д. Вагілевич – польською [543]. У бібліотеках згаданих авторів були словники іноземних мов. Як свідчить каталог бібліотеки М. Костомарова, він у першій половині 19 ст. (як у ніякий інший період свого життя) цікавився іноземними мовами, мав велику кількість різноманітних словників, здійснив низку перекладів з різних іноземних мов,

серед них і поетичні переклади, зокрема з «Краледворського рукопису» [36, Т.1].

Українські історики-романтики цілком усвідомлювали, що в процесі з'ясування значення тієї чи іншої пам'ятки старовини виникають певні труднощі. До проблем розуміння історичних пам'яток неодноразово повертається М. Максимович, намагаючись не лише висвітлити сучасний аспект цієї проблеми, а й показати, що аналогічні проблеми існували і в інші епохи там, де одна культура стикалася з іншою, віддаленою від неї як у часовому, так і в культурологічному плані. У роботі «Про створення київської церкви св. Кирила» [69] на прикладі історії однієї помилки М. Максимович намагається висвітлити проблему розуміння в її історичній закоріненості. Робить він це на прикладі двох цитат із «Синописа» й «Густинського літопису». У його роботі можна простежити певну етапність. Спочатку він пояснює значення давнього слова, щодо якого і трапилось різночитання. Потім, аналізуючи дві пам'ятки, в яких воно зустрічається, надає перевагу «Густинському літопису» перед «Синописом» як твору, що здатен краще розуміти мову русичів, отже, ближче до істини, достовірніше передає історичні реалії давнини. На завершення вчений встановлює першоджерело інформації, показує, як ці дві пам'ятки використовують і перетлумачують кожна на свій лад більш давній «Київський літопис». Автор «Синописа» припускається помилки, неправильно тлумачачи слово, яку потім повторює В. Татищев, придумуючи подальший сюжет, щоб зістикувати очевидні невідповідності. За ними цю помилку повторюють всі київські дослідники. Натомість «Густинський літопис», будучи за своїм характером літописом (а не систематизованою, складеною за певним планом історією), більш тонко відчуває характер давньої пам'ятки. Важливу роль для правдивості відтворення подій, на думку М. Максимовича, відіграє близькість перебування осередку створення пам'ятки до місця подій: «Кому ж ближче було знати це і кому ж нам вірити? Без сумніву давньому літописцю київському, а не віддаленому від Києва суздальцю,

який... записав по-своєму, зовсім не так, як воно було за оповіддю Київського літопису» [69, с. 107–108].

Краще розуміє текст та пам'ятка, що (на думку М. Максимовича) має аналогічну форму. Літопис краще зрозуміє автор, який працює в літописній манері, знає літописну традицію і слідує їй. Ця проблема розуміння спонукала романтиків до вироблення певної методики для досягнення, а саме – наслідування форми пам'яток тієї чи іншої епохи або культури. Так, П. Куліш надає деяким своїм творам форму думи. Можливо, і фальсифікатори, щоб вібрувати в такт із вселенською істиною, намагалися слідувати тим формам давніх текстів, які прагнули відновити, тим самим відновлюючи стиль мислення, світовідчуття давніх авторів.

Проблему розуміння порушує на сторінках своїх робіт у 50-х роках 19 ст. Д. Зубрицький. Порівнюючи дві його роботи «Критико-історична повість минулих літ Червоної і Галицької Русі» (1845) й «Історію давнього Галицько-Руського князівства» (1852), можна говорити, що вони написані з різних позицій і з використанням різних методик: критики і розуміння, що зумовлює їх відмінність, а також різницю у компонованні, виокремленні матеріалу. Загалом відмінністю роботи 1852 р. є те, що в ній присутнє (як базова установка) розуміння іншого характеру минулих епох: «...просимо своїх галицьких читачів... зосередитися на поняттях, відносинах і обставинах тодішніх часів, відкинути своє сучасне уявлення і розуміння про теперішні держави, про право спадковості, що існують в наш час, про право війни та інші державні та міжнародні відносини. – Просимо їх перенестися думкою і душею в старовину, що минула, і зануритись в минувшину: бо лише тоді розумітимуть вони давнє буття, давні відносини і характер дійових осіб...» [27, с. 9].

Проблема складності розуміння найбільш очевидною стає тоді, коли дослідник зустрічається з річчю, зміст якої він не може досягнути з позицій буденної логіки. Наприклад, при аналізі архаїчних знахідок найбільші складності виникали з поясненням значення предметів релігійного культу.

Так, В. Пассек і П. Куліш, очевидно, будучи не в змозі дати якесь пояснення знахідкам такого типу, обмежуються їх детальним описом. Труднощі виникали й при розумінні змісту окремих зразків усної народної творчості. Проблема набувала особливої гостроти, коли за новими образами приховувались архаїчні сутності. Так, М. Костомаров звернув увагу на дивну поведінку християнських святих у карпатському фольклорі (Див. [43, «Славянская мифология»]). Як з'ясувалося, язичницький світ був «одягнутий» в християнську образність. Раннім зразком розуміння таємничої природи пам'яток минулого є стаття І. Срезневського «Погляд на пам'ятки української народної словесності» [131].

Найбільш цілісно розуміння герменевтичної природи етнографічних пам'яток обґрунтував М. Костомаров. Він зазначає, що фольклор залишається об'єктом загадковим і для сучасних дослідників є «лише буквою, навіть ієрогліфічною» [48, с. 725] і потребує постановки питання про складність його розуміння для сучасного дослідника, «хоча ми це не завжди визнаємо» [48, с. 725] Особливо гостро проблема розуміння постає при вивченні обрядових пісень, «які виконуються завжди в певних випадках в певний час...» [48, с. 726]. «Закритий» характер фольклорного матеріалу підкреслюють й шляхи його вивчення, які пропонує М. Костомаров. Початковим етапом має бути здійснений за певними правилами опис, про що говорилося в підрозділі 4.1. Потім має бути вивчено символічну природу цих пам'яток, відмічено всі переходи старих символічних форм у нові, з'ясовано, «як збереглися в піснях спогади й сліди старого життя» [48, с. 727]. Для того, щоб зрозуміти зміст етнографічної пам'ятки в її символічному значенні, необхідно вивчити місцеве значення слів, їх діалектні особливості, контексти вживання тощо. Але для повного розуміння й цього не достатньо. Необхідно спробувати написати щось своє на основі вивченого діалекту.

Прикладний характер має робота М. Максимовича над з'ясуванням змісту слова або виразу давньоруського тексту. Системності така робота

набула під час опрацювання М.Максимовичем «Слова о полку Ігоревім». Метод з'ясування значення незрозумілого слова, вироблений під час роботи над цією пам'яткою, М. Максимович застосовує в подальшій роботі над іншими пам'ятками. Отже, щоб з'ясувати значення якогось незрозумілого слова або виразу М. Максимович складає своєрідний «словник» окремих лексем у їх контекстуальному вимірі. Зокрема так він з'ясовує значення слова «меч» [161, арк. 23] або прикметник «харалужний» - подає не лише варіанти вживання в «Слові о полку Ігоревім», але й розлогі етнографічні розвідки щодо нього [161, арк. 37].

Хоча предметом герменевтичного зацікавлення стають всі залишки минулого, найбільшого свого розвитку і застосування воно набуває щодо письмових пам'яток минулого. У 20-х – 60-х роках 19 ст. їхній спектр був досить широким. До зразків середньовічної культури «Повісті минулих літ» та «Слова о полку Ігоревім» додаються твори нового часу – пам'ятки барокової культури. Останні були плідним матеріалом для тлумачення, оскільки, на думку А. Макарова, саме барокові тексти з усієї української культури до 20 ст. включно були найбільш насичені символікою [409], отже, й важкими для розуміння. Загалом М. Максимович, присвятивши розгляду письмових пам'яток барокової культури чимало розвідок, ввів їх до наукового кола як окрему проблему, що потребує дослідження. Показовою в цьому плані є увага М. Максимовича до зразків поезії. Аналізуючи одну з пам'яток луцького братства, історик наводить зразки барокової поезії, вміщені в ньому. Примітним є те, що поряд з осучасненими самим М. Максимовичем зразками барокової словесності, вчений подає окремі уривки із збереженням старовинних слів та виразів: «маєть», «споткати», «зде», «руши», «десную», «чительнику» [99, с.202-203]. Наведення тексту вірша нічого інформативного для написання подієвої історії (зокрема луцького Хрестовоздвиженського братства, з поменника якого і були взяті вірші) не несе. Зате добре характеризує світоглядні засади людини барокової доби. Саме вірші є одним із базових джерел дослідження

А. Макарова барокового світогляду [409]. Зрештою, сам М. Максимович такого типу матеріал вважає плідним перш за все для пам'яткознавчих студій в контексті з'ясування світогляду автора як представника певної епохи, а не для реконструкції історичних подій. Це він зазначає в більш пізній статті «Повідомлення про південноруські літописи...» [76].

Розширення текстової бази відбувалося й за рахунок уявлення про цінність усіх його форм: оригіналів і перекладів, початкового тексту і наступних його інтерпретацій та варіантів. Увага до варіантів тексту для деяких пам'яток є визначальною, оскільки для них вона є базовою. Так, провідною рисою побутування фольклору вважається наявність варіантів. Цікаво, що романтики у своїх етнографічних експедиціях намагалися записати всі варіанти пісень: «...очевидно [М. Максимович. – О. К.], добре усвідомлював важливість проблеми варіантності народної поезії, бо в кінці вступної статті пише: “Варианты, каких у меня собрано довольно большое количество, могут быть изданы после”» [450, с. 314]. У статті 1834 року «Погляд на пам'ятки української народної словесності» І. Срезневський як недолік, що заважає розумінню, згадує систему передачі усних пам'яток у М. Максимовича. Зокрема, відзначає їх неповноту в «Малоросійських піснях» 1827 року видання. І. Срезневський вже у 40-х роках усвідомив велику роль охоплення всього текстового масиву – всіх варіантів, приміток, а не лише основного тексту, для розуміння пам'ятки як такої. Так, наприклад, при вивченні кириличного письма базовим джерелом знань І. Срезневський вважає «Сказання чорноризця Храбра». Він ставить за мету зрозуміти зміст тексту, для чого пропонує певну методику, а саме, зібрання і вивчення всіх його списків [134]. І. Срезневський в розвідці більш пізніх часів «Християнська топографія Козьми Индикоплова» [143] простежує генезу одного тексту. В той же час дослідник підкреслює важливість вивчення варіантів перекладу як матеріалу для розуміння уявлень минулих епох, а отже, й як ключа для з'ясування часової зміни сприйняття тексту. Аналізуючи один з варіантів слов'янського перекладу «Топографії...»,

І. Срезневський підкреслює його унікальність. Особливості саме цього перекладу дослідник з'ясовує на фоні аналізу оригіналу та інших варіантів перекладів. Своєрідність перекладу, що полягає у пропусках окремих місць оригіналу, введення додаткових відомостей, зміна акцентів тощо особливо приваблює І. Срезневського. Власне, перед нами постає вже інший текст, що суттєво відрізняється від оригіналу «Топографії...» та від інших його перекладів. Він заслуговує на окреме вивчення, ще й тому, що несе додаткову історичну інформацію. В дослідженнях І. Срезневського слід відзначити ранню зацікавленість структурою тексту. Те, що І. Срезневський приділяв увагу структурі тексту як джерелу для розуміння авторського задуму, видно вже з його досліджень 30-х – 40-х років, зокрема зі статті «Виписки з листів Гр. Сав. Сковороди» [133]. Унікальність пам'ятки ніколи не зупиняла романтиків. Так, М. Максимович у серії статей відстоював оригінальність «Слова о полку Ігоревім», тоді як попередники і навіть деякі сучасники М. Максимовича відкидали оригінальність «Слова...» або сумнівалися в ній лише на тій підставі, що воно зберігалось в одиничному примірнику (який, як відомо, потім зник) і не було інших варіантів, а також не мало аналогів у давньоруській літературі [384; 456]. Якщо М. Максимович намагався відстоювати непідробний характер «Слова...» за допомогою пошуків аналогій (зокрема знаходячи їх в українських історичних піснях і думах), то для І. Срезневського в 50-х роках уже не потрібні аналогії для того, щоб розпочати дослідження. Навпаки, унікальність приваблює дослідників, надає пам'ятці особливої цінності. У цей час простежується тенденція представлення деяких пам'яток минулого як неповторних, унікальних у своєму роді, не зважаючи на існуючі аналогії і варіанти. Так, І. Срезневський, намагаючись реконструювати «першопочатковий» текст «Повісті минулих літ», називає її унікальним явищем у давньоруській культурі. Він ставить цю пам'ятку в ряд інших одиничних і неповторних явищ європейської культури: «Недарма наша “Повість минулих літ” взята за основу дуже багатьма іншими літописцями

як праця літописця, який, скориставшись недоладними нотатками попередніх часів, розповідями сучасників, життями, актами і тим, що вичитав у письменників візантійських, надав цій розповіді зв'язність і захоплюючий характер. Він створив високий зразок для наслідування іншим літописцям і тим більше цінувався, що його було важко наслідувати. З його сучасників і наступників не знайшлося жодного, хто зміг би укласти такий же літопис про ті часи, і тому він залишився не лише першим, але й єдиним...» [145, с. 41].

Зіштовхнувшись із проблемою закритості текстів, дослідники шукали шляхів їх подолання. Можна виділити декілька найбільш типових. Одним з них був аналіз лексики. З'ясувалося, що семантика слова з часом змінюється.

У зв'язку із введенням психологічного методу інтерпретації посилюється роль автора тексту, з'ясування обставин його життя, його думок, особливостей світобачення, тощо. Питання автора у джерелознавстві стало одним з ключових. У цей час з'являються численні біографічні дослідження. Одними з перших виходять біографічні збірники Д. Бантиша-Каменського, митрополита Євгенія. Особливо зацікавився романтизм індивідуальністю автора. М. Максимович створює серію портретів: літописця Нестора, діячів барокової культури, які залишили по собі великий письмовий спадок, козацьких ватажків, документальна спадщина яких складала на той час основу джерельної бази української історіографії. Так, для М. Максимовича важливою була робота П.Конашевича-Сагайдачного «Про унію» (достовірність якої на сьогоднішній день відкинута), і він виводить багато психологічних портретних рис цього козацького провідника, так само як і Б. Хмельницького. І. Срезневський намагався зрозуміти психологію Г. Сковороди через вивчення маргіналій, залишених філософом на полях книг і рукописів [480].

Особливо гостро питання авторського світу постає стосовно літературних творів, де знайшла вияв геніальність. Зокрема П. Куліш так говорить про роботу над життєписом М. Гоголя: «...моя книга написана

(або буде написана) в поміркованому дусі. Я представляю факти в тому простому вигляді і майже в тому самому поєднанні між собою, в якому вони були мною відкриті, будучи впевненим, що це лише абрис, по якому потім нанесуть світло і тінь, і що якщо внутрішнє життя Гоголя було таким розмаїтим... то коренів всього цього слід шукати в темному і таємничому ґрунті дитинства, бо в організмі дитини приховується вже людина, і перші порухи дитячого розуму нерідко прояснюють ті ідеї, для поширення яких геніальна натура покликана в цей світ» [147, с. 451]. Слід зазначити, що М. Максимович теж намагався дослідити молоді роки Б. Хмельницького і ті впливи, яких тоді він зазнав [94, с. 439].

Авторський психологічний комплекс реконструюють не лише за деталями біографії, а й за самим текстом: «Мистецтво герменевтики, згідно Шлайєрмахера, необхідно досліднику або перекладачеві тексту, щоб зрозуміти індивідуальність промовця через сказане ним, щоб через безліч індивідуальних способів вираження: особливостей стилю, мови, побудови фрази і побудови всього твору в цілому – осягнути вираз, стилістичну єдність твору, а тим самим зрозуміти духовну індивідуальність його автора. Таким чином, герменевтика постає тут як мистецтво розуміння не стільки змістово-предметних мислительних утворень, як мислячих індивідуальностей. В цьому – психологічний підтекст герменевтики у Шлайєрмахера» [396, с. 44].

У цьому плані доречно повернутися до слів Д. Ліхачова: «...недостатньо прочитати текст палеографічно, необхідно ще зрозуміти його зміст текстологічно...» [405, с. 20] Далі автор «Текстології» пояснює, що палеографічне прочитання рукопису або друкованого тексту не може бути відокремленим від текстологічного, що пов'язано з розумінням смислу тексту. Головне, що повинна враховувати текстологія – задум і наміри творця тексту.

Чудернацькі місця в текстах – ще один предмет інтересу українських романтиків. До тлумачення належить і популярне в період романтизму тверджен-

ння, що той чи інший народ приховується під іншими іменами. У 1829 році Ю. Венелін опублікував своє дослідження про болгар. У ньому вперше було висловлено думку, що слов'яни до 6 ст. приховуються у літописах під іншими іменами і належать до давніх племен Європи. Це змусило М. Максимовича, М. Костомарова вишукувати слов'ян під іменами «веліни», «анти» і т. д.

У подальшому роль герменевтики у становленні, джерелознавства як науки, що предметом свого дослідження має старожитності, лише зростає. Так, переверотом у прочитанні давніх текстів стала діяльність О. Шахматова, багато в чому базована на герменевтичній методиці [309]. У радянські часи його продовжувачем став Д.Ліхачов, який заснував спеціальну науку – текстологію. Важливість герменевтичної методики у стосунках із залишками минулого зафіксовано навіть в «Історичній радянській енциклопедії» при визначенні змісту та завдань джерелознавства.

Отже, лише в романтизмі, де старожитність втрачає вузько функціональне просвітницько-раціональне призначення свідчити, інформувати, навчати та перетворюється в пам'ятку з усією герменевтичністю семантичного значення цього слова, стає можливим застосування таких методик, що сповна розкривають потенціал залишків минулого, відкриваючи в них безліч несподіваних сторін і властивостей. Тим самим формується уявлення і про історію як про складний для сучасного розуміння процес, а також ставиться питання про джерела його пізнання.

Досвід освоєння як «зовнішнього», так і «внутрішнього» плану письмових пам'яток узагальнюється в археографії, що при роботі зі старожитностями у другій чверті 19 ст. носила риси романтичного стилю мислення.

4.3. Особливості розвитку археографії в контексті джерелознавства першої половини 19 століття

Археографія належить до тих суспільних практик, що формуються навколо письмових пам'яток минулого, обираючи їхню специфіку предметом дослідження.

Хоча зародження археографічних ідей в українському суспільстві можна віднести до більш раннього періоду, але все ж таки сучасні дослідники часом становлення української археографії вважають першу половину 19 ст. Саме в цей час в Україні: виходить перша професійна археографічна публікація («Малоросійська старовина» О. Марковича); археографічні ідеї здобувають своє інституційне оформлення (виникнення Київської археографічної комісії; Одеського товариства історії і старожитностей, що фактично відіграло роль першої археографічної установи на Півдні України); з'являються в межах окремих видань рубрики, присвячені публікації джерел, а також перші спеціалізовані археографічні видання; формуються принципи польової, камеральної та едиційної археографії.

Якщо простежити часові координати появи цих явищ і тенденцій, то всі вони опиняються в межах так званого романтичного періоду, розквіт якого в Україні припадає на другу чверть 19 ст. На наш погляд, вибух інтересу до письмових пам'яток минулого не виглядає закономірним, оскільки має цілий ряд особливостей, наявність яких не простежується в попередніх епохах. Пов'язаний цей інтерес не так з розвитком усталених традицій 18 ст., як із змінами на ідейному рівні: переосмисленням концепції історичного джерела.

В основі становлення археографії періоду романтизму як певної суспільної практики лежить ідея визнання самодостатності історичного джерела. Це кардинально відрізняє археографічні процеси другої чверті 19 ст. від подібних у 18 ст., коли, за влучним висловом В. Козлова, історичне джерело виступало як підтвердження, підкріплення певних історіографічних концепцій, тобто завжди займало другорядну позицію

щодо історіософських парадигм, на формування яких саме джерело фактично не впливало.

Джерело у I половині 19 ст. дедалі частіше постає у своїх текстуальних і смислових особливостях. Перш за все в цьому процесі самоідентифікації джерела слід відзначити зміну у спів відношенні: історичне джерело / історіографічна концепція.

В першій половині 19 ст. історичне джерело виступає не лише як база для історіографічних інтерпретацій, але й як фактор опозиційний, такий, що може спростувати історіографічні концепції. Якраз так сучасники М. Карамзіна розглядали джерельну частину його історії Росії [377, с.115–119, с.131–165]. Наявністю альтернативних смислів обґрунтовував П. Куліш необхідність вмещувати до історичних робіт додатки документів, на основі яких було виведено ту чи іншу історіографічну концепцію. Отже, в цей час уявлення про історичне джерело максимально наближається до пам'ятки минулого, фактично ототожнюється з нею, що й вплинуло на характер археографічної роботи в період романтизму.

Така зміна ціннісних орієнтирів щодо письмових пам'яток минулого впливає на саму форму їх популяризації: вони почали друкуватися окремо від будь-яких історіографічних концепцій.

Про певний відрив публікації історичних джерел від потреб виключно історіописання свідчить поява семантично не вписаних у нього документів. Як правило, відбір джерел для публікації був досить чітко зумовлений. Друкувалися джерела, які так чи інакше були вписані в історіографічну концепцію, в певні уявлення про історію України, а отже, в оціночну шкалу важливих і неважливих джерел. З огляду на це Ф. Туманський у 18 ст. здійснив публікацію перш за все «важливих» для українського суспільства джерел, про що свідчить наявність великої кількості їх копій, що знаходилися в численних фамільних архівах та приватних колекціях. Таким є «Білоцерківський універсал» Б. Хмельницького. Літопис Г. Грабянки був не менш популярним – не тільки одним із основних джерел фактографічної

інформації, а й чинником впливу на витворення більш пізніх концепцій історії України. Так само серед джерельних публікацій «Російського магазину» не був випадковим й лист Л. Сапеги, публікацію якого зумовила традиція боротьби з уніатством, що сформувалася на той час в російській історіографії.

Безумовно, такі знані й очікувані джерела продовжували з'являтися й у 19 ст. Найбажанішою була поява «Реєстрів всього Війська Запорозького після Зборівського договору з королем польським Яном Казимиром, складених 1649 р. жовтня 16 дня». Оригінал цієї пам'ятки за підписами Б. Хмельницького й І. Виговського був узятий А. Стороженком з Архіву старих польських справ [440]. Численні козацькі літописи, видрукувані О. Бодянським, теж жили витоки місцевого патріотизму. Але поряд з такими добре вписаними в оповідну історію України й усвідомленими документами з'являються, на перший погляд, «випадкові» документи, такі, як «Заповіт генерального обозного І. Ломиковського» на сторінках «Молодика».

Він належить до документів соціально-економічного змісту. Масово такі документи почали з'являтися лише в другій половині 19 ст., коли розроблялися і набули популярності соціально-економічні теорії. А от на час своєї публікації документ виглядає анахронічно. Але така «випадковість» може бути подолана за допомогою аналізу культурологічного контексту епохи, коли відбулося становлення нової ідеї: самоцінності будь-якої пам'ятки минулих століть, узятої самої по собі незалежно від рівня її вписаності в існуючі історіографічні концепції. Окрім того, як свідчать слова П. Куліша, такі документи давали можливість краще зрозуміти колорит епохи, адже були насичені тогочасними реаліями: старовинними назвами речей; переліком різноманітних «добр»; давали уявлення про характер суспільних стосунків тощо [114].

Отже, на наш погляд, тим новим, що дала перша половина 19 ст. по відношенню до історичного джерела і що, безумовно, вплинуло на процес

виокремлення археографії в самостійну суспільну практику, є визнання за історичним джерелом його самоцінності незалежно від будь-якого культурологічного контексту.

Хоча становлення археографічної ідеї розпочалося ще у 18 ст., в Україні воно вповні розвинулося лише у першій половині 19 ст., як переконливо показав на прикладі перших українських альманахів О. Журба [328]. Більше того, вже у 40-ві роки 19 ст. склалося певне коло людей, які готові були сприймати саме такий неопрацьований матеріал.

Формування самого терміна «археографія» розпочинається в першій половині 19 ст. Так, С. Валк стверджує, що в російському науковому просторі він значною мірою випадково, але міцно утвердився лише в другій половині 1830-х рр. [377, с. 257–261].

У першій половині 19 ст. в Україні спостерігається вибух суспільного інтересу до артефактів минулого. Формується громадська думка, за якою збір і збереження пам'яток минулого вважається справою честі. Зі сторінок часописів, установчих програм різноманітних історично спрямованих гуртків лунають патріотичні заклики до збирання і збереження пам'яток старовини і в першу чергу її письмової спадщини.

Певне уявлення про актуалізацію пам'яток минулого дає аналіз суспільного попиту, зокрема на археографічну продукцію. Так, Ф. Туманський наприкінці 18 ст. вивчаючи попит українського суспільства, не виділяє в окрему групу публікації археографічного типу (публікації письмових пам'яток [328]), тоді як на початку 40-х років вже є певний попит, хоча й обмежений, на такого роду продукцію, як свідчить «Аналіз читацького попиту, здійснений в 1844 р. І. Бецьким» [20]. У кінці ж 40-х років та на початку 50-х картина кардинально змінюється: видавнича продукція Київської археографічної комісії користується великою популярністю, про що свідчить факт перевидання першого тому «Пам'яток» у 1848 р.

Саме в цей час в українському суспільстві формуються проекти щодо збирання історичних джерел. З попередніх часів нам відомі декілька

проектів збирання історичних джерел, що належать до різних епох: кінець 18 – проект Ф. Туманського; кінець 18 – початок 19 ст. проекти В. Каразіна, А. Чепи; друга чверть 19 ст. – М. Милорадовича, П. Куліша, Д. Бібікова.

Ідея пошуку та накопичення історичних документів існувала в Україні протягом всього 18 ст. Більшість членів «Новгород-Сіверського патріотичного гуртка» збирала історичні документи. Відомими збирачами історичних документів були петербуржці Полетики – батько Григорій і син Василь, Андрій Худоба. Також ідеї збирання і збереження історичних документів сприяла діяльність Герольдії. В Україні зберігалися численні приватні архіви, одним з найдавніших сімейних архівів був архів Маркевичів. Еволюцію сімейних архівів у 19 ст. простежив у своєму дослідженні Г. Папакін [440].

Першим розшуковим проектом, як вважає дослідник О. Журба, що належав українцеві з походження, був проект Ф. Туманського. Але історичний пошук був елементом ширшого завдання – універсального, енциклопедичного опису окраїн Росії. Його план формувався в межах тодішніх загальноросійських топографічних або географічних проектів. У 18 ст. російська наука вже мала певний досвід складання різних типів анкет для збирання матеріалів (в тому числі і з історії). Перші програми були розраховані на картографів і геодезистів. У рамках географічних програм спорадично здійснювався й опис історичних пам'яток. Час від часу описи здійснювалися органами влади. Академія наук теж долучилася до програм регіонального опису. Результати багатьох загальних експедицій мали насамперед природничий та економічний характер, лише спорадично торкалися проблем історії. За твердженням О. Журби, з двох варіантів проектів обстежень – академічного й ініційованого управлінськими структурами з метою створення докладних господарсько-статистичних описів нових адміністративних одиниць, що утворилися внаслідок губернської реформи, – Ф. Туманський стояв ближче у методах до сенатського указу, ніж до академічних зразків [328, с. 52].

Безумовно, аналогічні плани щодо збирання історичних джерел з історії України існували і в першій половині 19 ст. з тією суттєвою відмінністю, що вони були спеціалізованими, відсепарованими від універсальних програм. Якщо у 18 ст. плани з розшуку джерел мали характер спорадичних вкраплень у більш широкі пошукові проекти (природничі, топографічні, географічні) і були цілком випадковими, то в першій половині 19 ст. вони стають дедалі регулярнішими, відокремлюються від широкої проблематики і переростають власне у перші широкомасштабні спеціалізовані археографічні проекти з розшуку історичних пам'яток української історії.

У цей час можна виокремити декілька напрямків, за якими спрямовувалися археографічні проекти: досить традиційний – 1) розшук літописів про Малу Росію (О. Бодянський); 2) більш розширений проект – розшук всього письмового спадку і перш за все актові документації; 3) суто романтичний проект з розшуку, переведенню в письмову форму з подальшою публікацією історичного фольклору: усних історичних народних оповідей, історичних пісень, дум тощо. Річ у тому, що романтики не виділяли цей матеріал як етнографічний, а вважали його повноцінним історичним джерелом. Тому вираз «народная летопись», «устная летопись» є звичними словосполученнями в добу романтизму.

Ставлення до збирання пісень у той час мало декілька аспектів. Один з них висловив у своєму листі до О. Марковича чиновник полтавської кримінальної палати Є. Затиркевич: «Минуле Малоросії ніколи не повернеться та й не може повернутися в такому самому вигляді, але чи була в ньому якась ідея, і ця ідея не належить виключно минулому, ні сьогоденню, ні майбуттю, а належить вона всьому людству. Для того, щоб ця приспана сьогодні ідея стала ясною і знову стала рушієм народного життя, основою повинно стати зібрання пам'яток народності» [23, с. 104–105].

Цікавим є і той факт, що в другій чверті 19 ст., при наявності вже спеціалізованих археографічних установ, пункт про збирання історичних пам'яток включається до програм установ «не історичних» за характером

своєї діяльності. Так, окремим пунктом завдання збору історичних письмових пам'яток вноситься до планів «Імператорського російського географічного товариства». Як вид діяльності, збір присутній у роботі статистичних комітетів. Збиранням історичних пам'яток займалися Віленський, Одеський на чолі з А. Скальковським, а також Київський на чолі з Д. Журавським статистичні комітети.

Плани 19 ст. відрізняються не лише своєю спеціалізацією і спрямованістю на розшук історичних джерел, але й фаховим рівнем розроблення, а також широтою охоплення потенційних архівосховищ. У цьому плані варто згадати плани нововідкритих історичних гуртків й археологічного комітету в Києві на чолі з М. Максимовичем (1841 р.). Зрештою в 40-х роках було складено перший професійний спеціалізований план обстеження території України для вивчення й збору історичного матеріалу.

Отже, в першій половині 19 ст. в атмосфері суспільного інтересу починається збирання артефактів минулого. У цьому зв'язку необхідно окреслити коло збирачів історичних документів. У цей час коло збирачів старовини значно розширилось. Історичні документи збирають нащадки козацької старшини, які вже мали великі родинні архіви. Приватні колекції, як правило, формуються на основі родинних архівів: В. Ломиковського, Я. Маркевича, М. Милорадовича, А. Чепа, В. Полетики. Поступово, як зазначає Г. Папакін, під впливом інтересу до збирання старовини частина сімейних архівів перетворилася на історичні колекції, де провідне місце займають не сімейні документи, а рукописні пам'ятки, що ілюструють історію України [440, с. 34]. Історичні документи збирають історики, а також історики-любители, серед них Є. Болховітінов, М. Максимович, П. Куліш. Окрім фахових істориків та нащадків козацької старшини, які традиційно займалися нагромадженням історичного матеріалу, історичні колекції почали формуватися у людей, віддалених від проблем історії – чиновництва Малоросії. Зокрема відомо, що видавничий репертуар перших

томів «Пам'яток» був у більшості сформований з матеріалів, надісланих із власних колекцій С. Шодуара та М. Юзефовича. Також збирання і накопичення матеріалу провадили різні товариства й організації, в статутах яких окремим пунктом було зазначено такий вид діяльності. Це перш за все освітні заклади. У цей процес були включені й ті установи, завданням яких не було вивчення історії України. Вже під кінець першої половини 19 ст. така діяльність набула організаційної єдності як один з напрямків діяльності Київської археографічної комісії та Одеського товариства історії і старожилностей.

Постає питання: де мали відбуватись розшуки? Окремим і (на думку романтиків) найбільш репрезентативним архівом був «архів» народної пам'яті: усна народна творчість. Романтики архівували сучасний народний побут, вважали його уламками минулого. Бачили в окремих представниках історичні постаті, готові були вбачати в них справжніх козаків перших козацьких походів, дай їм лише коней і зброю. Архаїзація – це причина того, що на той час етнографія зливається з історією: «Враження від українського селянства, від зустрічей з представниками народу укладається в молодого Срезневського в форми історично-архаїчні, він шукає в сучасному колоритного і ефектного минулого, підпорядковуючи свої враження уявленим за книжками історичним образам» [509, с. 37]. Більше того, в сьогоденні українського селянства вони не бачать сучасності, а вважають його законсервованою минувшиною, збереженням уламків минулих часів у бурхливо-мінливому «сьогодні», що далеко відійшло від минушини, перетворивши її на історію. Звідси етнографія – «жива історія», а усні форми народної пам'яті – справжній історичний архів: «Непоказна постать лірника 19-го століття, цього, за термінологією романтиків, “носія національних святощів”; у сприйнятті екзальтованої фантазії підноситься до величної постаті скальда, віщого співця...» [509, с. 43]. Переказ «Очаківська балада» П. Куліш записав у Мотронівському монастирі (центр не лише козацьких святих, за М. Максимовичем, та повстань, але й архів народної пам'яті).

Треба сказати, що в період романтизму оформився і сам термін «архіви». Хоча місця збереження документів називалися по-різному. Так, згадується термін, що означає віджилі форми збереження документів у «антикварів». Місце збереження – як правило, темні підвали: «Є книги, які ніде, ні у жодного продавця книг неможливо дістати, але потрібно їх шукати самому у дрібних антикварів, в їх темних кутках, десь у підвалах» [117, с. 31]. У період романтизму, коли місце збереження архівів кардинально змінюється – в межах будинку воно зміщується з периферії в центральну частину (вітальню, бібліотеку або окрему відведену кімнату), неналежне збереження архівних матеріалів ототожнюється з негативом. Так, П. Куліш звинувачує І. Срезневського в тому, що в нього зібрані зразки народної творчості (які в часи романтизму вважалися справжніми історичними документами) зберігаються десь на горищі [114]. Як уже зазначалося, романтичний архів, що може називатися «книгосховищем», «древлехранилищем», «колекцією», зберігається вже в упорядкованому житловому приміщенні. Також романтичними місцями збереження, за образними висловами, можуть бути: «скриня», «народний архів пам'яті» тощо. Також романтики застосовують і сучасну їм градацію архівів, вживаючи такі терміни, як архіви казенні, монастирські тощо [37].

Археографічні експедиції були формою пошуку і виявлення нових документів. Вони мали форму як індивідуальної подорожі, так і колективної – приватну або офіційну форму з відповідними джерелами фінансування.

У першій половині 19 ст. в українському суспільстві остаточно утвердилася ідея необхідності збирання історичних джерел. Загалом другу чверть 19 ст. сучасні дослідники характеризують як час домінування в археографії пошукової й збиральницької роботи. У цей час спостерігаємо зміну орієнтирів: українське суспільство переходить від розшуку важливих документів до збирання всього рукописного спадку минулих епох. Загалом тенденція зміни орієнтирів у пошуковій роботі добре простежується одразу на декількох рівнях. Одним з них є ті розшукові програми, які формує вище

чиновництво Малоросії. Якщо М. Рєпнін зацікавлений насамперед у віднайденні документів, необхідних для написання історії, то вже Д. Бібіков ставить завдання пошуку й опису будь-яких старовинних паперів. Подібну тенденцію до розширення переліку цінних документів можемо спостерігати й на прикладі приватних колекцій.

Зібрання і колекції другої чверті 19 ст. відрізняються від колекцій, укладених наприкінці 18 ст. Найголовнішою їх особливістю стає історична спеціалізація на відміну від широко профільних (універсальних) колекцій початку 19 ст. Одну з таких колекцій описав А. Левшин у «Листах з Малоросії». Вона належала військовому, що був причетний до відкриття Тмутараканського каменя. Окрім історичних залишків старовини (документальних, речових), містила геологічні матеріали (зібрання мінералів), предмети, що мали відношення до історії техніки, і т.д. [65]. Універсальний характер цих зібрань відрізняє їх від подібних і сформованих у більш пізній час – у другій половині 19 ст.

Дослідник фамільних архівів Г. Папакін так характеризує напрямки формування історичних колекцій на базі сімейних архівів: «...найактивніша частина лівобережного панства почала збирати архівалії, не тільки дотичні до історії власного роду, а й більш універсального змісту – стосовно “прав та привілеїв малоросійських”. Таким чином, у фамільних архівах, сформованих М. Берлинським, В. Ломиковським, Я. Марковичем, М. Милорадовичем, В. Полетикою, А. Чепкою та ін., опинилися гетьманські універсали, дипломатичне листування, службові записки, що копіювалися або ж просто вилучалися з усіх доступних їм відомчих і корпоративних архівосховищ. Мета цього збирання була як суто утилітарною – допомогти доведенню дворянських прав окремих нащадків козацької старшини та всього суспільного стану загалом, який в їхніх очах репрезентував суспільство, так і високо патріотичною – прислужитися національній історії. Накопичення в архівах джерел з історії Гетьманщини другої половини 17–18 ст. фактично перетворилося для таких людей на справу

життя. Сам В. Полетика, зокрема, відповідаючи 1812 р. різко негативно на пропозицію московського антиквара та археографа графа М.П. Рум'янцева продати свою бібліотеку й архів, писав: “Собранные же с великим трудом и старанием отцом моим в последних днях жизни его и напоследок мною и присокупленные к первым [урятованим від пожежі 1771 р. на Василівському острові у Санкт-Петербурзі. – авт.] относятся по большей мере к малороссийской истории, начертание которой было его, а наконец сделалось моим предметом”» [440, с. 34].

Якщо проаналізувати історичні колекції першої половини 19 ст., то можна відзначити:

- в сукупності вони охоплюють більш широкий та різноманітний матеріал, ніж попередні, сформовані у 18 ст.;

- розширюються хронологічні рамки збирання: джерела періоду Київської Русі, періоду входження українських земель до складу Великого Князівства Литовського і т.д.;

- часто колекції формуються так, що їх метою є якомога більше нагромадження історичних пам'яток без будь-якого тематичного відбору.

Пізніше пріоритети колекціонування змінюються: «Наприкінці 19 ст. на зміну характерному для більш ранніх часів потягу до формування універсальних колекцій прийшло спеціалізоване колекціонування» [429, с. 277–278]. Загалом накопичення матеріалу як етап археографічної роботи у другій чверті 19 ст. вирізнялося тим, що внаслідок розширення переліку документів, які підлягали розшуку і збереженню, кількісно збільшується джерельний масив. Зусилля поодиноких любителів старовини були об'єднані в єдину справу, підпорядковану єдиному плану. У цей час плановому і систематичному обстеженню підлягали Правобережна та Південна Україна. Створювалося нове депо знань про джерельний потенціал України, оскільки внаслідок часткового переміщення та розпорощення ряду історичних архівів база даних, на яку спиралася стара козацька еліта, застаріла й потребувала уточнення. Хоча збирання та накопичення

матеріалу, на думку багатьох сучасних дослідників, займало провідне й основне місце в археографічній діяльності українських осередків у першій половині 19 ст., але едиційна діяльність теж посідала важливе місце, про що говорить наявність в українському суспільстві широких едиційних планів.

Звертаючись до історії цього питання, варто зазначити, що українська суспільна еліта давно виношувала плани видання «Малоросійської старовини». Ще в часи Г. Полетики оголошення ключових документів мало бути одним з елементів встановлення автономії і прав та вольностей української еліти. Тому в 18 ст. надзвичайно популярною була т. зв. рукописна археографія, коли якісь ключові документи або історичні твори переписувалися сотні разів у приватних маєтках і поширювалися по всій Україні у рукописному варіанті. Звичайно ідея віднайти і представити докази включала цілу низку ключових документів: договір Б. Хмельницького з Москвою, списки козацького війська після Зборівської угоди, привілеї козацького стану від польських королів та російських царів. До більш пізніх едиційних планів належать плани А. Чепа, В. Ломиковського. В часи романтизму видавничі плани набули широкого розмаху. Серед відоміших – проект колективного видання історичних народних пісень. У ньому мали об'єднатися зусилля найвідоміших збирачів українського фольклору. Плани активно обговорювалися протягом 40-х років у листах М. Максимовича, М. Гоголя, І. Срезневського, А. Метлинського, М. Костомарова, П. Куліша та цілого ряду менш відомих любителів старовини. Перш за все в листах обговорювалось питання об'єднання зусиль М. Максимовича й І. Срезневського [219; 220; 221; 222]. Останній сам звернувся до М. Максимовича з такою пропозицією [219, л.145]. І. Срезневський пропонував своє зібрання історичних пісень для подальшої їх публікації [219; 220]. У наступних листах він вже не висловлює такого зацікавлення, оскільки розпочав реалізацію власного проекту «Запорозька старовина» [221; 222]. Надалі ініціатива переходить до П. Куліша. Ось як описаний сам процес підготовки такого видання в коментарях до листів

П. Куліша: «Ідея видання народних пісень уже виринула в листуванні Срезневського з Костомаровим та Максимовичем. Одним із майбутніх упорядників об'єднаного випуску називали Куліша. Так, після знайомства Костомарова з Кулішем та Максимовичем останній писав Срезневському (у листі від 26 жовтня 1844 р.): “Костомаров з Кулішем намовилися, щоб до мого зібрання долучити і свої пісні... і до Вас з цим звертаюся... Якщо Вам видасться ця думка слушною, то умовте й інших, у кого є, особливо Метлинського... Можна було б навіть зробити так, щоб в Києві, тобто мені пересилати всі пісні... а з них я відправлю Вам весільні й обрядові, і видання їх нехай буде харківським”... Про те ж писав і М. Костомаров у листі (від 23 жовтня 1844 р.), адресованому кільком харківським товаришам: “Максимович доручив передати Ізмаїлу Івановичу уклін і, між іншим, визнавши, що у нас усіх є по запасу пісень, пропонує приєднати свої 1500 і укласти повний, по можливості, збірник...”. Цей проект видання збірника народних пісень, основу якого складала б збірка Максимовича, який був би й головним упорядником, а решта учасників – пасивними вкладниками, виявився нежиттєвим. Із Петербурга Куліш запропонував нову форму співпраці: кожний упорядник мав розробляти окремий відділ пісень, зберігаючи творчу автономію... Однак і цей план не здійснився. Свої пісні, а також частину записів Костомарова Куліш перед від'їздом за кордон передав Бодянському» [114, с. 401].

Пункт про видання народних пісень входив фактично до всіх тогочасних планів видання джерел до історії України.

Романтичні едиційні плани вирізнялися широтою і всеохопністю. Зразком такого плану є запропонований у листі до М. Юзефовича видавничий план П. Куліша: «...потрібно було б зробити таке видання, яке б вмістило в свої томи все, в чому виявляється життя малоросійського народу. Наріжним каменем цього видання Ви вже поклали надрукувати наші літописи. Це буде перше. Коли літописи закінчатся (з усіма примітками, додатками, виписками з іноземних письменників про

Малоросію), в наступних томах надрукувати: 2) звід малоросійських законів й історію законодавства в Малоросії; 3) географію Малоросії в давній і наші часи (причому показати порядок й історію заселення краю, перехід володіння землями і селами з одних рук до інших,... ґрунту з описом місцезнаходжень, урочищ і т.д.; 4) опис старовинних церков, приміщень, начиння, домашніх предметів, костюмів, народних свят, звичаїв, домогосподарства, торгівлі, ремесел та іншого в давньому і новому стані Малоросії; 5) народні перекази, як перехід від історії до поезії... 6) народні казки, прислів'я, загадки та інше; 7) народні пісні з критичним аналізом найпримітніших, нарешті 8) написану після глибокого вивчення всіх цих джерел історію Малоросії; якщо видати все це з любов'ю малоросіянина, слов'янина, освіченої людини, додати велику кількість різноманітних малюнків і креслень і назвати одним спільним іменем: “Життя малоросійського народу”, то це була б гідна жертва любові до батьківщини і важлива послуга Малоросії...» [114, с. 41].

Таким же всеохопним є й план О. Бодянського, хоча більш відомою є його окрема частина, присвячена козацькому літописанню: «Опублікований епістолярій О. Бодянського свідчить, що його програма публікації джерел української історії була розроблена значно раніше, ще на початку 1840-х років, до вирішення питання про заснування періодичного органу Імператорського товариства історії і старожитностей російських, яким стали “Чтения”. У листі до нащадка відомого старшинського роду генерала А. Я. Стороженка, датованого червнем 1844 р., учений повідомляє: “Наше историческое московское общество положило издать все, какие только можно собрать, малороссийские летописи, и редакцию поручило мне. Я приготовил нынче к осени летопись Самийла Величка, бывшего писаря в канцелярии Мазепы [...]. Кроме того, подготовил я летописи наши: неизвестного под названием «Краткое описание Малой России» доведённое до смерти Полуботка, Шафонского, Ригельмана и ещё кое-что. Все они составят один огромный том листов в 150 печатных»» [440, с. 107–108].

План О. Бодянського щодо видання козацьких літописів фактично повністю вдалося реалізувати. До фактично реалізованих проєктів належать і підготовлені Д. Зубрицьким «Пам'ятки з діаріушів, сімейних реляцій і приватного листування до історії Польщі від 1632 до 1703 р.». Також відомо, що у 1848 р. Д. Зубрицький завершив роботу над упорядкуванням двотомного збірника документів у «Codex diplomatiuis Galiciensis», де містились джерела до історії Галичини від найдавніших часів до 1506 р. Стимулом до цього видання був аналогічний збірник польських документів, що вийшов у 1846 р.

У підготовленій до друку праці «Львівський альбом» Д. Зубрицький зібрав факсиміле підписів видатних історичних осіб, зокрема гетьмана Б. Хмельницького, Ю. Хмельницького, членів Львівського братства, церковних ієрархів тощо. До кожного підпису він підготував коротку бібліографічну довідку. Однак ці три останні праці Д. Зубрицького так і не вдалося видати. Частина виявлених ним документів галицький дослідник опублікував у таких російських виданнях, як «Акты Западной России», «Памятники, изданные временной комиссией для разбора древних актов», «Киевлянин» [345].

Едиційна археографія в першій половині 19 ст. також переживала період становлення. Тому одним з головних питань був вибір форми популяризації історичних документів. Довгий час в українському суспільстві виношувались плани публікації джерел у вигляді журналу. Так, у М. Маркевича була цікава ідея – видання власного історичного архіву, і найзручнішою формою такого видання він вважав журнал, про що він пише в листі до О. Бодянського [37, с. 237]. Власне, журнал став першою проєктною формою публікації історичних пам'яток. У такій формі видавничу діяльність планував здійснити ще А. Чепа. Якраз у формі журнальної публікації були оприлюднені перші пам'ятки української історії. Першою формою видання джерел з історії України й стали видання журнального типу. Причому з часом історичному матеріалу відводилося

дедалі більше місця. Так, харківський альманах «Молодик» від спорадичних публікацій джерел перейшов до спеціалізованого відділу, присвяченого джерелам, і, як свідчать видавничі плани, обсяги джерельного матеріалу в наступних випусках мали лише зрости [328].

Одними з перших колективних проєктів спеціалізованого видання можна вважати проєкти видань фольклорних джерел. Започаткували цей напрямок М. Цертелєв та М. Максимович своїми виданнями українських народних пісень. Оскільки романтики у 30-х – 40-х роках 19 ст. вважали історичні пісні справжнім джерелом, придатним для дослідження історії України, то відповідно їй намагалися не тільки зібрати якомога більше такого матеріалу, а й здійснити його публікацію. У планах романтиків також була публікація спеціалізованого серійного видання, повністю присвяченого історичним джерелам, що зрештою й реалізувала едиційна діяльність Київської археографічної комісії, членами якої вони були.

У контексті зміни парадигми (з джерела як сировини для історіографічних досліджень на джерело – пам'ятку минулого) цікавим є аналіз методики археографічних публікацій. Методика видання джерел у той період залишає суперечливе враження. Зокрема, таке враження залишають видання О. Бодянського, де нові тенденції в археографії переплітаються з волею видавця надати тексту бажаного спрямування. Це стосується «Літопису Густинського монастиря». О. Бодянський хотів видати перш за все історію Густинського монастиря, а в ширшій перспективі не лише опис самої Густинської обителі, а й Лубенської і Ладанської, на думку видавця, тісно з нею пов'язаних. Тому вчений виключає досить багато матеріалу, що, на його думку, не належить до історії питання. Це розповідь про чудеса, що відбувалися в Густинському монастирі, грамоти царя Олексія Михайловича до гетьмана Самойловича, «універсали архієпископа Чернігівського Лазаря Барановича» та ін. (всі виключені ним місця з тексту О. Бодянський перераховує на с. III–IV «Передмови»). Але в той же час відчувається потреба в передачі своєрідності пам'ятки. Тому й робиться опис виключених з тексту

публікації місць і подається певне виправдання за такі дії, мовляв, ці матеріали з «Густинського літопису» будуть опубліковані принагідно. До прагнення зберегти особливості пам'ятки можна віднести й спосіб друку: «Літопис і деякі Додатки надруковані церковнослов'янськими буквами, для передачі, з усією точністю, оригіналу» [9, с. V], аналіз почерків та зовнішнього вигляду пам'ятки, збереження оригінальної нумерації сторінок, зазначення всіх видавничих нововведень – від випущених місць до джерел, звідки взято малюнки, та обґрунтування необхідності коментарів упорядника, зроблених у вигляді додатків у кінці книги. Окрім того, О. Бодянский розумів значення варіантів тексту. Так, уже після видання «Історії Русів» він займався розшуками її списків [419, с. 81].

В аспекті якості видання для 30-х – 40-х років 19 ст. зразковими, на думку І. Крип'якевича, були «Акти...» Петербурзької археографічної комісії [393]. Акти мали, перш за все, списуватись з оригіналів. І хоча в тексті допускалися досить суттєві виправлення (виправлення похибок писців, довільне вживання деяких букв і складів [див. детальніше 393, с. 115]), вони певною мірою компенсувалися додатками: палеографічними описами оригіналів або копій; зазначалися місце збереження оригіналу або копій, варіанти, доповнення, пропуски.

Одним з перших прихильників точного відтворення пам'яток під час публікації був І. Срезневський. У 50-х – 60-х роках він розвинув започатковану в першій половині 19 ст. тему «буквеної» передачі тексту. Як загальнометодологічна настанова звучать його слова. [450]. Вчений конкретизує ці положення на прикладі незадовільного видання рідкісних пам'яток. Він відзначає всі виключені видавцями місця і пояснює необхідність повного відтворення пам'ятки не лише науковим інтересом до її специфіки (почерку, структури тексту, мови), а й тим джерельним потенціалом, що несуть виключені місця. І. Срезневський такі дослідження, як «Календарні приписки кирилицею у глаголичних рукописах», «Інші приписки кирилицею у Ватиканському Євангелії», «Приписка до

глаголічного служебника», розпочинає з переліку і відтворення випущених видавцями місць. У подальшому видавнича практика пішла почасти за вимогами якомога точнішої передачі пам'ятки. Про ці зміни говорить М. Костомаров у статті «Предания первоначальной русской летописи». У ній він аналізує перевидання давньоруських літописів, здійснене Археографічною комісією. До ознак ставлення до літописів як пам'яток можна віднести те, що обидва списки – Лаврентіївський й Іпатіївський – видані повністю, «кожен окремо. А не сплутані підрядковими вказівками варіантів, як це було в попередньому виданні» [50, с. 5]. Окрім того, до явних переваг видання М. Костомаров відносить ідею видати літописи у фотографічних знімках.

До безумовної особливості зазначеного періоду відносять прагнення видавців якнайточніше передавати текст джерел, причому використання такої видавничої методики, яке на початку 19 ст. було рідкісним, наприкінці першої половини 19 ст. стає дедалі частішим і, власне, перетворюється на один з головних принципів видавничої політики Київської археографічної комісії.

До тогочасних прийомів, за допомогою яких намагалися реалізувати принцип якнайточнішої передачі джерела, можна віднести:

– супроводження публікації джерел факсимільними відтвореннями документів. Таке відтворення могло охоплювати весь документ або лише його частину: підпис гетьмана, оформлення документа; оригінальну деталь, притаманну лише цьому документу, що виділяє його з групи однотипних;

– спробу відтворити зовнішній вигляд тексту документа, для чого інколи замовлялися спеціальні шрифти або робилися спеціальні описи із зазначенням палеографічних особливостей того чи іншого документа;

– публікація документа в тому вигляді, в якому він потрапив до рук дослідника, без виправлення незрозумілих місць, помилок, а тим більше без

«прояснення» смислу документа шляхом заміни «туманних місць» власними смисловими вставками.

Постає питання: чому виникає така практика публікації джерел? Чому заради передачі автентичності тексту все частіше жертвують принципом зрозумілості для сучасного читача? На наш погляд, одне з пояснень цього феномена дає джерелознавча дискусія першої половини 19 ст., яку описав В. Козлов [377, с. 316–319]. Обговорювалися принципи видання джерел, що збереглися в декількох списках. Частина дослідників пропонувала «буквальне» видання кожного з таких списків. Серед аргументів на користь саме такої методики зустрічається й усвідомлення того, що щось втрачається при публікації «зведеного» видання. Автори говорять про необхідність ретельнішого опрацювання різних списків, для чого й пропонують «сліпо слідувати оригіналам». К. Калайдович пізніше розвинув цю думку, розкритикувавши метод публікації літописів А. Шльоцера як занадто самовпевнений, такий, що підміняє справжній зміст пам'ятки на сучасні уявлення.

Усвідомлення загадковості джерела, гостре відчуття втраченого сенсу спонукає романтиків почасти відмовитися від критичної методики й зосередитися на факті таємничості, що несе в собі давня історична пам'ятка. Саме звідси, на наш погляд, виходить нова методика якомога ретельнішого відтворення специфіки джерела при публікації, виростає певна його естетика. Квінтесенцією останньої, певним підсумком здобутків романтичної доби в осягненні історичного джерела стало видання в 1845 р. першого тому «Пам'яток» Київською археографічною комісією.

На зміну функціонального використання джерела, коли з нього бралася певна інформація, а смислова єдність тексту, сам документ ігнорувалися, приходять інша практика. Історичне джерело «відривається» від тексту історичної оповіді у вигляді окремих археографічних публікацій, стає більш незалежним від інтерпретативних методик, які неминуче ведуть до осучаснення пам'ятки давнини.

Пам'ятка почала усвідомлюватись як окреме явище – ним милуються, розглядають, смакують дрібні подробиці оформлення. Так, за твердженням О. Журби, «копія історичного джерела або його фрагмента... мала справляти значне емоційне враження...» [328, с. 171]. Пам'ятка стає цінним самобутнім явищем, достатньо загадковим і настільки вартісним, що з ним розпочинають діалог. Якраз у розгортанні діалогічності навколо історичної пам'ятки ми вбачаємо специфіку зазначеного періоду: «Вводячи елементи наукового або публіцистичного осмислення джерела, коментарі надавали особливого характеру всій публікації. ...Якщо передмови були своєрідним монологом видавця з однієї фіксованої точки зору на джерело... то коментарі вносили в публікацію елементи діалогу публікатора з джерелом» [377, с. 346]. Автентичне джерело оточують атмосферою тлумачення. Передмови і післямови, коментарі й словникові додатки, примітки, спеціальні дослідження, присвячені саме цій пам'ятці, все частіше стають атрибутом археографічних публікацій. Причому з часом різновиди супровідних атрибутів лише зростають: з'являються описи зовнішнього вигляду тексту, історія надходження документа; дані про місце попереднього зберігання і т.д. Хоча набір прийомів археографічної публікації історичних джерел не є сталим, але він весь час поповнюється новими методологічними відкриттями, спрямованими на те, щоб прояснити документ, не порушуючи його цілісності.

Ще однією важливою особливістю едиційної археографії стало питання видання усних джерел. Саме видання такого типу джерел археографією періоду романтизму відрізняє її від попередньої і наступної. Яскравим зразком такого археографічного видання є видання українських народних переказів П. Куліша. Сам П. Куліш так описав у листах свої принципи археографічного збору та публікації: «Перекази, що склали в мене відому Вам особливу книжку, я розкладу тут так, як я випитував, причому самі їх оповідачі постануть перед читачем й повідомлять багато цікавих деталей» [114, с. 32]. «Українські народні перекази» високо оцінив М. Костомаров, а

пізніше М. Грушевський. М. Костомаров у завданнях, що стоять перед видавцями фольклорного матеріалу, виокремлював проблему представлення пам'яток не самих по собі, а в сукупності ряду обставин. До основних помилок при виданні фольклорного матеріалу М. Костомаров зараховує: публікацію пам'яток з точки зору сучасних уявлень про естетичні норми, відкидання варіантів пісні, складання єдиного тексту на основі декількох варіантів тощо. Зразком нового археографічного підходу до публікації фольклорних пам'яток дослідник вважає видання П. Куліша: «Перший приклад, показаний П. Кулішем в “Записках про Південну Русь”. Книга ця загалом у всіх відношеннях найкращий з усіх існуючих на сьогодні збірників...» [48, с. 726].

М. Грушевський вважав, що П. Куліш синтезував здобутки романтизму у вивченні як етнографії так і фольклору: «Виняток становив збірник Куліша “Украинские народные предания” як своїм розміром, так і ще більше своїм характером» [302, 1989. – №. 4 – с. 66]. П. Куліш хотів документально проілюструвати різні сторони буття українського народу, щоб читач відчув колорит, голос, народний спосіб думок: «Куліш подає у своєму збірникові казки і історичні перекази, релігійні легенди, уривки мемуарів, думи і пісні, загадки і просто зразки народної мови» [302, 1989 – №. 4 - с. 66]. Для передачі колориту він подає особливості мовлення тієї чи іншої місцевості, описи обставин почутого, портрет оповідача тощо. Значно пізніше П. Куліш видав аналогічні матеріали за цим же принципом у збірнику «Записки про Південну Русь».

Принципи археографічного збору й публікації П. Куліша, як уже зазначалося, повинні були відтворити самотність і неповторність пам'ятки, а також культурологічний контекст її перебування.

Одними з найголовніших принципів української археографії періоду романтизму були збір і публікація якомога більшої кількості варіантів одного тексту.

Отже, в четвертому розділі ми розглянули формування пам'яткознавчого напрямку джерелознавчих студій. Одним з головних зовнішніх факторів, що вплинув на їх становлення, було утвердження в суспільній свідомості уявлення про самодостатність і цінність залишків минулого, що дало змогу по-новому підійти до проблеми їх вивчення.

РОЗДІЛ 5. СТАНОВЛЕННЯ В ДОБУ РОМАНТИЗМУ ЗНАННЯ ПРО ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО ЯК ПРО ЗАСІБ ПІЗНАННЯ

5.1. Історія становлення знань про історичні джерела як про засіб пізнання минулого

Історію джерелознавства тісно пов'язують з розвитком історіографії. Відтак історія джерелознавства постає процесом становлення знань про історичне джерело як про засіб пізнання минулого для історика. Вже перші історики античності Геродот і Фулідід використовували джерела з метою реконструкції тих подій, що їх цікавили. Окрім того, теоретичні роздуми щодо історії і методів її написання, що почасти стосувалися й питань джерелознавства, знаходяться в роботах Фулідіда, Арістотеля, Лукіана, Діонісія Галікарнаського, Ксенофонта.

До античної епохи розвитку джерелознавства зараховують і римський період. Попередниками римської історії як жанру і основними її джерелами вважають аннали. Першими систематиками джерел до римської історії були ті, хто спробував зібрати і впорядкувати зібрання щорічних анналів: «Першими “анналістами”, які спробували зібрати ці записи разом, були Квінт Фабій, Луцій Цінціній Алімент, Гай Аціллій і Авл Постумій Альбін, які жили в кінці 3 – середині 2 ст. до н. е. і писали ще грецькою мовою. Припускається, що між 130 і 144 рр. н. е. ці записи були зведені Публієм Муцієм Сцеволою у 80 книг “Великих анналів”, що й стали основою для Лівія» [470, с. 4].

Античний період джерелознавства завершують роботи іудейських істориків, які писали грецькою. Саме їхнє розуміння змісту історії, а отже, й концепції джерельної бази найбільше вплинули на формування середньовічного джерелознавства.

В епоху середньовіччя найрозповсюдженішими були історії церкви. Авторами історичних праць виступали переважно монахи. А самі історичні

тексти набрали вигляду хронік. Лише з 13 ст. історичні тексти відроджуються разом з художньою літературою як її частина, а з 15 ст. відбувається відокремлення історії: «В цьому зв'язку показовим є те, що першими творами гуманістичної історіографії в епоху Ренесансу виявилися роботи представників італійської “риторичної школи”, засновником якої був відомий флорентійський історик Леонардо Бруні (1369–1444)» [470, с. 11]. Саме в Італії виникла школа «ерудитів», що зайнялися збором і систематизацією історичних джерел.

Справжнє відродження джерелознавства, як вважають фахівці, розпочинається вже в Новий час і датується 16 століттям. Цьому немало посприяла церква, передусім «історіографічні війни» між протестантами та католиками, джерелознавча робота окремих чернечих орденів, таких як болландисти та мавристи. Правда, під натиском раціоналізму історична наука втрачає свій статус провідного суспільного знання і перетворюється на допоміжну дисципліну.

Початком наукового джерелознавства, як правило, вважають 18 ст. За доби Просвітництва були започатковані спеціальні знання про джерела, їх пошук, вивчення та використання: «Помітний внесок у розробку теоретичних засад джерелознавства зробили автори знаменитої “Енциклопедії”, зокрема Д. Дідро, Ж. Д’Аламбер, Вольтер. Вони значно розширили саме поняття джерела у таких статтях, як “Факт”, “Достовірність”, “Критика”, “Історія”» [346, с. 14].

З цього періоду, як правило, розпочинають історію наукового російського джерелознавства. Його початок пов'язують з виходом праць А. Шльоцера про Нестора-літописця, О. Оленіна про Тмутараканський камінь та Є. Болховітінова про грамоту князя Мстислава 12 ст.

Українське джерелознавство, за твердженням авторів підручника «Історичне джерелознавство», теж має давнє коріння: «Хоча для літописів характерно здебільшого некритичне ставлення до джерел, провіденціалізм, проте є підстави стверджувати, що вже перші літописці володіли

необхідними навичками відбору джерел, встановлення їх повноти та достовірності...» [346, с. 13]. Джерельна база «Повісті минулих літ» була досить ґрунтовною. Сучасні дослідники⁹ поділяють її джерельну базу на запозичення з Біблії та джерела іноземного походження. Якщо усні джерела сумнівні в датуванні, а виявлення всіх аналогій з Біблією є процесом складним і донині не завершеним, то виявлення іноземних письмових джерел, на думку І. Данилевського, є процесом цілком завершеним. Значну частину джерел раннього літописання складають зарубіжні хроніки, насамперед грецькі. Найчисленніші запозичення інформації зроблені з «Хроніки» Георгія Амартола, літописця Никифора, «Життя Василя Нового», текстів договорів Русі з Візантією, а також з робіт І. Флавія. І. Данилевський вважає, що літописець цілком усвідомлено вибирав джерела для своєї праці.

Давньоукраїнська літописна традиція часів Нестора і Сильвестра поважного ставлення до джерел збереглася у пізніших монастирських літописах і, за твердженням авторів довідника «Спеціальні історичні дисципліни» (К., 2008), була «збагачена козацько-старшинськими літописами» [479, с. 178].

16–17 ст. в Україні вважається часом розквіту: «У другій половині 16 – першій половині 17 ст. в окремих літературних та історіографічних пам'ятках досить виразно проявилися риси ренесансного історизму з характерними для нього дослідницькими методами, в тому числі елементами критичного підходу до джерельної бази» [473, с. 9]. Серед усіх творів зазначеного періоду дослідники вирізняють «Густинський літопис», «Катехізис» Лаврентія Зизанія та «Палінодію» Захарії Копистенського [473]. Автор останньої досить часто не лише називає джерела, їхніх авторів, але й місце знаходження.

Традиції джерелознавства були продовжені Києво-Могилянською академією: «У цьому навчальному закладі історіографію з використанням джерел читав Ф. Прокопович, С. Калиновський, Ф. Соколовський та інші

---

⁹ Докладніше історіографію питання див. Данилевский И.Н. [309].

видатні вчені. Зокрема, Ф. Прокопович у розділі “Про мету писання історії та про листи” свого курсу “Про риторичне мистецтво” використовував значне коло джерел. Він посилався на античних авторів Фукидіда, Геродота, Анаксимена, Курція, середньовічних мислителів Григорія Богослова, Августина Аврелія, історика епохи Відродження Лукіана, звертався до польських хронік М. Поляка, М. Стрийковського, М. Кромера, літописів Київської Русі, історичних повістей, релігійно-навчальних творів тощо... Зі стін академії вийшло чимало відомих істориків кінця 18 – початку 19 ст., зокрема П. Симоновський та В. Рубан. Останній, як відомо, збирав та видавав цікаві джерела з української історії (“Короткий літопис Малої Росії” невідомого автора, “Землепис Малої Росії” князя О. Безбородька, “Записки” В.Григоровича-Барського)» [346, с. 15].

Дослідники П. Сас та В. Щербак, аналізуючи здобутки вітчизняної історичної науки в другій половині 18 ст., відзначили, що фундаментальні здобутки Нового часу лише незначною мірою вплинули на вітчизняних істориків цього періоду [473, с. 9]. Основним методом джерелознавчого дослідження була компілятивність. Використання джерел мало ілюстративний характер. За основу своїх праць історики брали не стільки джерельний матеріал, скільки книги історичної тематики своїх попередників. Використання цього методу та принципи роботи з джерелами згадані дослідники наочно демонструють на прикладі аналізу роботи О. Рігельмана «Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі». Серед основних причин, що штовхали істориків до текстуальних, фактологічних, смислових та ідейних запозичень, називають вплив барокової культури [473].

Великий внесок у розвиток теорії та практики джерелознавства у кінці 18 ст. зробив Ф. Туманський, українець з походження, який більшу частину життя провів у столиці Російської імперії, де й працював. Як зазначає О. Журба, теоретичні висліди Ф. Туманського з наважливіших проблем історичного пізнання, джерелознавства, ролі й місця історика в цьому процесі,

зроблені головню у «Вступах» до монографії про життя Петра I, є на той час річчю унікальною, виходячи з рівня розвитку тогочасної науки на теренах України [328].

У поглядах Ф. Туманського на джерелознавство чітко простежується вплив Просвітництва. Вважаючи слідом за раціоналістами історіописання справою подібною до математики, він і до історичних джерел підходив з позицій логоцентризму. Просвітницькі погляди знайшли відображення і в роздумах над змістом роботи історика. В основному він звертав увагу на «технічні» помилки: перекручування власних імен, неправильне датування деяких подій тощо.

Окрему групу зауважень історик висловлює щодо стилю написання: «...слог его должен быть прост и внятен. Рассыпать много цветов нужно стихотворцу... Но историку сие не нужно... истина и нагая пребудет всегда истинна... однако же история не должна быть суха и всяких приятностей лишена... надобно ни одного не упускать случая, где только можно обратить внимание читателя на связь содеянного; напомнать ему, что похвалы и подражания достойно и что человечеству вредно; представить ему все обстоятельства, которые были причиною такого или другаго действия; указать ошибки правителей или окружающих престол, которые вредили отечеству или по незнанию, или по коварству» [18, с. 265]

Важливим є те, що Ф. Туманський усвідомлює необхідність залучення історичних джерел для реконструкції історичного минулого, хоча і вважає такий шлях лише одним із методів історіографічного дослідження. Загалом можна обійтись і без них, але найкоротший шлях історіописання, на його думку, можливий із залученням свідчень: «Положим, что если будут охотники воздвигнуть Российское здание, например, и порядочную и верную отечественную историю; тщетны их будут труды, или по крайней мере нужно стократ более усилия к совершению малого, если не будут иметь в руках довольно запаса. Тож скажем и о географии, естественной истории, грамматике, словаре и проч.» [19, с. 275].

До прихильників просвітницької ідеології у джерелознавстві прийнято зараховувати Є. Болховітінова, М. Берлінського, М. Маркова, Д. Бантиша-Каменського та ін. Саме ці діячі заклали основи наукового джерелознавства, лінію якого і продовжив позитивізм, довівши джерелознавство до повного галузевого розвитку.

Уявлення про джерельну базу в ту чи іншу епоху залежало від семантики терміна «історія»¹⁰. Так, в античності якщо і вживалося слово «історія», то переважно воно означало події соціального життя, що відбулися недавно; у середньовіччі – це «опис божественної реальності (вірніше, її проявів у соціальній і природній реальності...)» [470, с. 11]; у Новий час в епоху раціоналізму та Просвітництва історія набуває широкого сенсу і часової заглибленості.

Відповідно до розуміння історії вибудовувалася й джерельна база: в античності – це спогади, опис побаченого, розпитування очевидців подій; в середньовіччі – орієнтація на такі письмові наративні джерела, що розповідають про чудеса, божественні прояви у повсякденні, тоді як у 17–18 ст. основу становлять архівні документи, що дають уявлення про далеку минувшину.

Введення джерел вимагала сама методика написання історії. Так, в античності такою вимогою був опис перш за все подій, що реально відбулися, тому джерелами були і описи очевидців подій, і роботи попередників, потім додалися аннали; в середньовіччі основними джерелами були монастирські хроніки та релігійні тексти, що містили оповіді про минулі події. Починаючи з 15 ст., джерельна база значно розширюється. Окрім хронік та описів, залишених очевидцями подій, використовувалися й архівні документи – спочатку з церковних, а потім з перших світських архівів.

Окресливши загальну історію джерелознавства, звернемося до розробки окремих проблем джерелознавства в ту чи іншу епоху. Зокрема звернемося

---

¹⁰ Зміну семантики терміна «історія» подають у своїй роботі Савельєва І., Полетаєв А. [470].

до проблеми термінології, класифікації й методики дослідження історичних джерел, а також звернемо увагу на формування поглядів щодо засад джерелознавства.

У 18 ст. в добу Просвітництва окремого терміна «історичне джерело» на рівні універсальних понять не було. В енциклопедії Д. Дідро зміст цього поняття пояснювався в межах інших термінів, що були базовими для просвітницького уявлення про роботу з реконструкції історії.

Свій погляд на становлення джерелознавства і перш за все на процес термінологічного становлення висловлює російський дослідник Л. Пушкар'юв [462]. Термін «джерело» з'являється ще у 18 ст. і пов'язується з роботою А. Шльоцера, але в Росії він з'явився лише у 1809 р., оскільки в 1768 р. робота А. Шльоцера була видана за кордоном [462, с. 76]. Вперше російською мовою термін «джерело» ми знаходимо в перекладі російською дослідження А. Шльоцера про Нестора. Переклад був виданий у Санкт-Петербурзі в 1809 р.

Вдало застосований А. Шльоцером термін «джерело» прижився на російському ґрунті. Уже в 1809 р. М. Каченовський у статті «Про джерела для російської історії», хоча й не дає визначення цьому поняттю, але впевнено ним користується: «...щоб отримати якнайближче до істини пізнання про історію вітчизняну, необхідно знати джерела, з яких черпати належить відомості» [462, с. 77].

У 20-х роках 19 ст. використання терміна «джерело» стає вживанішим й до нього додається таке визначення як «історичне». Л. Пушкар'юв зазначає, що робота І. Реверса «Про походження Російської держави» має підзаголовок: «Спроба дослідити історію останньої на основі джерел», але тлумачення цього терміна в роботі немає. Спеціальний розділ передмови до першого тому «Історії держави Російської» М. Карамзіна названо ним «Про джерела російської історії до 18 ст.». Також застосовує цей термін А. Зінов'єв у роботі «Про початок, хід та успіхи критичної російської

історії» (М., 1827). Вжито цей термін і в назві статті П. Строева «Про візантійське джерело Нестора» [462].

Поняття «історичне джерело» у 20-х роках 19 ст. вводиться вперше в узагальнювальній роботі історичного характеру. Так, М. Полевой у своїй «Історії російського народу» пише: «Історичні матеріали для давньої історії кожного з новітніх європейських народів складаються з історичних джерел...» [462, с. 78]

Як зазначає О. Журба, представники українства в російській столиці теж долучилися до розробки теоретичних питань джерелознавства [18]. Ф. Туманський у стилі Просвітництва звужено розумів термін «джерело» за допомогою для праці – «звідси черпають матеріали для історіописання». Таке розуміння є прикладом споживацького ставлення віку раціоналізму до артефактів минулого: «...вношу я те источники, из которых черпаю содержание сочинённой мною Истории и при всяком случае указываю места» [18, с. 273]. Історичні джерела Ф. Туманський називає «запасом» і вважає їх цінними лише у зв'язку з дослідженнями історії [19, с. 275].

Окрім термінології, істориків цього періоду цікавило питання, що може стати джерелом для реконструкції історії, а також питання групування джерел: «Ще в середньовіччі, особливо в епоху Відродження, були започатковані археологічні розкопки, збирання, колекціонування і систематизація антикварних пам'яток...» [346, с. 14].

Розширилось уявлення про те, що може бути історичним джерелом, і в епоху Просвітництва. Так, енциклопедистами «до історичних джерел були зараховані й “перекази старців – очевидців”, речові пам'ятки, предмети мистецтва» [346, с. 14].

Не зважаючи на поодинокі спроби ввести до переліку джерел матеріальні, етнографічні пам'ятки, улюбленим джерелом епохи Просвітництва залишалися письмові пам'ятки, оскільки вони найбільше відповідали раціоналістичним уявленням доби про історію та її джерела, де історією вважався опис усвідомлених дій (подієвості, а слово, писемність вважалися

відображенням, копіюванням цієї усвідомленості). Про пріоритет саме таких видів джерел свідчить й історія українського джерелознавства: «Всі джерела були ним [Д. Бантишем-Каменським – О. К.] поділені на рукописні та друковані... При цьому під джерелами історик розумів всі пам'ятки, що могли дати інформацію про події історії України, в тому числі й історичні праці 18 ст. він розумів як джерела... На перших позиціях у списку рукописів містяться документи... [з чого – О. К.] можна зробити висновок про розуміння Д. Бантишем-Каменським переваги документальних джерел над працями попередників» [253, с. 341].

М. Маркевич пішов шляхом Д. Бантиша-Каменського, але пішов далі, іноді вдаючись до порівняльного зіставлення текстів: «В якості джерела обидва історики також використовували повідомлення очевидців подій, а також тих істориків чи діячів культури, до яких мали довіру. У першій половині 19 ст. така інформація вважалася достовірною, і досить частими були звернення до відомих осіб з проханням повідомити щось про себе або події, в яких вони брали участь. У методиці роботи обох істориків з джерелами вже представлені певні елементи джерелознавства. Так, обидва застосовували зіставлення джерел, на основі власного здорового глузду пробували встановити вірогідність інформації. В дослідженні Д. Бантиша-Каменського присутні елементи формулярного аналізу тексту документа, хоча зовсім без мети встановлення його автентичності...» [253, с. 342] Як зазначає А. Атаманенко, «автор однієї з перших узагальнювальних праць з історії України М. Маркевич хотів створити працю, яка могла мати риси літературного твору і мала виховувати український патріотизм» [253, с. 343], що й відрізняло «Історію Малоросії» від аналогічної праці Д. Бантиша-Каменського. Різниця в поставленій меті вплинула на вибір і використання історичних джерел.

Ще однією темою для аналізу історичного джерелознавства в період Просвітництва була проблема класифікації. Зміст цієї процедури полягає в упорядкуванні. Вона веде до збільшення, прирощення логіки.

Власне кажучи, вперше проблема історичного джерела з'являється в тісному зв'язку з проблемою класифікації.

Вважається, що російські історики, описали і класифікували історичні джерела. Вперше, як уже зазначалося, із застосуванням терміна «джерело російської історії» ми зустрічаємось у роботі А. Шльоцера «Досвід вивчення російських літописів». А. Шльоцер використав сам термін, дав поділ джерел на іноземні і вітчизняні, розділивши останні на головні й побічні [462].

Застосування терміна «документ» у значенні «історичне джерело» мало місце в період становлення історичної науки. Зокрема В. Татищев використав термін «документ» як узагальнюючий для позначення писаних джерел і протиставляє їх «легенді» – усному переказу [341].

Літописи й акти А. Шльоцер назвав «найголовнішими джерелами», а хронографи, родословники, розрядні та церковні книги, монети, «підземні свідчення» та інші речі, що називаються старожитностями, – «побічними джерелами» [462, с. 77].

У 20-х роках 19 ст. продовжилася робота з класифікації. А. Зінов'єв відзначав особливе значення «письмових свідчень, на які спирається оповідач» [462, с. 78].

У 20-х роках свою класифікацію історичних джерел у роботі узагальнювального характеру «Історія російського народу» подав М. Полевой, розділивши їх на вітчизняні джерела та джерела іноземного походження [462, с. 78].

Ціліснішою історія класифікації постає у В. Козлова. Він теж розпочинає історію класифікації джерел з В. Татищева, в якого класифікація була швидше переліком джерел, згрупованих за певними формальними ознаками: місцем збереження (офіційні чи приватні сховища); за національною приналежністю авторів джерел (вітчизняних чи іноземних); за найвиразнішими видовими і функціональними ознаками

(літописи, акти, розрядні книги тощо). Особливістю цих переліків було те, що вони були зорієнтовані лише на письмові джерела.

У 18 – першій чверті 19 ст. подібні систематизовані переліки були найрозповсюдженішими. А. Шльоцер та І.-Г. Стриттер виокремлювали, наприклад, дві групи джерел – «найголовніші й побічні», що свідчило про прагматизм у проблемі класифікації. Тобто вона розглядалася не як самостійне гносеологічне завдання, а лише як допоміжна дія з упорядкування відомого історичного матеріалу (і визнаного таким).

Інакше вчинив М. Карамзін. Відмовившись від виділення головних і допоміжних джерел, історіограф пішов шляхом ретельного перерахування основних відомих йому видів пам'яток (стосовно історії Росії до 16 ст. включно). Класифікація М. Карамзіна, незважаючи на відсутність в ній групи законодавчих матеріалів, що важко пояснити, з точки зору повноти основних видів джерел була найдетальнішою з усіх, що існували до того часу в Росії. М. Карамзін, по суті, вперше в історіографії підкреслив, наприклад, значення таких джерел, як повісті і сказання, впевнено заявив про «не зовсім некорисне» значення пісень, прислів'їв при відтворенні минулого, а в послідовності перерахування різних видів джерел керувався не так критерієм їх значущості, скільки мірою їх відомості й доступності.

Однак і класифікація М. Карамзіна, всупереч виділенню її в окрему главу, так само є своєрідною демонстрацією добросовісності автора «Історії держави Російської». Між тим у цей час ми вперше бачимо дві спроби спеціального розгляду проблеми класифікації джерел як частини проблеми гносеологічного характеру, яка пов'язана з «пізнанням історичним», що залишалася поза увагою істориків: одна належить П.П. Дубровському, друга – А. Лубкіну: «Класифікація Лубкіна охоплювала значний корпус джерел. Не дивлячись на термінологічну нечіткість, непослідовність, неповноту, в російській історичній думці це була перша оригінальна класифікація джерел, зорієнтована не на “припаси” дослідника, а призначена для “пізнання історичного” як проблеми гносеологічної» [377, с. 243].

В Україні теж відбувалися подібні процеси: йшло елементарне групування джерел шляхом їх упорядкування.

Одним з найважливіших аспектів розвитку джерелознавчої методики є виявлення підходів до систематизації джерел. Перша така спроба в українській історіографії була зроблена А. Чепую.

Ф. Туманський називає такі види джерел: зібрання записок; портрети; «найвірніші джерела» (очевидно, архівні, бо клопотався про доступ до них через кн. О. Безбородька); свідчення. Як антинаукові називає дві групи джерел: «перекази» і «анекдоти» [328, с.73–76].

Зробив свою класифікаційну схему і Д. Бантиш-Каменський, в основу якої покладено перш за все принцип достовірності історичного джерела [253].

Питання методу джерелознавчого дослідження є не менш важливим. Становлення джерелознавства як науки прийнято пов'язувати зі становленням критичного методу дослідження, а його етапи – з удосконаленням критичної методики. Ще за часів античності Фулідом була сформульована вимога критичного ставлення до розповідей «очевидців»; до неї додається і вимога критичного ставлення до письмових текстів, що використовуються як джерела. Мова, звичайно, не йшла про критику текстів у розумінні Нового часу, але зародки цього підходу були сформовані ще в античності.

Традиція «критики джерел», що існувала в зародковій формі в античності, була перервана протягом декількох перших століть середньовіччя в силу авторитету церковних авторів історичних творів. Але в 15 ст. вона відроджується на якісно іншому рівні. Першовідкривачем тут вважається Флавіо Бйондо: «На конкретному історіографічному рівні засновником сучасної “критики джерел” був, мабуть, ... Флавіо Бйондо. Його книга “Декади історії з часів падіння Римської імперії”, що охоплювала період з 412 по 1440 р., містила першу спробу встановити загальні критерії і принципи відбору джерел. Як головні критерії

достовірності Бйондо висував, з одного боку, правдоподібність і реальність подій, що описуються, прямо слідуючи схемі Квінтілліана, відкидаючи як недостовірні всі повідомлення про чудеса, знамення і т. д. З іншого боку, Бйондо намагався відбирати джерела за принципом давності їх походження, їх найбільшої близькості за часом до подій, що описуються» [470, с. 13].

У Новий час поновлюється цікавість до методу роботи з джерелами. Саме тоді «критика» стає головним методом роботи з історичними джерелами.

Прямим спадкоємцем Просвітництва – епохи зародження джерелознавства як науки в її сучасному вигляді – вважається позитивізм. Саме в епоху позитивізму джерелознавство отримує статус науки. Позитивізм вирізняється цілою низкою суттєвих рис щодо осмислення природи «історичного джерела». З одного боку, підкреслюється його виключно раціональна природа, а з іншого – посилюються сумніви щодо однозначності такого трактування. Про це свідчить, зокрема, семантична нестійкість, дискусійність терміна, сформованого в другій половині 19 ст. Стосовно історичного джерела постало питання: що перед нами? Зокрема, актуалізується проблема поділу всіх джерел на «залишки» і «перекази», а також тривають постійні дискусії щодо того, що є «залишками», а що «переказом» [511]. У методологічній історичній літературі проблема поділу історичних джерел на «залишки» і «перекази» стає однією з найскладніших. Насправді поділ був достатньо умовним, що викликало шквал дискусій в суспільстві про зміст цих понять, що саме по собі свідчить про їхню хиткість, умовний характер і про вагання самої позитивістської епістеми у правильності формулювання. Дискусія була викликана поширенням уявлення про цільову заданість історичного джерела.

Виявлення таких сюжетів, як ряд дискусій навколо сутності історичного джерела в епоху позитивізму, змушувало дослідників історії джерелознавства замислюватися над витоками цієї проблематики і шукати десь поза межами Просвітництва, що відкидало будь-яке подвійне

трактування змісту «історичне джерело», будь-яку семантичну розшарованість. Окрім такого типу проблематики, дослідники джерелознавчої думки шукали якісь випущені етапи розвитку джерелознавства, змінюючи попередні схеми дослідження джерелознавчих уявлень в ту чи іншу епоху, спадку того чи іншого історика. Так, О. Пріцак вважає, що дослідити комплекс джерелознавчих уявлень М. Грушевського без залучення романтичної парадигми неможливо.

Так поступово в історіографії джерелознавства утвердився ще один період, фактично не врахований попередньою традицією, а саме – романтизм.

Перш ніж перейти до докладнішого розгляду джерелознавчих уявлень епохи романтизму, коротко підсумуємо здобутки Просвітництва, від яких відштовхувалась, а багато в чому яким і опонувала епоха романтизму.

Отже, історичні джерела в епоху Просвітництва поставали як цілком прозорий матеріал, постачальник «голих», логізованих фактів для історика. При відборі інформації ще не потрібен комплекс додаткових знань для пояснення самої інформації, що міститься в цих джерелах. Мірилом є просвітницьке, раціоналістичне уявлення про достовірність. Отже, все, що є химерним, що вимагає додаткових прийомів проникнення в інший культурологічний епохальний тип мислення, відкидається.

З появою романтизму, іншої системи уявлень, змінюється погляд на історичні джерела та їх інформативний потенціал. Зникають моралізаторські мотиви історіографічної та джерелознавчої роботи. Відступає жорстка логоцентрична прив'язка у вигляді визначеного єдиного причинно-наслідкового зв'язку для певної історичної події. Так, Ф. Шеллінг в «Системі трансцендентального ідеалізму» говорить, що існує безліч варіантів історії відповідно до різноманості уявлень різних індивідів про неї [512, с. 453–454], отже, й безліч причинно-наслідкових ланцюжків. Відповідно зникає логоцентрична прив'язка у трактуванні джерельної

інформації, що особливо виразно проявилось у роботах французьких істориків першої половини 19 ст. [464].

5.2. Формування джерелознавчих уявлень у добу романтизму

Отже, розглянувши «минуле» і почасти торкнувшись майбутнього джерелознавчої думки, повернемося до періоду романтизму, що знаходиться між двома окресленими епохами: Просвітництвом і позитивізмом.

Романтична епоха теж залишила по собі роздуми про історичне джерело, що відбилося в низці теоретичних досліджень. Їх небагато. В цих дослідженнях порушується цілий ряд нових питань для джерелознавства, спектр яких досить широкий: від вузькофахових до загально методологічних. Серед них – як спроби вирішити загальнометодологічні питання, так і вузькофахові проблеми (піднімається проблема історичного розвитку літописання – увага до зміни літописної концепції, мови, авторів тексту).

Про посилення рефлексії щодо джерелознавчої проблематики свідчить поява не лише теоретичних робіт, а й спеціальних термінів, що окреслюють комплекс уявлень епохи про історичне джерело.

Хоча доба романтизму в Україні не залишила по собі словника історичних термінів, зробленого в романтичному ключі, але «віртуальний» його варіант можна скласти, взявши до уваги найбільш вживану лексику та словосполучення, що зустрічаються в текстах досліджень, статей, розвідок, а також листів.

Отже, попередньо узагальнивши, можемо зазначити, що в цьому словнику знайдеться місце самому терміну «історичне джерело». Окреслюється його потенціал та варіанти того, що, на думку романтиків, може давати історичну інформацію. Також визначено шкалу цінності різного роду історичного матеріалу як джерела інформації, уявлення про

ціннісні критерії. Окреслено методику роботи з «історичним матеріалом» з метою перетворенню його на джерело історичної інформації.

Хоча коло окреслених історичних джерел є досить широким, але окреме, провідне місце відводиться писемним пам'яткам, що мають свої термінологічні визначення. Як базова, пов'язана з проблемою писемного джерела, розглядається проблема правдивого чи неправдивого свідчення, а також критеріїв визначення оригінальності документа.

Окреме місце приділено структурі свідчень писемних історичних джерел.

У той же час ряд роздумів і здогадок, висловлених абрисно, не знайшли свого остаточного термінологічного визначення, проте залишаються цінним матеріалом для визначення джерелознавчих уявлень епохи. Саме в них (поряд з вже традиційними питаннями для джерелознавства епохи Просвітництва) були поставлені запитання зовсім іншого ґатунку (нові для тієї доби): історія розвитку джерелознавчих досліджень; горизонт уявлень тієї чи іншої епохи, специфіка мислення автора як базові чинники, що впливають на характер історичної інформації.

Прийнято вважати, що французьких і німецьких істориків-романтиків до цього підштовхнуло заняття середньовічною історією [346]. Саме вони вперше порушили питання про існування порогу розуміння, потребу вироблення методів, що дають можливість проникнути в систему координат мислення минулих епох, наголосили на тому, що останнє суттєво відрізняється від сучасних уявлень про одні й ті ж самі речі, і на тому, що саме відтворення тих первісних форм і мотивів і є справжнім завданням історика, а не виклад його власних уявлень про хід історичних подій.

Комплекс усіх цих проблем ми спробуємо розглянути в нашому дослідженні, розпочавши з традиційного питання: формування терміна «історичне джерело» – його специфіки та особливостей.

Перш за все варто відзначити (як характерну рису мислительного поля джерелознавства епохи романтизму) функціонування одразу декількох

семантично близьких термінів, що означають джерела історичної інформації: це запозичені з минулої епохи терміни «залишки», «свідчення», «повідомлення», а також більш сучасний – «історичні джерела». Всі вони рівнозначно використовуються у другій чверті 19 ст., але найчастіш вживаним, особливо генерацією молодих істориків (М. Костомаровим, П. Кулішем, І. Срезневським і т.д.), все ж є термін «історичні джерела». Так, у листах українських істориків-романтиків часто згадуються «історичні малоросійські джерела» [114, с. 77] та їхнє функціональне призначення: «на основі джерел з'ясовуються й розробляються історичні істини» [114, с. 43]; «...після глибокого вивчення всіх цих джерел» [114, с. 41], буде написана історія України».

Як правило, робота з джерелами (та, що описана в листуванні) обмежується тим, що дослідник списував «все з них, що заслуговує на увагу» [37]. Основною, хоча й не єдиною, функцією історичних джерел, є повідомлення свідчень, кількість яких часто означається як «безліч» [37].

Антитезою «історичним джерелам» є «історичний матеріал». Аналогом у письмовому варіанті, зокрема у М. Маркевича, є «манускрипти», а є «папери» – це те, що ще не прочитане і не обернене в пам'ять: «...не довго утримуйте ці описи, вони мені потрібні: – до того ж вони ще не зовсім закінчені, а саме: другий не доповнений описом нових паперів, які прийшли, і яких ще не встиг розглянути» [37, с. 224–225].

У той же час матеріал після того, як він був розібраний і оцінений, може стати «історичним джерелом». Опис таких трансформацій часто зустрічається в листах М. Маркевича.

Розглядаючи проблематику, яку епоха романтизму намагається означити терміном «історичне джерело», слід підкреслити її комплексний характер. Сам термін «історичне джерело» не успадковує семантику таких просвітницьких термінів, як «залишки» чи «свідчення», а виростає з такого герменевтичного поняття, як «пам'ятка». Так, наприклад, Н. Устрялов в «Російській історії» термін «історичне джерело» прирівнює до поняття

«пам'ятка минулого» й трактує його як рівнозначний [462, с. 78]. Цікавим є і той факт, що і в подальшому розвитку джерелознавства термін «пам'ятка» пов'язується з історичним джерелом, зокрема у І. Дройзена. Але вже не як його аналог, а як означувач певної групи історичних джерел. Примітним є те, що терміном «пам'ятка» в подальшому, як правило, означають найважчі для розуміння історичні джерела змішаного типу (тобто джерела, що в силу обставин мають подвійну природу).

У першій половині 19 ст., виростаючи з переосмисленого в дусі романтизму терміна «пам'ятка», історичне джерело перебирає й специфіку романтичної термінології, а саме її полісемію. Воно належить до так званих пакетних понять, означає не лише те, що подає інформацію, але й певний рівень її закритості та пов'язану із цим складність її отримання. Про останнє свідчать вирази, що вживаються разом з терміном «історичне джерело»: «занурення» (в текст), «різночитання», «тлумачення», «здогадка», «припущення» і т. д.

Часто грань між старожитностями-пам'ятками і старожитностями-джерелами стирається, й історик, розпочинаючи якесь історичне дослідження на основі джерела, закінчує роздумами про саме джерело інформації, розглядаючи його вже як пам'ятку тієї чи іншої епохи. Зокрема зразком такого перетікання наукового інтересу слугує робота М. Максимовича «Звідки пішла Руська Земля». У ній представлено точку доторку двох якостей артефакту минулого: як історичного джерела, оскільки в основному тексті дослідження розглядається конкретний історичний факт, і як «пам'ятки», оскільки в наявності є примітки, що стосуються виключно проблеми пам'ятки, незалежно від інформації, яку та подає. Зокрема такою є примітка, щодо давньоруських пам'яток [91, с. 21–26]. Та й загалом, більшість історичних досліджень М. Максимовича, зроблені в другій чверті 19 ст., мають своїм предметом «джерело»-«пам'ятку». В них традиційна приміткова частина, куди відноситься інформація про джерела, інколи відсутня, натомість самі джерела внесені в

основний текст дослідження, що часто перетікає від конкретного історичного факту до роздумів М. Максимовича над самим історичним джерелом про цей факт, що почасти було досліджено в частині 4.2.

Дійсно, дедалі частіше походи істориків-романтиків до архівів у пошуках інформації про минулі епохи закінчуються роздумами про самі джерела, їхні якості та особливості. Історичні джерела самі ставлять історикам-романтикам запитання, з постачальників інформації перетворюючись на об'єкт роздумів.

Вони часто «захоплюють» дослідників, диктуючи їм лінію дослідження. Так, Л. Похла у своєму дослідженні про історичні погляди П. Куліша простежує те, як історичні джерела «захоплюють» П. Куліша, змушують змінювати переконання. Принаймні в біографії П. Куліша можна виділити три таких етапи: «легендарний» (захоплення піснями), «московський» (захоплення актовим матеріалом з московських архівів) та «польський» (захоплення польськими джерелами, з якими він мав можливість ознайомитись у приватних архівах та Варшаві). Попадаючи під вплив певної групи джерел, П. Куліш змінював історичну концепцію. Відображенням «легендарного» періоду є «Україна. Од початку України до батька Хмельницького», «московського» – «Виговщина», «польського» – «Історія возз'єднання Русі» [454].

Поряд зі спробами осмислити «історичне джерело» через семантику «пам'ятки епохи», що загалом відволікає від вузького функціонального призначення історичного джерела інформувати про певну історичну подію, спостерігається тенденція таки повернутися до конкретики. Отже, поряд із семантично досить невизначеним терміном «історичне джерело» з'являються терміни, що чітко зорієнтовані на функцію інформування та доказовості. Зокрема термін «документ» належить до ряду «історичних джерел», що є наслідком прояснення пам'яток, він уже є результатом «обернення в пам'ять». Крім того, він означає окрему групу джерел, як правило, тих, що володіють підвищеною інформативністю.

Всі ці тезаурусні коливання відобразилися на джерелознавчому горизонті, про що свідчить те, що в межах цього наукового горизонту існує дві точки зору. Частина вчених вважала, що реконструкція минулого за його уламками можлива, отже, існує і такий феномен, як «історичне джерело» з його інформативним потенціалом.

Інша група вчених вважала, що історичне минуле закрите, уламки його втратили свою інформативність в результаті зміни культурологічного контексту, і тому, коли ми відновлюємо минуле за ними, ми лише відтворюємо наші уявлення про минуле, а не реальну минувшину (зокрема такої точки зору, за Г.Гадамером, дотримувався відомий німецький філософ Г. Гегель [291]).

Попри ці скептичні погляди формування наукового горизонту джерелознавства, спрямованого на інформативний потенціал артефакту минулого, тривало, що проявлялося перш за все в оформленні терміна «історичне джерело» та спробах дати цьому терміну чітке визначення, окресливши тим самим і коло функцій джерелознавства. У 30-ті роки 19 ст. термін «джерело» (в розумінні «історичне джерело») широко використовується у спеціальних історичних і джерелознавчих роботах.

Розширене уявлення про «історичне джерело» дозволяє йому в епоху романтизму означувати все те, за чим можна реконструювати минуле (перелік таких матеріалів, як уже зазначалося в попередніх главах, значно розширюється). На думку Л. Пушкарьова, в першій половині 19 ст. функціонує загальне визначення терміна «історичне джерело», достатнє, щоб охопити все різноманіття історичних джерел [462, с. 78].

Так, у підручнику З. Бехера є таке розгорнуте визначення джерела, в якому говориться: «Джерело – це все те, з чого щось можна почерпнути. Історичні джерела – це те, з чого черпається матеріал для історії...» [462, с. 78].

Отже, можемо зробити короткий підсумок:

1. Історія терміна «історичне джерело» зазнає не еволюційних а революційних змін.

2. Термін «історичне джерело» в межах Російської імперії, а отже, й на більшій частині території України, активно почав використовуватись з початку 19 ст. (тобто в межах романтизму). Якщо він і використовувався в минулі епохи (В. Татищевим, А. Шльоцером), то його зміст не розкривався, а саме вживання терміна носило досить випадковий характер.

3. Семантика «історичного джерела», як свідчить історія становлення цього терміна, конкретизується через своє функціональне призначення – бути «подспорьем» для реконструкції минулого, а простіше – бути постачальником матеріалу для історіописання. Це результат комплексних заходів з логізації семантичної інформації, здійснених в епоху Просвітництва. Про проясненість матеріалу як обов'язкову запоруку включення його до кола історичних джерел говорить інший джерелознавчий термін «документ»¹¹. В умовах семантичного бродіння і невизначеності, в яких перебував термін «історичне джерело» у період романтизму, спостерігаються його семантичні зміни: значення терміна

---

¹¹ Для ієрархізації джерел у межах класифікаційної системи надзвичайно продуктивним виявився термін «документ», який почасти став означувати вищий рівень цієї ієрархізованої системи. Будучи включеним до однієї з найголовніших процедур теоретичного джерелознавства 20 ст., він виявився настільки продуктивним, що почав означувати відразу декілька явищ, що спричинило термінологічну плутанину. Історичними документами почали називати рід письмових джерел і водночас певну групу в межах цього роду. Щоб подолати цю термінологічну плутанину, у 20 ст. теоретичне джерелознавство змушене було прикласти чимало зусиль.

Історія становлення терміна «документ», досліджена Г. Шевцовою-Водкою («Документ і книга в системі соціальних комунікацій». – Рівне, 2001), свідчить про зміни в його семантиці. Первісне значення терміна «документ» – «учити», «навчати». Згодом це слово набуло юридичного відтінку і стало означати «письмовий доказ», «доказ, почерпнутий із книг, записів, офіційних актів, що підтверджує певний факт». Починаючи з середньовіччя до 19 ст., слово «документ» уживається як узагальнюючий термін для позначення «будь-якого письмового свідчення», будь-якого запису. Найпоширенішими стають ті значення слова «документ», що застосовуються в юридичних (правових) відносинах. У 19 ст. юридичний акцент в семантиці цього терміна лише посилюється.

Таким чином, за тривалий історичний період, що пройшов з моменту появи терміна «документ» до кінця 19 ст., його значення не лише звузилось (від будь-якого предмета, що служить для повчання і доказу, до письмового свідчення, що підтверджує певні правові відносини), а й набрало більш вагомого відтінку – підтверженої істини.

розширюється і включає в себе досить широке коло артефактів минулого – «все, що може дати уявлення про історичну минувшину», на відміну від попереднього звуженого уявлення про історичні джерела, що формувалося у тісній прив'язці до певного роду писемних пам'яток минулого.

4. В епоху романтизму розширилося коло історичних джерел. Спостерігаються спроби осмислити археологічні знахідки, етнографічні матеріали та інші залишки минулого як історичні джерела. Беззаперечним фаворитом цих романтичних роздумів стали етнографічні джерела. Ніяка інша епоха не сприймала їх так серйозно в ролі джерел для історичних реконструкцій, як робив це романтизм. Саме фольклорні та етнографічні джерела, на думку романтиків, і були тим несвідомим, колективним та метаісторичним джерелом.

Першою знаковою подією для українського суспільства в процесі становлення етнографічного матеріалу як повноцінного історичного джерела було те, що Д. Бантиш-Каменський зробив додаток до другого видання своєї «Історії Малої Росії» (1830) у вигляді нової глави, що містила етнографічну характеристику українського народу: «Що стосується останнього факту, то він достатньо промовистий. Етнографічний матеріал вперше був включений в дослідження з історії України» [299, с. 136].

Якщо взяти відрізок кінця 18 – поч.19 ст., то буде очевидним, що етнографічний матеріал пройшов через ряд змін в його осмисленні як історичного джерела.

Етнографічні матеріали ще у 18 ст. були джерелом для певних історичних реконструкцій, зокрема реконструкцій життя «диких народів» як представників ранньої стадії всесвітньо-історичного розвитку людства. В першій половині 19 ст., особливо в період романтизму, розпочинається процес осмислення етнографічного матеріалу як можливого історичного джерела. Раніше такого виду джерела теж залучалися до історичних реконструкцій, але там вони виступали як опосередковані джерела, додаткові методи: «До найважливіших теоретичних проблем, які етнографія

вирішувала разом з іншими суспільними дисциплінами, належать проблеми історії первісного суспільства. В останні десятиліття 18 ст. цим проблемам в Європі приділялася велика увага. Особливо зацікавили вони вчених енциклопедистів...» [299, с. 55].

Як зазначають сучасні дослідники, вивчення етнографічного матеріалу в 19 ст. відрізнялося від 18 ст. своїм функціональним призначенням: «С.А. Токарев виділив в загальній етнографії 18 ст. три основні напрямки в розвитку теоретичної думки. Це порівняльно-етнографічний розгляд суспільного і культурного життя; 2) загальна схема всесвітньо-історичного розвитку людства і «дикі народи» як представники ранньої стадії цього розвитку; 3) перенесення уявлень про неєвропейські відсталі народи на європейську старовину...» [299, с. 55].

Від часів Д. Бантиша-Каменського етнографічні матеріали все частіше почали включатися як історичні джерела до історичних досліджень. О. Грушевський, відмічає те, що П.Куліш і М. Костомаров досить часто зверталися до народних пісень з метою «характеристики епохи і настроїв» [304, с. 10]. Підсумком процесу усвідомлення етнографічного матеріалу як історичного джерела в першій половині 19 ст. стали слова, сказані в 40-х роках того ж століття головою етнографічного відділу РГТ К. Бером. Етнографію він трактував як історичну дисципліну, що вносить доповнення там, де немає достовірних історичних відомостей, і є безцінним джерелом для сучасної історіографії з її романтичними устремліннями, оскільки займається вивченням особливостей народу [299].

У той же час в першій половині 19 ст. під тиском багатьох обставин самі історичні дослідження етнографізуються, що, звичайно ж, позитивно впливає на кількість залученого етнографічного матеріалу в історичних дослідженнях. Про те, що етнографізм став певним напрямком, метою, тенденцією історичних досліджень у той час, свідчать слова В. Ключевського: «Завдання історичного дослідження розділилося: для одних предметом його зробились переважно генезис і розвиток політичних

форм й соціальних стосунків, політика і право, для інших – ріст національних переказів та звичаїв, дух та побут народу. Це роздвоєння по суті... було не більш як простий розподіл праці в роботі над одним і тим самим предметом» [363, с. 132].

Перетворення етнографічного матеріалу на джерело реконструкції всього історичного періоду історії існування народу, а не лише його давніх, доісторичних часів становило суть тих змін, що відбулися в добу романтизму [299]. Якщо спочатку етнографічні матеріали використовувались як джерело до першопочатків, то згодом їх почали трактувати як форму збереження всієї історичної інформації, вважали відбитком історичних подій: «Усна народна творчість, котра для просвітителів мала вигляд курйозу, перетворюється на достовірне джерело для романтиків. Специфіка цього джерела не зразу стала їм зрозумілою. В ньому інколи шукали підтвердження конкретним фактам, подіям чи датам» [391, с. 255].

У дослідників першої половини 19 ст. не було і найменших сумнівів у тому, що, займаючись збиранням і тлумаченням зразків усної народної творчості, вони пізнають сторони історичного життя українського народу, його «дух», характер, норми моралі, уявлення. До середини 19 ст. тривала тенденція сприйняття етнографічного матеріалу перш за все як історичного джерела [299, с. 154].

За спостереженнями В. Горленка, з усього різноманіття етнографічного матеріалу вивчення фольклору в другій чверті 19 ст. домінувало. Фольклорний матеріал дедалі частіше включався в якості джерел до історичних досліджень. Більше того, він став ледве не обов'язковим для них. Так, А. Скальковський в «Усних переказах про Новоросійський край» заявляє про необхідність дослідити історію Півдня не лише за письмовими джерелами, а й за усними. Причому на практиці він здійснює два історичних дослідження, одне з яких зроблено виключно на усних історичних джерелах. Теза про необхідність збору як історичних джерел фольклорного й етнографічного матеріалу звучить як засадничий принцип у

всіх історичних товариств (зокрема Одеського історичного товариства), що відкриваються в цей час на території України. З 30-х років до планів історичних гуртків та осередків, окрім традиційних джерел, входить також завдання збору усної народної творчості. Зокрема такою є діяльність наукового гуртка в Новоросії, Одесі, заснованого поміщиком М. Кир'яковим, куди ввійшов А. Скальковський: «Проект передбачав збирання і вивчення різних джерел для історії Нової Росії, серед яких важливе місце відводилось місцевим... переказам, козацьким пісням» [435, с. 53]. Це відбувалося під впливом романтизму, «...який прикував увагу до унікальності історичних феноменів та велике значення надавав народному фольклору» [435, с. 53]. А. Скальковський запропонував видати історію Одеси. В результаті збиральницької діяльності А. Скальковський уклав «Одесские летописи изустных преданий, собранные и в мир исторический изданные смиренным иноком Аполлинарием» (1834–1835). У 1835 р. він говорив про можливість створення на основі переказів історії Новоросійського краю [435].

Етнографічні і фольклорні матеріали стають невід'ємним елементом збірників історичних джерел до історії України, зокрема фігурують на сторінках «Запорозької старовини», а також у «Записках про Південну Русь» П. Куліша. Видання фольклору теж зазнало переосмислення. Це помітно навіть на рівні цільового призначення збірок українських пісень М. Цертелева і М. Максимовича. Збірка М. Максимовича 30-х років має цілеспрямоване призначення – ознайомити широку громадськість із історичними піснями та думами і тим самим розширити уявлення про історію України. Перш за все історики-романтики почали віднаходити у фольклорі достовірні факти, вважаючи весь пісенно-фольклорний комплекс усним літописом, в якому збереглися точні дати, імена й хронологія подій. У «фактографічний» потенціал фольклору як засіб відтворення подієвої історії України особливо вірив М. Максимович: «В них [фольклорних творах.—О. К.] часто бачимо “баснословія”, повір'я, звичаї, “нрави” і нерідко події реальні,

котрі в інших пам'ятках не збереглися», – писав він у передмові до «Малоросійських пісень» [79, с. I].

Романтики вірили у достовірність такого роду джерел і черпали з них фактаж, що інколи не мав місця в реальності. Вже з другої чверті 19 ст. рідко яка історична розвідка не обходилася без включення цього матеріалу. Це був справжній історіографічний переворот, про що свідчать слова А. Краєвського, сказані з приводу виходу у 1834 р. збірки українських пісень, виданих М. Максимовичем: «Звуки поетичної України завжди були милі моєму серцю, від них завжди для мене віяло чимось рідним, чимось близьким русько-ідеальним. Але у виданих Вами думках і піснях, з яких не більше двох-трьох мені були відомі, я знайшов ціле море нової насолоди: це жива книга буття Малоросії, поетичний літопис в уривках, де кожне слово дихає життям, де весь народ поет-історик. Дивно, як до цього часу люди, що писали історію України, не звернулися до цієї багатющої скарбниці, не спробували реставрувати цілу будівлю малоросійської історії за цими живими, промовляючими і ще не дослідженими уламками» [310, с. 23].

Але така джерельна наївність стосовно фольклорного матеріалу як вмістилища справжніх реальних історичних фактів, де історики-романтики сподівалися віднайти безліч нового для історії, тривала недовго. По-перше, вони досить швидко зрозуміли, що певну кількість реальних фактів все ж таки можна з них почерпнути. Більше того, небезпідставна віра в цей вид пам'яток як достовірне історичне джерело спонукала істориків-романтиків перед загрозою наростання позитивістського скепсису шукати архівні матеріали та залучати письмові пам'ятки для доведення правдивості свідчень усної народної оповіді. І це їм не лише вдалося, але часто приводило до несподівано важливих відкриттів інших видів джерел. По-друге, романтики швидко зрозуміли специфіку фольклорного матеріалу, що враховувалося при застосуванні його як історичного джерела. Переконавшись у відсутності великої кількості достовірної фактографічної інформації, романтики не відмовилися від цього виду історичних джерел.

Завдяки уявленням про існування двох історій – зовнішньої (подієвої, традиційної) та внутрішньої (історії сенсу), вони перетворили фольклор на джерело ментального характеру, що несе інформацію про «інфраісторію». В цих джерелах вони шукали обґрунтування національної своєрідності.

Зміна поглядів на цей вид джерел відбулася у І. Срезневського. Якщо спочатку він зв'язував історичні думи з літописами, потім, навпаки, (на хвилі романтичного захоплення фольклорним матеріалом) на перше місце поставив думи, так, що: «За змістом дум та пісень І. Срезневський іноді навіть намагався уточнити відомості письмових джерел» [394, с. 54], то незабаром він визнав іншу суть джерельної інформації фольклору, що не вимагала зіставлення з іншими джерелами раціонального типу. Її вивчення є також дуже важливим для розуміння психології, мислення й національного характеру народу. Таку сутність фольклору відзначають й інші дослідники: «М. Закревський у передмові до збірника “Старосветский бандуриста” заявляє, що народні пісні “є відбиток задумів і почувань, радощів і печалей, є вираженням життя історичного”» [265, с. 226].

Отже, ще в період романтизму фольклорний матеріал зазнав переосмислення. Романтики достатньо швидко зрозуміли знаковість природи інформації, що міститься в цих джерелах. Вона відрізняється від тієї, що традиційно відшукувалась у письмових джерелах. Вони фіксували ту історичність, про яку не прийнято було говорити в письмових джерелах. Як історичне джерело вони можуть надати знання про колективні народні форми уявлення про історію, яка, по суті, є метаісторією; акцентують увагу на дійсно фундаментально важливих якостях історії буття народу (зокрема об'єднувальних, ментальнотворчих). Тому, зокрема, фольклор передає емоційне переживання потоку історичних подій, що стало неоціненним джерелом для написання емоційної історії України (через систему переживань і емоційних реакцій), якою так цікавились романтики.

Навіть пізніше історичні пісні були улюбленим матеріалом романтиків й підлягали подальшій теоретизації. До таких теоретичних робіт, що аналізують фольклор як історичне джерело, належить дослідження М. Костомарова «Історичне значення південноруської народної творчості» [39]. У цій статті автор говорить про значення пісні як історичного джерела, про його специфіку, особливості та джерельний потенціал.

Отже, пісня може бути історичним джерелом, оскільки вона відображає реальні явища: «Пісня завжди близька до дійсності; народна людина виражає нею те, що в неї на душі в дану хвилину; вона береться за пісню тому, що та відповідає її відчуттям, а відчуває вона те, що викликано у неї явищами реального життя» [39, с. 54].

Варіантність є основою пісні. Важливо, що М. Костомаров підкреслює саме цю сутнісну рису, адже історіописання періоду романтизму є інтерпретативним. Відповідно до історіографічних позицій вимагається й відповідного типу джерело – варіантне, а що, як не пісня, представлена у безлічі народних варіантів, і є найкращим джерелом для такого історіописання? Варіантність (інтерпретативність) є основою цього виду пам'ятки минулого. Варіантність полягає в тому, за М. Костомаровим, що змінюються деталі і висловлювання почутого. Пісня також є джерелом пізнання історичного руху. За нею можна визначити, наскільки змінилося протягом віків життя народу, бо пісня відображає ці зміни: «фарби», «звороти», «навіть цілі повісткування». Пісня є джерелом підсвідомого характеру, особливо українська [39, с. 57].

На сторінках зазначеної роботи М. Костомаров аналізує їх джерельний потенціал: «Історичне значення народних пісень може визначатися у відповідності до того, чого ми бажаємо від історії. Якщо ми станемо відшуковувати в народних піснях джерел для історії політичних змін, державного ладу, воєн, розвитку суспільного побуту, пісні виявляться злиденим джерелом. Але там, де йдеться про почуття народу, – пісні нічим не можна замінити [39, с. 57-58]. Далі М. Костомаров акцентує увагу на

фольклорі як на носії інформації про емоційне переживання історії: «Беззаперечно, пісні становлять, поряд з іншими творами народного слова, дорогоцінне джерело для знайомства з усякого роду проявами духовного життя; але найпершим, ні з чим непорівнянним і нічим не замінним джерелом для історика пісні представляються зі сторони народного почуття. Почуття є основа всякого прояву духу... [підкреслення наше – О.К.]... Зрозуміло, що при такому значенні пісень історик народу повинен вважати їх для себе одним із найважливіших джерел, таким, без якого він навряд чи може ясно зрозуміти той людський світ, який зображує...» [39, с. 58]. Отже, пісні найкраще підходять для пізнання духу народу, саме тієї категорії, яку романтики вирізняють як основу історичного пізнання. У роботі М. Костомарова, написаній значно пізніше, поняття духу зводиться до поняття «почуття», «чуття».

Найдавніші джерела, за М. Костомаровим, – не пісні (епос), а сказання.

Окремо автор говорить про потенціал української народної пісні [39, с. 58]. З трьох видів українських пісень, що виділив М. Костомаров, найближчими до того, щоб стати історичними джерелами, стоять думи, які є підвидом «билинних» пісень: «Билинні пісні за формою розпадаються на два відділи: а) власне пісні, зміст яких становить якась подія, і б) думи... – з казкою думи не мають нічого спільного: в них панує історична життєва стихія, чудесного і перебільшеного немає...» [39, с. 60].

Пісня потенційно є найповнішим джерелом і: «Якби пісні записувалися в попередні часи, то, звичайно ж, ми б мали в них найбагатшу, вірну і повну картину народного життя того періоду, в якому вони виникли» [39, с. 62]. Оскільки таких записів не було зроблено, то історичне минуле за піснями можна відтворити лише спорадично. За М. Костомаровим «...все минуле південноукраїнського народу в його піснях виражається: 1) періодом язичництва або віддаленої давнини, 2) періодом князівським або взагалі історичним докозацьким, 3) періодом козацтва і, нарешті, 4) періодом після козацтва» [39, с. 63].

Д. Чижевський так оцінив теоретичний рівень цієї праці: «Цікавим пам'ятником його романтичного світогляду є його погляди на українську пісню. Його інтерпретація народної пісенної творчості є типова романтична символіка. Поезія є для нього вияв глибокого сенсу душі людської і світу, що людину оточує. Основа душевного життя є почуття... Тому пісні народні, що є виявом почуття, вважає М. Костомаров “одним із найважливіших джерел” для історика, джерелом, “без якого він ледве чи зрозуміє той людський світ, що він його хоче зображати”. З іншого боку, народна поезія символізує зовнішній світ, – “об’єкти природи, що часто зустрічаються, цікавлять уяву народу не тому, що око їх бачить раз у раз. Треба, щоб вони існували в повному розумінні цього слова: народ шукає в них життя, а не примар...”» [506, с. 113–114].

Навіть коли романтики зрозуміли, що фольклор не є постачальником цілком достовірної інформації, він усе ж залишився улюбленим історичним джерелом несвідомісного характеру.

У цей час джерелами стає широкий спектр залишків старовини: «Хоча всі ці акти мають переважно місцевий інтерес, але вони представляють багато і для пізнання давніх відносин в західному краї. Лелевель говорив мені, що за спогадами своїми про мандрівку на Волинь, він припускає, що в деяких місцевостях збереглися ще давньоруські відносини власників до землі і до селян» [446, с. 22].

Цікавим історичним джерелом, що відповідало запитам романтичної історіографії, є мова. Остання, як і етнографія, трактувалася в першій половині 19 ст. як історичне джерело. Оскільки лінгвістика ще не сформувалася як наука, мова була «засобом розшифрування загальнокультурного потенціалу народу...» [379, с. 6].

Ще одним «романтичним джерелом» є приватні документи, які актуалізував ще В. Скотт. Це мемуари, щоденники, спогади, приватне листування і т.д. Своєї актуальності як джерела до реконструкції історії вони не втратили в очах романтиків і в пізніші часи. Так, в листі до

О. Лазаревського М. Костомаров зазначає: «Ось уже місяць сиджу я в Москві і працюю в обох архівах – Міністерства іноземних справ і Міністерства юстиції – над джерелами історії Малоросії епохи Самойловича і Мазепи, і весь час відчуваю недостатність офіційних джерел там, де потрібно знати не факти і явища, а їх причини, що сліднують з духовного життя і його розвитку. З яким типом джерел я маю справу? З донесеннями гетьманів, їхніх посланців, московського чиновного люду, що їздив у Малоросію... вихідців і полонених.. І тільки відвертості тут буває небагато, а часто присутня й свідомо брехня... Сімейне й домашнє життя вислизає» [325, с. 101].

Давно вже було помічено, що від епохи до епохи джерельна база історіописання змінюється [341]. Але змінюється вона не лише в сторону розширення. Так, у період романтизму використовується як історичні джерела низка таких речей і явищ, які довго не вважалися такими у наступні епохи.

Наприклад, окрім етнографічних джерел, які широко використовувалися романтиками як історичні, розглядається фактор землі; широко залучаються тогочасні геологічні знання, на відміну від географізму Просвітництва.

Ще в кінці 18 – на початку 19 ст. в німецьких геологічних школах було створено своєрідну концепцію історії землі й її впливу на життя людини. Одним з перших, хто пропонував залучити як історичне джерело історію тектоніки не лише у всесвітньому масштабі, а й до історії України, був М. Гоголь. У його програмній статті «План викладання всесвітньої історії» (ЖМНП. – 1834. – Ч. I. – № 2. – С.189–209), що вважалася апробацією майбутнього курсу історії, М. Гоголь поставив у пряму залежність характер історії країни від тих природних процесів, що відбувалися на її території. Так, він стверджував, що форми правління «не люди встановлюють, але встановлює і розвиває саме положення землі» [15, с. 44]. Сам хід історії М. Гоголь схильний розглядати як бурхливі перетворення, подібні до тектонічних зрушень. Коли ж історія не відрізняється виразністю подій,

вона, на думку М. Гоголя, перетворюється на географію: «Тоді історія, здавалося, застигла і перетворилася в географію: одноманітне життя, що ворушилося в деталях, але залишалося знерухомленим в цілому, могло вважатися географічною приналежністю країни» [14, с. 58]. Ці загальні уявлення М. Гоголь намагався прикласти й до вивчення історії України. Найвиразніше явище історії – козаччину він розташував поблизу і пов'язав з найвиразнішою частиною української території – із Запорожжям (дніпровськими порогами). Саме там рівнинний спокійний ландшафт здиблюється і перетворюється на динамічний з елементами гірського: «Дванадцять порогів, вирости з дна річки скелі, – недалеко від впадіння її в море перегороджують течію і роблять плавання по ньому [Дніпру.–О. К.] дуже небезпечним... Коли води починають спадати, відкривається вражаюче видовище: всі узвищення виходять і здаються незліченними зеленими островами серед безкрайнього океану води» [14, с. 63]. Саме навколо цього узвищення розміщується й має свій перебіг найдинамічніша і виразна історія України. Ця концепція знайшла відображення і в поглядах І. Срезневського на історію України.

Загалом сам характер землі був в епоху романтизму вагомим джерелом для вивчення особливостей її історії. Так, З. Доленга-Ходаковський, спростовуючи правильність концепції М. Карамзіна щодо історії Росії, як до останнього аргумента, звертається до характеру землі, на якій проминала ця історія. Вона є важкою, похмурою, в'язкою, тоді, як концепція історії Росії М. Карамзіна є тріумфальною і легкою. На думку З. Доленга-Ходаковського, історик не врахував вагомого чинника – характеру землі, а отже, припустився помилки в загальному викладі: «Цю історію, в усі віки однакову, завжди ніжну, постійно легку, можна читати біля олтаря в Кнідосі..., але не можна прив'язати до землі Російської, похмурої і за характером жителів, і за законом клімату» [375, с. 89]. Також З. Доленга-Ходаковський, як зазначалося, був одним з перших, хто спробував ввести нові види джерел, зокрема геологічно-топографічні. Їх він намагався

пов'язати з етнографо-історичними уявленнями того чи іншого народу. Землю, на якій проживали слов'яни, він розглядав як найміцнішу книгу, слова з якої ще слід розшифрувати. Свої теоретичні виклади З. Доленга-Ходаковський умістив у 30-х роках на сторінках ЖМНП, узагальнивши досвід своїх експедиційних розшуків.

Особливої популярності «книга землі», книга народної пам'яті, землі, в яку ввійшла історія, здобула у роботах українських романтиків: М. Гоголя, І. Срезневського, П. Куліша. Відлуння цієї концепції ще довго звучало в їхніх розвідках і дослідженнях. Так, М. Костомаров у працях «Відношення російської історії до географії й етнографії» та у «Вступній лекції в курс російської історії» дав наукове обґрунтування взаємозв'язку цих двох понять. Почасти земля, історичні ландшафти були повернуті в ролі історичних джерел лише у 20 ст. [368].

Набагато активніше використовувалася в період романтизму література як історичне джерело. Маємо ще раз нагадати, що ставлення до останньої в ті часи дещо відрізнялося від сучасного, про що свідчать вже неодноразово наведені нами слова М. Максимовича. Особливо цінними вважалися ті літературні пам'ятки, в яких зафіксоване враження. У цьому плані особливо цінною стає барокова література. Так, М. Максимович, роздумуючи про значення «Евхаристону», зазначає: «Подібні думки в “Евхаристоні”, в якому б вигляді не висловлювалися, є важливими для нас, як ті перші, живі враження, що рано чи пізно збуваються» [66, с. 143].

Цілий ряд історичних джерел, які і на сьогодні вважаються продуктивними, було введено саме в епоху романтизму.

Якщо акти і літописи були досить традиційним джерелом для минулої історіографії, то археологічні матеріали актуалізувалися лише в кінці 18 ст. і тоді тільки-но розпочали свій шлях як історичні джерела. «В минулі епохи в якості історичних джерел (тобто об'єктів, які можна використовувати з метою історичного пізнання) визнавалося далеко не все, що зараз є таким

безсумнівно. Достатньо нагадати, що лише з кінця 18 століття почали вивчати археологічні знахідки» [341, с. 236].

Головним фактором у становленні археологічних артефактів як історичних джерел стало те, що археологічні пам'ятки перестали бути виключно ілюстративним матеріалом для теоретичних курсів з естетики і почали сприйматися як джерела для можливих історичних реконструкцій, тобто почали вважатися історичними джерелами.

У той же час, хоч археологічні матеріали й перестали бути вотчиною мистецтвознавства, але до 60-х років 19 ст. вони вповні ще не здобули власного предмета дослідження, тому: «До 60-х – 70-х рр. 19 ст. археологія як специфічна система наукового знання була ще слабо диференційована від історичного знання в цілому» [293, с. 25].

В Росії, за словами В. Генінга та В. Левченка, розкопки проводилися ще у 18 ст. – особливо інтенсивно на Уралі та в Сибіру, але ці розкопки проводилися в руслі географічних розшуків і антикварних захоплень, відповідно вони й осмислювались у цьому ключі.

В Україні В. Пассек один з перших заявив про археологію як про ще одне джерело історичних знань, яке суттєво доповнить літописи, бо є «великим музеєм півдня Росії» [115, с. 204]. Розпочавши свої дослідження на Харківщині, В. Пассек переконався у важливості вивчення археологічного матеріалу, тому в 1837 р. він звернувся у Товариство історії старожитностей російських з пропозицією доручити йому вивчення курганів у степовій смузі Росії від Дунаю до Забайкалля, що дало б можливість висвітлити дописьмовий період в історії й суттєво розширити літописні дані [474, арк. 26–27]. В. Генінг та В. Левченко подають свій поділ історії розвитку археології. Означений ними часовий проміжок (перша половина 19 ст.) потрапляє до періоду, умовно названого «археологія старожитностей», що настає відразу після «антикварної археології» й охоплює кінець 18 – до 70-х років 19 ст. включно. Джерелами пізнання минулого вважаються старожитності: літописи, етнографічні описи, дані фольклору, лінгвістики, геології,

палеозоології і особлива категорія – археологічні пам'ятки, предметні залишки життєдіяльності людських суспільств. Особливістю цього «накопичувального» періоду було (на думку вчених) те, що археологічні джерела намагаються тлумачити перш за все як джерела для пізнання історії, хоча все ще процвітає антикварна археологія, в межах якої артефакти виступають не як історичні джерела, а як ілюстративні матеріали для відтворення історії мистецтва.

Хоча означений період постає певним монолітом, зміст якого полягає в становленні уявлення про археологічні знахідки як історичні джерела, за якими можливе пізнання давніх народів, але в межах цього періоду теж є свої епохи. Рубіж між ними – 30-ті роки. До 30-х років археологічні знахідки були ще одним, додаткового виду історичним джерелом поряд з писемними пам'ятками. Після 30-х років археологія починає формувати власний предмет дослідження, археологічні артефакти як історичні джерела набувають своєї специфіки, а саме – немовленнєвих свідчень минулого, що вимагає і нових методичних підходів до їх розкриття. Більше того, самі ці артефакти стають не просто історичними джерелами «до», а самою історією, освітлюючи її ранній «доісторичний» етап, куди не проникає світло писемних пам'яток: «Хоча на початку 19 ст. в офіційній археології активно вивчалися й були широко популярними античні пам'ятки, дійсний прогрес археологічного знання визначається первісною (доісторичною) тематикою» [293, с. 14].

У 30-х роках 19 ст. вже було з'ясовано давній вік людини, її твариноподібний первісний вигляд і те, що людство еволюціонувало. Також більш виразним став предмет та метод дослідження: «...для забезпечення поступу археологічного знання про давні епохи, які не висвітлені писемними джерелами, необхідно було не лише накопичувати і описувати джерела – залишки предметного світу,... але потрібно було подати певну концепцію, що давала хоча б елементарні уявлення про життя давніх людей у первісну епоху. Спочатку археологічні знахідки пояснювалися з позицій

буденного знання, в світлі якого ці знахідки зазвичай отримували дуже модернізоване пояснення. Але актуальне завдання на першому етапі розвитку археології як науки історичного профілю полягало у хронологічному впорядкуванні джерел, хоча б у напрямку визначення простої хронологічної послідовності їх існування, як елементів життєдіяльності» [293, с. 21].

Але вже на 50-ті роки 19 ст. формується уявлення про іншу природу археологічної пам'ятки, про її принципову складність і відповідно складність вироблення методики для її розкриття і розуміння, що почасти було висловлено онуком К. Розумовського графом О. Уваровим: «Кожна пам'ятка, якою б незначною вона не була, є продуктом дуже складних знань, і тому, щоб її всебічно вивчити, пояснити, потрібні дуже складні дослідження за допомогою різних наук...» [399, с. 53]. Також ним визнається те, що археологічні знахідки як історичне джерело репрезентують інший план людських уявлень, ніж наративні, тому є особливими історичними джерелами. Саме тому граф О. Уваров у 1872 р. заснував Московський історичний музей, завдання якого визначив так: «представляти в речових пам'ятках і зображеннях не речовий, а духовний образ російської держави...» [399, с. 53].

Отже, підсумовуючи, можемо говорити про те, що в означений період розширюється спектр історичних джерел. Умовно їх можна поділити на ті, з яких переважно черпають інформацію до раціональної історії (це традиційні письмові джерела: літописи, акти, хроніки, законодавчі документи – пам'ятки свідомісного характеру), і джерела, які дають інформацію для іншого типу історії: це, як правило, джерела несвідомісного характеру (етнографічні, фольклорні, релігійні тексти) та матеріали, які вимагають іншої інтерпретаційної методики.

Отже, доба романтизму значно розширила у порівнянні з епохою Просвітництва свої уявлення про те, що може бути джерелом для пізнання минулого, розширила видове різноманіття джерельної бази, ввівши

етнографічні, фольклорні та літературні пам'ятки (барокова література – М. Максимович, П. Куліш) як історичні джерела, займалася археологією, геологією, топонімікою, мовознавством, ввівши цілий ряд нетрадиційних джерел для досягнення історичного минулого.

Специфіка характеру актуалізованих романтизмом джерел зумовлена особливостями історіографічної концепції, що домінувала в епоху романтизму. Якщо узагальнити характер тих джерел, що актуалізував романтизм, то можна сказати: на відміну від традиційних раціональних джерел – законів, літописів – романтизм зацікавився «ірраціональними» джерелами, що взагалі самі по собі нічого не розповідали (приміром, матеріальні залишки минулого); розповідали, але не те, що історики звикли чути (етнографічні матеріали); розповідали про такі речі, якими традиційна історична наука не займалася (література). Постає питання, чому розширюється спектр джерел і те, що ще недавно не вважалося історичним джерелом, в епоху романтизму отримує цей статус?

Виходячи з твердження, що історичне джерело як засіб пізнання займає постпозицію по відношенню до історіографії, а отже, й визначається останньою, варто звернути увагу на зміну історіографічних концепцій.

В основі просвітницької історіографії стояв логоцентризм. Всі події вибудовувалися в порядку причинно-наслідкового зв'язку, оскільки він був головним. Як зазначає В. Горленко, «В. Полетика, автор історико-етнографічної праці “Досвід роздумів” був прихильником просвітницької методики, що базувалася на переконанні про можливість не лише пізнання, але й передбачення історії, спираючись на причинно-наслідковий метод: “з причини виводити дію” [299, с. 55].

Сам В. Полетика, поставивши перед собою завдання заповнити «пусті в історії місця», за зразок брав праці тих істориків «хто в причини діянь проникати вміє і з причин відкривати дії, хто вміє з діянь виводити, що було, а з причин, що буде...» [299, с. 55–56].

Отже, заради побудови історичного закону (виявлення закономірності) ігнорувалася така суттєва риса історичного буття, як різноманітність. Для встановлення закону робився вибір із серії фактів, при цьому ігнорувалася вся сукупність матеріалу. Просвітництво орієнтувалося на уможливлення впорядкування історії на основі абстрактних законів і було войовничим щодо одиничного, неповторного в історіографії – того, що не вкладалося в абстрактні узагальнюючі схеми. Історичні факти були простими елементами, які склалися в певну картину під дією причинно-наслідкового зв'язку. Сама подія, факт не несли внутрішньої логіки і не могли вплинути на універсалістський закон раціональної доцільності.

Наприкінці 18 ст. трапилася подія, осмислення й опис якої зламали саму попередню історичну концепцію. Вперше історик не зміг зігнорувати внутрішню логіку події, що й перевернуло раціоналістичний уклад попередньої історіографії.

Причини виникнення як романтичного світогляду, так й історизму прийнято пов'язувати з Великою французькою революцією (далі – ВФР), але стосовно історіографії така прив'язка була досить умовною, оскільки базувалася на аргументі про поширення демократичних тенденцій. Постає питання: чому саме факт усвідомлення ВФР став як переломним у переході від класичного світогляду до романтизму, так і показовим для самої романтичної історіографії? Для того, щоб вирішити це питання, необхідно звернутися до самої ВФР, до її сутнісних рис, які виділяє перш за все сучасна історіографія. Один з провідних сучасних дослідників ВФР Ф. Фюре [498] відзначає такі її сутнісні риси:

1. Революція – це особлива форма руху, їй притаманна властивість вносити зміни. Тому: «Революцію як подію характеризує наявність модальності в самому історичному діянні» [498, с. 31].

2. Вона виробила особливу логіку революційної події: «В концепції революції міститься дещо, що не підкорюється логічному ланцюгу причин і наслідків, а обумовлено лише її історичним ходом – це поява на історичній

сцені такої практичної й ідеологічної тривалості, яка не вписується ні в які існуючі системи» [498, с. 32].

3. Внесення змін у співвідношення «час і подія». Подія може мати затяжну тривалість, що не вписується в жодну літописну систему опису подій.

Концепція Ф. Фюре набула популярності лише тому, що підмітила сутнісні риси самого явища. Сутнісні, а отже, об'єктивно існуючі, притаманні самій ВФР, на які не могла не звернути увагу й історіографія у 19 ст. Але ця гіпотетична думка має й історіографічне підтвердження: суперечки в самій французькій історіографії про ступінь новизни такого явища, як ВФР. Класицисти стверджували його типологічність, романтики – неповторність та індивідуальність [464, с. 60–63].

Але метою нашого дослідження не є питання політичної вагомості ВФР. Нас вона цікавить не сама по собі, а як типове явище нетипового ряду унікальних подій, які вибиваються з узагальнюючих схем, що, будучи поставленими в них, – ламають схематичні побудови; подій, які вимагають для свого усвідомлення пошуку нових інтелектуальних методик. Своєю появою вони розривають старий мислительний дискурс і входять у вигляді проекції до нового, який тільки-но намітився в історіографії кінця 18 – поч. 19 ст.

На появу нових тенденцій чутливо відреагувала історіософія. Зокрема Ф. Шеллінг обґрунтував у своїй натурфілософії низку положень, засадничих для романтичної концепції історії взагалі: «Кожен предмет, – писав він, – який виступає перед нами фіксованим, природа зачала з абсолютно новим призначенням. Отже, твердження, начебто різні організації дійсно утворилися шляхом поступального розвитку одна з одної, є наслідком неправильного розуміння...» [343, с. 262].

Відкинувши еволюційну систему у вигляді концепції причинно-наслідкових зв'язків, Ф. Шеллінг обґрунтовує ідею історії-розривів на противагу просвітницькій концепції історії-тяглості: «Різноманітні речі, за

Ф. Шеллінгом, це послідовні зупинки в розвитку світового духу» [343, с. 262].

На думку Ф. Фюре, неможливо здійснити порівняльний аналіз Англійської та Великої французької революцій саме тому, що вони належать до двох різних культурологічних дискурсів [498]. Одним з наслідків ВФР для історіографії є постановка питання про наявність розривів у причинно-наслідковому ланцюзі історичних явищ.

Криза в історіографії виникає там, де історик зіштовхується з опірністю історичного матеріалу. Під опірністю матеріалу в 19 ст. ми розуміємо не вкладання фактологічного матеріалу в абстрактні метаісторичні схеми просвітницької історіографії. Причиною є те, що подія має свою власну логіку розвитку, коли причини, що її породили, не стикаються з власними наслідками, або коли саме явище містить декілька структур, що вимагає комплексного охоплення не лише провідних тенденцій, але й деталей, тоді як метасистема їх ігнорує.

Спробуємо проілюструвати явище опірності історичного факту історіографічним методикам на прикладі кризових явищ, характерних для історіографії зазначеної доби. Один з дослідників ВФР – А. Токвіль намагався дослідити її через схему раціоналізованої метаісторії як процес і результат, а не як подію і розрив, що стає причиною концептуальної кризи: «між причинами і наслідками, між Людовиком XIV і Бонапартом лежить пуста сторінка, так і не написана А. Токвілем, з питаннями, які він ставить, але на які не знаходить чіткої відповіді: чому процес переходу від Старого Порядку до Нового пішов революційним шляхом? ... В його працях ніде немає узгодження між теорією Французької революції та реальною революційною дійсністю» [498, с. 31–32]. Неузгодженість причин і наслідків, теорії та практики не вдовольняє самого А. Токвіля, який, розуміючи недосконалість такого дослідження, не знаходить інших методологічних прийомів, що поглиблює світоглядну кризу.

Отже, сутнісним є те, що в результаті появи такої історичної події, яку не могла зігнорувати історична наука, що керувалася раціональними уявленнями (і в той же час вона (ця подія) не могла бути включена в ланцюг подій, вибудованих за раціональною схемою, оскільки сама подія несла в собі модальність ірраціонального характеру), просвітницька концепція зазнає краху. На її місці з'являється романтичне уявлення про існування безкінечної кількості варіантів однієї і тієї ж події, а отже, й право існування багатьох концепцій історії. Ситуація в історіографії швидко змінюється. З'являються різноманітні школи, що по-різному інтерпретують історію, відповідно формуючи й різні джерельні бази. Це переконливо продемонстрував на прикладі французької історичної школи Б. Реізов. Одні концепції історії спиралися на актовий матеріал, інші – виключно на релігійні тексти. Це крайні форми зразків різноманіття джерельних баз, бо лише у Франції було до десятка напрямків і течій, що претендували на оригінальність у доборі джерельного матеріалу. Для української історіографії в добу романтизму теж відкривається шлях до модальності, зразком чого є більш пізня робота П. Куліша «Історія возз'єднання Русі».

Хоч це дослідження не вписується в хронологічні межі українського романтизму, але багато фактів (формування історії на засадах суб'єктивного бачення історичного процесу, діалогічність, добір фактів за ступенем їх виразності (вони, за П. Кулішем, повинні мати колір і запах епохи [63])) вказує на романтичний тип мислення П. Куліша-історика. Такий тип мислення зумовлює відхід від моделювання історії в єдиній хронотопічній площині з чітко простеженим причинно-наслідковим ланцюгом подій. Натомість автор використовує багатоаспектність методологічного підходу до дослідження історії, віднаходить історичний дискурс через взаємодію декількох хронотопічних площин. Одне і те саме явище по-різному віддзеркалюється множинними історичними площинами, його дослідження проводиться під різними кутами зору. Внаслідок «зміни освітлення» історичний факт набирає багатоаспектного звучання.

Для дослідження явища трансформації оберемо протилежні концепції, у смислового полі яких витворюється авторське розуміння історії. У цьому плані продуктивним є звернення до «Історії возз'єднання Русі», в якій минуле досліджується водночас на засадах біологізму і за містичною схемою християнської доктрини.

Природа, діючи за законами добору, обирає найпристосованіші види. Цей закон, на думку П. Куліша, діє і в людському соціумі. Критерієм добору є фактор сили: «Сила – в історії мірило значущості, оскільки вона означає життєвість, а життєвість означає право на життя, отже, беззаперечну правду» [58, с. 371]. Тому в історії правий той, хто виявився сильнішим. Ось чому, підсумовує П. Куліш, ми з однаковим інтересом досліджуємо «руйнування давнього світу варварами» і «створення світу нових ідей сподвижниками гуманізму». Отже, історія – то тріумф сили. Але сумніви, чи настільки однозначним є розвиток історії, викликає епіграф, обраний автором до «Історії...»: «Но Бог избрал безумное мира, дабы посрамить мудрых, и немощное мира избрал Бог, дабы посрамить сильное...» [57]. Християнські мотиви простежуються у всій творчості П. Куліша. У період між написанням першого і другого томів «Історії возз'єднання Русі» автор перекладає Святе Письмо. Він свідчить: «Одзволившись од Святого Письма, гуляю, мов школяр, по великій історичній просторіні, а Святе Письмо дало мені велику допомогу до нової праці» [13, с. 226]. Праця над священним текстом наклала відбиток на написання історії, що сюжетно перегукується з Біблією: «голодное скитание по пустыням», «упадок русской церкви от невежества всех слоёв общества», «основание религиозности в украинском народе».

У цих двох площинах, що різняться концептуальним баченням сенсу історії, сама вона конструюється по-різному. У біологічному вимірі – це історія сильного етносу, що успішно конкурує із сусідами, тоді як сакральну історію цікавить передусім зростання духовного потенціалу

народу. Спроектowana у різних площинах категорія «народ» набуває різного аксіологічного звучання.

Отже, історіографічне осмислення таких модальних явищ, як Велика французька революція (а для української історії ряд власних подій), відкриває шлях до інтерпретації історичних фактів та історії загалом. З'являється безліч варіантів історії: історія-драма, історія-епопея, історія страху, історія, написана через міфологемні структури.

Обґрунтувавши право історії на варіантність, історики-романтики звертають увагу і на той факт, що свідчення різних джерел про одну і ту ж подію теж є варіативним. Так, у «Запорозькій старовині» основною особливістю джерельних свідчень історії України визнається їх легендарний, інтерпретативний характер. Завдяки варіативності тлумачення одного і того ж історичного факту різними козацькими літописами породжується гра смислів.

У період романтизму історики цікавляться тим матеріалом, що систематично ігнорувався просвітницькою історіографією: одиничність і унікальність події, колорит епохи, розриви, що існують між культурологічними епохами, а не їх прогресистське сходження, тощо. На місце раціоналізованих об'єктів, що цілком задовольняли критерії раціональності, приходять інші, які не можна наочно побачити чи емпірично підтвердити факт їхнього існування: ментальність, дух народу, характер історії і т. д. Таким чином відкривався простір для різноманітних історіографічних концепцій, більшість з яких в добу романтизму тяжіла не до логоцентризму, а навпаки – до міфологізму, ірраціоналізму, відповідно формуючи під ці потреби джерельну базу.

Безумовно, таке історіописання суттєво відрізняється від просвітницького, що особливо яскраво видно при їх зіставленні. Головна відмінність – гіпотетичність концепцій романтичної історіографії: «М.П. Погодін вважав його [Є. Болховітінова – О. К.] лише статистиком історії, в працях якого не знайшлося місця “міркуванням і висновкам”. На

думку М. Погодіна, “Є. Болховітінов навіть не шкодував за тим, що чогось не знаходив в історії”. Що є, те є, нічого і думати. Ніяких розмірковувань і висновків... Те, що М. Погодіну здавалося науковим недоліком Є. Болховітінова, насамперед було його високим дослідницьким сумлінням. Він справді не вигадував фактів і не конструював гіпотез, не опертих на джерела, як це робив його критик» [484, с. 8–9]. Насправді це був час сміливих гіпотез.

У зв'язку з таким підходом постає питання про якість джерельних свідчень. Для історії-драми або епопеї потрібна і певна якість джерельного матеріалу, в зв'язку з чим історик часто постає перед суперечністю. Так, П. Куліш розуміє, що для написання історії-драми в такому вигляді, як він її задумав, найбільш підходять «народні» джерела. Але з точки зору правдоподібності вони в нього викликають сумніви. А на традиційному дипломатичному, актовому матеріалі не написати історії потрібної якості. Всі ці сумніви поділяли сучасники П. Куліша, зокрема М. Грабовський. Останній висловлює свої міркування з цього приводу в листі до П. Куліша: «...такими баснями підживлювалась ненависть і помста народна. Одні з них були пущені з певною метою, інші народжувалися від перебільшених розповідей і повістей; а народ з такою казковою уявою, як український, легко склав собі з цього всього жажливі страховиська – розпечених биків, ксьондзів, що їздять на волах, запряжених дівчатами... Для цього необхідно було викривити всі звичаї; а у видуманих звичаях ніколи немає колориту; справжні ж звичаї будуть суперечити драмі...» [114, с. 27].

Отже, джерела до драми – це перш за все вдала вигадка, бо реальність буде прозаїчною. Таким чином, у джерелознавстві епохи романтизму постає питання про необхідність «придуманого джерела», сконструйованого у відповідності до якості історичної концепції. Звідси романтичний принцип про право авторського прочитання історичного джерела, що, присуті, відкриває шлях для його широкої інтерпретації.

В умовах історіографічного плюралізму українське історіописання отримало можливість вирішити низку проблем, перед якими зупинилася історіографія 18 – поч. 19 ст.

Звернемо увагу на одну з об'єднувальних засад української історіографії періоду романтизму: спробу осмислити універсальну історію України з позицій міфотворчого мислення.

Міф та історія – речі, здавалося б, несумісні. Прийнято вважати, що історія деконструє міф. Але, як твердить М. Еліаде, міфологічне мислення вижило і збереглося насамперед в історіографії, ставши невід'ємною частиною історичного мислення [520]. Тим більше ця теза є актуальною для історіописання доби романтизму, яка свідомо робила акцент на узагальнюючих, трансцендентальних схемах мислення, вважаючи найсприятливішим для таких узагальнень саме історичний контекст.

Для української історіографії на певному етапі такий тип мислення був прийнятним, оскільки виявився продуктивним у вирішенні історичної дилеми, що постала перед українським соціумом. Адже для української інтелігенції початку 19 ст. історія України була вже остаточно завершеною: «На початку 19 ст. в історіографії і в романтичній історичній прозі “малоросійської школи” вже доволі чітко увиразнювався розрив між сакральним минулим і профанним теперішнім історичним часом» [329, с. 103]. Прийнято було писати про стару, козацьку Україну, яка, як відомо, у свідомості інтелектуалів кінця 18 – початку 19 ст. вже відійшла назавжди.

У 30-х – 40-х рр. 19 ст. спостерігається спроба подолання «фізичної» історії dokonаних фактів через метафізичну історію смислу. Остання, за твердженням О. Забужко, ставить перед собою зовсім інші завдання, зокрема розгальмовувати, актуалізувати вже було застиглу, законсервовану в безрухові минувшість.

Ще не з'явилися рецепти виходу з кризи, але вже відбулося певне зречення колишніх констант, що проявилось перш за все в критиці джерельної бази попередніх історіографічних концепцій. Певний

переломний етап в осмисленні історії України ілюструють слова І. Срезневського стосовно недостатності джерельної бази для формування уявлення про історію України. Він зазначав, що головна проблема й складність у написанні справжньої історії України полягає не в тому, що взагалі відсутні будь-які джерела з історії України. Вони є, але літописи і акти, за якими раніше реконструювали минувшину, дають уявлення лише про фізичну історію, історію доконаних фактів, чого для істориків-романтиків було недостатньо. Відтак головним завданням дослідників має стати пошук «справжніх» джерел до історії України.

Замислювалися романтики і над питанням: що становить джерельну базу історичних робіт? У своїх теоретичних роботах історики-романтики осмислення цього питання розпочали з декларативної відмови від попередньої джерельної бази. В їхніх роботах (І. Срезневського, П. Куліша, М. Костомарова, М. Максимовича) обґрунтовується неспроможність комплексу історичних джерел, задіяного їхніми попередниками, стати матеріалом для висвітлення справжньої історії України. Такі ж загальні твердження ми знаходимо й у роботах М. Гоголя. Загальні висновки про недостатність попередньої джерельної бази конкретизувалися у вигляді критики на адресу певної групи історичних джерел.

Поступово від заперечення старої джерельної бази романтики перейшли до пошуку нових джерел, у загальних рисах окресливши нові джерелознавчі перспективи. Гіпотетично романтики вимальовують такі загальні обриси майбутньої джерельної бази: це мають бути принципово нові види джерел – масштабні за своїми розмірами (епос, усний літопис), з безперервною традицією передачі інформації (має охоплювати всі віки), інформація повинна мати достатню щільність, бути достатньо детальною (розповідати про індивідуальні риси національних героїв) та послідовно-безперервною (розповідати про кожного гетьмана). Окрім того, джерело повинно мати власний сюжет (бажано епічний). Власне, таке джерело і має бути самою історією.

Якщо теоретичних роздумів щодо джерельної бази як певного типу поєднання історичних джерел ми зустрічаємо небагато, то обдумуванню методики пізнання історичних джерел приділено значно більше уваги. Як уже зазначалося, в добу романтизму історичне джерело не лише виростає з більш широкого поняття «пам'ятки», але й почасти перебирає його семантику. В романтизмі знову постає проблема загадковості джерела. З огляду на складну природу пам'ятки минулого постає питання про методику її пізнання і вилучення інформації про минуле.

Коротко характеризуючи проблему, можна виділити одразу декілька методологічних аспектів:

- це еволюція раціоналістичної методики добування історичної інформації, що пов'язано з еволюцією критичного методу;
- поява ірраціональних методик добування історичної інформації: герменевтика, інтуїтивізм, містика.

Історія джерелознавства насичена прикладами зміни методики пізнання історичних джерел. Оберемо декілька з них. Спочатку розглянемо розвиток джерелознавчої критики в добу романтизму.

Вся історія критичних вчень розвивається за схемою відходу від примітивної «логіки здорового глузду» до складніших критичних методик. Найчіткіше еволюція цієї методики простежується на прикладі писемних джерел. Так, у російській історичній науці початкову точку «логіки здорового глузду» представляє А. Шльоцер, який саме з цих позицій трактував пам'ятки Київської Русі, кінцеву (для розглядуваного періоду) репрезентує М. Каченовський, який вважає себе учнем А. Шльоцера і в той же час опозиціонує стосовно останнього своє вчення про письмові пам'ятки Київської Русі, що виступає під назвою «скептична школа».

Як свідчить історія джерелознавства, критика довгий час була визначальним методом роботи з джерелами. Вона використовувалась насамперед у процесі вивчення письмових історичних джерел. Сучасні дослідники дають таке визначення джерелознавчої критики: «Джерелознавча

критика (аналіз) – вирішальна стадія дослідницької роботи над документами. Її мета – визначити міру повноти і достовірності фактичного змісту джерела і створити передумови для вилучення з нього достовірної інформації» [434, с. 1].

Відповідно до сучасних уявлень про методіку джерелознавчого аналізу окремо взятого джерела, вона включає шість основних етапів: «визначення зовнішніх особливостей пам'ятки; доведення її автентичності (справжності); прочитання тексту джерела; встановлення часу, місця, авторства, обставин та мотивів походження; тлумачення тексту; визначення вірогідності джерела, його надійності, наукової значущості» [346, с. 143]. Але такий стан джерелознавчої критики був не завжди. Положення сучасної історичної критики формувалися поступово, розширюючи завдання й прийоми роботи. На початок 19 ст. зміст джерелознавчої критики визначався роботами А. Шльоцера. Причому, як твердив сам А. Шльоцер [338], його метод склався під впливом біблійської і класичної критики та праць Землера, що застосував цей метод у роботі із середньовічними хроніками [337, с. 57]. Критика в першій половині 19 ст. пройшла певний еволюційний шлях. У німецькій науці роботи А. Шльоцера й Б. Нібура означають початок і кінець певного періоду у розвитку критики, для російської ж науки ними відповідно є праці А. Шльоцера і М. Каченовського. Так, М. Погодін початок російської історичної критики пов'язує з виданням «Повісті минулих літ» [337].

У 18 ст. в джерелі бачили переважно текст, тому в цей період джерелознавчий аналіз набирав форми філологічної (текстологічної) критики, зразком чого був аналіз А. Шльоцера «Повісті минулих літ», текст якого був зведений за 16-ма списками і прокоментований [337]. Завданням А. Шльоцера було за допомогою критичного аналізу відновити «початкові Несторові слова» [149, с. 7]. Аналізуючи велику кількість списків, А. Шльоцер всі різночитання розділив на «суттєві» відмінності літописів і «дрібні». Тримаючись переконання, що оповідь Нестора є простою і

наповненою конкретикою [149, с. пд], він послідовно відмежовує всі, з його точки зору, зайві роздуми, красномовність, тлумачення тощо. Окрім того, на підставі власних уявлень про «давнє слов'янське письмо», які він викладає в параграфах 16–18, ч. 1, А. Шльоцер спробував відновити змінені переписувачами в тексті слова, відновити втрачені, розкрити скорочення тощо. Повертаючи випущені слова, він користувався найбільш архаїчними їх формами [149, с. 173 – прим. № 2], повертає іноземні слова, що були замінені співзвучними. Примітки наповнені інформацією про частоту вживання того чи іншого виразу в списках, реконструкцією втрачених місць, встановленням близьких за смислом слів (наприклад: «народ и язык значит одно и то же» [149, с. 130 – прим. № 1]); вчений провів дослідження трансформації слова внаслідок недбалості переписувачів [149, с. 111 – прим. № 3; с. 127; с. 130 – прим. № 2]; подав написання слова в різних списках і його грецький варіант [149, с. 138 – прим. № 6].

А Шльоцер «Одним з перших поставив питання: “Чи міг автор твору знати про те, про що він розповідає?”. Таким чином, історичну критику Шльоцер поділив на нижчу (критику слів) і вищу (критику подій)» [288, с. 139]. Хоча в цій праці А. Шльоцер поділив історичну критику на нижчу (критику слів) і вищу (критику подій), головного розвитку набула нижча критика. Серед основних критичних методів у А. Шльоцера виділяється метод зіставлення: відповідне місце «Повісті минулих літ» він порівнював з імовірним джерелом запозичення. Так, одним з головних прототипів літопису, створеного Нестором, дослідник вважав «Хроніку» Г. Амартола. Встановивши джерела запозичення інформації, він визначає їхню істинність чи хибність. Так, у тексті літопису А. Шльоцер шляхом зіставлення знаходить запозичення з польських праць Кадлубка, Длугоша, Стрийковського. Такі місця вчений відносить до пізніших вставок, що належали переписувачам Нестора.

М. Каченовський розвинув критику А. Шльоцера. Широко користуючись методом зіставлення, додатково встановив цілу низку запозичень у

Нестора-літописця. Але М. Каченовський виступив не лише продовжувачем вчення А. Шльоцера, але й з певного моменту його рішучим противником [340]. А. Шльоцер відзначає лише окремі «басни», в основному довіряючи Нестору. М. Каченовський ділить текст на окремі смислові сюжети і показує їх взаємосуперечливий характер, непослідовність сюжетів, скупість свідчень, наслідувальний характер тощо. Таким чином, до категорії достовірних з «Повісті минулих літ» потрапляє обмежене коло свідчень.

Якщо система вищої критики, заявлена А. Шльоцером, залишається у нього в латентному стані, то М. Каченовський докладает великих зусиль для її розвитку. Критика подій полягає у встановленні їх відповідності історичному контексту. Головне питання полягає в тому, чи могла відбутися та чи інша подія. Так, відповідно до тогочасних раціоналістичних уявлень історія держави повинна проходити певний еволюційний шлях. Тому для М. Каченовського видавалося дивним фактично миттєве постання сильної держави під управлінням князя Олега. Його дивували розмах торгівлі русичів та досконалість поетичних форм «Слова о полку Ігоревім». Звідси виростає скептицизм М. Каченовського, що перетворився на самостійний напрямок в історичній науці першої половини 19 ст. Варто зазначити, що українські історики-романтики теж були обізнані з прийомами джерелознавчої критики, що вони неодноразово демонстрували в історичних дослідженнях. Окрім того, можна знайти їхні теоретичні судження про зміст і завдання джерелознавчої критики. Зокрема, в 5-му томі «Історії Малоросії» М. Маркевич у примітках та коментарях виявляє свою обізнаність з критичною методикою джерелознавства. «Історія Малоросії» вирізняється великою кількістю джерел, яку М. Маркевич вводить у структуру дослідження. Джерелам відводиться велика роль: з 5-ти томів лише 2 перші – це текст дослідження, три наступні – це джерела, додатки та коментарі М. Маркевича. У 5-му томі «Історії Малоросії» у примітках і коментарях історик виявляє свою обізнаність з критичною методикою опрацювання джерел. Так, дослідник намагається охопити

якомога ширше коло джерел [105, с. 49], висловлюючи одне з основних правил джерелознавчої критики: «Історик повинен власноруч працювати з давніми паперами для того, щоб брати інформацію з них самих» [105, с. 49]. М. Маркевич одним із найголовніших прийомів своєї роботи виголошує порівняльний метод, зокрема щодо з'ясування достовірності запозиченої інформації. Вірність грамот і договорів, взятих ним з окремого літопису, він перевіряє свідченнями інших літописів. Якщо тексти збігаються, то для М. Маркевича це є свідченням достовірності інформації [105].

Д. Зубрицький у «Критико-історичній повісті минулих літ Червоної і Галицької Русі» (М., 1845) як одне з головних завдань історика обґрунтовує необхідність критичного підходу до джерел: «Один переписував іншого, ніхто не торкнувся джерел; тому що пошук вимагає великої кількості часу і праці. Не було найближчих допоміжних матеріалів, тобто історії окремих земель, єпископій, міст, замків, монастирів, церков, сімей і окремих осіб. Попри те, не можна, однак, стверджувати, що зовсім не було звідки взяти відомості з історії Галицької Русі. Ми вже маємо декілька досить детальних описів, окрім того, безліч тут і там розкиданих і розпорошених матеріалів літописців, істориків, геральдиків, панеліристів, навіть твори польських полемічних письменників, що вказали або натякнули на багато подій і діянь» [28, с. 4]. Окресливши можливе коло джерел до історії Галичини, Д. Зубрицький визначив найголовніші джерела та методи їх опрацювання: «Таким чином, зібравши це золоте зерно, розташувавши джерельні відомості в хронологічному порядку, очистивши за допомогою критики від помилок, ми отримаємо достатньо повну історію... Все, що я тут викладу, базується або на вірогідних письменниках, або на публічних і державних грамотах, які буду наводити власними їх словами або навіть повністю в додатках» [28, с. 4–6].

М. Костомаров виявляє теж свою обізнаність з основними правилами джерелознавчої критики. Так, у дослідженні «Богдан Хмельницький» у вступі він не лише наводить основні джерела, але й за допомогою

спеціальних позначок встановлює їх ієрархію: від вірогідних до тих, свідчення яких варто ретельно перевіряти [45]. У більш пізній роботі М. Костомаров фактично «хрестоматійно» формулює завдання джерелознавчої критики: «Якщо про якийсь факт одне джерело мовчить, а інше говорить, то справа історичної критики визначити, по-перше, чи вірогідним є саме джерело, що повідомляє про факти, по-друге, чи є таким сам факт, що в силу обставин міг і навіть повинен був відбутися» [42, с. 232].

На думку сучасних дослідників, найбільший внесок у розвиток вітчизняної критики історичних джерел зробив М. Максимович [413; 415]. Його вважають засновником науково-критичного методу в українській історичній науці [415, с. 194; 413, с. 67–68]. Програмовими статтями з українського джерелознавства вважаються «Повідомлення про літопис Григорія Грабянки» та «Повідомлення про південноруські літописи, видані Миколою Білозерським у Києві в 1856 році» [271]. В них історик не лише висловлює теоретичні міркування щодо критики джерел, але й наочно демонструє її прийоми. Сам історик окреслює тему цих двох досліджень як критику «малоросійського літописання» [76, с. 231]. Головним предметом критики є самі козацькі літописи та їх видання, здійснені у 19 ст. Щодо текстів історичних джерел, то за допомогою критики встановлюються подробиці щодо їх авторів. Так, зокрема, про Г. Грабянку історик не лише подає короткі біографічні відомості, але й трансформацію прізвища, простежену за документами [76, с. 217]. Приділяється увага складу літопису: у «Чернігівському літописі» слідом за М. Білозерським М. Максимович виділяє дві частини. Перша складається з окремих записів від 1587 до 1692 р. і складена на правому березі Дніпра, друга з 1693 до 1750 р. – писана на Лівобережжі. Виділяє він і декілька редакцій літопису Грабянки: «одна початкова, в якій домінує мова церковнослов'янська й в якій міститься велика кількість віршів» [75, с. 218–219] та інша – «вторинна редакція, що відрізняється зміною мови з церковнослов'янської на

російську і виключенням більшої частини віршів» [75, с. 219]. Також два списки (більш ранній і пізніший, що містить більше достовірної інформації) існує, на думку М. Максимовича, і в літописі Грабянки. Історик встановлює джерела запозичення інформації в літописі Грабянки. Ними є «Літопис Самовидця» (Г. Грабянка запозичує з нього інформацію про останні роки 17 ст.), твори В. Коховського, Пасторія. Одним з найголовніших компонентів аналізу змісту літописів є визначення їх джерельного потенціалу. Якщо «Літопис Грабянки» історик вважає цінним джерелом, то про «Чернігівський літопис» говорить як про такий, що може прояснити лише окремі деталі історії України. Він називає варті уваги з точки зору джерельної інформації місця з «Чернігівського літопису». Їхню достовірність М. Максимович намагається встановити за допомогою історичної критики. Наприклад, навівши з «Чернігівського літопису» коротку промову Б. Хмельницького, виголошену в 1649 р. перед польським королем Яном Казимиром, він встановлює її ймовірність за допомогою порівняння з подібними промовами Б. Хмельницького, що містяться в інших джерелах [76, с. 235]. За допомогою зіставлення з актовою документацією та матеріалами дипломатичного листування М. Максимович встановлює достовірність деяких імен і прізвищ історичних діячів, поданих у «Чернігівському літописі». В поодиноких випадках цей літопис точніше з усіх відомих на той час подавав інформацію про київського полковника Яненка.

До літопису Г. Грабянки М. Максимович поставився більш прискіпливо. Віднайшовши там численні помилки в іменах, в назві полків, кількості реєстрового війська та датах, намагався не лише відновити історичну істину, але й встановити джерела та причини цих помилок.

Можна погодитися з А. Бовгирею [263], що в названих дослідженнях М. Максимович розглядає козацькі літописи як історичні джерела, а не пам'ятки історичної думки. Хоча вчений відзначає цінність деяких пам'яток, вміщених у збірнику М. Білозерського, як зразків, що слугують

«показниками тодішнього знання» [79, с. 241], але пише про їх невисокий джерельний потенціал [76, с. 232–233, с. 241]. Пам'ятка вже не може цілком заповнити увагу М. Максимовича, як у 30-х – 40-х роках, коли деякі історичні дослідження уривалися з тим, щоб процитувати зразки барокової літератури. Тепер аналогічні спроби М. Білозерського ввести до збірника зразки віршування 16 ст. наштовхуються на критичне зауваження М. Максимовича про те, що хоч ці зразки цікаві «як усякий пам'ятник, що представляє своє століття» [76, с. 232], але їхнє місце в додатках. Наражається на критику і саме видання літописів. Попри слушні зауваження щодо неточності в редакторській роботі, неповноти і перекрученості коментарів до «Чернігівського літопису» та «Літопису Грабянки», відчутні нотки роздратування щодо спроб якомога повніше відтворити текст пам'ятки. М. Білозерський, очевидно, більшою мірою поставився до тексту як до пам'ятки, ніж як до історичного джерела, що відбилося на манері видання. Так, він прагне друкувати текст за більш раннім списком, що зберігся, навівши дані з новішого, але «справнішого» в примітках, де вони розходяться з давнішим списком. У той же час М. Білозерський прагне зберегти інформацію про історичні події, дати, імена, назви міст тощо в тому варіанті, як вони знаходяться в джерелі, попри їхню фактичну хибність і суперечливість вже встановленим на той час фактам, намагається зберегти «анахронізми». Причому видавець прагне зберегти різні варіанти одного і того ж імені (подає «списки імен», за висловом М. Максимовича [76, с. 243]). М. Максимович, настроєний в 50-х роках більш критично, називає ці спроби перенесенням сміття у видання та формою їх засмічення. Він виходить з позиції то пересічного читача, який хоче просто насолоджуватись оповіддю («бо чи багато з них спустяться у зноски за настановами»), то шукача достовірної інформації, якого дратують перекручення назв, імен, дат, що почасти й складають власне оригінальність тексту. Хоча у збірнику вміщені різні тексти, що різняться в подачі історичного матеріалу, на думку М. Максимовича, їх варто звести до

одного знаменника і подати вже виправлені тексти з однаковими датами, подіями [76, с. 245]. Історик звинувачує М. Білозерського в тому, що він не попрацював над виправленням текстів, як того вимагає історична критика [76, с. 246]. Правда, в кінці статті М. Максимович дещо пом'якшує критичність і, звертаючи увагу на недоречні заміни букв, зазначає: «Необхідно вибрати щось одне: або, не торкаючись правопису, друкувати текст буква в букву як у рукописі,... чи звести текст до одного правопису, подібного до того, що панував у малоросіян у минулому столітті...» [76, с. 247].

Віддавши належне внескові М. Максимовича у розвиток джерелознавчої критики в Україні, слід зазначити, що для історика вона мала перш за все прикладне значення, зокрема в роботі над давньоруськими текстами. У праці 30-х років «Пісня о полку Ігоревім», критичний розгляд» [93] М. Максимович виявляє свою обізнаність з «вищою» і «нижчою» критикою в дусі М. Каченовського. Історик проаналізував лексику пам'ятки та її граматику в розділі «Про спосіб вираження та мову». В сукупності з іншими статтями на цю тему, а також з неопублікованими архівними матеріалами це є великим доробком (мовознавчі студії над «Словом о полку Ігоревім» М. Максимовича та метод, яким при цьому користувався вчений, докладно дослідив М. Корпанюк [384]). М. Максимович, не обмежуючись «критикою слів», демонструє обізнаність з найновішими досягненнями критичного вчення, зокрема весь текст «Пісні» він поділив на 14 глав – 14 смислових сюжетів. На основі поділу тексту визначає головну сюжетну лінію та відступи від неї. Свої висновки щодо тексту робить вже на основі перекомбінації сюжетів (визначивши основну сюжетну лінію, виключає або переставляє виділені ним смислові блоки в «Слові...»). Такий підхід до тексту дає йому можливість «випрозорити» смисл тексту. Наприклад, у главі 11 він виокремлює незрозумілу фразу, що вибивається за смислом, а також, за М. Максимовичем, вирізняється за тональністю й емоційним забарвленням. М. Максимович вважає, що порушення смислу відбулося не

лише за рахунок перестановки окремих слів (як вважали інші дослідники «Слова...»), а й загалом тому, що фразу взято з іншої частини тексту. Застосування прийомів джерелознавчої критики можна віднайти і в інших його дослідженнях. Так, одним з улюблених прийомів М. Максимовича є дослідження історії фактографічної помилки. В цьому випадку історик знаходить першоджерело інформації і досліджує, як ця інформація була перекручена в подальших дослідженнях. До основних ознак науково-критичного підходу в працях історика М. Марченко [415, с. 207] відносить розширення джерельної бази (зокрема норманізму) та зіставлення між собою джерел з метою одержання достовірної інформації.

Критичний метод М. Максимовича найбільше проявився у встановленні деталей: окремих дат, імен. Особливо часто він застосовувався як один з методів у історико-топографічних дослідженнях: «Він поклав початок науково-критичному освоєнню повідомлень про Київ. Великою є його заслуга в розширенні документальної бази... розкритті й аналізі великої кількості помилок і прорахунків вчених...» [413, с. 59]. Загалом навколо історії Києва та її історіографії до 50-х років 19 ст. групувалися основні прояви критичного підходу до джерел М. Максимовича.

Велика заслуга в розробці критичного методу належить Д. Зубрицькому: «Д. Зубрицький перший у Галичині критично підійшов до вивчення історичних джерел» [388, с. 226]. Він зробив великий внесок у розвиток спеціальних історичних дисциплін, зокрема дипломатики, метою яких було встановлення достовірності джерел. Я. Ісаєвич зазначає, що Д. Зубрицький розробив специфічні методи зовнішньої і внутрішньої критики, які він спробував застосувати при аналізі давніх грамот, грамот, опублікувавши ряд грамот Лева Даниловича, Д. Зубрицький в примітці доводить, що грамота для Миколаївської церкви є середньовічним фальсифікатом [345].

Елементи критики притаманні й роботі з джерелами М. Маркевича. Так, будучи переконаним у текстологічній близькості «Історії...» Ж. Шерера і «Літопису гетьмана Розумовського», намагається це довести на основі

порівняння 5-ти, як зазначає – «взятих не на вибір», уривків [105, с. 102]. Окрім того у «Примітках до історії Малоросії» досить часто зустрічається порівняння свідчень використаних ним джерел. Найчастіше порівнюються «Літопис Флорівський», «Писаревський» і «Розумовського».

Але, попри здобутки української історичної науки в царині критичного методу, ціла низка її представників звинувачувались якраз у некритичному підході до джерел. Одним з перших критичні висловлювання щодо роботи з джерелами висловив М. Максимович. Він зазначає, що дослідженням з історії України не вистачає правильності й точності факту [75, с. 220]. Поетичною безтурботністю і неуважністю до прозаїчної, дріб'язкової точності факту більшою чи меншою мірою, на думку М. Максимовича, страждають «всі писання про Малоросію, навіть ті чисто фактичні, яким не властиве натхнення... Вдивіться прискіпливіше і цей недолік ви помітите в тій чи іншій мірі всюди, від Синописа Київського... до творів достопам'ятного Євгенія, від літопису Грабянки до останніх писань останнього історика Малоросії М.А. Маркевича» [75, с. 220]. Послідовним критиком головних представників історичної науки в Україні був Г. Карпов. Він не торкнувся лише праць М. Максимовича. Слід зазначити, що хоча Г. Карпов приділяє увагу окремим історикам України, його зауваження, як він сам зазначає, носять узагальнюючий характер і спрямовані проти цілого напрямку: «Коли я писав свою книгу... я писав її з тією метою, щоб не лише говорити про джерела, але також з'ясувати характер цілого напрямку, що існує в нашій історичній літературі» [32, с. 4].

В «Критичному огляді розробки головних російських джерел» Г. Карпов вказує на загальні помилки у джерелознавстві, що, на його думку, притаманні майже всім тогочасним українським дослідникам, а саме – недотримання правил джерелознавчої критики: «не зовсім правильно звернено увагу на джерела» [32, с. 5]. Основними недоліками в роботі з джерелами Г. Карпов вважає надання пріоритетної ролі літописам, а не актовому матеріалу; некритичне ставлення до свідчень джерел;

неправильне оформлення посилань; відсутність посилань на окремі джерела, що, однак, були використані в тексті дослідження. Окрім того, М. Маркевича критик звинуватив у тому, що той, посилаючись в «Історії Малоросії» на окремі справи з архіву Міністерства іноземних справ, не працював з ними особисто [32, с. 31–33], а М. Костомарова в зумисних пропусках важливої джерельної інформації з «Малоросійських справ» [31, с. 6].

На наш погляд, звинувачення Г. Карпова методологічно є не зовсім коректними, оскільки критичний метод в часи романтизму не був головним методом дослідження. Та й сама джерелознавча критика у дослідженнях істориків-романтиків набувала зовсім іншого спрямування. Так, вже згадана робота М. Максимовича «“Пісня о полку Ігоревім”, критичний розгляд», що вважається втіленням критичного підходу до історичного джерела, містить цілий ряд положень, які не відповідають уявленням тогочасної епохи про засади критичного методу. Зокрема, М. Максимович заперечує одну з головних засад критичної методики, а саме її універсальний характер, що базується на типовості підходу. Відстоюючи самобутній характер «Пісні...», історик зазначає: «Потрібно судити по ній самій, а не за якимись приватними правилами, складеними за іноземними зразками» [93, с. 20]. Загалом, приступаючи до аналізу «Пісні...», історик потенційно вступає в конфлікт зі скептичною школою на чолі з М. Каченовським, оскільки остання відстоювала тезу про підробний характер «Слова...». М. Максимович послідовно заперечує такі висновки щодо «Слова...», зроблені на основі формального критичного методу, а саме, як уже зазначалось, – підробною ця пам'ятка є тому, що недавно стала відомою і не згадується у більш ранніх джерелах; існував лише один її список, що знаходився у складі збірника пізніших часів; вона не має аналогів і, по суті, є унікальним зразком. Подекуди М. Максимович будує своє заперечення, використовуючи критичні прийоми. Так, розділивши текст «Пісні...» на смислові блоки, доводить протилежну позицію тези про алогічний характер

змісту «Слова...»: «Повертаючи до плану нашої Пісні, ми вважаємо його таким, що відповідає строгим вимогам критики; визнаємо хід її природним і поетично вірним; вважаємо доцільними навіть самі відступи...» [93, с. 21].

Загалом українські історики-романтики у дослідженнях 20-х 40-х років 19 ст. часто суперечили навіть вже усталеним правилам критики історичних джерел. Одне з головних протиріч проходило за лінією визначення, що є історичним джерелом, а що ні. Так, «класична» критика, представлена А. Шльоцером, сумнівалася в джерельному потенціалі історичних пісень та переказів [337, с. 60]. Ця теза знайшла свій розвиток у працях М. Каченовського, і Г. Карпов у 70-х роках 19 ст. апелює до неї як до загальноприйнятої. Тоді як перекази та пісні у джерелознавчому спадку істориків-романтиків посідають провідну роль. Та й за іншими видами історичних джерел українські історики-романтики часто суперечили засадам історичної критики. Так, у випадку наявності декількох джерельних свідчень про один і той самий історичний факт прихильники критичного методу надавали перевагу офіційним документам як більш достовірним, тоді як історики-романтики часто перевагу надавали літописам. Останні вважалися вмістилищем якраз народної версії історії. Показовою в цьому плані є полеміка між М. Костомаровим та Г. Карповим щодо цінності українських козацьких літописів як історичних джерел. Г. Карпов своє дослідження, як він сам пояснює, присвячує головним джерелам, під якими він має на увазі актовий матеріал [32, с. 5]. Всі ж інші джерела, включаючи й козацькі літописи, вважає джерелами другорядними: «Літописи, записки політичних діячів і сучасників за умов існування цілком збережених Державних архівів, наприклад за 17 ст., як джерела можуть відігравати лише другорядну роль» [32, с. 44]. М. Костомаров у статті «Відповідь Г. Карпову» [42] слушно відмічає сухість і недостовірність короткого начерку історії України, зробленого Г. Карповим на основі актового матеріалу і вміщеного у вигляді вступу до «Критичного огляду...». Постало питання, чому обізнаність Г. Карпова з головними, на його думку,

джерелами до історії України не додали їй достовірності, а навпаки – дали підстави для перекручення вже встановлених фактів. Постановкою цього питання М. Костомаров опосередковано підриває головну тезу тогочасної критики про те, що головними джерелами до історії неодмінно мають бути офіційні папери. У той же час М. Костомаров відстоює думку про козацькі літописи як основний елемент джерельної бази до народної версії історії України: «Факт, що знаходимо в джерелах, може бути не лише таким, що дійсно відбувся в свій час, а й таким, що є видуманим, але в існування якого щиро повірили сучасники, які потім перенесли його в свої перекази. Якби якийсь факт ніколи не відбувався, але існувала віра і переконання в тому, що він відбувся, – він для мене теж залишається важливим історичним фактом» [42, с. 233].

Аналізуючи доробок в галузі критики українських істориків-романтиків, на наш погляд, можемо говорити про періоди, коли критичний метод не відігравав провідної ролі, й про часи його домінування. Так, зокрема, весь доробок М. Максимовича в межах означеного періоду можна розподілити на два етапи: 30-ті – 40-ві роки й 50-ті – 60-ті роки. В 30-х – 40-х роках М. Максимович зосередився в основному на критиці деталей: окремих фактів, імен, дат. Окрім того, хоча в його доробку цього періоду часто можна зустріти слово «критика», в ньому немає очікуваних від критичного підходу результатів. В одному з найгрунтовніших досліджень тих часів «Звідки пішла Руська земля...» попри ретельний розгляд джерел та різноманітних підходів до вирішення окресленого питання в підсумку праця не дає очікуваного результату – зведення всього різноманіття до одного «знаменника». Навпаки, до всього існуючого різноманіття історик додає ще одну власну версію, перекладаючи підсумкову критичну роботу на плечі своїх наступників: «Остаточне подолання норманських вчень М. Максимович покладав на майбутнє покоління дослідників. Він з певністю сподівався, що новий історик-критик всі ці суперечливі погляди рано чи пізно зведе до одного знаменника із хаосу візантійських, арабських,

західноєвропейських, скандинавських та своїх вітчизняних джерел...» [415, с. 208].

Підсумовуючи роль і місце критичної методики у джерелознавчому спадку істориків-романтиків 30-х – 40-х років, наведемо думку М. Максимовича щодо здобутків її основних представників, зокрема А. Шльоцера: «...Скільки плевел і бур'яну на полі нашої історії посіяно вашим батьком Шльоцером... Я ж назвав Шльоцера не батьком, а лихим отчимом нашої історичної критики...» [415, с. 212].

З чим же пов'язаний бурхливий розвиток критичної методики, і які альтернативні шляхи пізнання були запропоновані романтиками? Розвиток критичного вчення Х. Ортега-і-Гассет пов'язує з підвищеним «попитом» на достовірність і вважає її ментальною рисою буржуазної епохи. Філософ вважає, що популярність критики як методу пізнання зумовлена самою цією епохою, а саме її острахом перед помилковою облудою: «Уся новочасна філософія проростає, немов з насінини, з остраху перед помилковою облудою», звідси її методологізм і критицизм, що є невпевненістю у можливостях пізнання [274, с. 9].

Критичний метод часто називався в тодішніх дослідженнях методом «здорового глузду». Вже на початок 19 ст. він почав давати певні збої, що спонукало до сумніву у його універсальності та правильності як методу пізнання. Так, зокрема, П. Классен і М. Карамзін, застосовуючи метод «здорового глузду» до одного і того ж факту, приходять до різних висновків: «в тропу Трояню» М. Карамзін перекладав як «у Троянову дорогу», а П. Классен зрозумів це словосполучення як оспівування (тропи – віршований розмір). Обидва дослідники апелювали до здорового глузду: М. Карамзін говорить, що «тропа» – це шлях, тоді, як П. Классен звертає більшу увагу на відмінкову форму: «Чи можна оспівати щось в чий-небудь шлях? Співають у склад і лад...» [251, с. 204] Отже, обидва дослідники користуються одним методом, але роблять різні висновки. Відсутність

єдиного рішення ставить під сумнів цінність методики, спрямованої саме на усунення різночитання.

19 століття внесло певні зміни в цю методику: «Важливе місце в розробці теорії та практики джерелознавства займає французька школа “Великих істориків” першої половини 19 ст. Тьєррі, Гізо, Міньє та інші її представники звернулися до ґрунтовного вивчення величезного масиву середньовічних джерел, що відображали події тієї епохи, коли формувалися економічні, соціальні та культурні передумови буржуазних революцій. Перевірка достовірності численних документів вимагала розробки основних засад джерелознавчої критики, конкретних методів дослідження та використання середньовічних хартій, актових книг» [346, с. 15–16]. У Російській імперії проблемами історичної критики, як зазначалося, найактивніше займався М. Каченовський, у працях якого вона набула гіпертрофованого вигляду. «Скептики» закликали істориків покінчити з беззастережною довірою до джерел, розробивши новий метод їх аналізу, який, однак, не завжди вдало використовувався у джерелознавчій практиці. Зокрема вони припустилися низки помилок при вивченні джерел з історії Київської Русі.

Все частіше дослідники усвідомлювали, що критична методика не є універсальною і має ряд хиб. Так, критичний метод попри переваги мав і чимало недоліків, що і зазначив сучасний дослідник джерелознавства О. Зимін: «“Джерелознавство факту” було значним кроком вперед у підготовці міцної бази історичного дослідження. Воно ставило перші бар’єри описовому і некритичному використанню джерел у працях істориків. Але в ньому закладені і серйозні недоліки. “Здоровий глузд” дослідника 19 ст. інколи зіштовхувався з психологією укладачів давніх пам’яток і виходив “переможцем” часто за рахунок модернізації явищ далекої минувшини. А. Шльоцер, наприклад, «очищав» Нестора від “басен”, які начебто додали пізніше “невігласи” до праці цього геніального літописця. М. Т. Каченовський просто визнавав «подложными» цілий ряд пам’яток, що не

відповідали його поглядам на рівень розвитку Київської Русі. При ізольованому вивченні окремого факту або джерела виникали й інші суттєві й інколи незборимі труднощі. Так, значна більшість давньоруських пам'яток збереглася не в автографах, а в пізнішій рукописній традиції, що є показником не просто пізнішого «псування» тексту, а результатом його подальшої, інколи дуже складної історії. Це принципове положення фактично до кінця 19 ст. (до робіт О.О. Шахматова) не було теоретично осмислено. А звідси завдання реконструкції первинного авторського тексту і вивчення його розвитку не було поставленим або підмінялося укладанням мозаїки «зведеного тексту» [335, с. 430].

Але недосконалість критичної методики усвідомлювалася не лише сучасними дослідниками. Романтики теж розуміли цю проблему. Так, Ф. Гізо «...належить знаменитий вислів про те, що ніщо так не фальсифікує історію, як логіка, оскільки факти самі по собі ще не складають історії, а в історика досить часто виникають різні мотиви для підтасування фактів» [346, с. 16]. З ним згоден і Я. Грім, що критикує критику і протиставляє їй на рівні методики «перекази». Цікавим є той факт, що в цьому випадку «перекази» виступають не в ролі літературної форми, а як метод пізнання минулого: «Введений в нашу історію критичний принцип, що є прямою протилежністю переказам, з презирством відкидаючи ці останні, сам по собі не може бути предметом сумніву, дуже некритично не помічати того, що є істина й за межами грамот, документів, хронік» [524, с. 410]. Погоджувалися зі своїм закордонним колегою й українські історики-романтики.

Йшов пошук альтернативних методик. Так, М. Максимович говорить про необхідність застосування новітньої методики Ж. Кюв'є. М. Максимович, прийшовши в історичну науку зі сфери природничих наук, намагається залучити до вивчення історії природничі теорії і методи. В «Бубнівській сотні» він зазначає: «Чи дійде наша наука про старожитності до того, щоб за цими стрілами могла вона вгадати народи, що ними

воювали, і вік війни, подібно до того, як дослідник природи за одним викопним зубом визначає цілу тварину і період її буття на землі» [73, с. 761].

Реконструктивні методики Ж. Кюв'є здобули популярність не лише серед природничих наук, але й в галузі гуманітарних. Та головною заслугою цього дослідника було те, що на тлі раціонально впорядкованих природничих знань він віднайшов ірраціональний принцип об'єднання в живу динамічно функціонуючу картину до того мертвих, але добре описаних за допомогою раціональних методик елементів. Так виникло нове уявлення про життя.

Викопні рештки виявилися надзвичайно продуктивними для молодії на той час науки зоології. Завдяки Ж. Кюв'є, який віднайшов методику систематизації кісток викопних тварин на основі вивчення закономірності анатомічних співвідношень, стали можливими не тільки віднайдення зовнішнього вигляду доісторичних тварин, а й реставрація системи їхнього харчування, поведінки тощо.

Звичайно, такі успішні методики з реставрації цілісних картин минулого на основі незначних фрагментів привернули увагу істориків. Багато європейських істориків було в захваті від методики Ж. Кюв'є й намагалися перенести її на історико-антропологічний матеріал. Так, зокрема, один з найвидатніших європейських істориків 19 ст. – Б. Нібур не приховував свого захвату від методики Ж. Кюв'є. Усвідомлюючи неможливість повного її перенесення на історичний матеріал, він все ж у дослідженнях історії римського народу намагався максимально слідувати новітнім на той час реставраційним методикам.

У той час критичний метод як світоглядна засада раціоналізму епохи класицизму почав суперечити основним засадам романтизму [396]. Адже критичний метод базувався на принципах формальної логіки. «Чи можна говорити про незалежність логічних форм від конкретної предметної діяльності?» – запитує В. Кузнецов. Традиційне розуміння формальної логіки ґрунтувалося саме на позитивній відповіді на це запитання. Закони і принципи

формальної логіки не залежать від предметних областей, саме тому вважали, що логічні правила можна застосовувати при перевірці міркувань у будь-яких галузях людської діяльності. В цьому випадку метод мислення був відірваний від предмета мислення й абсолютизований. Таким чином, як твердить В. Кузнецов, в історії філософії вкорінилося перше значне розділення предмета і методу. Класичні стандарти логіки є такими: принцип тотожності, несуперечливості, виключеного третього, достатнього обґрунтування і загальні вимоги, такі, як принцип однозначності, предметності й «взаємозамінності».

Романтики вважали, що питання можна поставити інакше: треба говорити про залежність логічних форм від конкретної предметної діяльності. Було усвідомлено прямий зв'язок між предметом і методом дослідження, причому, як вважали романтики, первинним є саме предмет пізнання. У методології було прийнято антикантіанську настанову, що поставила логіку у залежність від предмета осмислення. Логічні міркування почали набувати певної специфічності стосовно конкретних предметних областей. Логіка (як метод для романтиків) мала характерні риси що до певних предметів роздумів, так само як свою специфіку мав будь-який метод дослідження і опису стосовно різних предметних областей. І, більше того, можна сказати, що специфічні особливості предметної області почали вимагати для свого дослідження поряд із загальними методами і прийомів суто особливих.

Виходячи з цієї точки зору, романтики почали говорити про наявність декількох логік. Так, Ф. Гізо виділяв декілька видів критики: фактичну, текстологічну, логічну [346]. У Російській імперії проблемою історичної критики найактивніше займався М. Каченовський, у працях якого вона набула не лише різноманіття, а й предметного загострення: «М. Каченовський та його послідовники виклали своє бачення історичної критики джерел (термін, що тоді означав джерелознавство), сформувавши основні види джерелознавчої критики, поділивши її на дипломатичну, або графічну

(палеографічне дослідження джерел), історичну (перевірка джерел на відповідність «духові часу» їх створення), археологічну (пояснення слів і термінів – імен, посад, грошових знаків, звичаїв, судових процедур тощо))» [346, с. 18].

Отже, про те, що старі методи уже не задовольняли, свідчать спроби відходу від строгої логіки. У період романтизму відбувається відхід від формальної логіки і спостерігається бурхливий розвиток варіантів логіки. Так, неодноразово вже згаданий герменевтичний метод є тому приклад: «Герменевтична логіка... належить до некласичної логіки...» [400, с. 174].

Визнання присутності в речах таємничої основи передбачало існування таємничих, прихованих, незвіданих сфер, які несе в собі старожитність. Романтична настанова визнавати світ полілогічним, розмаїто складним, таємничо-загадковим зумовила зневагу романтиків до всього «нудного», догматичного, до всього логічно однозначного.

Відбувалися активні пошуки нових методик. Так, М. Максимович говорить про «здогадку, що краща від розуму» [71, с. 101] (в 40-х роках також «освяння», «перше враження» і т.д.). Тоді як М. Берлінський в «Короткому описі Києва» (СПб., 1820) говорить, що «розум могутніший віків».

У той час (як метод роботи з документами) набувають популярності інтерпретативні методики. У їхній основі лежить процедура наділення смислом. У цьому плані видатною є роль Ф. Шлайермахера. Актуалізувавши проблему авторського психологічного комплексу як базового при створенні пам'ятки історії, він тим самим спонукав до постановки питання про складність отримання історичної інформації. Це було, безумовно, новим явищем, оскільки історична наука 18 ст. виходила з уявлення про безпосереднє відображення історичної реальності у джерелі [309]. Усвідомлення того, що зміст пам'ятки може вислизати від дослідника, почасти змінило практичну роботу із здобуття джерельної інформації. Одним із перших проявів розуміння складності цього процесу можна

вважати твердження М. Каченовського про те, що для отримання повноцінної інформації необхідно розвивати ряд суміжних історичних дисциплін. Тим самим у російській історичній науці порушується закладений ще А. Шльоцером постулат про самозрозумілість змісту історичної інформації давньоруських літописів (звичайно, за умови знання мови, якою написано пам'ятку).

Ускладнилася сама процедура опрацювання історичної інформації. Відтепер важливим елементом стає вивчення структури тексту та його генези, уточнення семантики слів відповідно до контексту створення пам'ятки, виявлення і відкриття символічності образів, індивідуальності автора тощо. Працюючи зі старожитністю як із пам'яткою, застосовуючи герменевтичний підхід, дослідник отримував не лише відомості про неї, але й додаткову інформацію про історичні події, недосяжну з позиції «здорового глузду», що вважав незмінними психологічні механізми.

Одним з ранніх проявів розуміння неоднозначності отриманої джерельної інформації можна вважати висловлені П. Кулішем та М. Костомаровим думки щодо своєрідності свідчень українських козацьких літописів. Вони були переконані, що історична реальність, описана в більшості з них, зазнала трансформації в дусі авторських поглядів, сформульованих у козацько-старшинських колах.

Новий підхід до здобуття джерельної інформації дав свої результати (в даному дослідженні ми не з'ясуємо їхню істинність чи хибність). Врахування культурно-історичного контексту дало можливість Д. Зубрицькому переглянути деякі засадничі факти з давньоруської історії. Так, упевненість в існуванні особливого слов'янського світу зі спільними правилами, що простежувалися з «передісторичних часів» [27, с. 3], які Д. Зубрицький відзначав на рівні звичаїв, обрядів, побуту, спонукали історика об'єднувати світ «слов'яно-лядський» і «слов'яно-руський» у спільне утворення. Відповідно й історія взаємин Польщі й Русі поставала в зовсім іншому світлі. Д. Зубрицький звертає увагу перш за все на спільність.

Зокрема на рівні генеалогії він відстежує «більше тридцяти шлюбів руських князівен з польськими князями» [27, с. 3]. Тому історія воєн виглядає з точки зору Д. Зубрицького як історія взаємодопомоги близьких родичів: «Похід Болеслава Хороброго на Київ 1018 року не був війною польського володаря проти руського... це був просто похід лядського витязя з раттю на прохання і заради вивищення на київський престол зятя Святополка...» [27, с. 4]. Розглянувши декілька військових сутичок під новим кутом зору, історик робить висновок: «Пястовичі допомагали своїм родичам Рюриковичам без усяких претензій на їхні землі; так само як і Рюриковичі надавали родичам Пястовичам безкоштовні послуги» [27, с. 5].

В «Історії давнього Галицько-руського князівства» Д. Зубрицький крізь призму особливостей культурно-історичного контексту, характерного для «руського світу», переглядає сутність суспільних відносин, влади великого князя тощо.

Культурно-історичний контекст задіює й І. Срезневський у комплексному вивченні характеру джерельної інформації в «Повісті минулих літ». Висновки про те, що культурно-історичний контекст формувався під могутнім впливом християнства, впливають на визначення автора та на розуміння авторського задуму. Останній вивчається на основі аналізу структури тексту (фіксація пропусків у цитуванні) та особливостей літочислення, що є підставою для І. Срезневського сумніватись у приналежності авторів тексту до духовенства: «Значно складніше відповісти на запитання, що за люди були перші літописці. Скоріш за все, це були особи духовні: таке припущення виправдовується й ліком років від створення світу. Але навряд чи воно може бути прийнятим безсумнівно. Тут пригадаємо, що розбіжності постановки подій за літами від створення світу й за роками князювання є підставою думати, що хоч деякі з найдавніших наших літописів були укладені за роками князювання кожного князя, так само, як це було й у Західній Європі. Окрім того, особи духовні не випустили б з літопису обставини, важливі в церковному відношенні,

наприклад, про прихід перших вчителів віри Христової до Русі, про побудову перших церков, про побудову тієї соборної церкви св. Іллі, в якій присягала християнська Русь при укладенні договору з греками в 945 р., про стан християнства на Русі або принаймні в Києві після приїзду Ольги з Царгорода. Нічого подібного немає в літописах до часів Володимирових, не так як було після 10-го століття, коли події церковні дедалі ретельніше почали фіксуватися» [145, с. 45–46].

Всі ці роздуми про авторство по-новому дає можливість поглянути на роботу з джерелами, а найголовніше, на характер їх свідчень. Вони підводять до думки, що виокремлення і опис фактів залежить від авторської концепції. У даному випадку приналежність автора до оточення князя є чинником, що впливає як на характер історичних свідчень, так і на форму їх фіксації.

Плідніш за все І. Срезневський використовує семантику слів як джерело історичної інформації. Сам він про це говорить так: «Не дивлячись на всю бідність давніх літописних записок, є можливість видобувати з них декілька цікавих даних про мову і разом з тим про побут і звичаї тих часів: варто лише звертати увагу на слова і вирази» [145, с. 61]. Всі відомості, отримані ним на основі вивчення лексики, І. Срезневський групує за п'ятьма темами: «Народ...», «Влада...», «Військові звичаї...», «Уявлення про мир...», «Постанови про ряди і спадкоємність». Зразком того, як з'ясування лексичного значення слова дає можливість І. Срезневському зробити узагальнення щодо окремого аспекту історії Київської Русі, є робота над словом «каган». І. Срезневський наводить декілька зразків з різних джерел, де це слово вживається. Дослідника зацікавило вживання слова «каган» поряд зі словом «князь» або замість нього: «Говорячи про князівську владу не можна не зупинитися на слові каган, яким інколи називався князь Київський» [145, с. 66]. З'ясовуючи семантичні зрушення навколо цього слова, І. Срезневський робить припущення про те, що в ті чи інші часи система влади може набирати певної специфіки й своєрідності, зокрема під впливом іноземного тиску. Плідним для отримання історичної інформації (про

осередки концентрації княжої влади, порядок та умови обкладання даниною тощо) виявився й аналіз слова «земля».

Інколи І. Срезневський звертається до питання еволюції лексики, коли за різними термінами, що належать до різних часів, приховується один і той самий зміст: «Однак це не означає, що до Ігоря дружини не було. Дружина приховується під назвою роду» [145, с. 69].

Цікавим зразком розуміння складності здобуття історичної інформації з джерел є роздуми М. Костомарова щодо фольклору у статті «Про відношення російської історії до географії...». Це дослідження, виконане в 60-х роках, є певним підсумком еволюції поглядів М. Костомарова на етнографічний матеріал як на історичне джерело. На його думку, джерелом є не так сам етнографічний матеріал як результат, отриманий внаслідок серії операцій, пророблених дослідником. Недостатньо залучити прислів'я як джерело інформації про народне розуміння певної історичної події чи явища. Джерелом воно стане лише тоді, коли історик дослідить частоту вживання прислів'я, його популярність серед народу, інтонаційні відтінки, з яким воно промовляється, тощо [48, с. 725]. Якраз ці додаткові дані, накладені на фольклорний матеріал, виокремлюють уявлення народу і є шляхами здобуття об'єктивної історичної інформації з етнографічного матеріалу: «Часто пісня, від якої ми відвертаємось за її безглуздість, тривіальність або прозаїчність, дійсно була дуже важливою для цієї черні, про що можна судити за ступенем її розповсюдженості...» [48, с. 725]. Шлях до пізнання йде через з'ясування смаків народу: «Відкидаючи його пісні й тим самим позбавляючи себе можливості знати його смаки, ми не можемо й зрозуміти духовне єство народу» [48, с. 725]. Лише після виконання низки операцій, метою яких є з'ясування ареалу поширення матеріалу, наявності варіантів тощо, дослідник може використовувати його як джерело. Якщо певний зразок фольклору є досить розповсюджений на території України, то його можна використовувати як історичне джерело для реконструкції народної історії. Якщо ж попереднє дослідження

показало вузькість розповсюдження, обмеженість певним регіоном, то такий матеріал є джерелом для реконструкції місцевої історії. Також важливим є виявлення місцевих форм, в які трансформуються загальнонародні уявлення про історію.

У статті «Відношення російської історії до географії...» викладено в основному теоретичні міркування М.Костомарова. Натомість стаття «Перекази початкового руського літопису» [50] є їх практичним втіленням. Аналізуючи дохристиянський фольклор, М. Костомаров вказує на його популярність, обставини використання та настрої, закладений в ньому або з яким він виконується. Зокрема застосування означення «страшний» до волохів – «народу, що живе десь далеко за морем» [50, с. 16], вживання назви цього народу у фольклорі з метою залякування дає підстави для М. Костомарова при відтворенні процесу переселення слов'ян з Дунаю виділяти сюжет про «місцеве» населення, з яким слов'яни зіткнулися на нових землях і змушені були боротися, що відбилося у настрої та емоції переказу: «Ми думаємо, що подібні уявлення пов'язувалися з назвою волоха саме тому, що в глибокій давнині ім'я це було грізним і нагадувало перевороти, яких зазнав у цей час слов'янський народ» [50, с. 16].

Якщо наведені приклади в методичному плані спираються на цілу низку операцій, що мають верифікований характер, то є й такі, що перевіряти не підлягають в силу інтуїтивного характеру дослідження. Останні цілком відповідали духу шлайєрмахерівської герменевтики, адже, як стверджує С. Квіт, хоча Ф. Шлайєрмахер дав набір процедур, що передбачають розуміння, але в самій процесуальності відводилося велике місце ірраціональним моментам – все залежало від здібностей дослідника (глибина розуміння залежала від міри обдарованості того, хто розуміє) [355].

Окрім названих, основами герменевтичної методики є: пов'язаність поняття методики з поняттями естетики, романтичне мислення – містичне і метафоричне, тип романтичного мислення – художній, мистецький [355].

У роздумах, статтях, дослідженнях українських істориків-романтиків ми знаходимо безліч моментів, що вказують на використання якраз такої методики при вивченні джерела. Романтики усвідомили те, що мета історика не в простому описі процесу розвитку, а в поясненні його, і досягається це не шляхом критичного пояснення, а шляхом особливого роду вживання історика у процес співпереживання. Так, зокрема, в листі П. Куліша знаходимо: «...ніяк не міг узгодити свавільного вимислу з живим усвідомленням істини цього процесу» [114, с. 11]; «...поки старанним і довгим вивченням предмета не зберу в свою душу всіх стихій тодішнього історичного моменту...» [114, с. 29]; «...епоха постає вже ясно перед уявою зі своїм особливим колоритом...» [114, с. 31].

Ф. Шеллінг зазначав, що найкращою методикою пізнання істини є поетичне осягнення, тобто інтуїтивне. В. Шкуратов [514] почасти розкриває уявлення епохи про шляхи такого пізнання. Спочатку дослідник начитується історичних документів та досліджень з історії, черпаючи з них уявлення про колорит епохи, відчуття епохи та історичні факти, а потім під дією натхнення виявляє істину, вибудовуючи під неї факт. Прикладом такої роботи є історико-літературна діяльність М. Грабовського. Поетичному осягненню передують начитування історичних текстів. М. Грабовський шукає таке джерело, в якому потрібний факт представлений так, що викликає у нього яскраву емоцію: «...Мало того, що я візьму якусь історичну подію, представлю її в картині і буду добирати до неї рису за рисою: потрібно мені спочатку так добре зрозуміти історичний факт, щоб він постав в поетичних фарбах. Лише за таких умов дійсність і поезія стануть єдиним цілим» [114, с. 26]. Потім під дією певного настрою все прояснюється і вибудовується у певну концепцію: «Ідея нового роману, про який я йому пишу, народилася у мене ясно саме в той час, коли я злякався, що помру від болю в грудях. Світ, що до того часу уявлявся мені похмурим скопищем людських недоліків, раптом, через думку про смерть, з'явився в моїй душі з усім тим, що тільки вона знаходила коли-небудь в ньому поетичного, – і ця

з'ява несподівано освітила для мене художнім колоритом декілька сторінок нашої історії...» [114, с. 18]. У процесі прозріння історичної товщі згадується прізвище німецького романтика, який пропонував цей напрямок пізнання – Ф. Шиллер¹².

У наведеному уривку листа П. Куліша висвітлено появу ідеї «Чорної ради», чому передувало тривале вивчення документів. Треба зазначити, що хоча «Чорна рада» роман, але в першій половині 19 ст. грань між літературною й історичною діяльністю була досить розмита, про що свідчить і той факт, що «Історію держави Російської» М. Карамзіна довгий час вважали літературним, а не науковим твором. Так само відбувалося і з «Чорною радою» П. Куліша, окремі глави з якої публікувалися в історичних журналах як історичні розвідки.

Цей історичний роман мав декілька варіантів. Все вирішувала авторська інтуїція: «...у голові усе наново пережив і перекомпоновав... “Чорна рада” (у главі XXI) вже тепер не з літописця виписана, а таки самі козаки зійшлись да й учинили її між собою із великим галасом і бучами, що аж мені між ними було страшно» [114, с. 112].

Настроєність – важливий компонент на ранньому етапі, а саме, етапі відбору і прочитання історичних джерел. Їх розуміння, трактування часто залежить (а власне, є запропонованою романтизмом формою розуміння через вчування) від настрою самого історика. Про свій настрій П. Куліш розповідає М. Білозерському в листі від 24 березня 1844 р.: «На мене напала давня моя відлюдкуватість, не хочеться ніде бувати; щасливий, коли голова і душа діють спільно, але лише тільки діяльність мене залишає, нако-

---

¹² Подібний метод роботи з джерелами використовував німецький вчений І. Мюллер, працюючи над історією Швейцарії та в інші своїх дослідження історії: «Хроніками і документами він користувався тією мірою, якою вони давали ґрунт для його поетичних фантазій» [441, с. 18]. Результатом такої праці ставала часткова підміна факту, або набування його бажаного відтінку, про що в свій час зазначив Б. Нібур: «Він [І. Мюллер – О.К.] мав надзвичайний талант засвоювати натуру, послідовно розвиваючи її таким чином, що вона перетворювалася на іншу» [441, с.19]. Межею між чистою фантазією і претензією на науковість було використання джерельної інформації: «Лише факти могли збурювати його [І. Мюллера – О.К.] фантазію, давати фарби його пензлю» [441, с.19]

чується нестерпна нудьга. Всі предмети втрачають свої кольори; пуста мертвота всередині і ззовні...» [114, с. 34].

Власне кажучи, в цей час написання історії України є дуже варіативним і спирається на ранньоромантичні уявлення. Несприйняття більшістю українських романтиків гегелівської схеми всесвітньої історії відкриває шлях до альтернативних логіці методик пізнання: «Ви так квапливо вражаєте її своїми “історичними правилами”, начебто для чудес Божих є правила! (А чому не бути божественним чудесам там, де є душі божественні!). Розподілу Вашого на обраних і необраних я не приймаю і боюсь, щоб Ви не зайшли з таким поглядом на історію в глибокий морок...» [114, с. 115].

До джерел історик-романтик повинен застосовувати свої особливі методи. «Вживання», «співпереживання», «вчування» у світ чужої свідомості, «конгеніальність» – ось ряд таких категорій, що використовувались у дослідженнях при подібному підході. Романтики обґрунтовували дивінацію як основний метод історичного дослідження.

Досвід українських істориків-романтиків базувався на здобутках європейського романтизму: «Новий імпульс “риторичний” напрямок в історіописанні і відповідні уявлення про історію набувають в кінці 18 – на початку 19 ст. перш за все завдяки письменникам-романтикам. Романтики відродили творчий, інтуїтивний, естетичний підхід до історії: наприклад, ...для Шеллінга найбільш адекватною формою осягнення минулого було “історичне мистецтво”. Деякі тогочасні видатні письменники одночасно ставали авторами цілком серйозних, “наукових” робіт з історії... достатньо згадати Ф. Шиллера («Історія Тридцятилітньої війни», 1790–1792), О.С. Пушкіна («Історія пугачовського бунту», 1833 р.) або П. Меріме, який написав роботи з давньоримської історії (1841–1844 рр.), історії Іспанії (1848 р.) тощо....» [470, с. 18].

Аналізуючи нові методики, що починають застосовуватися в цей час в українському джерелознавстві, варто зважати на загальну тенденцію

романтичної доби, а саме, появу в європейській науці методів, що враховують часову закоріненість матеріалу дослідження¹³.

Ще однією проблемою історичного джерелознавства є проблема класифікації. Зміст цієї процедури полягає в упорядкуванні. Вона веде до збільшення, прирощення логіки. У зв'язку з проблемою класифікації (так, як вона постала в історіографії) виділимо декілька пріоритетних питань:

1. Історія класифікації історичних джерел.

2. Зміст класифікаційних процедур в різні епохи: розподілення, смислове і видове наповнення і т.д.

3. Питання пріоритетів: виділення в ту чи іншу епоху того чи іншого типу джерела у вигляді пріоритетного, що несе найбільшу кількість правди про історичну минувшину.

У попередній главі ми з'ясували, що класифікаційні системи в різні періоди відрізнялися, оскільки в їх основу були покладені різні принципи.

Поодинокі зразки класифікації зустрічаємо в романтичну добу. Звернемо увагу, що джерела поділилися на два великі типи: усні і письмові. Причому першому надається пріоритет [21]. А. Скальковський писав: «...я надбав необхідний запас відомих переказів, заглядав у давні перипли і читав сказання найновіші... Для написання Історії моєї, скільки вірні, писані й усні документи те дозволяють» [21, с. 306].

Романтики фактично не займалися класифікацією як способом раціоналістичного (логічного) упорядкування джерел (на відміну від їхніх попередників – просвітителів та наступників – позитивістів, які й довершили розпочату просвітителями схему класифікації).

Загалом показовим фактом щодо небажання істориків-романтиків займатися класифікаційними процедурами є «втеча» М. Максимовича зі сфери природничих наук до занять історією. Кардинальність змін в

---

¹³ Так, ціла низка авторів пов'язує виникнення історизму саме з добою романтизму, вважаючи його невід'ємною рисою романтичного світогляду. [Див 533; 541; 544]. До цих робіт належить й дослідження Ф. Майнеке, що на період романтизму відносить процес становлення гуманітарних методик [539].

наукових зацікавленнях М. Максимовича відмічена навіть в його особовій справі : «Подібно до того, як в Москві Максимович присвятив всього себе науці природознавства, так, вступивши на службу до Київського університету, він всього себе присвятив словесності, захоплення якою незабаром поступилося місцем перед історією» [232, л. 3] Щодо цього С. Єфремов зазначає: «Цікаво вже й те, що природник за спеціальністю, запальний ботанік, виступає ніби з працею такою далекою від його питомої й улюбленої спеціальності... наперед питання – чому Максимович, природник, що мав перед собою широку дорогу в своїй спеціальності, обертається до справи, йому ніби чужої й далекої?» [322, с. 318]. С. Єфремов пояснив такий кардинальний поворот у свідомості М. Максимовича його неприйняттям, відходом від мертвотності і формалізму класичної науки, якими було сповнено на той час природознавство. М. Максимович у поодиноких своїх зауваженнях сам наштотує на такі роздуми: «Да и саму-то науку засорили, загадили немцы до такой степени бесконечною синонимикою, бессвязным дроблением родов и видов, что и смотреть противно» [72, с. 11]¹⁴.

Романтики, якщо й зверталися до проблеми класифікації, то використовували попередню просвітительську схему, вдаючись до її антитези. Так, для романтиків стали цікавими саме ті джерела, які відкидалися просвітницькою історіографією. Замість «остатки»/ «предання» почали фігурувати такі елементи поділу історичних джерел, як «живі»/ «мертві» історичні джерела; історичні джерела свідомісного і несвідомісного характеру; колективне і авторське джерело і т. д. Тобто схема була прямо оберненою в протилежність. Власне такий поділ змушує говорити швидше про виділення пріоритетних груп джерел і акцентування на них уваги.

---

¹⁴ Думки далеких попередників М. Максимовича протиставляє думкам, народженим «в век систем» [71, с. 98]. Останні вчений вважав хибними.

Безумовно, пріоритетами просвітительської історіографії були логізовані письмові джерела. Причому їх пріоритетами були закони, а не літописи. Загалом Просвітництво (як і попередні епохи) було тісно прив'язано до парадигми писемності. Писемні документи почали вивчатися раніше від усіх інших видів джерел. У подальшому розвитку історичної науки в Росії пропонувалися різні схеми класифікації історичних джерел, але головна увага приділялася характеристиці і використанню в історичних дослідженнях письмових джерел, що можна простежити за роботами Л. Пушкарьова [460; 462]. Більше того, довго найбільш логізована форма письмового нарративу – «документ» ототожнювався взагалі з історичним джерелом і використовувався для означення всіх історичних джерел [417]. Почасті причину пріоритетного становища письмових джерел пояснив І.Ковальченко: «Оскільки мова дійсно є виразом свідомості, матеріальної форми думки і засобом людського спілкування, унікальною формою вираження виявляються природні знаки. Тому саме письмові джерела – основна категорія історичних джерел» [471, с. 141]. Навіть романтики, які зробили ставку на принципово інші джерела: усні – фольклорні, етнографічні; немовленнєві – археологічні знахідки, зазнали впливу писемної культури, коли постало питання методики їх опрацювання, горизонтів вписування. Так, спочатку романтики трактували усні джерела як певну форму письмових джерел. Пісні вважали усним літописом, тому його необхідно було перевести в письмову форму, чим вони активно й зайнялися. І були дуже здивовані, коли не знайшли в цих записах звичного голосу нарративної писемності: відсутність логіки, уривчастість, несистематичність – ось що постало перед ними після переведення цих джерел у письмову форму. Так само і археологія довгий час була прив'язана до писемності [293].

Хоча термінологічно коло історичних джерел окреслено досить широко, але окреме, провідне місце, судячи з кількості термінів і частоти їх вживання в листах провідних істориків, відводиться писемним пам'яткам,

що мають окремі термінологічні визначення: «рукописи» – так П. Куліш називає матеріали, прислані О. Ханенком [114, с. 35]; «старовинні рукописи» – так М. Максимович окреслює спадок київських авторів, представників барокової літератури 17 – поч. 18 ст. Цей же термін зустрічається і у М. Маркевича [37, с. 237], хоча й означає зовсім іншу групу рукописних джерел; «летописец южнорусский» (М. Максимович, «О горе Щекавице»). Окреме місце займають друковані тексти: «книжкові стародруки... слов'янські» [37, с. 237].

Провідне місце займає питання достовірності інформації того чи іншого джерела, що переростає у проблему «правдивості джерела». Про це свідчить лексика, що містить певне занепокоєння: «найточніше джерело» [114, с. 61], «вірні списки» [114, с. 10].

Тому постає необхідність вирізнення різних форм побутування інформації, від чого залежить і рівень довіри дослідника. Найвищою довірою користується «оригінал». Тому, коли він потрапляє до рук, власник неодмінно про це повідомляє окремо. Високою довірою користується і така форма передачі письмової інформації, як «документ»: «історичні документи» [114, с. 18], «документи для історії духовенства і монастирів» [37, с. 236].

Вирізняються також варіанти і оригінали [114]. Причому варіанти є менш цінними.

Цінними є також копії, але ті, що пройшли певну процедуру реєстрації. Серед них вирізняються прості копії, «урядові копії», копія, що завірена гербовою печаткою, та «законна копія». Останні дві у листі М. Маркевича до О. Бодянського згадуються в такому контексті: «Посилаю копію зі свідоцтва, дуже цікавого, те, що стосується до нащадків знаменитого Івана Мазепи. Я хотів зняти урядову копію і завірити її в суді, і лише тоді Вам відправити; але потім вирішив, що, можливо, такий педантизм і не потрібен... якщо потрібно, вишлю законну копію на гербовому листі» [37, с. 221].

Авторитетно і правильно завірена копія може підвищити свій статус до рівня документа: «...я пришлю Вам копію, в повітовому суді зроблену, отже, документальну» [37, с. 217].

Важливими є також критерії визначення оригінальності (непідробності) писемної пам'ятки. Свідченням чого є наявність автографів: «автограф літопису Єрлича» [114, с. 40], «опис автографів старовинних» [37, с. 236].

Крім того, словом «автограф» М. Маркевич позначає кожен документ, вказуючи, очевидно, на те, що це оригінал.

Наявність печаток також свідчить на користь пам'ятки: «переписка “подленная” за печатями» (М. Маркевич), а також папір самої писемної пам'ятки, наприклад, «гербовий».

Критерієм істинності інформації є також рівень наближеності автора до джерела інформації. Так, П. Куліш протиставляє істинність свідчень Й. Єрлича як очевидця подій пізнішому їх опису Г. Кониським, що на думку П. Куліша є видуманими [114, с. 40].

У термінології відбилися й спроби вирізнити різні форми викладу інформації. Так, вирізняються «свідчення», оповіді в різних варіантах (в тому числі й усні, що потім були зафіксовані на папері), анекдоти. Останні, згадувані П. Кулішем, І. Срезневським, М. Максимовичем як «малоросійські анекдоти», є формою побутових розповідей з минулого.

Також цікавими є такі форми, як «байки» й «фальсифікат» («подложные документы»). Пам'ятка минулого протиставляється «байці», під якою, як правило, розуміють сучасну концепцію, що стала наслідком джерелознавчої помилки дослідника. Так, І. Срезневський ставить під сумнів згаданий у М. Карамзіна «рукописний твір про козаків запорозьких»: «Я ніяк не можу повірити, що Карамзін не помилився, назвавши цю байку твором одного з вчених запорожців: досі мені не вдавалося бачити жодної пам'ятки старовини Запорозької, в якій би розум і вченість викладалися в подібному розмірі...» [136, с. 50].

У той же час фальсифікат, на думку романтиків, не зовсім є вигадкою. Фальсифікат пов'язаний з претензією на проникнення в дух епохи. Він пов'язаний з містичним актом одкровення. Якщо дух епохи вгадано правильно, то така придумана пам'ятка старовини вважається важливим джерелом для осягнення минувшини. Якщо ж сучасники називають її фальсифікатом – це означає, що проникнення в дух старовини не було вдалим і автор зробив очевидні помилки в осягненні і передачі цього духу.

Особливо цінною формою оповіді є літопис. Зустрічаємо такі вирази: «старовинний літопис», «давній малоросійський літопис» (про літопис Й. Єрлича 17 ст.), «хороший список літопису» [114, с. 12], «літературний літопис» [114, с. 12].

Окрім того, літописом може бути й форма сучасного викладу матеріалу. Про літопис як жанр ретельного, послідовного запису різного характеру повідомлень говорить М. Маркевич: «В зв'язку із заняттями статистикою, гідрографією, етнографією Малоросії я написав вже літопис декількох наших міст» [37, с. 232].

Літописи ж серед усіх історичних джерел займають провідне місце за рівнем зацікавленості. Серед усього загалу літописів (від Київської Русі до сучасного жанру ретельного, послідовного і різноманітного запису) українських істориків-романтиків найбільше цікавило козацьке літописання.

Окреме місце виділяється структурі свідчень. Ця проблема найбільш розроблена у працях М. Максимовича, в них називаються й аналізуються такі поняття, як «прямі» свідчення, «перспективні», «додаткові», «темні місця» і т. д.

Так, перспективними М. Максимович називає ті фрагменти тексту, інформацію яких можна по-різному тлумачити; «основними» або «прямими» називає ті, що не містять багатозначної семантики та різнорівневої інформації. «Додаткові» свідчення – це непрямі докази, що не можуть слугувати базовими доказами, а є насправді додатковими. Подається також

методика роботи з такого роду матеріалом. Основними процедурами стають «порівняння» зокрема літописних списків, узгодження «різночитань».

Отже, формування джерелознавчих уявлень у другій чверті 19 ст. відбувалося під сильним впливом романтизму. Було поширено ідеалістичне уявлення про історичне джерело як втілення думок, намірів, традицій людини, а не її матеріальних потреб.

Всі історичні джерела українські історики-романтики поділяли на три великі групи. До найбільш авторитетної були віднесені «божественні скрижалі». Тобто те, що записано в якості історії самим Богом. Такі історичні джерела присутні у вигляді згадки у «Книгах буття українського народу» М. Костомарова та почасти зустрічаються в роботах М. Максимовича 30-х – 40-х років.

Іншу групу становлять джерела символічного характеру, такі як «книга землі» в розумінні З. Доленги-Ходаковського й М. Гоголя.

Звичні ж для сучасного розуміння історичні джерела утворюють третю групу.

Відповідно до уявлень про історичне джерело і три форми його існування постає питання про методику пізнання джерела. Романтики почасти відмовляються від раціональних методик на користь ірраціональним формам пізнання. Серед найбільш поширених називають одкровення (єдиний спосіб пізнання божественних метатекстів), інтуїцію, здогадку, осягнення за допомогою почуття. Останнє посідає важливе місце серед методів романтичного пізнання. Як говорив М. Максимович, для повного знання «...необходимо живое, посредственное объятие предмета чувством» [271, арк. 71].

У зв'язку з появою нової концепції історії України романтики відчували потребу в оновленні джерельної бази. У цій главі ми спробували окреслити горизонти очікування романтиків щодо неї. Конкретики може додати дослідження зразків фальсифікату, створених в епоху романтизму, що наблизить нас до розуміння романтичного ідеалу історичного джерела.

5.3. Фальсифікат у контексті романтичного джерелознавства

Тексти фальсифікатів, а також весь той контекст, що оточує їх (коментарі до них і відгуки), є важливим матеріалом для дослідження історії джерелознавчої думки, оскільки, як ніякий інший, виявляє та оприлюднює часто не висловлені, але існуючі в латентному вигляді питання джерелознавчих смаків, уявлень про історичні джерела в їх епохальному зрізі. Тобто торкається багатьох теоретичних питань, що порушуються в нашому дослідженні.

Теоретичну базу для вивчення фальсифікату як одного з основних джерел для дослідження уявлень епохи підвів Г. Башляр¹⁵. На великому фактичному матеріалі він довів [259], що напрямки фантазування, як правило, проходять за парадигмальними лініями системи уявлень тієї чи іншої епохи. Отже, відображають їх.

У зв'язку з цим варто зазначити, що будь-який фальсифікат (що теж є результатом процесу фантазування) виходить за рамки виключно авторської, індивідуальної фантазії. Українські фальсифікати, створені у 20-х – 40-х рр. 19 ст., цікаві перш за все тим, що в них відбиваються джерелознавчі уявлення епохи.

Крім того, варто врахувати думку самих романтиків, які ставилися до таких фальсифікатів як до справжніх історичних джерел. Зокрема про це свідчать слова О. Бодянського у передмові до видання «Історії Русів»: «Пора уже, давно пора, не скривать подобного рода богатств под спудом и тем, сколько можно, облегчить изучение и познание истории южных руссов для всех и для каждого, особенно же самих русских» [30, без сторінки].

Тривала непоміченість такого роду явищ, як фальсифікати (їх розвінчання почалося з другої половини 19 ст.), говорить про те, що вони цілком відповідали тогочасній шкалі уявлень про історичне джерело.

---

¹⁵ Г. Башляр, французький філософ, який серією досліджень започаткував новий напрям у філософії 20 ст. [469].

Більше того, виділялися як пріоритетні, тобто такі, що найкраще відповідали уявленням романтиків про історію.

У період романтизму фальсифікат набирає масового характеру. В цей час в історії європейської культури з'являються «Пісні Оссіана» Макферсона, «Любушин суд», «Краледворський рукопис» та «Зеленоградський рукопис» В. Ганки, було підроблено роман Вальтера Скотта, комедії Менандра, збірник «Гуся» П. Меріме. У Росії А. Сулакадзе підробив слов'яно-рунні сувої. Також з'являються численні підробки в дусі скандинавських саг [266].

В Україні фальсифікати теж мали місце. «Історія Русів» була датована у списках 1769 роком. І. Срезневський створив вдалу, талановиту підробку – «Запорозьку старовину». М. Костомаров підробив народні пісні. П. Куліш у «Записках про Південну Русь» друкує фальсифіковану думу. Цілу низку фальсифікованих дум містить збірка українських пісень 1834 р. М. Максимовича, а також «Україна» П. Куліша.

Історіографія дослідження українських фальсифікатів налічує декілька десятків імен дослідників, які займалися цим питанням, та великою кількістю робіт, написаних на цю тему. Весь загал думок, висловлених щодо фальсифікатів, можна умовно поділити на дві групи.

До першої групи належать «критичні» погляди на створені в період романтизму історичні фальсифікати; до другої – концепції, що вбачають у них великий науковий потенціал.

Розглянемо детальніше кожен позицію.

Найголовнішим питанням для першої групи дослідників є автентичний чи підробний характер пам'ятки. Одним з перших, хто вказав на можливу присутність фальсифікатів в українських виданнях, був М. Грабовський. Його зауваження стосувалися декількох українських дум у збірнику 1834 р. М. Максимовича. Він порушив важливе питання походження деяких дум, звернувши увагу на стиль та загальний характер дум про повстання

С. Наливайка та про похід на поляків. Ці та інші міркування М. Грабовський виклав, зокрема, і в листі до П. Куліша [114, с. 26–27].

М. Грабовський перший виокремив думу, що її пізніша критика визнала за фальсифікат. Але він заперечив лише народне її походження, а не сучасність подіям, що в ній відображені.

І. Срезневський, досліджував з критичної точки зору «Історію Русів». Він зіставив декілька історичних епізодів цього твору із сучасними йому найбільш авторитетними і опертими на джерела історичними дослідженнями: Д. Бантиша-Каменського, Є. Бандтке. Свідчення «Історії Русів» розходилися з авторитетними дослідженнями, що спонукало І. Срезневського сумніватися в оригінальності «Історії Русів».

Але попри зауваження, висловлені М.Грабовським з приводу вже означеного предмета, і репліки І. Срезневського про можливий підробний характер «Історії Русів», присутності фальсифікатів тривалий час не помічали, використовуючи їх як повноцінні джерела для історичних досліджень. Справжнього розголосу ця проблема набула лише в другій половині 19 ст. після серії статей, авторами яких були М. Драгоманов, В. Антонович, М. Костомаров. Вони не лише вказали на присутність підробок у збірниках українських народних пісень першої половини 19 ст., але й перерахували їх. Найповніше ця інформація подана в «Історичних піснях малоросійського народу» М. Драгоманова та В. Антоновича.

Принцип формальної логіки був найпоширенішим при вивченні фальсифікатів. М. Драгоманов та В. Антонович роблять висновки про фальшований характер окремих дум, вміщених в різноманітних збірниках першої половини 19 ст. лише на тій підставі, що виклад подій в них подібний до «Історії Русів», або, що вони «за характером відрізняються від народних» [318, с. 56–57].

Тривалий час в історіографії домінував виключно критичний тон дослідження фальсифікату. Але вже у 20 ст. з'являються нові тенденції в його дослідженні, коли фальсифікат почали розглядати як джерело для

виявлення настроїв епохи. На цей аспект зокрема вказує А. Шамрай у ґрунтовному дослідженні «До початків романтизму» [509].

Наприкінці 20 ст. фальсифікат посідає вагоме місце в теоретичних роботах з проблем джерелознавства, історіографії, археографії тощо. Ґрунтовним є дослідження В. Козлова з проблем фальсифікату, що допомагає розкриттю загального контексту епохи [377].

Так, досліджуючи історію цього питання, В. Козлов говорить про те, що уявлення про джерело знайшло відображення в кінці 18 – першій чверті 19 ст. у підробках джерел. У цей період було виготовлено немало фальсифікацій, причому помітна їхня достатньо чітка ієрархія, що відповідала уявленням про джерела їх виробника і замовника.

Дедалі частіше й українські вчені відзначають нерозкритий потенціал фальсифікату.

Провідне місце в дослідженні фальсифікатів займає з'ясування причин їх виникнення. В цьому питанні існує принаймні декілька точок зору.

Одні дослідники, роздумуючи над питанням, чому раптом в один момент стало можливим створення фальсифікату, перш за все звертають увагу на парадигму романтичного типу мислення, яка і уможливлювала таку практику, як фальсифікація, зрозуміло, означуючи її зовсім іншими термінами, що мали позитивне забарвлення: властивість проникати в дух епохи; історичний езотеризм тощо. Загалом те, що пізніше було названо фальсифікацією, в часи романтизму було однією з інтелектуальних вправ, покликаною розширити пізнавальні можливості людини. У той же час створення пам'яток у дусі давнини не носило виключно осмислений, раціональний характер. Це не було лише методом відточування пізнавальних людських можливостей. Романтики щиро вірили в живий, але втаємничений дух старовини, у її незнищений характер. Сума ірраціональних уявлень романтизму про старовину і породила таку практику, як містичне налагодження контактів з минулим, езотеричне проникнення в історію, що, на думку романтиків, уможливлювало

відтворення втрачених пам'яток. Якраз так – через аналіз парадигми мислення романтизму – сучасні дослідники приходять до проблем фальсифікації. Зокрема, Т. Бовсунівська пояснює причини виникнення цього явища і його масовий характер саме езотеричним характером пізнавальної моделі романтизму: «Вчуваючись у перипетії минулого, особистість не реконструює подієвість, але – духовний стан. Подібне езотеричне (а чи астрально-генетичне) спрямування романтичного історизму мало й конкретні практичні наслідки, які в добу прагматизму, що постала по тому, визначались як хиби. Маю на увазі появу фальсифікацій» [266, с. 108].

Серед багатьох різновидів езотеризму історичний езотеризм став парадигмальним для епохи романтизму. Тобто романтики цікавились перш за все проникненням в товщу історії [266, с.108].

Багато факторів сприяло виникненню історичних та фольклорних фальсифікацій. І що найголовніше – це не суперечило загальній заданості романтичної естетики, яка, на думку Т. Бовсунівської, розуміла історизм як трансцендентальний принцип проникнення в духовність старовини з не обов'язковим дотриманням історичної істинності в подіях тощо. У цьому плані доцільно було б згадати П. Куліша, який писав: «Думаю то так, щоб познаходити про всіх наших гетьманів та зложити з них таку книжку, як Гомерова Іліада. Де вже я не виїздив по Україні, кого вже не розпитував; але ні, нема пісень про всіх гетьманів: позабували вже деякі самі бандуристи. Отже, я, поміркувавши сам собі добре, як би додати тії пропуски, згадував усе, що чув про козаків од самих бандурників і старосвітських людей, згадав усю старовину, що позаписувано в літописах, як, що і коли діялось на Україні, та, згадавши усе це та зібравши усі гадки і думки свої до купи, зложив оце старими словеси нової думки про тих

забутих гетьманів, та попригуляв їх до кобзарських думок всюди, де вже діди і не пам'ятають, як співати»¹⁶.

Вище ми навели найсучасніші дослідження причин появи фальсифікатів, що виходять з аналізу мислительної парадигми романтизму. Але є й інші точки зору на причини появи цього феномена, які теж заслуговують на увагу. Це – пафос історизму [463].

Можливо, появу фальсифікатів дещо пояснює пафос історизму, який заповнив історичну епоху і подарував своєрідну поетичну проекцію слов'янської давнини. З цього приводу О. Пипін писав: «Була епоха невиразних пошуків нового літературного змісту серед панування відомої школи з певними сухими і, врешті-решт, незадовільними формами – таким був у даному випадку псевдокласицизм, – відчувалася потреба у свіжій поезії, прагнення дати право тому оригінальному самобутньому сказанню, якого відголоски ще зберігалися в народній пам'яті: старовина уже приваблювала археологів, але коли цей інструмент захоплював справжнього поета, у результаті з'являлися пісні Оссіана, і хоча скоро вже справжність цих пісень стала сумнівною, вона склала епоху європейської літератури» [266, с. 109].

Фальшуванням джерел романтики хотіли посприяти піднесенню національного становлення. Так, підробка рукописів В. Ганкою та його прибічниками була зумовлена бажанням прислужитись чеському національному відродженню: «підняти народне почуття згадками про славне минуле, і для цього останнього могли особливо вплинути які-небудь поетичні твори цієї старовини, – але їх не було, і вони були створені фальсифікацією» [266, с. 109].

Також фальшуванню посприяла необхідність аргументовано довести давність слов'янської писемності, що, наприклад, наштовхнула А. Сулакадзе на підробку слов'яно-рунних сувоїв.

---

¹⁶ Харківська школа романтиків. – Харків, 1930. – Т. 1. – С. 73.

Романтики бажали заповнити джерельні й фактографічні прогалини в історичній схемі.

Є й інші точки зору. Зокрема, І. Айзеншток вважає, що створення фальсифікатів було викликано відсутністю історичних і фольклорних пам'яток певної якості, нестачею зразків, які б відповідали художнім уявленням романтиків. М. Костомаров у «Історичній поезії і нових її матеріалах» пов'язував появу у фольклорних збірниках пісенних фальсифікатів з перебільшеними уявленнями про усну поезію, яких дотримувалася Грімівська школа, та з нерозвинутим станом філологічної критики.

Реально існуючий джерельний матеріал не виправдовував надії романтиків, вони потребували певного типу джерел. Тому, не знаходячи відповідних джерел, вони фальсифікували зразки народної творчості. Промовистими щодо цього, поряд із широковідомими чеськими Краледворським і Зеленоградським рукописами, створеними Вацлавом Ганкою, є також численні підробки українських дум та історичних пісень у «Запорозькій старовині» І. Срезневського. Шукали в історії, в минулому виразників справжніх національних і громадських почуттів.

З усіх наведених точок зору найважливішою, на наш погляд, є та, що вважає фальсифікат відображенням парадигмальних ліній уявлення епохи, в межах якої він був створений.

Плідним матеріалом для вивчення історіографічних та джерелознавчих уявлень епохи є «Запорозька старовина».

«Запорозька старовина» належить до ряду фальсифікатів, що виникли в період романтизму. Її творець І. Срезневський з 1833 по 1838 р. під цією загальною назвою видавав (за його власними словами) збірники джерел до історії України, які справили величезне враження на сучасників.

У другій половині 19 ст. В. Антонович і М. Драгоманов зазначили, що цілий ряд опублікованих в цьому виданні історичних джерел підроблено. Від того часу аж до сьогодні тягнеться дискусія про характер опублікованих

в «Запорозькій старовині» текстів¹⁷. Більшість дослідників схильні вважати їх плодом фантазії самого І. Срезневського. Саме це твердження і стане відправною точкою нашого дослідження.

Потенціал «Запорозької старовини» як джерела для вивчення настроїв епохи неодноразово зауважувався різними дослідниками. Зокрема, саме на цей аспект вказує А. Шамрай у своєму ґрунтовному дослідженні «До початків романтизму» [509]. Поступово виключно критичний тон досліджень змінюється на зацікавлений. Дедалі частіше вчені відзначають нерозкритий потенціал цього видання. Серед усього масиву сучасних досліджень, мабуть, найближче до вивчення «Запорозької старовини» саме як віддзеркалення уявлень романтичної епохи про старовину підійшов В. Кравченко, який віднайшов типові риси, притаманні цій епосі, у структурі видання, особливостях подачі матеріалу, виборі історичних тем, творенні історичних образів і т. д. [391].

Для з'ясування історіографічних і джерелознавчих поглядів епохи «Запорозька старовина» дає широкі можливості. І це не лише власні твори І. Срезневського – літописи, пісні, але й авторські коментарі до них.

Із усіх джерелознавчих та історіографічних проблем, що порушуються на сторінках видання, нашу увагу привернули перш за все критика попередніх уявлень та спроба створити нові концептуальні підходи.

Перші випуски «Запорозької старовини» сповнені іронією щодо достовірності знань про минуле. Підставою для сумніву став аналіз наявної джерельної бази історії України, сутності історичного факту, доцільності використання логічних методик у роботі з історичним джерелом.

І. Срезневський поставив під сумнів достовірність історичних знань, вказуючи на низку помилок, притаманних найбільш авторитетним на той час дослідженням з історії Росії М. Карамзіна та України – Д. Бантиша-Каменського. Робить він це почасти за допомогою методів самих іменитих істориків, використаних ними проти своїх попередників. Харківський

---

¹⁷ Розширений аналіз дискусії подає В. Кравченко [391].

дослідник знаходить твердження М. Карамзіна, не оперті на джерельні свідчення, відзначає тенденційність у відборі джерельного матеріалу, нехтування фактами, що не вкладаються в історіографічні концепції, алогічність висновків і т.д.

Сучасна І. Срезневському історіографія, постулюючи принцип логіки, сама відходить від цього принципу перш за все у вигляді залишених неузгодженими певних фактів, які не можуть бути зв'язаними; допускаються протиріччя у викладі матеріалу. Він знаходить в «Історії Малоросії» Д. Бантиша-Каменського твердження, що Київ не був завойований Гедиміном, зроблене лише на підставі того, що литовський князь не вносить його до переліку своїх спадкових земель, і в той же час сам історик відзначає особливості управління завойованих литовцями земель, коли останнім надавались широкі права і вони зберігали певну автономію [136, с. 35–38].

Скептичні зауваження І. Срезневський висловлює щодо методики роботи істориків. Логічний аналіз явища, зроблений різними дослідниками, не дає єдиного результату, а приводить до різних висновків, як, наприклад, у випадку дослідження феномена козацтва [136, с. 49–52]. Критичний метод не дає достовірного знання. Історик, як правило, керується власною інтуїцією. У вступі до частини 1 книги 2 І. Срезневський через ряд запитань розкриває шлях пошуку істориками першої половини 19 ст. історичної істини. Чому Д. Бантиш-Каменський довіряв одному джерелу і не довіряв іншому? Чим можна пояснити вибірковість у доборі ним історичної інформації? В цитатах з історичних досліджень різних авторів І. Срезневський неодноразово знаходить зразки алогічного, інтуїтивного характеру роботи історика. Підкреслює інтерпретативний характер історичних знань: «...він висловився дещо неусвідомлено...», «...мабуть, мав на увазі...» і т. д. В історика відсутній метод здобування безсумнівних доказових фактів щодо минулого, отже, й жодна історична концепція не може претендувати на істинність в останній інстанції.

І. Срезневський поглиблює іронію щодо достовірності історичних знань шляхом рефлексій над сутністю історичного факту. На його думку, факт, взятий із сучасної історіографії, не відповідає реальному факту минулого. Як можна говорити про завоювання Києва, якщо не встановлено, що насправді розуміли сучасники Гедиміна під цією назвою? На підтвердження свого сумніву подає декілька різних семантичних зрізів, що демонструють історичну змінність семантики одного і того ж терміна. Показує, як по-різному люди різних епох розуміли сутність, іменовану Києвом. І це важливо: «...бо він [Київ. – О. К.] безперервно змінює коло значення цього слова...» [136, с. 39]. Процедура встановлення значення поняття має стати одним з основних методів роботи історика, адже не лише віддалені епохи приховують потаємні значення, але й на перший погляд цілком знайомі й сучасні поняття мають незвідані глибини: «...курінь був не зовсім тим, що розуміють під цією назвою» [136, с. 65].

Неоднозначну оцінку у І. Срезневського викликає й джерельна база історії України. Її основу, на думку автора «Запорозької старовини», складають джерела, автори яких не були безпосередніми свідками подій – це перекази пізніших часів. Отже, польські хроніки й козацькі літописи – це ряд інтерпретацій, написаних під враженням побаченого або почутого. Саме так ставиться до них І. Срезневський: «Загалом я розглядав сказання літописців як перекази...» [139, «Предисловие», с. нenum.]. Сутність джерельної бази історії України періоду козаччини – її інтерпретативний характер, що криється у різночитаннях одних і тих самих подій різними козацькими літописами. Застосувати до такого типу джерел критичний метод неможливо, оскільки він, по-перше, нічого не пояснить сучасному досліднику з цих різночитань, а по-друге, зігнорувавши різночитання, критичний метод дасть недостатню кількість історичної інформації. Продуктивнішим шляхом, на думку І. Срезневського, є наслідування специфіки джерельної бази: якщо літописи є переказами, то й передавати їх потрібно як перекази. Мабуть, саме в цьому харківський романтик вбачає

моральні підстави для фальшування козацьких літописів: продовжити інтерпретативний ряд, створивши ще одну версію козацької історії, оснований на враженнях від подій. Адже й сам характер фальшування, а саме, введення в літописні частини «Запорозької старовини» другорядних дійових осіб, окремих незначних подій, відповідав загальному характеру різночитань козацьких літописів. Введення до збірника джерел літописів і велика увага самого І. Срезневського до українського літописання, що втілилась у розлогіх коментарях, говорять про певні зміни у ставленні історика до цього виду історичних джерел. У «Запорозькій старовині» І. Срезневський відходить від повного заперечення їхньої джерельної цінності й починає розглядати їх як один з елементів нової джерельної бази до історії України.

Власне, саме формуванню джерельної бази присвячене це видання. Відзначається пріоритетна роль джерельної частини порівняно з історіографічною, адже «Запорозька старовина» задумувалась як збірник джерел.

Як уже зазначалось, багато сучасних дослідників відкидає джерельну вартість більшості опублікованих у збірнику матеріалів. Тим цікавішим видається він для дослідження джерелознавчих уявлень епохи романтизму, оскільки в «Запорозькій старовині» втілилось багато джерельних прагнень, уявлень про ідеальне джерело, а також джерелознавчих роздумів над сутністю джерела.

Перш за все втілилось уявлення романтиків про стан джерельної бази. Вона (на їхню думку) була фактично відсутньою, що спонукало до постійного пошуку. Атмосфера формування джерельної бази зумовила характер видання, зорієнтованого на постійне доповнення і зміну структури в міру надходження нових джерел, про що свідчать плани І. Срезневського.

Підбираючи елементи майбутньої джерельної бази, на основі якої мала вирости нова концепція історії України, романтики змушені весь час

переосмислювати джерелознавчий досвід своїх попередників. Зокрема, щодо цінності актового матеріалу.

Акти – нове джерело, потенціал якого розкрив Д. Бантиш-Каменський, використавши в «Історії Малої Росії» актовий матеріал з архіву Міністерства іноземних справ. Хоча масовий розшук і видання історичних актів в Україні розпочалися якраз в епоху романтизму (діяльність КАК), проте акти не були улюбленим джерелом українських істориків-романтиків, за що вони неодноразово критикувалися своїми російськими колегами, для яких актовий матеріал став домінуючим джерелом з другої половини 19 ст. Українські історики, зокрема М. Костомаров, які пройшли романтичну школу, довгий час зберігали певну пересторогу щодо цього виду історичних джерел. Вони їм видавалися нудними, наповненими офіціозом, а не духом справжніх історичних подій. Та й загалом історичні акти вважалися джерелом до зовнішньої історії, тоді як романтики хотіли віднайти джерела до внутрішньої. Саме ці настрої колишніх романтиків знайшли відображення у роздумах М. Костомарова більш пізніх часів.

І. Срезневський суголосний із М. Костомаровим. Він надзвичайно рідко посилається на актовий матеріал і загалом не роздумує щодо нього. Актівий матеріал у «Запорозькій старовині» проходить фактично непоміченим.

Натомість провідне місце займають джерела, що мало цікавили істориків-просвітителів. Джерела до внутрішньої історії. Це були особливі джерела. Романтики надавали перевагу переказам і мемуарам над актовими матеріалами. Зокрема так робив М. Максимович у випадку висвітлення подій Коліївщини. Він надавав перевагу наративним джерелам над офіційними документами допитів учасників подій.

Внутрішня історія – це щось дуже потаємне, бо навіть героїчні походи козаків, на думку І. Срезневського, належать до фактів зовнішньої історії. У 30-х роках харківський романтик волів бачити саме такі документи, що дають уявлення про потаємні думки історичних персонажів, про настрої

епохи, і якщо їх не знаходив, то придумував сам історичні пісні та літописи, насичені такого роду інформацією.

Провідне місце в «Запорозькій старовині» займають пісні. Все видання зорієнтоване на публікацію пісень як історичних джерел. Дві книжки з шести присвячено виключно пісням, крім того, їх перекази та переклади російською мовою займають частину решти чотирьох. Більше того, І. Срезневський зазначає, що всі опубліковані в «Запорозькій старовині» літописи й авторські примітки є одним розгорнутим коментарем до пісень.

За задумом І. Срезневського мав вийти не просто збірник документів, а їх підбірка, в якій би історія оповідалася самими історичними джерелами. Це давній задум романтиків щодо історичних пісень та дум. Віра в те, що в народі існує усний літопис у формі фольклору, спонукала їх не лише до збирання історичних пісень та дум, а й до пошуку принципів упорядкування.

І. Срезневський не обмежувався лише названим у передмові колом джерел: друковані книги, рукописи, перекази. В коментарях він посилається на етнографічні та етимологічні дослідження. Використовує надбання епохи романтизму в галузі дослідження проблем ментальності. Матеріальні залишки минулого (житла, фортеці) знайшли своє місце у реконструкції української минувшини. Також І. Срезневський планував залучити зразки образотворчого мистецтва як історичного джерела: старовинні картини – артефакти минулого, що рідко залучалися в першій половині 19 ст. як постачальники історичної інформації.

На сторінках видання І. Срезневський змушений вирішувати й питання методу. Спостерігаючи за роботою своїх попередників, він зробив висновок, що, працюючи з джерелами, історик діє інтуїтивно. Сам І. Срезневський теж демонструє прихильність до алогічних методик. Хоч у ті часи, як зазначає В. Кравченко, харківський романтик мав глибоке уявлення про критичний метод вивчення історичних джерел, але так і не скористався ним на сторінках свого видання [391]. Враження, інтуїція,

здогад стають головними орієнтирами І. Срезневського в роботі з історичними джерелами. Про це свідчить лексика, особливо перших випусків. Дуже часто у коментарях зустрічаються такі вирази, як – «моя здогадка стає ще більш вірогідною», «я міркую», «уявіть собі», «якщо вірити народному переказу», «імовірно» і т. д.

Одним із зразків романтичної методики роботи з джерелом є застосований І. Срезневським метод потенціювання. Його Ф. Новаліс охарактеризував як шлях розкриття невідомих сторін у добре відомих об'єктах [277]. На практиці автор «Запорозької старовини» цей метод застосовує до Г. Боплана. Описи України останнього були відомі декільком поколінням українських істориків і широко використовувалися як історичне джерело. Відбиралася вірогідна інформація, тоді як специфіка самого джерела ігнорувалася. І. Срезневський вперше звертає увагу на складність текстів оповідей Г. Боплана. Його неможливо однозначно ідентифікувати. Це описи очевидця і в той же час переказування почутого; вони щирі й відверті, сповнені подиву і захоплення від побаченого, і в той же час є відображенням меркантильних розрахунків автора, що змушує його змінювати очевидність у вигідному для нього напрямі. Для І. Срезневського деякі оповіді Г. Боплана – це загадки, замасковані під помилкові на перший погляд твердження: «Але такі безглузді твердження значать більше, ніж помилки історика» [136, с. 51]. Особливу увагу І. Срезневського привертають ті твердження Г. Боплана, що суперечать загальноприйнятій думці або свідченням більшості джерел. Він активно працює з такими місцями, проводить їх через цілий ряд процедур: спочатку намагається узгодити інформацію з загальноприйнятими твердженнями, «принижуючи» авторську думку до рівня помилкової, а потім через систему парадоксальних запитань до тексту пам'ятки повертає їй авторитет, показуючи, що саме вона фіксує сутнісну рису історичного явища, що вислизає від погляду інших очевидців. Отже, саме це нетипове джерело більшою мірою наблизилося до історичної істини.

Часто саме «темні» місця історичних джерел привертають увагу І. Срезневського. В них він вбачає не недомислення автора, а глибокий сенс: «Але як могла виникнути такого роду неусвідомленість в оповідях Г. Боплана? Очевидно, вона мала підстави...» [136, с. 44–45]. У І. Срезневського, для якого важливим є сам факт багатоплановості історичного явища, якраз такі полісемантичні історичні свідчення, що вимагають інтерпретативних підходів, викликають найбільший джерелознавчий інтерес. Такі пам'ятки стають джерелами для пошуку нових історичних концепцій в добу романтизму.

В. Кравченко звернув увагу на химерність, якої набувають окремі історичні постаті та події на сторінках «Запорозької старовини» [391]. На нашу думку, загалом химерність є її базовою рисою.

Фактично всі історичні постаті носять риси романтичної химерності. Причому остання має декілька проявів. Окрему групу складають історичні постаті, які протягом життя зазнали певних перетворень. До них належить не лише одіозна постать Юрія Хмельницького. Богдана Хмельницького І. Срезневський теж проводить через низку перетворень. Поряд з ними зустрічається інший тип, теж досить поширений: пари історичних діячів-антагоністів, які насправді тісно пов'язані між собою, оскільки є різними втіленнями одного і того ж архетипу.

Химерність притаманна ключовим для історії України явищам, зокрема козацтву, та проявляється у здатності останнього створювати двійників, породжувати аналогічні собі утворення. Це роздвоєння низового козацтва на запорожців і їхню тінь – гайдамаків. Вони мають окремі сюжетні лінії, але інколи міняються ролями або перетворюються на єдине ціле, щоб знову вийти на історичну арену уже в новій іпостасі.

Химерність загалом притаманна історіографічній концепції І. Срезневського. Історія схожа на бурхливий потік або природну стихію, що рухається без будь-яких правил, виносячи на пік слави героїв, яких наступної миті поглинає розбурхана стихія.

Загалом образ хаосу як модель історичного руху є поширеним серед романтиків. За моделлю «панування земного хаосу» створює свої історичні поеми С. Гошинський [364, с. 25]. За зразком тектонічної стихійності землі змодельовано ідею європейської історії у М. Гоголя. Для надання такого характеру історії І. Срезневський, переймаючи з попередньої історіографії подієвий ряд, не переносить логічну лінію причинно-наслідкових зв'язків між подіями. Хід історії стає незрозумілим.

Подібний прийом І. Срезневський вже випробував раніше. В листах до матері [29] є два описи «Дніпра у вогні». Перший – це етнографічний опис процесу спалення місцевими жителями очерету на берегах Дніпра. Тут усе зрозуміло: якщо й промайне якесь фантастичне видіння, то вся його містика розсіється під тиском побутових пояснень. Зовсім іншим є опис палаючого вночі Дніпра. Морок приховав побутові причини цього явища, залишається лише містична картина вогняно-водяної вируючої стихії. Перший опис – залишає байдужим, другий – вражає. І. Срезневський, очевидно, розумів, що явище, позбавлене пояснення, є більш вражаючим, здатним викликати сильні емоції.

Щоб зробити історію України цікавою, І. Срезневський надає їй рис стихійності, часто уникаючи причинно-наслідкового зв'язку між окремими явищами. Хоча подекуди вони все ж залишаються, як, наприклад, провіденційне пояснення занепаду Київської Русі чи причин окремих козацьких повстань введенням унії. Але в більшості випадків перед читачем постає картина «розлитого повсюди полум'я міжусобиць», вир військового протистояння. І. Срезневський підсилює лінію війни, кількісно збільшуючи за рахунок вигаданих і так насичену повстаннями історію України 17 ст.

Атмосфера стихійності підтримується періодичними авторськими ремарками на кшталт того, що козаки й самі не знали, що наступний раз збудить їх у військовий похід і хто стане їх наступним супротивником: турок, молдаванин, поляк чи колишній побратим – козак.

Отже, під пером І. Срезневського упорядкована і логізована Д. Бантишем-Каменським історія України, набуває шаленого ритму і сили природної стихії.

Підсумовуючи, можемо зазначити, що «Запорозька старовина» стала втіленням романтичних уявлень епохи про історію України і джерел до неї. Перш за все в «Запорозькій старовині» відчутна втома від просвітницького історичного раціоналізму, І. Срезневський пробує її подолати шляхом створення нових джерелознавчих та історіографічних концепцій. Вони базуються на ірраціональних, асоціативних методиках: прагматичний підхід до джерела як постачальника історичної інформації поступається місцем відчуттю джерела, враженням від нього, грі з ним; панує не критика, а здогад, інтуїція; не логізація історичного процесу, а повернення йому характеру непередбачуваного життєвого потоку, події якого мають багато різних проєкцій. У цьому розділі ми спробували дослідити особливості романтичного уявлення про зміст поняття «історичне джерело», методики і методології джерелознавчого дослідження, джерельної бази та головних типів джерел. Основу склали теоретичні роботи істориків-романтиків та їхні судження щодо основних джерелознавчих питань, висловлені принагідно в роботах іншого плану.

Але не менш продуктивним для висвітлення джерелознавчих процесів є дослідження джерельної бази історичних робіт. Адже романтична парадигма впливала на весь спектр наукової діяльності, в тому числі – й на підбір матеріалу для історичного дослідження.

Ця сфера є інколи навіть продуктивнішою для з'ясування спрямованості джерельної роботи, оскільки меншою мірою підпорядкована свідомісним формам контролю. Це сфера, де панують інтуїція та смаки самого дослідника. Аналіз джерельної бази як певної системи дасть уявлення про глибину проникнення романтичних візій. Основний акцент зробимо на системних та функціональних змінах джерельної бази в епоху романтизму.

РОЗДІЛ 6

ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ В ДОБУ РОМАНТИЗМУ: ІСТОРІОГРАФІЧНІ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ПИТАННЯ

6.1. Вивчення давньої історії

Історичні знання рухалися у напрямку розширення і поглиблення своїх горизонтів, наслідком чого стало усвідомлення неоднорідності, етапності історичного поступу, а отже, й необхідності його періодизації.

Хоч загальний поділ історії на давню, середньовічну й нову існував задовго до романтизму, але саме цей історіографічний напрямок актуалізував проблему вивчення давньої історії, наповнивши її новим змістом та визначивши нові вектори дослідження.

В кінці 18 – на початку 19 ст. європейська наука зацікавилася цивілізаціями давнього Сходу. До Африки та Азії вирушили численні експедиції, мета яких багато в чому визначалася тими містичними настроями, що охопили Європу в епоху романтизму. В цих регіонах намагалися віднайти: прабатьківщину людства, прамову, систему нових знань чи пророцтв і одкровень. Навіть тогочасна археологія означається як «містична» [293].

Європейських вчених захоплювала не лише далека екзотика. З кінця 18 – початку 19 ст. дедалі сильніше простежується інтерес до вітчизняних пам'яток старовини. Саме в цьому ключі формуються історичні пріоритети української історіографії другої чверті XIX ст. Слов'янська тема стає однією з головних у дослідженнях даного періоду вітчизняної історії.

Історіографія питання (вивчення давньої історії України в першій половині XIX ст.) хоч і є досить об'ємною, але серед досліджень мало спеціалізованих робіт, присвячених особливостям концепції давньої історії; її джерельного забезпечення в означений період і порівняльному аналізу. Окреслена проблема частково розглядається в дослідженнях трьох типів:

- в історіографічних та джерелознавчих роботах, присвячених такому періоду як романтизм;
- при розгляді історіографічного спадку того чи іншого історика першої половини ХІХ ст.: М. Максимовича, Д. Зубрицького, М. Маркевича, В. Пассека, Ю. Венеліна і т.д.;
- та в роботах, що торкаються розвитку знань про давню історію [258; 508].

Отже, спробуємо й ми проаналізувати доробок романтизму в царині давньої історії.

У ХІХ ст. історики традиційно розпочинали оповідь з часів Київської Русі а якщо і згадували події більш ранніх епох, то часто поза межами їх часової лакуни, синхронізуючи з подіями Київської Русі, або з реаліями нового часу.

З другої чверті ХІХ ст. ситуація змінюється. Київська Русь вже не ототожнювалася з найдавнішою історією. У цього періоду виникають власні назви: «перші часи нашої історії», «найдавніший період» (В. Пассек) [115]; «глибока давнина» [113]; «до-Рюриковий період» (Ю. Венелін) [12] і т.д. Підсумовується рівень розробки історії вітчизни: «мало відоме давнє її життя» [12, с. 10]. Визначається важливість дослідження давнього періоду: саме на цьому етапі закладалися основні ментальні риси, що зумовили подальшу історію того чи іншого народу.

Після того, як цей період отримує нове змістовне наповнення і виокремлюється в окреме історичне явище, з'являються лекційні курси. Зокрема, відомо, що М. Костомаров в університеті прочитав пробну лекцію: «Викладення історії руських слов'ян від найдавніших часів до утворення гунської держави». Споряджуються експедиції по вивчення давніх слов'ян: так у 50-х роках 19 ст. на чолі з М. Максимовичем відправлялася експедиція по слідах літописних слов'янських племен. Проводилися численні археологічні розкопки, що орієнтувалися на розшуки артефактів найдавніших, малодосліджених епох (на початок 50-

х років 19 ст. було обстежено Слобожанщину, Південну Україну, Волинь, Київщину).

Звичайно, говорячи про найдавніший період, історики-романтики мали на увазі не сучасне його значення. В першій половині 19 ст. в Європі лише розпочалися дослідження знахідок кам'яного віку, тому виклад історичних подій таких далеких часів сприймався швидше як сміливий експеримент, гіпотеза. Лише наприкінці 60-х років 19 ст. у роботах М. Максимовича з'являється чітка артикуляція цього періоду як «доісторичного» [87].

Історики 18 – початку 19 ст. мали досить приблизне уявлення про події, що відбувалися на території України у далекі часи. Цьому періоду в узагальнюючих історичних роботах приділялося небагато місця, де у стислому вигляді подавалася загальна схема давньої історії.

У 19 ст. після виходу робіт П. Шафарика історія ранніх слов'ян отримує власну періодизацію. Вона поділялася на першопочаткові, ще догеродотові часи та більш сучасний період, що розпочинався у 5-6 ст. н.е. й завершувався поширенням серед слов'ян християнства [148].

Порівнюючи пріоритетні теми 18 - початку 19 ст. й другої чверті 19 ст., можна зазначити, що деякі з них, такі, як пошук первісної території, етногенетичні процеси, були актуальними в обидва періоди. Але розглядалися вони по-різному.

Як основну рису варто відзначити дотримання істориками XVIII ст. принципу генетизму у вирішенні питання етногенезу. Однією з провідних тем стало зародження людства (пратериторією вважалися Гімалаї) й міграційні процеси, що охопили територію України. Встановлювалися процес перетікання, послідовності утворення одного народу з іншого, послідовність біблійних «колін». Так, достатньо новим для тогочасних уявлень про етногенетичні процеси є опис цих подій О. Рігельманом [121].

Для підтвердження генетичної спадковості були залучені тогочасні лінгвістичні дослідження: «У своїй праці Рігельман зупиняється також на проблемі взаємин та історичної наступності слов'янства зі скіфами, кіммерійцями, готами, гунами, половцями, печенігами та іншими народами, які колись населяли Східноєвропейську рівнину. Торкаючись питання про етнічну належність згаданих народів, він помилково багатьох із них відносив до “слов'янського язика”, зокрема скіфів, кіммерійців, готів, аланів, роксоланів» [473, с. 21].

Подібна етногенетична схема не зникає і в більш пізній час у роботах істориків початку 19 ст. М. Берлинського [7] та М. Маркова [108]. Але вона уточнюється, стає більш правдоподібною, з неї виключаються очевидні протиріччя, зокрема походження слов'ян одразу від декількох народів.

Сучасна наука відкидає таку етногенетичну схему походження слов'ян, радше говорячи про впливи, домішки, а не про пряму спадковість. Так само недовірливо вона ставиться і до принципово іншої у порівнянні з просвітницькою романтичної концепції, зокрема про давність походження слов'янського етносу [258].

Романтики відмовилися від етногенетичних схем та міграційної теорії, що утвердилися в історіографії 18 ст. Натомість зосередилися на історії слов'ян як виключно автохтонного та давнього етносу. Вагомий внесок у з'ясування загальнослов'янської проблеми вніс чеський історик-славист П. Шафарик [148]. Він запропонував теорію місцевого походження слов'ян, поставивши їх поряд з іншими європейськими народами, автохтонність яких на той час вже було визнано. Отже, слов'яни, за П. Шафариком, не пішли від жодного народу, в тому числі й від кочового азійського, а мали власне індоєвропейське коріння. Для доведення цієї теорії історикові довелося звернутися до іншого комплексу джерел. Ще одним важливим здобутком П. Шафарика було утвердження думки про окремішність й наявність етнічної

індивідуальності. У цьому він перш за все спирався на нові дані лінгвістики та етнографії.

В цей час за схожою схемою і з залученням подібної аргументації П. Куліш, М. Максимович, М. Костомаров доводили окремішність та автохтонність українського народу. Деякі теорії сприяли піднесенню ролі України серед інших слов'янських земель. Зокрема, З. Доленга-Ходаковський, спираючись на археологічні та етнографічні дослідження, прабатьківщиною слов'ян називав Полісся. Також з'являються твердження, що первісною територією праукраїнців була територія майбутнього літописного племені полян, що стало основою, ядром майбутньої Київської Русі [91].

Окрім дослідження історії літописних племен, історики в цей час зацікавилися пошуками більш ранніх племінних утворень, зокрема протодержавного утворення антів.

Але безумовно найвизначніше місце (що найбільше вирізняє цей історіографічний період від попереднього) серед інших тем займало дослідження так званої «внутрішньої історії». Цей термін протягом першої половини 19 ст. змінюється: окрім «внутрішньої історії», з'являються «слов'янський світ», «дух народу» і т.д. Але хоч би як змінювались назви, означають вони одне – прагнення романтиків відзначити те потаємне, що зумовлює буття народу в його індивідуальності, неповторності, в тому числі – й у неповторності його історичної долі.

Для визначення цієї парадигми історики обирали такі площини, як: побут, традиції, світ вірувань (язичництво), система правових відносин; культурологічний зріз.

Ці зміни в історіографічних підходах були тісно пов'язані із переосмисленням джерельної бази, за якою можна реконструювати давній період.

П. Шафарик у своєму ґрунтовному дослідженні відповідно до двох періодів давньої історії слов'ян визначив найголовніші групи джерел [148]. Письмові джерела (твори грецьких та римських авторів) домінували на початковому етапі, що завершувався 5 - 6 ст. н.е. Ці твори в епоху Просвітництва завдяки моді на класицизм були достатньо розповсюдженими й відомими. Погляди на давні часи М. Берлінського, М. Маркова являли собою еkleктику із свідчень Геродота, Птолемея, візантійських авторів та «Повісті минулих літ». В цьому вони певною мірою продовжили джерелознавчі традиції О. Шафонського, В. Рубана, О. Рігельмана. Хоча використання «сирих» джерел не було особливо притаманним історикам 18 ст. Вони віддавали перевагу користуванню вже готовими історіографічними концепціями як джерелами для реконструкції давньої історії.

Історики в добу романтизму мали вже певний арсенал творів античних авторів, виданих у 18 – на початку 19 ст. Головною їх інновацією стало не відкриття нових, а перечитання вже відомого класичного спадку. Відома інформація інтерпретувалася поновому, використовувалися методи вилучення із джерел опосередкованої інформації. Зразком такого перечитання античних авторів є вже згадувана робота П. Шафарика «Слов'янські старожитності», методика якої є загальною і характерною для інших романтиків у вирішенні питань історії ранніх слов'ян. Зокрема для дослідників історії України актуальним стало перечитання свідчень Нестора-літописця про час і події, що передували Київській Русі.

Досить новим письмовим джерелом у цей час стали оприлюднені повідомлення арабських мандрівників.

Але письмові джерела – це не єдиний вид свідчень, на які спираються історики в другій чверті 19 ст. Спектр джерел з давньої історії в цей час значно розширюється. Тепер до історичної реконструкції залучаються вже дані мовознавства, археології, етнографії.

У першій половині 19 ст. дедалі більшої ваги набувають археологічні знахідки. П. Шафарик залучає їх до переліку історичних джерел. Було усвідомлено їхнє значення для висвітлення давньої історії на тлі інших джерел, а також рівень розробки цього виду джерельної інформації: «... після простої розповіді Геродота до 8, або навіть до 9 століття, впродовж не менше тисячі років, всі літописи так невпевнено говорять про рух народів, так недостатньо передають побут і звичаї, що мимоволі відчуваєш потребу в інших джерелах, що пояснили б слова літописів і доповнили найважливішу сторону історії народу, відкривали б його вірування, весь домашній побут його...» [115, с. 202].

У другій чверті 19 ст. археологічні знахідки виділялися в окремий вид історичних джерел завдяки певним методикам (класифікації, типологізації, порівнянню), що дали можливість отримувати повноцінну історичну інформацію. В цей час за допомогою цих джерел вдалося встановити територію розселення слов'ян; уточнити міграційні процеси, що охопили Україну, а також факти асиміляції; військовий побут; характер вірувань і т.д.¹⁸.

Археологічні джерела виділялися не лише в окремий вид історичних джерел, але поступово почали займати пріоритетне місце серед інших видів історичних джерел до найдавнішої та давньої історії, оскільки, фактично залишалися єдиними їх свідченнями. Формується переконання, що археологія і є тією науковою практикою, яка постачає джерела саме до давньої історії.

Окрім перечитання традиційних письмових джерел і використання нового виду (археологічних знахідок), суттєвою рисою джерелознавчих

---

¹⁸ Окрім згаданих вже робіт В. Пассека та «Огляду могил, валів і городищ Київської губернії...» варто додати такі, як: Надеждин Н. [112], Ашик А. Б. Воспорское царство с его палеографическими и надгробными памятниками, расписными вазами, планами, картами и видами : в 3-х т. / А. Б. Ашик. – Одесса, 1848 – 1849. Також слід згадати, що перші томи «Памятников, изданных Временной комиссией для разбора древних актов, Высочайше учрежденною при киевском военном, подольском и волынском генерал-губернаторе» містили результати археологічних розкопок.

процесів стало і те, що пріоритетними джерелами в період романтизму почали вважатися передусім ті джерела, що ігнорувалися попередньою історіографічною традицією: численні міфи, перекази, казки, оповіді, пісні – все те, що зберігалось і культивувалось народною пам'яттю. В наш час вже доведено цінність цих пам'яток як історичних джерел. Зокрема міфи – це історичні оповіді, вкладені в міфологічні образи; етнографічні матеріали несуть фрагменти історичної реальності подекуди в її прадавній, незмінній формі.

В часи романтизму роль переказів було переосмислено. Якщо раніше синонімом переказу була «басня» (цим терміном означувалися джерела, не варті уваги, що подають хибну інформацію), то в другій чверті 19 ст. за переказами визнається роль першоджерел. Їх вважають найпершою формою фіксації історичної інформації, що передавалася переважно в усній формі, інколи потрапляючи до пізніших літописів. Їх визнає найдавнішими історичними джерелами навіть скептична школа на чолі з М. Каченовським.

До переказів як до повноцінного історичного джерела ставився й М. Максимович. Він неодноразово висловлював захоплення тим інформативним потенціалом, що вони несуть. Зокрема у своїй праці «Про значення імені “Траян”, згаданого в “Слові о полку Ігоря”». М. Максимович висловлює припущення про існування цілого масиву первісних оповідей, які, на середину 19 ст. в уламковому вигляді збережені чи в піснях, чи в літописах, є першими історичними джерелами, а також найважливішими джерелами для вивчення давніх епох, оскільки є його сучасниками: «Було колись в Київській Русі своє повне, віковічне коло – міфічних вірувань, історичних переказів, поетичних сказань. З нього лише дещо, уривково і випадково, збереглося в наших давніх писаннях, особливо ж в пісні о полку Ігоревім, в цьому живому і вірному відображенні тогочасної людини південноруської. До числа найдавніших уламків належать, здається, і чотири згадки з іменем

Трояновим, які відношу я до того ж джерела власне народних переказів, з яких взято і Несторове сказання...» [82, 427].

Ставлення до переказів як до джерел з давньої історії протягом декількох десятиліть змінилося і зазнало тих змін, що вже були описані в підрозділі 5.2. щодо фольклору загалом. У 1820-х – 1830-х роках вважалося, що перекази є найдавнішою формою історичних джерел, які фіксуються і передаються переважно в усній формі і донині існують у народному фольклорі. М. Каченовський та М. Максимович сліди давніх переказів знаходили також у літописних текстах. У тому, що ці перекази є джерелами до давньої історії, не сумнівався навіть М. Каченовський. Суттєва відмінність між М. Максимовичем і М. Каченовським щодо переказів як джерел до давньої історії полягала у ступені довіри до них, а також у методиці опрацювання джерельної інформації такого типу. Так, М. Каченовський вважав їх розповіді уривчастими і такими, що потребують «очищення» від смислових нашарувань більш пізніх часів.

Дещо по-іншому вважав М. Максимович, опонуючи твердженням школи скептиків у межах загального питання. Він вважає, що перекази збереглися в повному первісному вигляді у старовинних текстах. Історик, як правило, довіряє цим переказам про перші часи слов'ян і навіть з точки зору критичного розуму відверто фантастичні речі намагається підтвердити, залучивши інші види джерел, тобто сприймає перекази як прямі свідчення, не вбачаючи в них алегорії і не очищуючи від культурних нашарувань, а також від пізніших інтерпретацій. Такі думки М. Максимовича у 1820-х – 1830-х роках накладалися на уявлення більшості українських романтиків.

Але поступово, починаючи з 40-х років 19 ст., романтики приходять до висновку про певну міру спотвореності першопочаткової інформації у фольклорі, про заміну історичних реалій символами пізніших епох. Вони вбачають приховування початкової інформації за культурними нашаруваннями (М. Костомаров). Говорять про наявність не цілісної, а

уламкової інформації (П. Куліш). Вивчають специфіку народної пам'яті та її глибину (так, автор «Огляду могил, валів і городищ Київської губернії..» [113] помітив, що в народній пам'яті домінує переважно татарська тема і не такі давні реалії Гетьманщини). Але саме ці джерела є базовими в добу романтизму для з'ясування ключових питань. Так, саме на основі фольклорного матеріалу П. Шафарик довів автохтонне походження слов'ян. Також романтична історіографія була спрямована на вирішення етногенетичних питань. Для етногенезу дуже важливо, щоб етнос самоідентифікувався, розрізняв своє і чуже, а також мав цілу низку індивідуальних рис. Джерелом для реставрації світоглядно-мислительного комплексу слов'ян у цей час був саме фольклор.

Але домінуючу роль цим джерелам забезпечило те, що вони найбільше відповідали романтичній концепції давньої історії слов'ян. Дослідження останньої не обмежувалося встановленням «історичної справедливості» - залучення до європейської сім'ї етносу, що довго вважався чужинцем. Насправді у глибокій давнині історики-романтики хотіли віднайти величну і вражаючу слов'янську історію, що власне і постає перед нами в часи романтизму. Вони описують її в міфологізовано-звеличувальних тонах: сюжетом самозародження розпочинається історія слов'янського світу; його подальший розвиток нагадує міфологічну космогонію – слов'яни витворюють навколо себе етнокультурний простір. На зміну міграційній теорії, за якою територія слов'ян вважалася об'єктом постійних завоювань, приходить панславізм, за яким вже слов'яни є головним джерелом експансії на євразійському просторі. Давня історія наповнюється фантастичними іменами слов'янських ватажків та описами перших слов'янських республік, висновками про прадавнє існування власної системи письма. Вражаючу картину дохристиянської слов'янської історії доповнює могутня і розвинута система язичницьких богів. Величезна територія від Балтійського до Чорного моря вкрита храмами і капищами богів, що

втілюють силу, життєдайність, вогняну стихію агресії. Сама історія давніх слов'ян нагадує містичний ритуал, в якому разом люди, боги й природа творять органічний світ, що асимілює будь-який чужинський елемент, перетворюючи його на складову слов'янського світу.

Ця концепція, заснована на парадигматиці міфу, вимагала й відповідних джерел, що несли в собі певну міфологему. Народні перекази, легенди, міфи та пісні вочевидь лише частково відповідали потребам нової історіографічної концепції, оскільки в часи романтизму спостерігається тенденція до штучного створення історичних джерел потрібного гатунку (фальсифікатів).

І хоч романтизм швидко минув і багато з його міфів було розвіяно, але найголовніший його здобуток – піднесення історії з рівня простої хронології подій до рівня смислотворчої субстанції – багато в чому визначив подальший хід історичної науки.

6.2. Джерельна база досліджень історії Київської Русі та періоду феодальної роздробленості в добу романтизму

Своє дослідження джерельної бази ми проведемо, попередньо розділивши доробок з цієї проблематики за такими проблемами і теоретичними блоками: дослідження історії Київської Русі попередниками романтиків та джерела до них; обговорення питання джерел до історії Київської Русі (роботи М. Максимовича, М. Костомарова, Д. Зубрицького); дослідження Київської Русі істориків-романтиків та їх джерельна база.

Дослідження тематики Київської Русі в українській історіографії систематично розпочалося з другої чверті 19 ст. О. Журба зазначає, що великий інтерес до періоду Київської Русі в українській історіографії виникає вже наприкінці 18 – на поч. 19 ст. [328]. До того часу цей період згадувався лише формально, не займав окремого місця в історіографічній

тематиці. Зокрема такою постає історія Київської Русі в козацькому літописанні та в перших історіографічних дослідженнях О. Рігельмана.

В цей час з'являються спроби систематичного огляду історії Київської Русі. Одним з перших, хто проявив інтерес до історії Київської Русі як частини української історії був Ф. Туманський: «...виходячи з тієї історіографічної ситуації, що склалася в російському історіописанні, Ф. Й. Туманський перший з численних малоросійських інтелектуалів, випереджаючи аналогічні проекти і бажання А. Чепи, В. Полетики, О. Безбородька, Я. Марковича та інших, ставив перед собою завдання створення не стільки “повної” (яка була вже представлена зразками докладних і коротких козацьких літописів), скільки наукової історії Малоросії, яка б відповідала новим історіографічним вимогам» [328, с. 56].

Також системний огляд історії Київської Русі подав у своїй узагальнюючій роботі «Коротка російська історія...» М. Берлинський [7]. В описі раннього періоду він спирається в основному на джерела візантійського походження, які, в свою чергу, очевидно, взяв у І-Г. Стріттера. Для ширшого кола, до якого належить й О. Левшин, авторитетними є вже готові концепції цього періоду, що запозичуються, зокрема останнім, з «Синописа», «Зерцала російських государів», В. Татищева, Вольтера. Також необхідно зазначити, що текстами періоду Київської Русі зацікавився Р. Тимковський. Зацікавлення текстами письмових джерел як самостійним предметом вивчення було наприкінці 18 - на поч. 19 ст. швидше винятком, ніж правилом.

Для пізнішої української історіографії також було характерно не самостійне вивчення джерел і написання оригінальної концепції цього періоду, а запозичення вже готових. Так, Д. Бантиш-Каменський при написанні «Історії Малої Росії» опис давньоруського її періоду запозичує у М. Карамзіна.

Узагальнюючих праць з історії Київської Русі в цей час ми зустрічаємо не так багато. Характернішим є зосередження на окремих

темах: історія окремих земель (Чернігівщина), міст (Київ), споруд (Софія Київська). Пріоритетними темами в узагальнюючих оглядах історії Київської Русі є: переказ життя і діянь, походів і завоювань окремих князів, зроблений відповідно до генеалогічної послідовності; виділено окремі, на думку історика, знакові фігури і дано більш детальний їх опис (серед них були Володимир, Ярослав Мудрий, Мономах і т. д.); описувалися прийняття християнства; історія православної ієрархії; церковна архітектура та історія найважливіших християнських святинь; перші християни Київської Русі; період феодальної роздробленості (він, як правило, був представлений серією міжусобних воєн та показом поразок окремих князів від іноземних загарбників, що завершувався нищівною поразкою від татаро-монголів); міста; культура, що являла собою короткий перелік письмових та архітектурних пам'яток Київської Русі.

Все це було викладено в певній послідовності: генеалогічній (князівська історія), історії наступності (церковна історія); хронологічній (виникнення давньоруських міст). Формою викладу була, як правило узагальнююча історія, де період Київської Русі був внесений в загальний хронологічний виклад історії й займав декілька глав; в історії України мав, як правило, вступний характер.

Як уже зазначалося, для узагальнюючих робіт з історії Київської Русі використовувалися переважно традиційні візантійські джерела, що бралися здебільшого з посібника І-Г. Стріттера. В той же час, як зазначає О. Журба, лише одна стаття за 1817 рік в «Українському віснику» ґрунтувалася на свідченнях давньоруських літописів і висвітлювала ранній київський період української історії – це стаття М. Маркова «Вступ до Малоросійської історії».

Для дослідження цього періоду характерно використання багатьох місцевих джерел, особливо при розгляді питань місцевого краєзнавства. Так, у дослідженнях міста Києва М. Берлинський використав: акафіст св.

Варвари (його ж у київських дослідженнях використовував й М. Максимович)

Отже, М. Берлінський, М. Марков, О. Левшин переважно використовували твори візантійських істориків: про життя княгині Ольги інформацію отримували у Константина Багрянородного. У нього ж брали інформацію про Чернігів. Серед візантійських істориків, що згадували про давній Київ, О. Левшин називає Феофана, Анастасія, Никифора. Залучаються дослідження недалеких за часом та сучасних істориків: В. Татищева, Вольтера (правда, як видно із праць О. Левшина, вважали, що він запозичив цю частину з Константина Багрянородного), І-Г. Стріттера, М. Стрийковського і т. д. Також використовували як джерела «Київський Синопис», «Давній план міста Києва», надрукований у «Патерику» С. Косова; Г. Еггарда. Так, зокрема О. Левшин називає такі джерела: щодо історії побудови Києва (Нестора, Татищева, Вольтера, Константина Багрянородного, Стріттера); опис історичних пам'яток Києва («Синопис», «Fischers Geschichtedes Deutchen Handels», В. Татищев, Малоросійський літописець, відомості візантійських істориків, Дітмар, опис російської комерції Чулкова); старовинні церкви Києва («Синопис»); історія друкарства («Російська бібліографія» Сопікова); праці з історії Києва Є. Болховітінова.

Залучалися знахідки археології: «Джерельна база книги М. Берлінського досить різноманітна. Він використовує стародавні літописи і хроніки, мемуари, архівні документи (особливо в тій частині, що присвячена добі після 1654 р.). Поза сумнівом були до рук дослідника і деякі церковні рукописи (синодики, пом'яники та ін.), що на той час зберігалися в Київських церквах, але не дійшли до нас. Та найбільш важливим є те, що об'єктом пильної уваги автора стала археологічна натура. Навіть не проводячи розкопок, Берлінський міг зафіксувати цілий ряд об'єктів, що в наступний час зникли» [273, с. 8] М. Берлінський посилається на знайдений в 1793 р. Тмутараканський камінь. Також він в

історії Києва використовує аналіз архітектурних особливостей, матеріалів («давня, до Ярославого періоду цегла»); давні прикраси; «невідомі письмена» на стінах Софії Київської; «руїни». М. Марков також посилається на залишки старовинних споруд, давні поховання, знахідки, зокрема срібного ідола за часів І. Мазепи.

Слід відзначити, що М. Марков і М. Берлинський мали свою шкалу ціннісних орієнтирів, в яких твори їхніх недавніх попередників та сучасників підлягали певній долі сумніву, зокрема М. Марков «деяким історикам» протиставляє «достеменніших давніх літописців».

Хоча М. Марков надає перевагу літописцями перед істориками, але і їхні свідчення не є для нього остаточними. Для нього бажаним є, щоб літописні свідчення були підтвержені знахідками (зокрема – похованнями). У М. Берлинського знаходимо подібні думки, зокрема про церкву Андрія Первозванного, про яку залишалися лише перекази, але не було матеріальних залишків; з точки зору дослідника про цю церкву історики мають мало ймовірні факти, і тому М. Берлинський не довго затримується на цьому об'єкті історичної пам'яті [4].

Є підстави вважати, що згаданих джерел у дослідженнях набагато менше, ніж реально використаних. Так, зокрема М. Марков міг задіяти родословники, причому достатньо глибокі (давні й детальні), щоб показати трансформацію князівських фамілій у дворянські (до речі, подібні висліди робить М. Максимович стосовно частини руської шляхти, що пізніше ополячилася, простежуючи її родовід від князівських фамілій).

Також можна назвати і ті джерела, що використовувалися просвітителями, але більш ефективно вони почали використовуватися лише починаючи з доби романтизму. До таких належить архів київського магістрату. М. Берлинський використовував його переважно для з'ясування історії будівель. Він ігнорував судові матеріали, приватноправові акти. Пізніше М. Максимович використає судові акти як джерело для

києвознавчих студій, в тому числі й як джерело з'ясування історії київських будівель.

М. Берлинський хоча інколи використовував перекази, але зневажливо ставився до них як до джерела достовірної інформації (також «переказом» називав свідчення Геродота) [4]. Зовсім по-іншому ставиться до переказів М. Максимович. Він використовує їх як основне джерело у києвознавчих студіях, зокрема для з'ясування місцезнаходження легендарної церкви Андрія Первозванного [67].

Якщо порівняти, то М. Берлинський мало використовував ті джерела, які пізніше активно використовує М. Максимович для поживлення оповіді, аби зробити її цікавішою. Зокрема це стосується західних джерел, що романтики використовують активніше, а серед них найбільше «яскраві». Так, М. Берлинський і М. Максимович – обидва видаються до Дітмара, але міра використання й об'єм - різні. Отже, матеріали, пов'язані з історичними джерелами до історії Київської Русі зазнають переоцінки, змінюються.

Перш ніж розглянути основні погляди українських істориків-романтиків на джерельну базу історії Київської Русі, звернімося до сучасних уявлень про неї. Порівнюючи період Київської Русі з давнім, так званим дописьмовим, київський археолог О. Моця відзначає як його якісну рису набагато більше забезпечення джерелами: «...вигідність їх [дослідників Київської Русі – О. К.] становища, порівняно з дослідниками багатьох інших періодів, полягає в тому, що, крім численних археологічних матеріалів (котрі накопичувалися в результаті постійних робіт в багатьох пунктах), наявні писемні джерела (у першу чергу літописи) і навіть мініатюри. На останніх, на відміну від переважної більшості мозаїк і фресок у давньоруських храмах, знаходяться зображення багатьох сюжетів історичних подій, деталі одягу, озброєння, що дозволяє докладніше реконструювати реальний процес життя тогочасного суспільства» [427, с. 172]. Це сучасне уявлення про джерельну базу Київської Русі, в першій половині 19 ст. воно було дещо іншим. Зокрема зображальні носії

інформації (фрески, мініатюри) стали повноцінним історичним джерелом лише в другій половині 19 ст. Хоча й загальний вигляд джерельної бази в першій половині 19 ст. набуває більш сучасного вигляду у порівнянні з джерельною базою 18 ст. В ній, зокрема, активно задіюються археологічні знахідки як історичні джерела та широко використовуються різноманітні літописи.

Отже, поглянемо на стан зазначеного питання в добу романтизму. На той час вже вийшло декілька томів Повного зібрання руських літописів. Окрім того, Ареографічна комісія видавала акти, що стосувалися цього періоду. З початку 19 ст. джерельна база історіографії поповнилася арабськими джерелами. В основному вони стосувалися періоду Київської Русі. У 20-ті – на початку 30-х років 19 століття поширився такий тип досліджень, як «Berichte», тобто «Оповіді». То були зібрання фрагментів творів одного або кількох арабських ранньосередньовічних авторів у перекладі (іноді разом з виданням оригінальних творів), які супроводжувалися більш чи менш детальним коментарем. Саме такими були праці російських сходознавців Х. Френа й Ф. Шармуа, присвячені аналізу повідомлень про русів, слов'ян та хазарів [395, с.19-20].

Щодо європейської орієнталістики, то там було здійснено спробу створення зводу повідомлень східних середньовічних авторів про походження Русі. Але збірка фрагментів текстів, видана в 1827 р. австрійським сходознавцем Й. Хаммером, не відповідала задуму через відсутність належної критичності у відборі текстів. Через рік у Парижі було видано узагальнююче дослідження орієнталіста К. Д. Ослона, яке являло собою спробу зведеного й порівняльного аналізу відомостей арабських середньовічних авторів про Кавказ та Східну Європу. Однак надалі дослідження такого типу тривалий час не проводились, і основним напрямком вивчення творів вчених Арабського халіфату 9 - 10 століть залишалося накопичення нових даних [395].

Було видано скандинавські саги; західноєвропейські джерела періоду пізнього середньовіччя; фольклорні та етнографічні джерела, де, як вважали, зберігалися відомості про Київську Русь; віднайдено археологічні свідчення (революційним відкриттям була знахідка Збручанського ідола; також тривали розкопки пам'яток Київської Русі). Джерельний потенціал археологічних знахідок почасти був розкритий вже істориками-романтиками. Наприклад, М. Максимович у роботі «Українські стріли» показує яким цінним джерелом інформації для вивчення історії Київської Русі можуть виявитися наконечники стріл: «...невідомо, якими стрілами закінчується бронзовий період в Україні Дніпровській; Руське тисячоліття було вже продовженням періоду залізного: “летят стрелы калёные – трещат копия харалужные”» [104, с. 411]. Перш за все історик класифікував і розділив наконечники за формою і матеріалом, з якого вони зроблені. Дослідження ґрунтувалося на порівняльному методі – збиралася велика кількість матеріалу на різних територіях і робилося порівняння, що давало змогу встановити масштаби розповсюдження того чи іншого виду стріл, за якими стояла історія того чи іншого етносу: «І ні жодної руської каленої стріли, ні давньої, ні пізньої, ще не зустрічалося мені в тутешніх пісках, - начебто вітри Стрибожі-внуци і не віяли сюди стрілами з появою Аскольда й Діра на берегах дніпровських» [104, с. 412]. Зокрема найбільше М. Максимовича цікавить інформація, що стосується руських стріл. Він встановив найдавніші екземпляри: «Як зразок найдавніших руських стріл вказав би я на ті, якими обстріляно дно в коростенській могилі Ігоря Рюриковича, 945 року (залізні стріли, викопані Г. Петровським)» [104, с.416]. Також дослідник визначив верхню часову межу їх застосування: «Озброєння стрілами на Україні, як і на всій Русі, продовжувалося ще й в 17-му столітті... Звідти ж і приблизна міра землі – “як з лука стрілою кинути”, - що була тут в ужитку ще на початку минулого століття» [104, с.420]. Наконечники стріл можуть підтвердити або спростувати той чи

інший факт, встановлений за літописами, зокрема облогу Люблина 1245 року Данилом і Васильком Романовичами.

У першій половині 19 ст. вже бул віднайдено достатню кількість джерел для дослідження цього періоду, що дає можливість історикам-романтикам, переоцінивши здобутки попередньої історіографії, розпочати власне його вивчення. У період романтизму очевидно переглядається роль «Синопису» - традиційного постачальника вітчизняним історикам відомостей про Київську Русь. Якщо у 18 ст. - на поч.19 ст. «Синопис» для М. Берлинського, М. Маркова, Є. Болховітінова, Д. Бантиша-Каменського та інших є беззастережним джерелом з періоду Київської Русі, то романтики опротестовують його важливість. Подив у них викликає велика кількість видань цієї пам'ятки. В ній починають відшукувати тенденційність і помилки. Так, зокрема, М. Максимович («Про час заснування Києво-Софійського собору») пише, що укладач київського «Синопису», керувався переважно творами польського історика і переніс його помилки до тексту «Синопису» .

Романтики часто спростовували цінність напрацювань своїх попередників, хоча були й винятки. Так, М. Максимович високо оцінив науковий спадок Є. Болховітінова, особливо його «Опис Києво-Софійського собору»: «Дуже важлива праця для історії Південно-Західної Русі... ця книга, багата відомостями і різними положеннями, укладена вченою працею митрополита Євгенія, який при Софійському соборі заснував бібліотеку рукописів...» [414, с. 112].

Одним з головних питань джерелознавства в зазначений період було визначення джерельної бази та пріоритетної групи джерел для дослідження історії Київської Русі. Найгрунтовнішим тогочасним дослідженням джерельної бази історії Київської Русі, репрезентативності окремих джерел є робота М. Каченовського. Запропонована ним структура аналізу джерельної бази історії Київської Русі не лише зберігалася протягом 19 ст. (зокрема в дослідженнях В. Ключевського), але й на сьогодні є основною

для укладання деяких хрестоматій письмових джерел з історії Київської Русі [319].

Отже, М. Каченовський виділив основну групу джерел до історії Київської Русі – це писемні джерела. У межах писемних джерел він виділив такі підвиди: внутрішні й зовнішні. До внутрішніх (група А) він відніс всі вітчизняні літописи періоду Київської Русі., тоді як групу Б склали: «Зовнішні сучасні або трохи пізніші повідомлення». Цю групу він підрозділив на три: «Повідомлень цих ми повинні шукати: 1) у візантійців, 2) у східних і, 3) у західних письменників» [34, с. 674].

Всі джерела візантійського походження М. Каченовський бере з посібника І.-Г. Стріттера (*Memoriae popular.* Т. 2). М. Каченовський основну увагу приділяє не самим джерелам, а історичним фактам, що були описані в джерелах. Він попередньо згоджується з А. Шльоцером в тому, що візантійські джерела лише принагідно згадують події з руської історії, лише ті, в яких вони самі брали участь. Невеликий виняток він робить лише для праць Константина Багрянородного. М. Каченовський таким чином згрупував джерельні повідомлення про русів [34, с. 674-678].

Далі М. Каченовський зазначає, що: «... вищенаведених [повідомлень – О. К.] достатньо, щоб бачити, скільки мало вони можуть доповнити чи пояснити вітчизняні наші повідомлення про походження і перші часи буття народу руського. Не говорячи вже про те, що багато з цих повідомлень природніше і ймовірніше було б віднести до Русів Чорноморських» [34, с. 678].

Отже, найдавнішими джерелами з історії Київської Русі іноземного походження історик вважає такі джерела, віднесені до візантійських повідомлень: Лева Граматика, Константина Багрянородного, Симеона Логофети, Георгія Монаха, Кедріна, Зонара.

Найчастіше згадуваними авторами свідчень є Константина Багрянородний (присвятив 2 стор.) та Кедрин (7 разів згадав). Причому до свідчень останнього історик ставиться дещо скептично, про що свідчить

витримана в іронічному тоні примітка № 40: «За Кедриним військо Володимира досягало до 100 000!» [34, с. 686].

Отже, М. Каченовський визначив, що грецько-візантійські джерела стосуються періоду з 9 ст. (під 843 р. зустрічаються перші достовірні свідчення про Росів) до 11 ст. (остання згадка 1057 р.) Після цього, як зазначає М. Каченовський, до середини 12 століття у візантійських письменників не зустрічається повідомлень, що стосуються Русі [34, с. 678].

М. Каченовський досить скептично ставиться до грецьких джерел: і щодо повноти їхніх свідчень («але й вищеназваних достатньо, щоб бачити, як мало вони пояснюють вітчизняні наші події...»); і як до невірних інформативно («часто невірних і кругом недостатніх» повідомлень візантійських греків) [34, с. 679].

Власне всі повідомлення візантійських джерел, наведені М. Каченовським у його роботі, він бере, як уже зазначалось, з І.-Г. Стріттера, автора збірника візантійських джерел з історії Київської Русі, хоча й до деяких повідомлень ставиться досить скептично. Зокрема повідомлення, наведене І.-Г. Стріттером з Кедрина під № 1043 «Про сварку торговців Руських з Грецькими в Царгороді. Про вбивство при цьому випадку одного знатного Русина і про невдалий похід, що був здійснений внаслідок цього Володимиром». Коментар: «Известие сие также не безпристрастно». Також М. Каченовський не задоволений якістю перекладу: «У Стріттера, в перекладі, названий він (Володимир): *regulus*».

В окрему групу М. Каченовський виділяє джерела східного походження, повідомлення яких стосуються країн Східної Європи в період середньовіччя. Критик високо оцінює їх джерельний потенціал. Джерелом для самого М. Каченовського є роботи Неймана й І. Реверса, в той же час головного джерела - посібника Х. Френа - історик не бачив. Він розділив повідомлення про русів, що зустрічаються в арабських письменників, на географічні й історичні. Тексти географічних й історичних повідомлень, запозичує з робіт інших дослідників. Зокрема з Неймана - повідомлення

Ібн-ель-Варді, Касвіні, Істархі, Ібн-Гаукала («Східна географія»). З М. Карамзіна - свідчення Ахмета, сина Фоцлана, Массуді, Абульфедда. З Неймана - повідомлення Ібн-ель-Азера. М. Каченовський наводить деякі їхні біографічні дані, що очевидно має встановити датування наведених ними подій: прим. 47: «Істархі жив у 1-й половині 10 століття. Ібн-Гаукал помер у 973. Ібн-ель-Варді жив близько 1232 р. Касвіні в першій половині 14 ст.» [34, с. 687]. Згадані арабами історичні події з історії Київської Русі М. Каченовський наводить у хронологічному порядку. Також аналізує різночитання різних арабських істориків з приводу однієї і тієї самої події. Наприклад, щодо часу хрещення русів: «Про плем'я Русів, що жило на островах Чорного моря, сказано, що вони сповідують християнську віру. Абулфарадж відносить це навернення до часів Константина Великого. Ібн-ель-Азер - до часів Володимира» [34, с. 681]. Окремі події синхронні (належать до одного часового періоду) з візантійськими. Біля імен деяких арабських істориків, що описують більш ранні події, ставить дати їхнього життя, очевидно, щоб підкреслити опосередкованість, а не очевидність тих даних, якими вони користуються. Так, про розорення русами в 944 р. міста Барди говорять Абульфед і Абулфарадж, хоча перший жив у 14 ст., а другий у 13 ст. Ібн-ель-Азер говорить про часи Володимира, хоча сам він жив у 13 ст. [34, с. 680].

Деяких арабських істориків дослідник цитує, зокрема наводить слова Ібн-ель-Азера щодо хрещення Русі, взяті М. Каченовським з I тому «Історії держави Російської» М. Карамзіна : «Сини Романові (Василь й Константин), царюючи в Константинополі, вимагали допомоги Російської Держави на ворогів їх і видали за нього при цьому сестру свою; але як вона не хотіла бути дружиною іновірця, то він зробився християнином: що було початком християнської віри між Росами в 375 (986) році» [34, с. 681].

Свідчення арабських географів й істориків М. Каченовському особливо імпонують, бо їхні повідомлення дають підстави для живлення чорноморської концепції походження русів. Саме на такі джерела в

обґрунтуванні цієї теорії посилаються її творці в російській історіографії. Особливо важливим для творення цієї концепції є географічні повідомлення арабів: «Перші дуже важливі: вони вказують на Русів Чорноморських, існування яких було визнано Шльоцером і ясно доведено Еверсом. Думка цього останнього про те, що Руси, згадувані у східних географів, мають дуже близьке відношення до імені нашої Вітчизни, не дивлячись на багато зауваг, залишається цілком ймовірним» [34, с. 679]. Далі вчений наводить ті географічні повідомлення авторів, що підтверджують цю теорію: житла русів (про чорноморське їх розташування), назви деяких географічних об'єктів (Чорне море називається Руським; Волга – річкою Русів; Дон – річкою Словен і Русів). Окрім того, арабські джерела дають інформацію про торгівлю русів з хазарами і греками та про деякі особливості звичаїв.

Окрім наведених джерел, що засвідчують чорноморське походження русів, М. Каченовський використовує як джерела стереотипи мислення давніх літописців: «Що ім'я Руси йшло з півдня – це доводиться більш ніж десятьма місцями, наприклад, Новгородського літопису, де під Руссю виключно розуміється південь, а не північ, не Псков і не Новгород» [34, с. 687].

Також як джерело, що підтверджує вищезгадану теорію, використовує топоніміку (прим.№44): «Знаменно і те, що імена багатьох річок, озер та інших урочищ носять на собі такі назви, які спочатку з'явилися на півдні: наприклад, Ільмень (у степах кавказьких і за Уралом), Альта...» [34, с. 687].

М. Каченовський дає загальну підсумкову оцінку арабським джерелам: «Очевидно, що хоча географічні й історичні відомості арабів і досить важливі, але поки суворою критикою не визначена міра їх достовірності, вони лише зменшують нашу довіру до вітчизняних повідомлень про початок і перші часи буття народу Руського. Загалом вони штовхають дослідника на новий шлях, успішний рух по якому, з часом, можливо, прояснить декілька точок, що ледве проглядаються в даліні,

через глибокий морок, що покриває наше дитинство. Але скільки невідомого, темного і легендарного залишається ще в проміжках між ними» [34, с. 681].

М. Каченовський також дає оцінку західним джерелам. Він поділив їх на німецькі, польські, скандинавські. Найбільше уваги приділяє німецьким джерелам, що, як зя'сонується потім, відповідає концепції М. Каченовського про великий вплив німецьких земель на формування північної Русі. Свідчення німецьких джерел не є надто розлогіми. До них М. Каченовський відносить опис Люйтепрандом невдалого нападу на Царгород князя Ігоря, як чув він від свого вітчима; різні німецькі літописи (під 959-962 рр.) говорять про посольство княгині Ольги до імператора Оттона I, для «испрошення» у нього для свого народу вчителів християнської віри; Дітмара, єпископа Мерзебурзького і його згадки про Володимира Великого, що вирізняються певними негативними нотами, бо Володимир відібрав (на думку Дітмара) у імператора Оттона наречену. Цей же письменник говорить про союз князя Ярослава з імператором Генріхом II. Також німецькі історики згадують про втечу Ізяслава до Німеччини й переговори його з Папою. Адам Бременський (1076) і Ламберт Ашафенбурзький (1077) домішують у свої казки (за словами А. Шльоцера) деякі руські події, але лише принагідно й уривками. Ось, зазначає М. Каченовський, майже всі повідомлення західних письменників, що стосуються давньої Русі.

До польських хронік він ставиться досить скептично: «Чи потрібно говорити про літописи польські, про пізні й такі недостовірні, що цієї країни новітні історики змушені були допустити легендарний період» [34, с. 683].

Щодо ісландських джерел, то М. Каченовський обмежується коротким коментарем щодо них, мовляв, про ісландські казки достатньо сказано негативного А. Шльоцером.

Висновок історика є таким: «Мало втішають нас літописи сучасників, мало доповнюють вони вітчизняні наші повідомлення; ще менше пояснюють їх».

Найбільш авторитетними джерелами серед письмових джерел залишалися вітчизняні літописи, які він зараховує до джерел внутрішнього характеру: «Головним джерелом давньої руської історії вважаються вітчизняні літописи» [34, с. 277]. М. Каченовський вивчав репрезентативність цих джерел. До вивчення цього питання вчений підходив з чітко окресленим колом проблематики: «Потрібно розглянути: коли з'являються у нас вітчизняні письмові пам'ятки; звідки могло бути запозичено повідомлення, і наскільки вони ймовірні» [34, с. 277].

Серед вітчизняних джерел визначне місце займала «Повість минулих літ» Нестора. На той час вийшов зведений варіант, підготовлений А.Шльоцером і почали виходити варіанти цього літопису в більш науковому виданні Археографічної комісії, що містилися в Лаврентіївському й Іпатіївському літописах. З «Повісті минулих літ», на думку М. Каченовського, достовірними є лише окремі повідомлення - уривки церковних записок (все, що стосується Києво-Печерської лаври і довкілля; дати народження та смерті місцевих князів).

Ми згадуємо позицію М. Каченовського не лише тому, що він був авторитетним фахівцем, вихідцем з українських земель, але й тому, що часто теоретичні джерелознавчі виклади самих українських істориків-романтиків будувалися як антитези до критичної аналітики М. Каченовського. Ось і в даному питанні українські історики (М. Максимович, М. Костомаров) були незгодні з думкою московського колеги. Так, М. Максимович вважав, що «Повість минулих літ» є цілком репрезентативним джерелом, зразком місцевого літописання, що зафіксувало як сучасні події, так й більш ранні, свідком яких сам автор не був, але записав їх за київськими переказами, що їх сам М. Максимович, як уже зазначалося, вважав цілком достовірними.

Так само діаметрально протилежно розходяться думки і щодо достовірності літописної інформації: від безпосередньої віри М. Максимовича не лише історичним фактам, й легендарним подіям як історичним фактам, до М. Каченовського, який вважав, що оскільки «Повість минулих літ» є твором 13 ст., то лише окремі факти можна вважати достовірними, а саме ті, що стосуються 13 ст.

Українські історики, зокрема М. Костомаров, зробили припущення, що існував давніший від «Повісті минулих літ» літописний звод 1043 р., складений у Києві. Ці висновки М. Костомаров зробив на основі вже відомих літописів, виданих на той час Археографічною комісією в Санкт-Петербурзі [50].

Питання оригінальності вітчизняних пам'яток розроблялося в роботах М. Максимовича. Це, зокрема, роботи про «Руську правду» та деякі інші юридичні документи та про «Слово о полку Ігоревім». М. Каченовський вважав прямим джерелом «Руської правди» саксонські закони, «подражание “Ганзейським договорам”» [33]. Іншої думки дотримується М. Максимович. У главі про давні пам'ятки законодавства руського [228] він розподіляє пам'ятки вітчизняного законодавства на внутрішні та зовнішні. Останні – це договори з іноземними державами. Внутрішні в свою чергу поділяє на світські й церковні. Князь Володимир відділив церковний суд від світського. Якщо основою першого, на думку М. Максимовича був грецький Номоканон (подає коротку розвідку про його автора-упорядника, значення слова «номоканон», короткий зміст пам'ятки) [228, арк. 1], то основою світського суду були місцеві традиції і закони. Звід цих законів, що функціонували за часів Володимира, М. Максимович називає «Законом Руським» [228, арк. 1]. М. Максимович називає такі правові джерела періоду Київської Русі [228]: 1) давні, ще до «Руської правди» правові акти: внутрішні та зовнішні (дипломатичні); 2) дипломатичні договори Олега; 3) «Устав і церковний суд Володимира»; 4) грецький «Номоканон»; 5) «Руська правда».

Якщо М. Максимович намагається вивести деякі давньоруські правові акти з візантійських і вважає їх зробленими на високому правовому рівні, то М. Каченовський вважає, що через порівняння їх з аналогічними західноєвропейськими вони стають незначними [33].

Відомі також виступи М. Максимовича на захист оригінальності «Слова о полку Ігоревім» [384]. «Слово о полку Ігоревім» для М. Максимовича є джерелом історичних фактів, зокрема відбиттям давньоруських уявлень про історичні події: «Окрім суто літературного фактажу, продовжує Максимович, у “Слові” наявні такі важливі історичні відомості, котрі відбивають народні погляди кінця 12 ст. – це думка про Всеслава Полоцького, джерела самолюбства та причини усобиць князів, Ігоревих сучасників, уточнюючи деталі, які навряд чи були б відомі у пізніших часах; місце поразки Тугаркана, імена чернігівських дружин, які брали участь у поході, ім’я литовського племені дремелів, котре воювало з полоцькими князями. Найбільшими аргументами на користь приналежності “Слова” до пам’яток 12 ст. Максимович вважає той факт, що про самого Ігоря в творі сказано як про живого, звернення автора до живого Ярослава Осмомисла, який помер у 1187 році, а також документальне підтвердження Ігорового походу в 1185 році в Київському літописі, де зафіксовані й окремі деталі, що стосуються цієї історичної події. Будучи переконаним, що ці аргументи незаперечні й пам’ятка є твором 12 ст., учений резюмує: «”Пісня о полку Ігоревім” повністю заслуговує імені історичної, і є першорядний, витончений зразок власне руської, справжньої поеми»» [384, с.10-11].

Також українські історики-романтики ставлять питання необхідності правильного розуміння давньоруських пам’яток, що передбачає, на думку М. Максимовича, вивчення української мови [384]. У працях про «Слово о полку Ігоревім» в «Історії давньоруської словесності» М. Максимович на практиці доводить плідність зіставлення давньоукраїнської лексики з лексикою пам’ятки. Так, зокрема, в «Словнику до “Слова о полку Ігоревім”» поряд з виписаними церковнослов’янськими словами подає їх

український аналог, який часто є дуже подібним до давньоруського і таким, що фактично не потребує перекладу [161]. Наведемо окремі зразки: «"абыхъ" - что по-малорос[сийски] абы» [161, арк. 1], «казати» [161, арк. 47] тощо. Як зазначає М. Корпанюк, «виходячи із даних подальших досліджень поеми, бачимо, що міркування вченого найбільш ґрунтовні й правильні серед різноманітних трактувань і концепцій 30-40-х років 19 ст.» [384, с. 13]. Історик свого часу зробив лінгвістичний аналіз давньоруських пам'яток: текстів Нестора, Володимира Мономаха, Київського та Галицько-Волинського літописів і відзначив багато подібного між їх мовою [384].

Українські історики-романтики у своїх джерелознавчих роздумах торкалися не лише раннього давньоруського періоду, але й пізнього – періоду феодальної роздробленості. Це менш дискусійний у джерелознавчому плані період, оскільки фактично всі вчені, включаючи й М. Каченовського, згоджувались, що події, описані в літописах, поч. 12 ст. є сучасними літописцям і якщо не баченими ними на власні очі, то описаними по «свіжих слідах».

Провідне місце серед письмових джерел у першій половині 19 ст. займає літописання періоду Київської Русі. Літописознавство стає однією з провідних тем російської історіографії 40-х - 50-х роках 19 ст., знайшовши свій відгук і у дослідженнях вихідця з українського середовища істориків І. Срезневського. Останній у другій половині 19 ст. стає одним з провідних фахівців Російської імперії в цій галузі. Таким чином завдяки літописознавству джерелознавство в першій половині 19 ст. входить до списку пріоритетних для дослідження тем і вперше займає в історії рівні позиції як самостійна проблема поряд з історіографічною тематикою.

Особливістю джерелознавчих студій було й те, що серед великої кількості літописів надавали перевагу тим, що приділяли найбільшу увагу висвітленню подій Південної Русі. Так, одним з найулюбленіших став Київський літопис, переваги якого над іншими неодноразово підкреслював у своїх статтях М. Максимович.

Д. Зубрицький також високо оцінив джерельний потенціал літописів: «В основу нашої оповіді поклали ми чотири томи Повного Зібрання Руських Літописів, що були видані в 1843 -1848 Археографічною Комісією при Міністерстві Народної Освіти в Імперії Російській заснованого... Наскільки нам відомо, є лише чотири чи п'ять екземплярів Повного Зібрання Руських Літописів у Галіції – перший том містить Лаврентіївський і Троїцький; другий - Іпатіївський і Густинський; третій, перший, другий і третій Новгородські; а четвертий Новгородський і перший Псковський літописи. Як твердить Археографічна Комісія в передмові до першого тому, треба очікувати ще трьох томів. Окрім Лаврентіївського, що містить Временник Преподобного Нестора, дуже важливою є для Галицької історії Іпатіївський або Волинський літописи – не було б Іпатіївського літопису, і наші відомості про галицьке князівство були б досить бідними» [27, с. 13-14].

Ще однією улюбленою темою, зокрема М. Максимовича, було простеження перетікання історіографічних традицій. Так, щойно відкриту «Задонщину» він трактує як пізніше наслідування «Слова о полку Ігоревім». Це характерна риса джерелознавчого світогляду М. Максимовича: весь давньоруський і пізніший спадок відносити до певної киево-руської матриці і вважати ці пам'ятки генетично зв'язаними. Учений вважав, що вони є розвитком, продовженням, наслідуванням. Одним з елементів цього підходу є простеження перетікання помилки з одного твору до іншого (так зване дослідження історії літописної помилки). Це дає змогу простежити інформативне перетікання одного літопису в інший, їхню взаємозалежність та внутрішню субординацію: більш ранні, більш пізні; також джерело інформації; одночасність і синхронність або послідовність. Це можна проілюструвати на основі роботи М. Максимовича більш пізніх часів «Про час заснування Києво-Софійського собору». М. Максимович вважає помилковою загальновідому дату заснування собору, знаходить

першотекст і простежує утворення помилки, а потім і подальше її входження до більш пізніх текстів і аж до сучасних йому досліджень.

Очевидно, «різночитання» давно приваблювали дослідники, оскільки, за словами М. Максимовича, Є. Болховітінов в «Описі Києво-Софійського собору», що вийшов 1825 р., наводить «різночитання» з самого Нестора.

М. Максимович знає по більш пізні літописи і вирізняє їх серед інших. Воскресенський літопис – літопис більш пізніх часів (15 століття). Укладач Воскресенського літопису взяв «сказання двох давніших літописів» - Несторового і Новгородського – і «змішав їх». Ця нова думка швидко поширилась, переходячи до літописів Никонівського, Софійвського, нових Новгородських та ін., а з них узяв ці відомості З. Копистенський для своєї «Палінодії». Отже, схема спадковості така: давнішими літописами М. Максимович вважає Несторівський і Новгородський. Воскресенський літопис передує Никонівському, Софійвському, новим Новгородським літописам.

Загалом у період романтизму новими темами в літописознавстві є: звернення уваги на самостійне існування багатьох літописів, які раніше вважалися «викривленими», «зіпсованим» і не бралися до уваги (як у випадку «пізніших варіантів Нестора» за А. Шльоцером); з'ясувалися міра взаємозалежності літописів і ступінь їхньої спорідненості; зверталася увага на зміну мови і на те, як місце і час впливали на передачу інформації; порушувалася проблема історичного розвитку літописання.

Отже, питання, пов'язані з історичними джерелами, джерельною базою історичних досліджень Київської Русі, зазнали переоцінки, тому дещо змінюється й дослідження Київської Русі.

Передусім змінюється форма викладу. Загальний огляд у системі послідовностей узагальнюючої масштабної історії поступається місцем проблемному дослідженню. У другій чверті 19 ст. місце узагальнюючих історій й комплексних оглядів історії Київської Русі, її культури і побуту зайняли дослідження і розвідки, присвячені окремим питанням. Можна

виділити такі пріоритетні теми: традиційним залишається інтерес до християнізації (історичне і культурне значення прийняття християнства); до окремих діячів православної церкви. Новою виявилася тема дослідження язичницько-християнського рубежу, перетікання одних культурологічних настанов в інші. Загалом ця тема була актуальною для романтиків, адже романтизм намагався повернути силу християнської релігії за рахунок натхнення, оживлення її язичницькою стихією. Традиційною залишається тема «давньоруська держава Київська Русь», що окреслювалася декількома напрямками дослідження, а саме: вирішенням питання походження давньоруської держави і тісно пов'язаного з ним норманською теорією та її критикою й питанням спадковості великокнязівського престолу. По-новому зазвучало й традиційне питання культури Київської Русі.

Повертаючись до змін у формах викладу, варто зазначити, що навіть дослідження, які на перший погляд носять узагальнюючий характер, є зібранням розвідок з окремих актуальних з точки зору автора питань. Так, робота Д. Зубрицького «Критико-історична повість минулих літ Червоної і Галицької Русі» є сукупністю окремих проблем із загальної історії Галицького князівства. Окремі проблемні та дискусійні питання, що намагається вирішити в своїй роботі автор за рахунок хронологічного розташування, набувають певної цілісності. Отже, самі назви параграфів і розділів цієї роботи вказують на її відмінний від уже усталеної історіографічної оповіді характер: «Перелік найважливіших подій історії Слов'ян», «Докази введення християнського віросповідання», «Звідки взяли Росіяни», «Передмова для пояснення жител...» і т.д.

Безумовно, сама форма і структура викладу вказує на підготовчий характер. Задум реалізується в більш пізньому дослідженні. «Критико-історична повість» стала своєрідною підготовкою для фундаментальної кількатомової праці Д. Зубрицького «Історія давнього Галицько-Руського князівства». Інколи цей підготовчий період, в якому автор збирав матеріали, пробував переосмислити саму історію та дослідити мало опрацьовані

питання української історії, завершувався підготовкою узагальнюючої роботи, як уже згадана праця Д. Зубрицького «Історія давнього Галицько-Волинського князівства», куди входять напрацювання минулих років. Але часто вони залишаються окремими розвідками, що, наприклад, характерно для творчості М. Максимовича.

Говорячи про особливості концепції історії Київської Русі, варто відзначити нові питання, що можна віднести до категорій, які з точки зору романтиків забезпечували синхронні й діахронні історичні зв'язки. Так синхронно-діахронний зв'язок матеріалу забезпечують категорії типу «ментальність», «дух народу», «руський світ» і т. д.

До діахронних зв'язків належать категорії – «спадкоємність подій», «дух народу», що відтворюють історичні сюжети відповідно до певного типу аналогій. Щодо ментальної сакральності: Д. Зубрицький, схильність до християнського сакрального підтверджує численними виписками з літописів (богоугодні слова князів, чернецтво князів, любов до спорудження церков, християнська символіка на щитах і т. д.): «З добродійностей руських князів перш за все виокремлюється побожність, релігійне спрямування діянь, схильність до священницького, а особливо чернечого чину, щедрота до святих храмів та монастирів» [27, с. 103].

Д. Зубрицький подає ці якості князів як загальнонародні властивості. Переведення на ментальний загальнонародний рівень він робить за допомогою твердження: «Як тільки ми спишемо образ життя, звичаїв, добродійностей і недоліків князів, то ми разом з тим окреслимо й подібний вид характеру і звичаїв народу. Наближені до князів, як правило, переймають поведінку своїх володарів; народ уподібнюється і в добродійностях, і в недоліках государю і вельможам» [27, с. 103].

«Народ і вельможі наслідували своїх володарів і у добродійності, й від того вкоренилися в руському народі до цього часу незнищенна побожність і релігійне почуття» (глава «О нравах и обычаях древних Руссов») [27, с. 105].

Виходячи з оригінальної концепції Д. Зубрицького, що справжній характер державності Київської Русі не єдинодержавність, а феодална роздробленість, неможливо було написати історію як певну цілісність, бо в традиційному плані вона розпадалась на окремі діяння. Отже, необхідно було шукати іншу зв'язку, нею став «руський світ». Д. Зубрицький не лише означає цю зв'язку як «руський світ», й наділяє її досить широкою семантикою. Розшифровці поняття «руського світу» він фактично присвячує другий розділ першої частини. «Руський світ» у Д. Зубрицького характеризується певною єдністю правил – правил «слов'янських»: приватне життя (звичаї, поведінка, забобони); суспільний лад (установи, управління князівське, закони, стани, різноманітні права і обов'язки), спільні вороги. Тобто «руський світ» - це спільність певних соціокультурних традицій, що об'єднували і вирізняли ці землі зпоміж інших і риси яких передаються з покоління в покоління. Саме до написання узагальнюючої історії через внутрішню єдність, внутрішній світ, дух і т. д., а не через зовнішню історію подій (походи, генеалогія, події) готувалися романтики. Вони прагли показати, як це внутрішнє, спільне для певної групи, впливає на історію і її подієвий ряд: через ментальність написати подієвість. Саме тому вони в 40-х - 50-х рр. 19 ст. писали окремі дослідження, що стосувалися перш за все внутрішньої історії.

Зрозуміло, що прямих джерел для дослідження ментальності не було. Традиційні джерела давали лише подієвий ряд. Тому романтики залучали до джерельної бази низку таких джерел, які в минулі епохи вважалися побічними, додатковими або взагалі джерелами не вважалися.

Історики першої половини 19 ст. всю історію Київської Русі поділяли на дві частини. Ранню історію, історію розквіту цього політичного утворення коротко охарактеризував М. Максимович: «Перший відділ давнього періоду, що тривав з 192 року – до смерті Ярослава». Зміст цього періоду той же історик характеризує як «...повне з'єднання південних

слов'ян (і деяких «иноплеменных отраслей») в єдину Руську Державу і запровадження в ній християнської віри.» [101, с. 375-376].

Одним з основних питань раннього періоду було питання про місцеве населення Київщини, осередку, навколо якого, за М. Максимовичем, формувалася державність М. Максимович доводить, що основою формування давньоруської держави стали поляни [71], вони ж є пращурами українців. Останні за М. Максимовичем, на відміну від концепції М. Погодіна, є не прийшлим, а автохтонним населенням. Як стверджує В. Горленко, М. Максимович довів, що Русь розвивалася на своїй власній східнослов'янській основі. Такі висновки М. Максимович робить, проаналізувавши матеріали усної народної творчості, матеріали літератури та культури. І на основі цих джерел доводить своєрідність і автохтонність самої державності Київської Русі [299].

Залучення українських істориків до розробки питання походження Русі було явищем новим. У попередній історіографічний період розробка цих питань була прерогативою виключно російських істориків. М. Максимович, М. Костомаров, Д. Зубрицький долучилися до дискусії про походження Київської Русі. В роботі «Звідки йде руська земля» М. Максимович обґрунтовував висновки про те, що цим словом спочатку називалася поліська земля, а не новгородська. Він посилається на Новгородський літопис і на праці Є. Болховітінова: «...Так він, зокрема, пише: Новгородський літопис при описі подій з половини 11-го і впродовж всього 12 століття Руссю і Руською землею називає майже завжди лише тільки Київську або південноруську область» [414].

Питання про те, хто були руси набуло в 40-х – 60-х роках 19 ст. гостро дискусійного характеру. Спочатку дискусія розгорнулася між М. Погодіним і М. Максимовичем у вигляді листування (Погодин М. Ответ на два последних письма М. А. Максимовича// Русская беседа. – М., 1857. – Кн. III. - С. 97 – 107), потім вона перетікала до М. Погодіна і М. Костомарова (Мордвинов В. Публичный диспут 19 марта 1860 года о начале Руси между

г.г. Погодиным и Костомаровым// Современник. – Т. LXXXI - Отд. III. – С.73 – 88; Костомаров Н. Последнее слово Погодину о жмудском происхождении первых русских князей // Там же; Костомаров Н. По поводу статей о происхождении Руси из Литвы. Письма к редактору // Архив историч. и практич. сведений, относ. до России, М. Калачева. – СПб, 1860. – Кн.1. – Отд.1. – С. 32-81; Костомаров Н. Заметки на возражения о происхождении Руси // Современник. – Т. LXXXI. – С. 413-417).

М. Максимович вважав, що руси, за Нестором, не були скандинавсько-німецького походження. Історик наводить вже відомі цитати з Нестора й інтерпретує їх в іншому ключі. А саме: руси – це слов'яни з помор'я балтійського, які були близькі й одноплемінні з місцевими слов'янськими племенами. Ось загальні міркування М. Максимовича з цього питання, викладене в «Історії давньоруської словесності»: ім'я норманів було поширено на всіх скандинавів, всіх взагалі прибалтійських жителів, що воювали з 9 ст. в Європі, в числі яких були й руси або взагалі «словени прибалтійські» Для підтвердження того, що загальним іменем часто називали різнорідні з'єднання, М. Максимович звертається до західних джерел: «...Люїтпранд називає Норманами різноплемінне ополчення Київської Русі, що нападало разом з Ігорем на Царгород» [78, с. 370]. Через такі аналогії М. Максимович намагається тлумачити й дискусійні місця з Несторового літопису, зокрема звернувшись до Люїтпранда, М. Максимович повертається до літопису: «Мені здається, що в такому ж загальному смислі і в Нестора в трьох місцях його Літопису віднесені до Варягів ті Руси, які перебували ще біля моря Балтійського [частина яких за М. Максимовичем, при Аскольдї й Дірі оселилася біля Києва у полян, а частина біля Чорного моря, чому воно у пам'ятках і почало називатися Руським – О. К.], або Варязького і належали ще до народів західних. Але та Русь, що перейшла до нас, ніколи у Нестора не змішувалася з варягами, хоча вони також знаходилися в межах нашої Вітчизни і належали до нього по варязькому роду наших князів. Не

дивлячись на те, Руси й Варяги відрізнялися як два окремі народи» [78, с. 370].

Коли ж з'явилися руси на українських землях? М. Максимович намагається дати відповідь: «Початкове вторгнення і розповсюдження Русів відбувалося в Київській землі й біля Чорного моря при Аскольдї й Дірі, і тому земля Київська перша прозвалася Руссю або Руською землею, а Чорне море Руським. Але коли Олег з Новгороду прийшов в Київ, заволодів тутешньою землею, зробився князем Руським, тоді по словах Нестора – і ті Варяги і Словени (тобто Новгородці) та інші, що були з ним, прозвалися Руссю. (1. З цього видно, здається, що Варяги Рюрикові й Олегові до того часу не називалися Руссю – на мою думку, Руси відійшли від Рюрика разом з Аскольдом). З тієї пори ім'я це стало загальним державним іменем і для Новгороду, хоча і в Новгороді і в Південній Русі до кінця 12 століття Руссю або Руською землею власне називалась лише Київська земля або Україна (2. Детальніше про це говорить в 7-му і 10-му параграфі моєї книги “Звідки йде Руська земля”...»). Але після Олега Руси деякий час залишались ще в Київській землі як особливий народ, що ще не змішався з місцевим населенням, окремий від Полян та від інших Словен і від Варягів» [78, с. 370-371]. Далі М. Максимович наводить з Нестора перелік різних племен, що ввійшли у військо Ігоря: «Варяги, Русь, Поляни, Тиверці, Печеніги», та інші цитати з Нестора, з яких видно, що Русь була спочатку в Київській землі [78, с. 370-371].

Таким чином, при вирішенні питання: хто такі руси і звідки вони пішли, виявляється оціночне ставлення М. Максимовича до джерел. Зокрема, при вирішенні цього питання М. Максимович фактично не залучає візантійських джерел, що вважалися одними з основних, зате активно користується західними, серед яких він називає Люїтпранда. Хоча західні джерела вважалися тодішньою російською критикою в особі М. Каченовського недостовірними. Також М. Максимович знає й арабські джерела, що були оприлюднені незадовго до того.

Основним джерелом інформації для М. Максимовича, як і було зазначено в заголовку його праці [91], залишається вітчизняне літописання. М. Максимович не знаходить нових, він наводить вже відомі з Нестора свідчення, але перетлумачує їх. Варто зазначити, що він звертається до тих уривків Несторового літопису, що вважалися переказами не лише за часів М. Максимовича, але й в більш пізні часи. Зокрема В. Ключевський теж вважає їх маловірогідними, оскільки це швидше перекази легенд а не очевидних фактів [362].

Але, окрім Нестора, для доведення основної тези М. Максимович звертається також до традицій і переказів пізніших часів, які є для нього в цьому питанні базовими: «...та ніхто з руських до кінця минулого століття не вважали своїми пращурами скандинавських німців або готів, хоча про них і про зв'язок з ними наших пращурів знали у нас здавна і Рюрика вважали князем варязьким або німецьким. При всьому тому, Русів у нас здавна вважали нашими одноплемінниками» [78, с. 371] На підтвердження цього факту М. Максимович у прим. № 3 зазначає, що, між іншим саме так говориться в Білоцерківському універсалі Богдана Хмельницького 1648 року (на сьогодні цей універсал вважається апокрифічним).

Також М. Максимович джерела до історії Київської Русі поділяв на основні й побічні. Так, у вищезгаданому питанні основними є літописи і місцеві перекази, а побічними - арабські джерела: «Загалом з Нестора ніяк не слідує, щоб Руси також були походження і племені скандинаво-німецького як й інші, справжні Варяги» [78, с. 371] М. Максимович у посиланні додає, «що цього не слідує також з недавно відшуканого у Арабського Географа Ахмед-ель-Катеба повідомлення... З таким же правом ці Руси можуть бути названими жителями помор'я словенського, з яким відносять їх в замор'я скандинавське. Це повідомлення додаткове, а не основне» [78, с. 371].

Свою теорію походження Русі має й Д. Зубрицький: її викладено в його роботі «Історія давнього Галицько-Волинського князівства» [27, с.

121-125]. Історик вважає, що Русь – це місцева назва, а не привнесена варягами. Він визнає наймовірним той факт, що від трьох князів-прибульців і їхніх дружинників пішли всі слов'янські племена [27, с. 122-124]. В той же час історик зазначає: «Але як узгодимо нашу негативну вищезгадану думку з наступною літописною позицією: “Идоша за море к Варягам с Руси”...вони звернулися з запрошенням до своїх колишніх володарів (які вже були раніше на престолі і засвоїли звичаї слов'ян, але були ними вигнані)» [27, с. 124-125]. Основним джерелом для Д. Зубрицького є місцевий літопис. У своїх інтерпретаціях вже відомих літописних цитат він користується не зведеним А. Шльоцером варіантом Несторового літопису, а тими частинами Несторового літопису, що містилися в Лаврентіївському та Іпатіївському літописах, які вважалися більш достовірними варіантами найдавнішого літопису.

Дотичним питанням до проблеми, хто такі руси, було питання характеру державності Київської Русі. М. Максимович відстоює думку про одночасне існування двох осередків, тоді як більшість російських істориків, в тому числі й більш пізні, зокрема В. Ключевський, вважали, що поширення державності почалося з Новгороду. Одним з головних аргументів М. Максимовича є той факт, що у зразках північного літописання Київська земля згадується осібно.

З питанням становлення держави тісно пов'язувався факт прийняття християнства. На думку М. Максимовича, християнство на Київську землю було принесено Аскольдом і Діром, а не Володимиром: «Між тим, як у Новгороді з 892 року панувала власне лише варязька сила Рюрикова, що об'єднувала північноруські краї в одне князівство, – Київ з 864 року зробився іншим, власне – Руським князівством Аскольда і Діра, в якому розповсюдилася не одна варяго-руська сила, але велось вже християнство, з 866 року, тобто з часів першого хрещення Київської Русі і її князів, що було здійснено в Царгороді патріархом Фотієм, у царювання Михайла» [78, с.

375-376]. Джерелом для М. Максимовича слугував візантійський текст, що був складений в царювання Михайла.

Також з проблемою державності тісно пов'язана проблема дослідження давньоруських міст, що активно розпочалося в період романтизму. В сучасній історіографії утвердилася думка, що вивчення давньоруських міст є, по суті, вивченням державності: «Постійний інтерес археологів до вивчення давньоруських міст пояснюється тим, що матеріали з їхнього культурного шару дозволяють ставити й вирішувати багато питань середньовічної історії східних слов'ян. Витоки урбаністичних утворень у цьому європейському регіоні, відносять до третьої чверті I тис. н.е. У літописі ця нова форма отримала назву "град". Якраз їх існування стало найважливішим елементом в історичному формуванні майбутніх перших східнослов'янських міст. Аналіз наявних джерел переконує, що раннє давньоруське місто являло собою найважливішу структуру державності, на перших порах, по суті, рівну їй. Є достатньо підстав стверджувати, що головною містотворчою силою на початковому етапі була політична влада. Сконцентрована, у першу чергу, в «матері міст руських» - за образом виловом князя Олега, - вона дала відчутний поштовх в його розвитку...» [427, с. 172-173]. Серед українських істориків зазначеного періоду найактивніше дослідженням історії давньоруських міст займався М. Максимович. В його працях знайшла відображення історія Переяслава, Вишгорода тощо. Але найбільше місце в творчому доробку видатного історика займають дослідження історії Києва.

За періодом розквіту давньоруської державності слідує її занепад. Як вважав М. Максимович, другий етап давньоруської історії розпочинається зі смерті Ярослава. Дослідженням удільного періоду феодальної роздробленості Київської Русі та окремих князівств цього періоду займався Д. Зубрицький.

Постає питання, чому романтична історіографія цікавиться періодом удільності? Окремі українські романтики не вважали цей період занепадом,

навпаки, роздробленість, удільність була, на їхню думку, закономірним, типовим станом для Київської Русі, бо сильна влада Володимира і Ярослава була не властивим, а тимчасовим станом для цих земель. Д. Зубрицький так обґрунтовує цю тезу: «Нормальним станом було багатодержав'я членів рюриківського роду. Значить, коли не було тривалого продовження Руської Держави, нема й давньої історії Руської держави, а є лише історія або сказання про подвиги й дії князів, Рюрикових нащадків, які управляли більшими чи меншими областями і таких, що с'як-так підкорялися начальнику роду, Великому князю Київському...» [27, с. 11].

У ключі формування оригінальних концепцій періоду феодальної роздробленості Київської Русі змінилося уявлення про ряд понять. Так, кардинально змінилося уявлення про владу Великого князя. Вона виявилась обмеженою територіально і незначною стосовно до місцевих князів. На відміну від М. Маркова, якого раціональні роздуми приводять до того, що він говорить про хибність джерельних повідомлень, оскільки володіння могутнього Великого князя за мірками здорового глузду не могли бути такими малими, Д. Зубрицький в 50-х роках, згоджуючись із критикою Археографічною комісією низки джерел (він у своєму дослідженні наводить її зразки), поділяє переконання, характерне для досліджень середини 19 ст. про обмеженість влади Великого князя і про удільний характер Київської Русі як специфічну рису її державності. Д. Зубрицький, досліджуючи місце і роль Великого князя, зазначає: «В перші віки владарювання Рюриковичів, один був лише Великий князь Київський, але в наступні століття, утворилися в кожній лінії Рюрикові покоління - особливі великі князі, незалежні один від одного» [27, с. 11]. Тому: «Давні Руські великі князі не використовували навіть титула Великих князів Руських, задовольняючись титулом Великих князів без всяких додатків» [27, с. 11]. Основним джерелом для таких висновків історика є грамоти 12 ст. Як зазначає Д. Зубрицький, у найдавнішій грамоті Мстислава Володимировича, написаній між 1128 і 1132 роками, є такий титул цього

великого князя: «Се азъ Мѣстиславъ Владимиръ сынъ дѣржа русскую землю въ свое княжение». Це, на думку історика, лише означає, що він тримав Велике князівство Київське, що тоді переважно звалося Руською землею. Інша, більш пізня грамота сина його Всеволода близько 1135 року містить титул «владычествующю ми всею Русскою землею» [27, с. 9]. Але в останньому випадку Д. Зубрицький, спираючись на дослідження Археографічної комісії, робить висновок, що ці слова є вставкою пізніших часів.

Окрім того, були переосмислені такі фундаментальні речі, як характер державної влади і характер військових походів та поземельних відносин.

У роботі «Історія давнього Галицько-Руського князівства» Д. Зубрицький подає приклад переосмислення таких вже усталених понять і явищ [27, с. 9]. Одне з таких переосмислень, як уже зазначалося в підрозділі 5.2., торкнулося сучасного і давнього розуміння змісту військового конфлікту. Розуміння «родинного руху» романтичної історіографії протистоїть «підкоренню, завоюванню, присвоєнню» просвітницької історіографії. Д. Зубрицький визначає, що просвітницька історіографія саме так потрактувала родинну підтримку під впливом класичної, зокрема римської, історіографії, на зразки якої орієнтувалося просвітництво: «Отож бо іноземці, що отримали освіту в латинських училищах, начитавшись римських істориків, не мали інших понять, інших уявлень про ранні дії, а мали лише римські поняття, римські уявлення. А як всякий римський похід мав на меті підкорення сусіднього народу, присвоєння його земель, приєднання його до себе; то вони те ж саме вбачали в ратних походах руських князів, тобто підкорення – завоювання, присвоєння. – Їм було незрозуміло, як можна вступати у військові суперечки, не маючи власної користі. – Словом, вони дивилися на міжусобні й міжнародні подвиги північних слов'ян, як на подвиги римські, на подвиги гало-франкського Карла Великого і саксонських Оттонів. Звідти походять хибні їх оповіді, хибні висновки, що суперечили здоровому

глузду...» [27, с. 6-7]. Д. Зубрицький пропонує власну концепцію, відмінну від просвітницької.

Але переосмислення окремих категорій і явищ було лише окремим проявом того великого процесу, що йшов в цей час в історичній науці: це переосмислення сенсу історії й періоду Київської Русі зокрема. Що ж має поєднати окремі події і явища в єдине ціле в умовах переосмислення і розпаду концепту попередньої історіографії? Адже історія держави, що асоціювалася з єдинокоржав'ям, після утвердження концепції удільності як характерного явища руськості втрачає значення організуючого центру історичної оповіді. В такому випадку було декілька варіантів виходу. Наприклад, можна було описати діяльність нащадків княжого роду, з одночасним поглибленням і збільшенням ролі генеалогічної лінії в історичній оповіді. Що зрештою і робить Д. Зубрицький, базуючи загальну оповідь про часи Київської Русі аж до входження українських земель до складу ВКЛ на динаміці розростання генеалогічного дерева Рюриковичів [27, с. 13]. Ось назва однієї з глав більш ранньої роботи «Критико-історичної оповіді...»: «Перехід від загальних зауважень про всю Русь до історії Червоної Русі, і, перш за все, перерахування видатних государів». В «Історії давнього Галицько-Руського князівства» Д. Зубрицький лише продовжив розпочату в попередні часи роботу [28]. Така концепція диктує і відповідне джерело: «Усвідомлюючи, що давня руська історія не є історією держави, а лише історією князів, нащадків Рюрика... ґрунтовне знання родоводу тих князів... є необхідністю» [27, с. 12-13].

Пропускаючи таким чином весь подієвий ряд крізь призму генеалогічної динаміки, тісно пов'язуючи історію Київської Русі з діями князів, йому вдається зберегти концептуальну цілісність. Але такий шлях виходу із ситуації не був характерним для романтичної історіографії. Про те, що він був не цілком характерним і для Д. Зубрицького, який пройшов через горнило романтизму свідчить введення до його книжки в ролі базового такого концепту, як «внутрішній світ»: «Галицьке князівство було лише

частиною великого Руського світу, що керувався до 1337 року князями Рюрикового роду» [28, с. 9]. Таким чином, замість уявлення про Руську державу як територіально унітарну і цілісну державу приходиться розуміння конгломеративного характеру Русі й відмінностей культурно-територіальних. Тому об'єднувальним началом для Д. Зубрицького, як уже зазначалося, стає поняття «руський світ».

Більш ґрунтовно пояснив категорії подібного характеру П. Шафарик у «Слов'янських старожитностях». Він перерахував предмети, що належать до внутрішньої історії народу. Туди потрапили: побут, культура, система правових уявлень, установи і т.д. [148]. Саме на розгляді цих елементів, складових внутрішньої історії сконцентрувались історики першої половини 19 ст., приділивши їм найбільше дослідницької уваги. Можна твердити, що в період романтизму відбувається нарощення семантики внутрішньої незримі єдності, того, що визначає інші позірні речі.

Так, серед ментальних рис українського народу романтики відзначають тяжіння до сакрального, причому до сакрального певного типу. Спочатку це було тяжіння до християнського типу сакральності, як сказано у Д. Зубрицького. Саме в такому сакральному ключі було витворено М. Максимовичем образ Києва.

Але поступово від християнської сакральності окремі романтики перейшли до переконання про те, що українська ментальність має яскраві риси сакральності змішаного типу. Вони відзначають присутність архаїчної сакральності, яку добре проаналізував сучасний дослідник М. Еліаде.

Звідси з'являються теми: переходу язичництва в культ християнства («Слов'янська міфологія» М. Костомарова), про вплив язичництва на формування християнських уявлень, та й взагалі – дослідження язичництва. Про роль дослідження язичництва для розвитку історичних студій загалом свого часу сказав І. Росковшенко: «Для повноти російської історії ми хотіли б, щоб деякі події були більш дослідженими. Автор [Г. Устрялов. – О. К.] майже нічого не говорить про релігію Росії до прийняття християнства; на

нашу думку, для життя народу це питання є дуже важливим, тим більше для народу юного, адже в релігії міститься майже все його громадське буття» [122, с. 422].

Відкриття романтиками світу вогню язичників-праслов'ян, могутніх божественних стихій і вражаючих форм (в 40-х 19 ст. роках був знайдений Збручанський ідол), розвинутість образності та глибина символіки справили величезне враження на подальше формування уявлень про характер і хід української історії. Це спонукало істориків продовжувати пошуки слідів язичницького світу. Примітними в цьому плані є виписки про язичницьких богів зі «Слова о полку Ігоревім», зроблені М. Максимовичем [213]. Враження від невідомого світу слов'янського язичництва, відкритого в добу романтизму, ще довго впливало на історичні концепції. Так, під його впливом сформувалося уявлення П. Куліша про особливі форми християнства, що знайшло відображення в «Історії воз'єднання Русі» (т. 1): у визначенні химерного культу – релігії, що панувала на Січі, особливої форми християнства (воєнізованого, кривавого і мстивого), більше було схожої на язичницький культ [370].

Аналогічно образ праслов'янських вірувань впливає і на формування певних характерних образів. Зокрема козак – це образ, взятий П. Кулішем зі слов'янських божеств. Він завжди неоднозначний, у кращому випадку дволикий, чаклун, характерник, оманливий і непереможно сміливий, словом, вражаючий.

Коротко підсумовуючи, можна зазначити, що всі дослідження 30-х - 40-х років 19 ст., проведені на теренах України істориками розподіляються по основних великих темах:

1. Початок Київської Русі (М. Костомаров, М. Максимович, Д. Зубрицький).
2. Київ (в основному представлений дослідженнями М. Максимовича)
3. Удільний період (В. Пассек, Д. Зубрицький)

4. Язичництво, християнство (І. Срезневський, М. Костомаров, П. Куліш).

Частина досліджень, виконаних у другій чверті 19 ст., носять ознаки міфоконструкцій: тема початків, за М. Еліаде, є типовою міфологічною темою; в загальному комплексі дослідження Києва домінує тема Києва-першопочаткового або сакрального міста; язичництво, як і християнство, взагалі належить до стихії сакрального і міфологічного, тоді як тема удільності в усій своїй побутовій конкретиці в часи романтизму теж виявляє ознаки приналежності до міфологічної парадигми, оскільки удільність, індивідуалізм відносять до базових ознак «первородства» - ментальності, зокрема, українського народу і слов'ян загалом.

Навіть на локальному рівні відчутно присутнє тяжіння до легендарних тем, зокрема при дослідженні окремих об'єктів: споруд, місцевостей, населених пунктів. Знову ж таки цей напрямок найбільше досліджував М. Максимович. Основним джерелом для цих досліджень слугують літописи. Давньоруську історію він досліджує за Нестором. Загальною особливістю цих досліджень є те, що М. Максимович орієнтується не лише на спірні місця літописів, але на ті, що в його часи і пізніше фахівцями вважалися записами не сучасних подій, а переказів. Це такі сюжети, як: місце хрещення; Траянові вали; переправа Кия; легенда про Кия; місце церкви Андрія Первозванного, хрест Андрія Первозванного і т.д. Окрім літописів сам М. Максимович як на основне джерело інформації вказує на місцеві перекази, що збереглися і дійшли до нього. Зразком є дослідження гіпотетичного місцезнаходження Андріївської церкви. У своїх дослідженнях М. Максимович згадує про древній Київський літопис (до речі, теж легендарний і щодо існування, і щодо змісту, так, В. Ключевський вважає одним із джерел до «Повісті минулих літ» загублений Київський літопис, що зафіксував не так хронологію очевидних йому подій, як місцеві перекази про давні часи). Але місцезнаходження Андріївської церкви визначає не за літописами, а за «Тератургією», що є, по суті, збірником

легенд, й за цитатами з одного сумнівного списку, наведеного О. Бодянським у своєму дослідженні про мову.

Отже, історичні дослідження Київської Русі у 30-х- 40-х роках 19 носили яскраві риси романтичного типу мислення, що певним чином впливало і на відбір джерел. Дотримуючись хронологічної послідовності, наступною темою нашого розгляду повинна була стати історія України у складі Великого Князівства Литовського та особливості її дослідження істориками-романтиками. Але в зазначені часи намітилися лише початки майбутніх досліджень, тому одразу перейдемо до пріоритетної теми в добу романтизму – історії козацтва.

6.3. Романтична концепція історії козацтва та джерельна база до неї

Найбільше істориків-романтиків цікавила така тема, як козащина. Близько 70% усіх досліджень, проведених у другій чверті 19 ст., присвячено саме цій тематиці. Так, «Історія Малоросії» М. Маркевича продовжила традиції попередньої історіографії, основну увагу приділяючи періоду з 16 по 18 ст. включно. Цю тему історик продовжив досліджувати і в низці статей.

У творчості М. Максимовича також помітним є інтерес до цієї тематики. Загальна кількість статей та заміток, написаних М. Максимовичем на історичну тематику у 30-х - 40-х роках 19 ст. становить 10, з них козащині та дотичним до неї темам присвячено 6. У подальшому ця тенденція зберігається. В 50-60-ті роки було написано 34 статті з них 22 присвячено козащині [271]. Більшість робіт, написаних П. Кулішем у 40-х - 50-х роках позаминуло століття також присвячено цій тематиці. Також переважна більшість робіт, написаних М. Костомаровим у 1840-х роках стосується цієї тематики, це не лише «Перші війни малоросійських козаків» [49], а й «Про причини і характер унії в Західній Русі» [41], що торкається багатьох питань

історії козацтва. І, безумовно, не можна не згадати започатковане в 40-х роках 19 ст. його дослідження про Богдана Хмельницького, завершене вже в 50-х роках. Доробок І. Срезневського 30-х - 40-х років також здебільшого стосується означеної тематики. Немало досліджень, особливо історії Запорозької Січі, зробив А. Скальковський.

Історія козацтва стала визначальною для всього історичного доробку 30-х - 40-х років, оскільки саме крізь її призму проглядаються такі періоди вітчизняної історії, як перебування українських земель у складі Речі Посполитої та Російської імперії. Тому, безумовно, постало питання про оцінку джерельної бази до історії козацтва. Найпоширенішим джерелом були козацькі літописи, польські джерела наративного характеру, та від часів видання «Історії Малої Росії» Д. Бантиша-Каменського, актовий матеріал. Останній, хоча й був оцінений романтиками, проте не відповідав їхнім уподобанням. Пізніше джерельний потенціал актового матеріалу був переосмислений, зокрема П. Кулішем.

Історики-романтики розглядали в ролі історичних джерел козацькі літописи, залишивши кількох з них роздуми та зауваження. Загальний діапазон їх дуже широкий від захвату і схвалення (М. Маркевич, М. Максимович у роботах 30-х - 40-х років) до критичних: це і суперечність козацьких літописів один одному (І. Срезневський); непослідовність викладу подій (П. Куліш); певна заангажованість у висвітленні подій (П. Куліш та М. Костомаров); невідповідність духу епохи; хибність деяких свідчень, дат, імен історичних діячів (М. Максимович).

Існує досить об'ємна історіографія про роль і місце «Історії Русів» в епоху романтизму. Вповні це питання висвітлив у своєму дослідженні В. Кравченко [391]. Оцінки «Історії Русів» навіть у добу романтизму різнилися: від схвально-захопленої М. Маркевича до різко критичної П. Куліша. Розглянемо ці два полюсні ставлення до «Історії Русів» як джерела до історії України.

«Історія Малоросії» М. Маркевича – це апологія «Історії Русів». Ця остання не лише є основним джерелом реконструкції історії України попри багатий джерельний матеріал, зібраний істориком. Полемічні пасажі про цінність її як джерела загалом і про достовірність відомостей з неї по окремих фактах М. Маркевич вносить прямо в основний текст дослідження.

Якщо М. Маркевич захоплюється «Історією Русів», то П. Куліш ставився до неї як до історичного джерела скептично. В листі 1844 р. до М. Юзефовича він говорить про «вымыслы Конисского» [114, с. 40]. П. Куліш не вважав «Історію Русів» джерелом, а зараховував її до творів прагматичного характеру: «Не розумію лише, навіщо малоросійські історичні джерела починати з Літопису Кониського, коли ми маємо джерела в більш строгому значенні цього слова, тобто твори непрагматичні. Чи не міг би я якось примкнути до Вашого Історичного товариства? Я приготував би для друку один сучасний мемуари про війни Хмельницького і про міжусобиці, що були в Україні по його смерті. Цей літопис надрукований одразу за Кониським, був би найкращим поясненням «Історії русів». На основі цих двох творів можна буде багато сказати не лише про факти історії України, але й про напрям, прийнятий цією історією в смислі науки» [114, с. 77-78].

Між цими двома крайніми оціночними судженнями знаходяться обережні зауваження щодо «Історії Русів» І. Срезневського та еволюція ставлення М. Максимовича. Останній фактично все життя осмислював цей твір і пройшов етапи від щирого захоплення до негативно-критичного ставлення. У підсумку вже у другій половині 19 ст., М. Максимович приходить до висновку, що «Історія Русів» є ментально вірною, бо відповідає уявленням народу про його історію: «І якщо історія Малоросії, за сто років до нас написана Георгієм Кониським, вже не задовольняє нас, то саме тому, що в ній недостатньо точності і вірності в зображенні дуже багатьох деталей; хоча, з іншого боку, вона так само, як народна історична дума, переповнена життєвим художнім натхненням й чіткого, вірного

розуміння сутності подій й значення осіб; а в багатьох випадках вона залишається й єдиним джерелом фактів історичних» [76, с. 238].

Літопис С. Величка став широко відомим у часи романтизму. Як зазначає В. Кравченко, він вважається найвищим досягненням української історичної думки кінця 17 – першої половини 18 ст. [391, с. 64]. П. Куліш високо оцінив значення цього літопису: «В Москві я прожив троє діб, поперше, ...а по-друге, для того, щоб зробити виписки з літопису Величка, що належить Погодіну. Літопис цей написаний в 1720 році (Величко датував (на титулі) свій літопис 1720 роком, хоча насправді дописував його, так і не завершивши, принаймні ще в середині 1720-х років. Хронологію подій у літописі доведено до 1700 року) і примітний особливо тим, що автор його окрім інших джерел, користувався (як говорить він сам) щоденником Зорки, секретаря Богдана Хмельницького. Він містить у собі багато листів гетьманських до запорожців і запорожських до гетьмана, що пояснюють значення Запорозжя в козацькій історії і відношення низовців до міського уряду українського; окрім того, в ньому знайшов я багато таких подробиць про різних осіб, які до цього часу не були мені відомі ні з російських, ні з польських джерел» [114, с. 58]. М. Максимович цінував літопис Величка як вмістилище втраченого джерела – козацької хроніки 1636 р., а також цінував стиль, в якому «чулися відголоски простосердеччя літописної давньоруської традиції».

Літопис Г. Грабянки, на думку Г. Карпова, займав непересічне місце у джерельній базі досліджень історії України в кінці 18 – першій половині 19 ст. Він був, по суті, головним джерелом, оскільки склав основу «Історії Русів» (яка в свою чергу була першорядним джерелом для більшості систематичних історичних досліджень зазначеного періоду), а також основу дослідження М. Костомарова «Богдан Хмельницький». М. Максимович вважав його початком нової якості вітчизняного історіописання з його чіткою сюжетною побудовою, повнотою викладу матеріалу, автономістичною ідеологією, яка була притаманна більшості елітних верств

тогочасної Гетьманщини, він поклав початок козацькому літописанню. «Адже на основі “Літопису Грабянки” пізніше постала низка історичних творів – різноманітних хронік, літописів. Це, зокрема, “Короткий опис Малоросії”, написаний у 30-х рр. 18 ст., який вважається першою спробою прагматичного викладу української історії, “Чернігівський літопис” та багато інших. Зрештою і Самійло Величко запозичив окремі сюжети для свого твору з “Літопису Грабянки”» [263, с. 43]. М. Максимович вперше визначив існування окремої редакції «Літопису Грабянки» [263, с. 44].

«Літопис Самовидця» був уперше опублікований в епоху романтизму. Це була велика заслуга П. Куліша, який доклав великих зусиль для його віднайдення і публікації. Він же ліг в основу його роману «Чорна рада». Цей літопис високо оцінив М. Костомаров. Серед усіх творів козацького літописання, залучених ним під час написання «Богдана Хмельницького», він найбільше довіряв саме літопису Самовидця, віднісши лише його до вірогідних джерел (див. вступи до другого і третього видання «Богдана Хмельницького»). М. Максимович активно досліджував цю пам'ятку: вперше визначив автобіографічні елементи; приблизно означив її автора; реконструював початковий текст літопису [263, с. 44].

«Чернігівський літопис» був надрукований М. Білозерським у збірнику південноруських літописів. М. Максимович, зацікавившись цим джерелом вітчизняної історії, аналізує його і дає оцінку в статті «Повідомлення про південноруські літописи...». Вчений досить критично оцінив це видання. Щодо Чернігівського літопису, то критика була спрямована проти «недолугості назви» [76, с. 232], даної видавцем. М. Білозерський називає літопис Чернігівським, тоді, як М. Максимович наполягає на іншій назві. По-перше, він наводить оригінальну назву самого літопису «Летописец в Руських и Польських що ся сторонах деяло». По-друге, слідом за М. Білозерським виділяє в ньому дві частини: одну, що складається з заміток від 1587 до 1692 р., писану на правому, або київському, боці Дніпра; другу – з 1693 до 1750 р., писану на Лівобережжі. На основі визначення обсягів

кожної із частин наполягає на іншій назві, бо за остаточним підрахунком сторінок, та частина, що писана на Правобережжі, в сім разів більша ніж та, що писана в Чернігові. Тому, на його думку, доцільнішою була б така назва, як «Задніпровський літопис».

М. Максимович дає оцінку «задніпровській» частині Чернігівського літопису, поставивши її в контекст основних джерельних надбань до історії України 17-18 ст. за останні 50 років: «Задніпровська частина цього літопису і є власне надбанням малоросійського літописання, саме як пам'ятка 17 ст., від якого так мало лишилося оригінальних творів, що були писані південноруськими людьми» [76, с. 232-233]. У цій статті М. Максимович відзначає основні переваги цього літопису та нові факти і подробиці, що не зустрічаються в інших літописах або викладені в них більш стисло. Загалом джерельний потенціал Чернігівського літопису, на думку М. Максимовича, як ми уже зазначали, не є надто високим.

Літопис Й. Єрлича, віднайдений П. Кулішем у бібліотеці графа Свідзінського [114, с. 50], охоплював період з 1620 по 1672 рік. Був досить об'ємним – за підрахунками П. Куліша, «у друці склав би сторінок 400» [114, с. 50]. Це були записки вороже налаштованого до козаків українського шляхтича, які, однак, П. Куліш вважав важливим джерелом «як свідчення сучасника війн Хмельницького, а також попередніх і наступних», з точки зору людини, що була православною, але мислила і дивилась на все «по-польськи» [114, с. 50].

Історики-романтики пробували створити ієрархію козацьких літописів за ступенем важливості. П. Куліш найціннішим джерелом інформації вважав «Літопис Самовидця». Найбільш обгрунтовану систему подає М. Максимович: «Звичайно, Чернігівський літопис далеко не те, що цей чудовий козацький літопис Самовидця, що була і та “Козацька Хронічка, писана в Переяславі 1636 року”, з якої уривки вціліли в літописі Величка, і не те, що “Літописець про початок і створення монастиря Густинського” - цей останній живий відголосок на Руському півдні давнього

монастирського Несторова літописання. Чернігівський літопис швидше схожий на Львівський, що також в більшості складається з окремих записів і рідко розговориться детальніше, як, наприклад, під 1630 –тим роком (про Переяславщину), або під 1637 роком (про Кумейщину). Але, займаючи останнє місце між згаданими літописами 17 ст., Чернігівський літопис містить не мало нових, властивих лише йому деталей, що й будуть цінними для майбутнього історика Малоросії як додаткові риси...» [76, с. 233].

Окрім літописів історики–романтики у висвітленні подій 16-18 ст. вдавалися й до інших джерел. Особливою популярністю у них користувалися ті джерела, що подальшою наукою були визнані фальсифікатами. Щодо найважливіших з них історики –романтики залишили свої роздуми. Так, М. Максимович особливу увагу приділяє «Листу І. Сірка»; П. Куліш присвятив цілу статтю в «Записках» універсалу гетьмана Я. Остряниці (Статті, що були об'єднані назвою «О причинах взаємного ожесточення поляков и малороссиян в 18 веке»). Особливу увагу історики приділяли «Щоденникові Зорки». Його опублікування мало стати сенсацією. Тому існування цього щоденника довгий час трималося в таємниці. Так, П. Куліш у листі ображався на М. Погодіна та О. Бодянського що вони: «...давно хваляться якимось щоденником секретаря Богдана Хмельницького, не друкують його і нікому не дозволяють списати копії» [114, с. 43]. Як зазначають у коментарях упорядники йдеться про так званий діаріуш Самійла Зорки, що його використовував у своєму літописі Самійло Величко. Питання достовірності діаріуша тривалий час було спірним. Остаточо його вирішив М. Петровський, довівши, що Зорка і його діаріуш – це своєрідна містифікація С. Величка [114, с. 382].

Улюбленими в джерелом істориків-романтиків були джерела «більш приватного характеру», зокрема щоденники, мемуари, листи. Так, П. Куліш користувався присланим щоденником генерального хорунжого Ханенка [152]. На те, що саме цікавило істориків-романтиків, зокрема у листуванні, почасти проливають світло слова П. Куліша: «Приношу Вам глибоку мою

подяку за надані папери. Листування Орлика з різними особами дуже важливе для історії малоросійські; сімейна кореспонденція ваших пращурів також дуже цікава для вивчення взаємних відносин їх з сусідами, вельможами і т.д. Але не буду гріха таїти, що мене як романіста більше всього зацікавили реєстри посагу, описи рухомого майна і т.д. Лише по таких джерелах можна воскресити картину старосвітського нашого побуту» [114, с. 42].

Українські історики широко користувалися польськими джерелами нарративного характеру, часто залишаючи коментарі щодо їхньої цінності як джерел з того чи іншого питання історії України. Особливо цінними П. Куліш вважав літопис Грондського, мемуари С. Окоцького.

Про щоденник Симона Окоцького (1530-1653) отця домініканця і історика він пише: «3-я стаття (без першого листка) містить в собі детальний, дуже цікавий і важливий у багатьох відношеннях опис війни поляків з гетьманом Павлюком... (або Павлом Миновичем Бутом, як називає він себе тут в своїх універсалах (примітно, що поляки і козаки називають його в цій статті просто Павлюком, під цим же ім'ям він нам і відомий був до цього часу) і займає 43 листки» [114, с. 40]. Щоденник Симона Окоцького а також інша книжка цього ж автора слугували головним джерелом до історії козацьких повстань 1637-1638 р.р. [114, с. 379].

Куліш зазначає: «До цих пір у нас про війни Хмельницького і про гетьмана Павлюка писали дуже мало, і то в загальних виразах, або ж повторювали видумки Кониського; із цього щоденника (адже це щоденник самовидця і учасника в війні з Павлюком) ми нарешті взнали і тодішнє влаштування козацького війська, і відношення його до своїх начальників і козацьку тактику, і спосіб писання тодішніх універсалів і військових ордерів (всі вони збережені тут, хоча і в перекладі; але ж в перекладі, видно дуже близькому, бо залишені навіть деякі руські вирази, як наприклад доброго здоров'я від Господа Бога і т.д.); словом, ця стаття прол'є світло на

темну епоху стану й влаштування козаків до повстання Богдана Хмельницького» [114, с. 40].

Також з листів П. Куліша видно, що він високо оцінював «Історію козацько-польських війн» Самійла Грондського. В нього був переклад цього твору з латинської мови. Особливого значення цьому твору як джерелу з політичної історії України 1648-1672 рр. П. Куліш надавав ще й тому, що автор, на його думку, користувався «усною бесідою Івана Виговського про усунення цього останнього з гетьманства...». Це, на його думку була рідкісна друкована книжка в перекладі [114, с. 104].

Також для з'ясування обставин тогочасного життя й «звичаїв епохи» П. Куліш високо цінував твір Я. Паска – мемуари 17 ст. Записки «Пам'ятники Яна Хризостома Паска...» видав 1836 року в Познані Едвард Рачинський, і вони одразу набули великої популярності, насамперед тим, що добре передавали образ шляхти 17 ст. [114, с. 368].

П. Куліш пропонував зробити переклад цілого ряду польських авторів: Й. Пасторія «Війна скитсько-козацька, або про змову татар, козаків і черні руської проти Королівства Польського за непереможного короля Польщі й Швеції Яна Казимира» (що вийшла друком в 1652 р. у Гданську); В. Рудавського і В. Коховського, що були першорядними джерелами до історії Хмельниччини [425].

Окрім того, як свідчать листи, плани П. Куліша були взагалі великими. Він хотів зібрати всі польські мемуари і видати їх в перекладі. Бо, як зазначав історик, не вислухавши обох сторін, не можна дізнатися істини.

Ці вищеназвані групи джерел не були новими. Вони використовувалися і попередниками романтиків. Останні ж прагнули радикально оновити джерельну базу історії козацтва, тому зразки козацького літописання і польські наративні джерела сприймалися неоднозначно, по-різному оцінювався їхній джерельний потенціал. Висновки романтиків про те, що письмових джерел (що й склали основу попередньої джерельної бази

історичних досліджень козацтва) збереглося дуже мало та про їхній обмежений інформативний потенціал або заангажованість (як у випадку польських наративів), наштовхнули їх на пошуки нових джерел. Ними, на думку романтиків, повинні були стати усні джерела.

Вивчаючи достатньо ґрунтовно фольклор, романтики зрозуміли, що в народній свідомості зберігається не так подієва, як емоційна історія. Остання відповідала романтичним настроям, адже для самих істориків-романтиків, як уже зазначалося, були важливими не так джерела, що надавали відомості про факти, як ті, що вказували на емоцію від переживання тієї чи іншої події. На це вказують слова М. Максимовича: «...і в народній пісні, складеній під враженням тієї кари Гонти, висловлювалось задушевне почуття народу тодішньої польської України» [243, с. 12]

Безумовну першість як джерело до історії козащини, на думку романтиків, серед фольклорного матеріалу посідають історичні пісні та думи. Невипадково в 30-ті - 40-ві роки 19 ст. було укладено до десятка збірників народних пісень та дум. Історики встановили, що більшість з цих народних творів сягають 16 століття і є найбільш плідними для вивчення козацтва як домінуючої в них теми [266]. Але й переказам відводилась гідна роль (як ми вже спробували показати на прикладі давньої та середньовічної історії України). Особливо плідними вони вважалися для висвітлення історії Запорозької Січі. Одним з тих, хто обґрунтував їх джерельний потенціал, був І. Срезневський. Переконавшись у бідності писемних свідчень про історію запорожців, вчений зайнявся збиранням спогадів і переказів людей про неї. Як зазначає І. Айзеншток, бідність історії запорожців у письмових джерелах примушує спостерігача шукати інших джерел – і він знаходить для своїх досліджень багаті, невичерпні джерела у народних переказах. Зате з великим піднесенням говорить І. Срезневський про носіїв живих народних легенд – бандуристів, які подібно до скальдів Скандинавії, супроводжували хоробрих воїнів запорозьких у всіх їхніх

походах, так само, як і скальди, піднімали їхніх дух до бою своїми піснями і зберегли, як і скальди, для нащадків у своїх піснях і думах подвиги хоробрих. У пам'яті бандуристів «живе старовина запорозька... Хоча перекази про старовину, розказувані ними, і підлягають суворій критиці, проте майже необхідні для кожного, хто хоче знати історію запорожців і всієї України» [136, с. 5]. Про свої знахідки і відкриття І. Срезневський оповідає в листах до матері.

У цей час історики-романтики розкрили джерельний потенціал цілої низки інших залишків старовини. У 40-х роках 19 ст. М. Максимович захопився вивченням поменників, на основі яких встановлював багато деталей родоводу знаменитих людей старої України [170; 205]. У цьому зв'язку цікавою є сама методика читання цього загадкового виду джерел, адже поменники склалися із суцільного переліку імен. Як їх тлумачити? Яким був порядок запису? Документи особливого плану при «прочитанні» викликають цілий ряд джерелознавчих запитань: «...не можна не відзначити ряд специфічних джерелознавчих проблем, з якими неминуче стикається кожен дослідник при роботі з Поменником. Адже, записи в поминальних книгах нерідко позбавлені будь-якої додаткової інформації. Сенс поминання для вкладника полягав не в інформаційній повноті, а в емоційному акценті поминальної молитви за конкретну особу чи рід. Відповідно, біографічні та генеалогічні деталі в Поменнику засадничо не вважалися важливими і в більшості випадків опускалися. Для непідготовленого читача поминальний текст може здатися хаотичним потоком імен без видимого зв'язку між собою» [457, с. 19]. М. Максимович при прочитанні документів подібного типу відштовхувався від того, що це були внутрішньосімейні документи (в них згадувались на його думку, перш за все родичі). Причому розташування імен теж має певні закономірності, що відображають принципи родоводу: першими згадуються найстарші родичі (батьки), останніми – діти; в першу чергу згадувались найближчі родичі, а потім – в міру віддалення.

Також М. Максимович наполягав на важливому джерельному потенціалі маргіналій, зокрема дарчих написів на цінних книгах [164].

Ця епоха відкриває й джерельний потенціал історичного живопису: «З портретів, про які Ви пишете, я хотів би мати начерки, зроблені олівцем. Можливо на них є якісь оригінальні написи, і в такому випадку прошу їх для мене списати з усією точністю. До цього часу мені не траплялося бачити на портретах козаків, які моляться. Таких пам'ятаю лише два зображення...» [114, с. 47].

Окресливши окремі аспекти теоретичних міркувань щодо джерел до історії козаччини, перейдемо до аналізу історіографічних концепцій та джерел, на яких вони базуються.

Роздумуючи над історією України періоду козаччини історики-романтики намагалися дати перш за все свою періодизацію. Загалом зразків періодизації епоха романтизму залишила досить багато. Найбільш ґрунтовними є періодизації історії України, дані М. Максимовичем [271, с. 156-167] та М. Маркевичем [391, с. 311]. Але нас цікавить питання, що нового внесли романтики в цю проблематику. В період романтизму з'явилося два нових аспекти, це спроба відійти від періодизації історії козаччини за періодами гетьманування та спроба внести елемент емоційний у визначення основних етапів історії України кінця 15-го – 18-го ст. В. Кравченко простежив спроби М. Маркевича, зроблені в обох напрямках. На увагу з цього питання заслуговують міркування П. Куліша. Його погляди важливі тому, що саме на нього українська громадськість покладала завдання написання нової концепції історії України: «У цей час серед учасників Кирило-Мефодіївського товариства укріплювалась думка про необхідність написання узагальнюючої праці з історії України на основі введення в науковий обіг нових джерел, що мали ознайомити широкий загал українців з історією України без перекручень та спотворень... Є свідчення про те, що серед кирило-мефодіївців існувала думка про те, що саме таку історію України мав написати П. Куліш. Так, О. Маркович у листі

до М. Гулака 15 лютого 1846 року зазначає: “Кулішу писати історію, як Ви собі хочете... І якщо на Костомарова можете впливати хоч трохи, не підбадьорюйте його у цій думці, а пишійть про неї Кулішу, за якого ручаюся, що голос Ваш буде почутий...” [454, арк. 78]. Отже, у своїх листах, обговорюючи плани написання історії України, П. Куліш період козаччини поділяє на наступні етапи: «Я написав першу частину “України”. Це складе окрему малоросійську поему до Богдана Хмельницького, Хмельницький складе другу, міжусобиці – третю, Мазепа і шведчина четверту» [114, с. 23]. Зустрічаються у істориків –романтиків і такі назви періодів, як «Гетьманщина», «Руїна».

Кожному етапу історики-романтики дають емоційну оцінку, загалом називаючи цей період «сверхестественным». П. Куліш пише в стилі Гофмана, аргументуючи свій вибір історичної епохи для написання роману. Він зазначав, що намагався розгледіти «долю незвичайного народу», що «з’явився дивовижним чином, як розкішна квітка посеред ворожих для неї стихій, сяйнув надзвичайним блиском слави, дав знати про себе цілому світу; але не було достатньо в ньому сили для бурхливого життя, і він похилив голову передчасно, він зник як привід, майже перед нашими очами» [63, Ч. I, с. 11].

Всю історію козаччини романтики поділяли на декілька великих періоди: період до визвольної війни; Хмельниччина; період після Хмельниччини. Останній теж поділявся на декілька періодів, зокрема виділявся період Руїни. Крупну емоційну періодизацію дає П.Куліш: визрівання народу (від перших козацьких війн до Богдана Хмельницького); пік, злет (визвольна війна під проводом Богдана Хмельницького); період немічності – після Богдана Хмельницького.

Визвольну війну П. Куліш розглядав як «занадто живу і захоплюючу епоху Малоросії», «відчайдушне і повсюдне повстання»...

Після смерті Богдана Хмельницького настав період «кривавих суперечок», «внутрішніх воєн», що П. Куліш оцінює по-різному. Оцінки

коливаються від «чудного, загадкового часу» до часу тварного існування етносу.

Є в цих великих періодах свої піки. Особливо цікавить романтиків період до Богдана Хмельницького, як період найбільш драматичний в історії України. Так, М. Максимович зазначає : «Тарас Трясило в 1629 році провів з ними [поляками – О. К.] під Переяславом криваву ніч, відому під назвою Тарасова. І з цієї пам'ятної ночі історія України на 17 років перетворюється на повість саму трагічну, саму повчальну. Сулима, Павлюк, Остриця зі своїми сподвижниками по черзі повторювали участь Наливайка у Варшаві» [96, с. 842]. П. Куліш пише: «Я задоволений таким чином своєю незвичною композицією до смерті Остриці. Тут поляки доходять до величезного варварства, душі мучеників відлітають до Бога і просять помсти» [114, с. 20].

Повстання під проводом Б. Хмельницького – це пікова точка історії України періоду козаччини. Період тріумфу: «Помста готується в страшному для Польщі Хмельницькому» [114, с. 20], або «...гетьман Хмельницький з'явився як світлий геній над прірвою смутку, в яку ми занурилися». М. Максимович додає: «Захист віри перетворюється на захист України, кривавий ряд походів завершується блискучими перемогами гетьмана Хмельницького. Звільненням України відновив він народну її самобутність і в народі своєму заслужив велике ім'я Богдана» [70, с. 44-45].

Період після Б. Хмельницького, який історики-романтики називали Руїною, мав загалом негативну оцінку від періоду тварного існування народу (П. Куліш) до братовбивчого часу. Особливо негативно, песимістично і навіть апокаліптично (у випадку Т. Шевченка) оцінювали останні десятиліття 18 ст., як час безруху, повного небуття, тобто, як період антиісторії. З 1770 по 1780-ті роки відбулося руйнування Січі, скасування полкового устрою Гетьманщини, остаточне запровадження кріпацтва в Україні; знищення козацького устрою і запровадження шестирічної рекрутчини: «Шевченко у відповідності до осінньо-весняної абсурдної

“тотожності” часу пана і часу селянина обертає час після остаточного поневолення України і козацтва (тихі літа в Україні). Тихий час в Україні – час смерті і тому це обернений час (час для мертвих, протилежний нашому). В загальному вигляді цей час можна було б назвати часом химерним або карнавальним (але карнавал цей – страшний, коли “лихо” й “смерть” сміються...)» [445, с. 303] .

Якщо говорити про підстави для такої емоційної періодизації й відповідно про джерела до написання такої історії, то за дослідженням О. Кошиця така амплітуда емоцій вимальовується, якщо розставити українські народні пісні за хронологією подій. Загалом, за О. Кошицем з 15 по 18 ст. таких етапів було три: період злету, тріумфу, героїзму, творчої активності спостерігається з середини 16 – до середини 17 ст. Жах, зневіра, песимізм притаманні в більшій мірі для двох інших періодів української історії [389, с. 44-45]. Фактично цей графік народних емоцій став основою для створення історіографічної концепції в ранніх творах П. Куліша. Ці емоційні злами, на які нанизуються відповідні історичні факти, знайшли відображення в «Україні» та в «Повісті про український народ», де історична емоція дуже відчутна, бо домінує серед інших історіографічних елементів.

Окресливши особливості періодизації історії України, перейдемо до аналізу концепції історії України та джерел до неї. Крайніми точками проблематики (в хронологічному плані) є питання походження козацтва та історія гайдамацького руху, який історики-романтики (зокрема М. Максимович) вважали останнім проявом козащини. Окрім цих питань, як найбільш поширені можна виділити наступні: історія Запорозької Січі; послідовність гетьманів та їх біографії (особливо М. Максимовича і М. Маркевича цікавили перші козацькі гетьмани), фактори, що сприяли формуванню ідеології козацтва (зокрема, наслідки Унії); перші козацькі війни; національно-визвольна війна українського народу під проводом Б.

Хмельницького, територіально-адміністративне влаштування (полковий устрій); заселення Слобожанщини та Півдня України; період Руїни.

Питання утворення козацтва було тим, яке історики-романтики перейняли від попередньої історіографії. Вони відійшли від етногенетичних схем своїх попередників, у межах яких розглядалося і питання зародження козацтва і започаткували модерну традицію вирішення цього ж питання.

Попередня історіографія розглядала походження козацтва в межах загального, а саме етногенезу української нації. Не дивлячись на існування різних думок, при явному домінуванні шовіністичного напрямку (чи то великоросійського, чи польського його варіантів), що не визнавав самостійності та й загалом – окремішності української нації, саме питання козаччини, на думку В. Горленка, часто ставало каменем спотикання в обґрунтуванні шовіністичної концепції: «Але ні ті, ні інші не могли повністю обійти це питання, розглядаючи питання козацтва. У зв'язку з цим піднімалося питання походження запорозького козацтва, його етнічних витоків, а разом з тим в певній мірі й українців загалом» [299, с. 181].

Питання етногенезу в першій половині 19 ст. не лише розглядалося в межах дослідження історії, але й вважалося одним із ключових історичних питань. Так, М. Костомаров у роботі «Думки щодо історії Малоросії» [47], торкаючись найважливіших і найбільш дискусійних питань з історії козацтва, одним з найважливіших вважає походження козацтва.

Для російської і польської історіографії першої половини 19 ст. характерним було продовження традицій попередньої історіографії - ототожнення початків козацтва з початком етногенезу українців, а також пошук коріння козацтва поза межами слов'янського етносу. Джерелами до таких висновків були, як правило, ототожнення, зроблені на основі поверхових ознак подібності: відшуковувалася схожість в одязі, традиціях; слова, що збігалися за звучанням, хоча й означали різні речі тощо. Відшуковувалися аналоги базових термінів, таких, як «козак», «черкас» у

мові інших народів. До базових джерел, на основі яких робилися висновки про походження козаків, можна віднести й літописи.

М. Карамзін виділяє два етапи: перший – доукраїнський, коли основу козацтва склали торки і берендеї. Другий – український, коли торки й берендеї, зазнаючи сильного впливу Русі, були остаточно асимільовані місцевим населенням, розчинилися в ньому, залишивши по собі спогади лише назвою «козаки» або «черкаси» [299]. О. Сеньковський теж вбачав іноземну природу походження козацтва і розглядав козаків як нащадків норманів [299]. М. Погодін вважав, що українське козацтво – це особливе плем'я, що сформувалося після нашествия Батия з суміші волинян, які прийшли на південь Київщини, з тюрками, які здавна тут мешкали [299].

Польська історіографія у питаннях походження козацтва, як і всього українського народу приходить до висновку про його азійське походження. Так, О. Грушевський, намагаючись виокремити загальну тенденцію тодішньої польської історіографії щодо окресленого питання, зазначає: «Гадки про азійське походження козацтва або про руїну українського життя після монголів висловлювалися в ті часи і в інших колах, але в польських верствах в ті часи це були популярні погляди, які переходили в щоденне уживання і були покладені в основу далекосяжних висновків про роль та завдання польського елемента» [306, с. 163] О. Грушевський підкреслює домінуючу роль саме цієї концепції, вихід її за вузько наукові межі й набування ідеологічного забарвлення.

Автор першої ґрунтовної історії України Д. Бантиш-Каменський у питаннях походження козацтва багато в чому повторював концепції істориків 18 ст. На погляди Д. Бантиша-Каменського особливо сильно вплинула концепція Г. Міллера [252].

Перегляд ґрунтовності джерельної бази подібних суджень, спонукало до перегляду й самої концепції. Так М. Маркевич з сумнівом поставився до доцільності антропологічних ототожнень: «Що знаходять азійського наші письменники в обличчях малоросіян?» [107].

Українські романтики по-різному ставились до вирішення питання походження козацтва: І. Срезневський взагалі його не піднімав щодо запорожців, тоді як більшість зазначених істориків, вважаючи його актуальним, зверталися до нього. У вирішенні цього питання навіть серед істориків-романтиків не було однозначності. Так, у ранній своїй роботі «Причини і характер унії...» М. Костомаров подає змішаний погляд на цю проблему. З одного боку, в нього присутні модерні погляди про те, що першооснову козацтва склали українці, і про те, що початки утворення козацтва слід віднести до 15 ст., з іншого – ще сильна традиція ототожнення козацтва з іноплеїнними етносами. М. Костомаров зазначає, що в результаті великого припливу азійської крові першооснова українського козацтва змінилася до невпізнання, так, що фактично утворився новий народ. Але все ж у більшості випадків українські історики пропонували нові погляди на цю проблему. Так М. Максимович доводив, що українське козацтво не було особливим плем'ям. В листах до М. Погодіна він зазначав: «Скажу виразніше: в Україні обох боків Дніпра козацтво розвинулося з 16 ст., як особливий стан малоросійського народу серед інших станів, тобто духовенства, шляхетства, міщанства і поспільства» [101, с. 261-262].

Джерела, що дали підстави для перегляду означеної точки зору мали перш за все культурологічну природу. Це джерела, що давали уявлення про характер народу, наявність духовних традицій, особливостей світогляду. Одним з перших, хто вказав на ці джерела, був російський історик М. Полевой. Розглядаючи українське козацтво як автохтонне, він вказує на давнє існування місцевих традицій волелюбності у південній частині Русі, що сприяло утворенню подібних об'єднань [299, с. 183]. М. Маркевич, спираючись на дані мови та компоненти культури, також розглядав козацтво як «корінних слов'ян» [107]. Загальний аналіз мови підвів надійний фундамент для утвердження автохтонності українського козацтва. Так, зокрема М. Гоголь у статті «Погляди на утворення Малоросії», аналізуючи мову запорожців, зазначив: «не дивлячись на включення безлічі

татарських і польських слів, мала завжди чисто слов'янське, південне обличчя...» [14, с. 65].

М. Максимович у дослідженні цього питання спирався не лише на дані мови, елементи культури, але й на факт самоусвідомлення козаками своєї приналежності до українського народу: «На Запоріжжі козацтво велось... як особливе військове товариство, що складалося переважно з українців, як про це свідчить їх мова за говіркою українська, їх безумовна приналежність до православної східної віри, назва куренів Запорозької Січі за іменами українських міст; особливий склад Нового Запорозького товариства, переважно з вихідців українських... Зрештою постійне визнання України у запорожців їх вітчизною» [101, с. 262].

Загалом М. Максимович і О. Бодяньський підвели ґрунтовну базу під теорію автохтонного походження козацтва: «Вони вперше застосували при її розробці комплексний метод, широко використовуючи поряд з історичними дані етнографії, фольклористики, ономастики» [299, с. 186].

У період романтизму етногенетичні питання набувають модерного звучання, перетворюючись на проблему ментальності. М. Максимович зазначив: «Вже давно південні руси створили військове братство на островах дніпровських в Запоріжжі, де поклав голову войовничий Святослав» [70, с. 37].

Причиною появи козацтва вважали зовнішній чинник – навали татар та внутрішній – гноблення Литвою та Польщею. Ці концепції виникли на основі аналізу історичних пісень та дум. Так, подібні думки М. Максимович висловлює в коментарях до третьої збірки народних пісень (1849 року видання).

Отже, українські історики-романтики розмежували питання етногенезу та початків козацтва, відносячи появу останнього до більш пізнього періоду. В цьому вони фактично суголосні з сучасними концепціями. В той же час, означуючи початки козацтва більш пізніми часами, українські історики-романтики пов'язують козачину з попереднім

періодом української історії. Зокрема, М. Костомаров вважав козацтво відновленням і продовженням засадничих принципів південно-руського життя. В «Думках про історію Малоросії» він підкреслює свіжість і новизну цієї думки.

Істориків-романтиків, які вже наприкінці 50-х років визначалися з характером української ментальності, дуже цікавила проблема: чому ж миролюбива, «пасивно-романтична» ментальність українського народу дала початки такому войовничому явищу як козацтво. Цей парадокс змушував і в більш пізні часи, зокрема М.Погодіна наполягати на іноземному характері козацтва. Тоді, як М.Костомаров наполягав на думці, що ментальність («характеру») народу може змінюватись під тиском обставин. Цю думку він розвинув у публічній дискусії з М.Погодіним. Ця дискусія більш пізніх часів, цікава ще й тим, що і пізніше в базових питаннях М.Костомаров схильний опиратися на легендарні джерела (пісні, лист Сірка), підтверджуючи їх правдивість офіційними документами [119, с. 287-288].

Певну модерну ноту історики-романтики внесли у питання формування козацтва. Сучасна історична наука в межах загального питання формування козацтва вирізняє дві проблеми: джерела формування козацтва як фізичної групи осіб та джерела суспільних, станових привілеїв козацтва [403]. Так, С. Леп'явко вважає, що фізичне поповнення козацького стану відбувалося за рахунок декількох станів, основними з яких були селянство і міщанство. Що ж до станових привілеїв, то ні селянство, ні міщанство не могли передати належного імунітету козацькому стану, тоді як дрібні бояри і військові слуги, маючи такий імунітет, цілком могли стати основою формування станових привілеїв козацтва [403, с. 27-35].

Історики-романтики перш за все зазначали, що козацтво становило певний клас українського суспільства. Зокрема М. Костомаров у своїй дисертації про унію зазначає, що спочатку козацтво сформувалося саме як клас українського суспільства. Аналогічної думки дотримувався М. Максимович. До цього стану входили люди, що займалися обороною

прикордонних земель. Лише потім, на думку М. Костомарова, за рахунок поліетнічного напливу, козацтво на певний час перетворюється в окремий народ, що через певний час знову вливається в український етнос, підсилюючи його. До думки про класовий характер козацтва пристав і П. Куліш. М. Максимович та М. Костомаров основним джерелом фізичного поповнення козацтва вважали селянство: «Число козаків зростало, пригночені поміщиками селяни знаходили собі свободу в їхніх лавах» [41, с. 28].

Історики 30-х - 40-х років 19 ст. вважали козацтво привілейованим класом, але не уподібнювали його до польської шляхти, не шукали шляхетного походження, як зокрема автори козацьких літописів, концепція яких в найбільш виразному, осмисленому вигляді представлена в «Історії русів» [391]. Як правило, вони це виводили на основі доведення шляхетського походження козацьких гетьманів. М. Максимович, зокрема в «Перших козацьких гетьманах», спростовує концепцію про шляхетське походження деяких гетьманів і натомість виводить їхнє походження з давньоруських родів, що входили до привілейованих класів. Ця аргументація є почасти дотичною до сучасної, що відзначає присутність серед козацтва представників давньоруських родів. Власне така точка зору є поодинокую в добу романтизму. Джерелом станових привілеїв козацтва продовжують вважати політику польських королів, серед яких провідна роль належить Стефанові Баторію.

Козацтво продовжують ототожнювати з рицарством, але новим нюансом є поєднання нових концепцій рицарства з історією козацтва. По суті, відбувається адаптація сучасних європейських ідей, зокрема щодо рицарських орденів, на місцевому ґрунті. Такий підхід характерний для А. Скальковського. Історик схильний був вбачати в запорозькому козацтві подібність з «рицарським Римо-католицьким Орденем» [127, с. 218]. Свої аргументи на користь рицарської природи козацтва А. Скальковський намагається зіперти на джерельні докази. Так, теза про те, що козаки були

пов'язані якимись особливими таємними узами на кшталт братства або товариства, підкріплюється посиланням на «запорозьські справи» [127, с. 218]; на особливості підпису листів до кримського хана Каплан-Гірея, чолобитної до Катерини II: «Війська Запорожського Кошовий Атаман з Старшинами і Товариством», що, на думку А. Скальковського, є підтвердженням того, що «ніхто в Запорожжі не був персоною окремою від миру» [127, с. 219]. Окрім форми організації, на користь рицарського ордену свідчить обов'язковість приналежності до православ'я як особливої умови для входження в це товариство: «Бо ніхто не міг бути козаком, якщо не був православним» [127, с. 219]. До основної ознаки приналежності запорожців до рицарського ордену А. Скальковський відносить те, що козаки вели війну з ворогами християнства, і здійснювали «захист держави... від нападів турецьких і татарських» [127, с. 218]. Українські історики-романтики ототожненням козацтва з рицарством намагалися підняти авторитет козацтва. Так, М. Максимович в «Замітках про походження і значення козацтва» не згоден з Г. Міллером, який основну інформацію в цьому питанні черпав з польських джерел, зокрема з В. Каховського. На думку Г. Міллера, «козак» - це зневажливе ім'я. М. Максимович знаходить корені цього слова в тюркській мові, воно означає вільну людину. Також розходяться дослідники і в оцінці значення козацтва. Для Г. Міллера, який йшов за польськими джерелами, це бунтівник [110]. Для М. Максимовича – це рицарство, органічна відповідь на зовнішні (татарські) та внутрішні (польсько-литовські) утиски і релігійні гоніння.

Серед істориків-романтиків існувала своя ієрархія гетьманів. Так, найвищу оцінку здобув Б. Хмельницький, «який звільнив Україну від польського ярма» (Максимович М., «Дослідження про гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного») З цією оцінкою в 1840-х роках були згодні П. Куліш («Україна...»), М. Маркевич («Історія Малоросії»). Друге місце за популярністю займав П. Коношевич-Сагайдачний, «який в шеругу козацьких гетьманів безсумнівно домінує, після Богдана Хмельницького...

непереможна мужність Сагайдачного була хранительним щитом православ'я Київської Русі... відновлення православної Київської митрополії... і відбудова богоявленського Братства, що було розорене ворогами православ'я. Це такі дві справи, що дають безсмертя славному імені Петра Сагайдачного і по яких він був попередником Петра Могили, який так блискуче завершив те, що розпочав Сагайдачний» [77, с. 337]. М. Костомаров теж дуже високо оцінював Сагайдачного: «Сагайдачний же найбільше посприяв впливу козацтва на долю малоросійського народу» [41, с. 29], і далі: «з наступників Сагайдачного довго не було йому рівних» [41, с. 30].

Були серед гетьманів свої легендарні герої, як і свій ряд святих-мучеників. Один серед них – це С. Наливайко. В описі перших гетьманів козацьких історики-романтики фактично повторюють хронологію змін гетьманів, запроваджену їхніми попередниками. Але роботи цих істориків вирізняються зробленими акцентами. Так, замислюючись над легітимністю гетьманства, романтики наводять аргументи з обставин «внутрішнього» життя українського суспільства: гетьман тому, що вперше був обраний і проголошений гетьманом самими козаками, а не призначений польським урядом. Таку ж переоцінку отримали окремі епізоди, зокрема факт запрошення І. Серпяги на Молдавське господарство і подальші події. У Г. Міллера він міг би правити, але не довіряв молдаванам, повернувся до Польщі, де і був страчений. Останнє в очах Г. Міллера виглядає закономірним, оскільки, на думку історика, дії І. Серпяги були проявом свавілля, тому і покарання виглядало справедливим. Для М. Максимовича, який по-іншому інтерпретував подієвий ряд, – це було вбивство невинного.

Хоча періодичність гетьманів, зокрема у Г. Міллера і М. Максимовича однакові, але джерела різні. Г. Міллер здебільшого користується офіційними джерелами. Джерела до встановлення імен перших козацьких ватажків у М. Максимовича більш різноманітні. Інформація щодо Івана Серпяги і його різних імен («народного», «історичного», «офіційного» і

т.д.) встановлюється І. Срезневським, а за ним і М. Максимовичем по піснях: «Іван Серпяга (як помітив Срезневський по піснях) є народне ім'я гетьмана, відомого в історії під іменем Івана Підкови» [99, с. 840-841].

М. Максимович скрізь зустрічає історичні сліди (в назвах доріг, прислів'ях), вони розмиті по всьому українському буттю: «Іменем Серпяги була названа дорога, що йшла від Канева (як іменем гетьмана Конашевича-Сагайдачного названий Сагайдачний шлях): можливо це про неї зроблена загадка про дорогу : лежить Гася, протяглася, як устане, неба достане» [99, с. 841].

Також М. Максимович часто подає фольклорні прізвища гетьманів. Так, І. Серпяга був похований у Каневі своїм товаришем Шахом. Г. Міллер наводить лише це ім'я майбутнього ватажка козаків, а М. Максимович зазначає, що його окрім Шаха звали ще й Жахом. Для М. Максимовича, котрий переконаний в трагізмі української історії, це прізвище є знаковим.

Українські історичні пісні для романтиків є справжнім історичним джерелом. «Згаданий в думі народній про Чорноморську бурю козацький ватажок Грицько Зборовський, – як справедливо відзначає Г. Грабовський (в розгляді мого другого видання «Українських пісень», що надрукований в 2-й частині його твору «Literatura i Krytyka», Wilno, 1837), є той самий Самуїл Зборовський, який після вигнання свого з Польщі (1574 р. за дуель з Темчинським) служив при Стефані Баторії і в козацьких загонах при гетьмані Свирговському, а потім (між 1579–83 р.) був сам вибраний в гетьмани Запорозжцями і ходив з ними в Чорне море» [74, с. 323].

Серед найбільш досліджуваних діячів є І. Виговський. Оригінальне дослідження життя цього гетьмана зробив І. Срезневський. Сам сюжет вибудований з використанням міфопоетичних структур. Сюжет вибудовується на антитезі добра і зла, діє позитивний і негативний герой. І. Виговський розглядається лише у зіставленні з М. Пушкарем. Поетичні твори переплітаються з літописними свідченнями та сучасними дослідженнями. І. Срезневський не лише використовує фольклорні

матеріали (пісні) разом з іншими джерелами, але робить їх джерелами до іншого плану, що не знаходить висвітлення в інших свідченнях. Це потаємний внутрішній світ І. Виговського. Там, де літопис залишає питання без відповіді: про що думав у момент прийняття доленосних рішень, що відчував у найбільш драматичні періоди свого життя? Історична пісня в поетичній формі розповідає про його потаємні думки. Одним з перших, хто переосмислив значення діяльності І. Виговського для української історії був М. Костомаров [466]. Він дав позитивну оцінку діяльності цього гетьмана, не використовуючи при цьому якогось додаткового матеріалу, а перечитуючи вже відомий, зокрема Гадяцький договір [218].

Торкалися історики-романтики й питання формування ідеології козацтва. Фактично всі зазначені дослідники в той час визнавали, що одним з найголовніших ідеологічних чинників козацьких заворушень було питання релігії. Тому в центрі уваги істориків опинилося питання унії. Найбільше уваги в 1840-х роках цьому питанню приділив М. Костомаров, зробивши його темою магістерського дослідження. Джерельна база роботи «Про причини і характер унії в Західній Росії» М. Костомарова суттєво відрізняється від тієї, на яку спираються сучасні дослідники¹⁹. Її основу складають документи, тоді як у Костомарова переважно представлені наративи. Але і щодо наративів та їхнього джерельного потенціалу позиції теж дуже відмінні. Так, чимало інформації про унію та її наслідки дають перш за все літопис Величка та Грабянки [285]. М. Костомаров теж використовує літописну інформацію. Взята вона переважно з «Історії Русів» («Рукопись ист. Малороссии Г.Кониского», як позначено у М. Костомарова), і самих посилань досить мало. Пізніше М. Костомаров намагається наростити й актовий матеріал дотичних до унії питань, виписуючи інформацію з привілеїв Сигізмунда Августа [215].

Серед зазначених М. Костомаровим джерел є чимало робіт його попередників та сучасників. Не зважаючи на те, що вже існувало досить

---

¹⁹ Аналіз сучасного стану джерельної бази до історії унії див. Візер С. О. [285].

грунтовне дослідження М. Бантиша-Каменського «Історичне повідомлення про унію», робота М. Костомарова має цілком самостійний характер. Роботи М. Бантиша-Каменського і М. Костомарова перш за все відрізняються за структурою: М. Бантиш-Каменський досліджує саму унію. Тому велике місце приділяється тексту угоди. М. Костомарова цікавлять перш за все причини та наслідки. Хоча в заголовку основну увагу акцентовано на причинах та характері унії, але насправді присутній аналіз не так характеру унії, як її наслідків для українського суспільства, що представлено в роботі трьома класами: духовенством, «світським класом», козацтвом. Це здійснено у відповідності до концепції М. Костомарова, теоретично оформленої значно пізніше (про що мова йтиме далі), про необхідність вивчати події зовнішньої історії у зв'язку з їх впливом на внутрішню історію. Тому сам текст унії та документи, пов'язані з нею, необхідно вивчати в контексті їх впливу на народне життя. Оскільки текст унії був добре відомим, то М. Костомаров мало приділяє йому місця у своєму дослідженні, коротко переказуючи його. До структурних особливостей роботи М. Костомарова відноситься й те, що хронологічні межі його дослідження значно ширші.

Є відмінності між дослідженнями М. Бантиша-Каменського і М. Костомарова в описі і трактуванні певних подій, зокрема щодо відношення польського короля Сигізмунда до православного духовенства. Так, у М. Костомарова зазначено: «Не раз і не два православні прохали у короля і сейму дозволу обрати митрополита: Сигізмунд, явно симпатизуючи уніатам, не відмовляв, але відкладав рішення...» [41, с. 23]. Тоді як М. Бантиш-Каменський з цього приводу пише: «Прохання це було марним. Король не лише на це не пішов, але й усі засоби застосував, щоб захистити уніатів, віддавши при цьому суворий наказ нікого від Константинопольського Патріарха не впускати в межі держави» [2, с. 57]. Тобто тут наявна певна відмінність у трактуванні дій Сигізмунда III Вази:

якщо М. Бантиш-Каменський вбачав фактичну протидію православ'ю, то М. Костомаров оцінює ситуацію як бездіяльність короля.

Певна самостійність дослідження М. Костомарова простежується і на рівні посилань. Їх мало зроблено на роботу М. Бантиша-Каменського: 6 із зазначених 96-ти. Навіть якщо додати посилання на роботу Д. Бантиша-Каменського «Історія Малої Росії», котра щодо унії знаходиться в явній залежності від роботи М. Бантиша-Каменського, то все одно в сукупності ці джерела не займуть провідної позиції. Загалом, на нашу думку, цікавим є сам факт частішого звернення М. Костомарова до роботи узагальнюючого характеру, якою є «Історія Малої Росії», ніж до спеціального дослідження про унію М. Бантиша-Каменського. Так, на «Історію Малої Росії», що у М. Костомарова представлена як «Истор. Малор. Бант-Каменск» [41, с. 39] зроблено 8 посилань, тобто на 2 більше, ніж на дослідження «Про унію». На нашу думку, це можна пояснити тим, що структура факту «ІМР» ближча за своєю природою до фактажу «Про причини і характер...», де унія не розглядається сама по собі, а взята у широкому контексті.

Також звертає на себе увагу й певна неуважність щодо самих посилань на роботу М. Бантиша-Каменського. Вони не завжди співпадають. У главі II посилання № 2 зазначені сторінки 43, 44, 45. Тоді як зазначений матеріал у М. Бантиша-Каменського починається з 50-тої сторінки. Так само не відповідає тексту посилання № 9. У М. Бантиша-Каменського на с. 78, замість тексту про недопущення православних вельмож до посад, подається лист Л. Сапеги до І. Кунцевича і в ньому йдеться про християнські чесноти. Цей лист вразив М. Костомарова, на нього він посилається двічі: у посиланні № 14, знову ж таки неточно вказавши сторінку, а в посиланні № 32 зовсім її не зазначивши. Але є цілий ряд посилань, що точно відповідають інформації: № 6, № 40. Також є певна спільність у використанні джерел. У висвітленні подій Флорентійської унії М. Костомаров і М. Бантиш-Каменський користуються працею С. Згуропула «Праведна повість про несправедне з'єднання» та при описі

перебування депутатів православного духовенства у Ватикані беруть інформацію з Баронія. Власне, якщо порівнювати дослідження М. Бантиша-Каменського «Історичне повідомлення... про Унію» й М. Костомарова «Про причини і характер унії в Західній Росії», то найбільш текстологічно близькими вони є в частині, де досліджуються події 1589 року (у М. Костомарова с. 9-10, у М. Бантиша-Каменського параграф II) та перебування православного духовенства в Римі. Ці події М. Бантиш-Каменський описує більш детально, використовуючи розлогі цитати з джерел.

У джерельному відношенні дослідження М. Костомарова вирізняють дві особливості. По-перше, це залучення етнографічного та фольклорного матеріалу (згадуються збірки, що містять фольклорний матеріал - «Запорозька старовина», «Пісні люду Галичини, записані Вацлавом з Олеська»; історико-етнографічний опис Г. де Боплана). Досить типовим явищем для цієї роботи є те, що документальні свідчення про той чи інший історичний факт поєднуються з його «народною» оцінкою у вигляді фольклорної інтерпретації. Зокрема факти, наведені у статтях Віленського собору православного духовенства 1509 р., підтверджуються народними переказами та історичними піснями [41, с. 12].

Другою особливістю джерельної бази М. Костомарова є більш широке залучення матеріалу про внутрішні події, що відбувались у православній церкві. Джерелом для реконструкції цих подій стала робота Є. Болховітінова «Опис Києвософійського собору й історія Київської ієрархії» [10]. Власне ця тема представлена та вперше так розгорнуто досліджена у вітчизняній науці саме М. Костомаровим: «Однією з перших спроб об'єктивно дослідити Берестейську унію та її наслідки стала дисертація М. Костомарова "О причинах и характере унии в Западной России". Вчений намагався пояснити причини церковної унії не зовнішніми чинниками, а внутрішнім становищем українського суспільства та його церкви. Так, причинами унії були загальна криза православ'я, моральна та

інтелектуальна деградація його духовенства та необхідність радикальних змін» [285, с. 12].

М. Костомаров відзначає присутність розбіжностей у тлумаченнях подій церковної історії в період від Флорентійського собору до введення унії [41, с. 11]. Далі він наводить приклади, коли один і той самий факт у різних дослідженнях не лише набирає різного значення, але й описується по-різному, наприклад, М. Бантишем-Каменським і Є. Болховітіновим. Однією з причин такої розбіжності історик вважав той тип джерела, яким користувалися його попередники. Вони використовували полемічну літературу, в якій «уніати намагалися довести, що після Ісидора всі митрополити схилилися до унії; православні ж запевняли, що після Ісидора і Григорія, його спадкоємця, поставленого папою, пастирі ретельно опікувались питаннями православної віри» [41, с. 11]. Питання про те, якою ж була позиція православного духовенства в ті часи, історик пропонує вирішувати перш за все у відповідності до духу епохи. Оскільки вона була сповнена атмосфери непевності, то «неможливо, щоб глави церкви не були захоплені хитким загальним настроєм; навіть напевно. Що одні й ті ж митрополити, про яких сперечаються, мимоволі поступалися ворожій стороні і в той же час готові були захищати свою справу» [41, с.12]. Окрім цих припущень, що базувалися на уявленнях М. Костомарова про дух часу, він на підтвердження своїх здогадок пропонує заглянути в «деякі тогочасні акти». Останні він запозичує з роботи Є. Болховітінова «Опис Києвософійського собору...» [10]. Саме ця робота посідає першість за кількістю покликань (25 з 96) та запозиченої інформації.

Таким чином, дослідження унії безпосередньо пов'язувалося з аналізом основних рушійних сил, що спонукали козацтво виступити проти Польщі і сприяли формуванню однієї з найголовніших засад козацької ідеології. Так, зокрема, оцінив значення унії М. Костомаров: «До початків унії козаки не показували своєї неприязні до Польщі, навпаки, завжди підкорялися уряду... За Сигізмунда Польща зачепила їхні права і віру» [41,

с. 29]. Далі М. Костомаров зазначає, що вирішальним фактором козацьких повстань виступало все ж не обмеження станових привілеїв, а утиски віри [41].

Переходячи до теми перших козацьких воєн, слід зазначити, що вона цілком відповідала вимогам істориків-романтиків щодо емоційності історичних сюжетів. Так, М. Максимович виділяє драматичність як основну особливість українських пісень: «...князь Цертелєв справедливо зауважує, що в Росіян поезія описує, тоді як в піснях Малоросійських зустрічаємо драматичний опис предмета» [486, с. XIV-XV]. Отже, й основна риса української історії – драматичність. Якщо вибирати найбільш типовий її період, то, за М. Максимовичем, це якраз і буде період перших козацьких війн (Тарасової ночі). Тому М. Костомаров, обираючи тему «Перших козацьких воєн» обирає парадигмальний з точки зору романтиків сюжет української історії.

Ідейним та сюжетним продовженням перших козацьких війн є Національно-визвольна війна українського народу під проводом Б. Хмельницького. До цієї теми належить не лише найбільша кількість робіт, але й найбільш ґрунтовні з них, створені в епоху романтизму, серед яких першість посідає монографія М. Костомарова «Богдан Хмельницький». Хоча це дослідження було остаточно завершено і видано в 50-х роках 19 ст., але цією темою М. Костомаров починає цікавитися вже в 40-х роках [44], а до 1842-1843 рр. відноситься початок систематичних досліджень джерел для збору матеріалу по окресленій тематиці, зокрема, М. Максимович послав йому з цієї тематики матеріали [214]. Безумовно, джерельна база такої ґрунтовної і великої за розміром роботи вимагає окремого дослідження. Тут ми обмежимося загальними зауваженнями та дослідженням лише окремих джерельних сюжетів, які, на нашу думку, є показовими щодо принципів відбору джерел. В основному своє дослідження зробимо на основі зіставлення джерельної бази відповідних сюжетів з «Історії Малої Росії» Д. Бантиша-Каменського (як найбільш

грунтового з цієї тематики на той час) та «Богдана Хмельницького» М. Костомарова.

Безумовною перевагою джерельної бази «Богдана Хмельницького» є те, що М. Костомаров залучив великий масив матеріалів. Зокрема він майже наполовину перевищує залучений Д. Бантишем-Каменським в «ІМР» для дослідження відповідної теми. Але, безумовно, ці дві роботи вирізняються не лише обсягом залученого матеріалу, а й структурою джерельної бази, пріоритетними групами джерел, різноманітністю джерельної бази. М. Костомаров, враховуючи те, що в українській історіографії тема Богдана Хмельницького і національно-визвольної війни була пріоритетною й найбільш розробленою темою, друге і третє видання «Богдана Хмельницького» розпочинає зі вступу, присвяченого саме джерельній основі дослідження. У цих вступях М. Костомаров подає перелік джерел, використаних у монографії; градацію історичних джерел за ступенем важливості, позначаючи двома зірочками цілком достовірні джерела, однією – свідчення яких варто перевірити, а джерела взагалі не позначені зірочкою, – ті, свідчення яких є маловірогідними. Також у вступі М. Костомаров дає загальне уявлення про метод роботи з джерелами, що цілком відповідає засадам критичного підходу до джерел. Варто зазначити, що вступні статті, які були вже написані в другій половині 19 ст., позначені впливом позитивізму, що відобразилося як у виборі методики роботи з джерелами, так і у виділенні джерельних пріоритетів, та й загалом, самі статті такого змісту є реакцією на позитивістський скепсис. Незважаючи на врахування М. Костомаровим віянь часу, джерельна основа «Богдана Хмельницького» однією з перших стала предметом прискіпливого аналізу та критики. Зокрема Г. Карпов вніс цілу низку зауважень до джерельної частини монографії [31; 32], що можна згрупувати за чотирма позиціями. Перша група зауважень стосувалася неповноти перліку використаних джерел. Друга група зауважень стосується посилань. Відзначається їх неузгодженість, коли подаються різні назви одного і того ж джерела,

присутність глухих посилань тощо. Третя група зауважень стосується використання критики, як засадничої методики роботи з джерелами. Й четверта група зауважень торкається розбіжності у виголошених та фактичних джерельних пріоритетах. До групи вірогідних джерел, позначених двома зірочками М. Костомаров в основному відносить акти, тоді, як літописи відносяться до групи джерел, інформацію з яких потрібно брати з певним застереженням. Насправді ж, за підрахунками Г. Карпова за кількістю і важливістю залученої інформації пріоритетною є група наративних джерел. Г. Карпов з недовірою ставиться до козацьких літописів, а особливо до «Історії Русів». Все, що складало джерельну основу останньої з точки зору Г. Карпова, втрачає довіру. Так, він, встановивши певну подібність між «Історією Русів» і «Літописом Г. Грабянки», висловлює останньому свою недовіру. Таким чином, і лєвова частина джерельної бази «Богдана Хмельницького» заслуговує на недовіру, оскільки не лише спирається на козацькі літописи, але й надає пріоритет саме літопису Грабянки. М. Максимович також критично підійшов до джерельної бази «Богдана Хмельницького», відмітивши як недолік присутність переважної більшості польських джерел [438]

З часом деякі зауваження були спростовані. Так, зауваження Г. Карпова про те, що М. Костомаров не користувався якимось особливим списком літопису Грабянки, спростували сучасні дослідники. Скажімо, А. Бовгира доводить можливість його існування [264].

Перелік деяких зауважень можна продовжити і сьогодні. Зокрема розширити перелік глухих посилань за рахунок згадки деяких фольклорних матеріалів. Почасті факти, взяті з фольклорних матеріалів, не перевіряються додатковими джерелами. Хоча збірники народних пісень потрапили до числа малоімовірних джерел.

Перейдемо тепер до зіставлення джерельної бази «ІМР» Д. Бантиша-Каменського у частині опису Національно-визвольної війни та самого Б. Хмельницького з джерельною базою монографії «Богдан Хмельницький».

Можливі лінії зіставлення в сюжетному плані накреслив В. Романцов [466]. Саме його результати дослідження в царині історіографії першої половини 19 ст. стали орієнтирами для нашого джерелознавчого дослідження. В обох істориків є сюжет про прибуття Б. Хмельницького на Запорозьку Січ. У М. Костомарова цій події передуює опис тривалої подорожі Б. Хмельницького по Україні: «Повільно він їхав через землі руські, зупинявся майже в кожному селі, заводив розмови... не раз живою, полум'яною промовою збудював гурт співрозмовників... обнадіював їх швидкою помстою, Божим покаранням гнобителів» [45, с. 243]. Власне опис цієї подорожі, якої у Д. Бантиша-Каменського не було, для М. Костомарова є важливим, бо почасти саме така напівмістична (з пророкуванням Божої карі), напівпрактична («таким чином, в містах і селах Хмельницький заводив по декілька чоловік друзів й однодумців» [45, с. 243]) подорож підготувала ґрунт для майбутніх блискучих перемог. Основним джерелом цих початкових подій М. Костомаров називає твір С. Грондського «*Historia belli cosacco-polonizi auctore Samuele Grondski de Grondi...*».

Сюжет про прибуття Б. Хмельницького на Запорожжя є в обох істориків: «Більшість вчених, незважаючи на певні відмінності в їх поглядах, пов'язували саме з Запорожжям обрання [Богдана Хмельницького – О.К.]... гетьманом» [466, с. 174]. Але джерела інформації про цю подію у двох істориків відмінні. Якщо Д. Бантиш-Каменський використовує працю Пасторія «*Bellum Scut. Cos.*» для опису перебування Б. Хмельницького на Січі, то М. Костомаров вдається до праці С. Грондського. Опис обрання на гетьманство він доповнює відомостями з літописів Г. Грабянки та С. Величка. Щодо літописів, то якщо необхідно залучити колоритний, емоційний матеріал, М. Костомаров надає перевагу літопису Величка, як у випадку з описом обрання Б. Хмельницького на гетьманство. Торкаються обидва історики і чисельності війська. У Д. Бантиша-Каменського, для кого головним джерелом був Пасторій, згадано про 3 тисячі козаків. М.

Костомаров наводить цифру 8 тисяч. Основними джерелами для нього були «Реляція про битву на Жовтих Водах» та С. Грондський.

Далі слідує сюжет, якого немає у Д. Бантиша-Каменського і першість висвітлення якого, на думку В. Романцова, належить саме М. Костомарову. Так, історик звернув увагу на те, що за наказом гетьмана переодягнуті жebraками або богомольцями козаки агітували місцевих жителів підтримати повстання [45, с. 266]. Цей сюжет не є випадковим, так у рецензії на «Чорну раду» П. Куліша, почасти відтворюючи події 1663 року, М. Костомаров зазначає факт розповсюдженості та активної діяльності агентів, що готували наступні події [51].

У Д. Бантиша-Каменського [1] і М. Костомарова [45, с. 254-262] висвітлено дипломатію Б. Хмельницького на початковому етапі національно-визвольної війни. Д. Бантиш-Каменський основні відомості по цьому питанню бере з Пасторія. Джерела М. Костомарова більш різноманітні. Основним джерелом є літопис Величка, але в той же час залучено матеріали листування з Потоцьким (в основному листи до нього різних осіб). Частина інформації історик запозичує, як і Д. Бантиш-Каменський, з Енгеля, хоч і не називає його «Історії...» в якості джерела. Окрім того, для з'ясування достовірності інформації з сумнівного, на його думку, джерела залучає свідчення додаткових джерел, зокрема щодо перемовин Б. Хмельницького з польським панством [45, с. 256]. Окрім літопису Величка при висвітленні поїздки Б. Хмельницького до Крим узалучає відомості з Хаммера (Hammer Purgstall Geschichte des Osmanis... - Т. 5. – 1829). Сюжети сповнені емоціями: промова Б. Хмельницького перед Іслам-Гіреєм, емоційні перемовини (побоювання, випробовування, клятви на зброї) взяті з С. Твардовського («Wojna domowa...»), з літопису Величка та меншою мірою з літопису Грабянки. І зовсім стисло, лише як поодинокі згадка, присутнє посилання на «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России...» Т. I, II, III і X (у третьому і десятому томах вміщено справи Малоросійського приказу, що належать до часів Б. Хмельницького).

Окремо М. Костомаров вивчав україно-молдавські стосунки, залучаючи при цьому матеріал з історії Молдови першої половини 17 ст. [217].

У М. Костомарова на відміну від Д. Бантиша-Каменського більш детально описуються події в польському таборі. Пересування польських військ реконструюється в основному за польськими джерелами. В описі окремих епізодів, таких, зокрема, як пересування польського війська під керівництвом Потоцького, залучено свідчення з 3 - 4-х джерел. Тоді, як основними джерелами для реконструкції дій козаків були перш за все козацькі літописи. Так, основним джерелом для відтворення битви під Жовтими Водами стали літописи Величка та Грабянки. Для Д. Бантиша-Каменського авторитетними у висвітленні цих подій були насамперед Пасторій, Шевальє, а потім «малоросійські літописи» - «Історія Русів» та літопис Грабянки.

Після перших перемог настає перерва. Б. Хмельницький розбиває свій табір під Білою Церквою. Білоцерківський універсал Б. Хмельницького був одним з улюблених сюжетів українських істориків-романтиків. На нього в різних роботах 30-х - 40-х років, в тому числі присвячених історії Київської Русі, часто посилався М. Максимович. Посилається на нього і Д. Бантиш-Каменський, текст якого він бере з «Історії Русів». У другій половині 19 ст. більшість українських істориків визнавали підробний характер цієї пам'ятки. Але М. Костомарову шкода розлучатися з цим сюжетом. Він його включає у всі наступні перевидання «Богдана Хмельницького», правда, беручи текст інформації про нього не з «Історії Русів», а з літопису Величка. При цьому історик з жалем зазначає: «Цей універсал не відомий в оригіналі: той, що, як правило, видається за укладений Хмельницьким, очевидно підробка або викривлення оригіналу» [45, с. 304].

Опис стихійних військових формувань, не підпорядкованих Б. Хмельницькому, є оригінальним дослідженням М. Костомарова. Посилаючись на народні пісні, він називає отаманів цих загонів. Повстання описано у главі II 1-го тому. Вона з усіх глав цього тому найбільш насичена

посиланнями на фольклорні джерела. Найбільше згадується фольклорних джерел у першій третині глави [45, с. 314-326]. У подальшому в цій главі посилання на фольклор зникають. Найбільш висвітленими фольклорними джерелами є наступні події, явища та особистості: винищення панів та шляхти; вовгурівці; взяття Несторова; «лютування повсталих на Поділлі»; М. Кривоніс. Загалом ця глава насичена великою кількістю посилань. Їхня загальна кількість (на козацькі літописи, польські наративні джерела, актовий матеріал) становить 146 посилань, причому провідну роль посідають польські джерела. На них зроблено 75 посилань. Далі за кількістю посилань йдуть козацькі літописи – 37. З вітчизняних джерел М. Костомаров найбільше користувався «Пам'ятками Київської комісії» - 20 посилань, з польських – «Короткою історією про бунт Хмельницького» - 17 посилань. З козацьких літописів він надавав перевагу Г. Грабянці – 13 посилань, причому навіть перед більш достовірним, на думку самого історика літописом Самовидця, що єдиний з усіх зразків козацького літописання позначений двома зірочками, на який він посилається лише 8 разів. Літопис Самовидця за кількістю посилань випереджає й літопис Величка – 10.

Якщо продовжувати досліджувати джерельну основу цього сюжету за шкалою значущості, окресленої у вступі М. Костомаровим, то слід зазначити, що найбільше посилань зроблено на джерело, що не викликає у М. Костомарова сумнівів щодо своєї достовірності – це Т. І «Пам'яток київської комісії». Багато посилань зроблено на джерела досить сумнівні – 65, тоді як на безперечні – 51. До сумнівних, за М.Костомаровим, слід було віднести й пісні, що не заважає історикові досить часто використовувати їх як історичні джерела. Окрім того, до сімки найбільш задіяних джерел занесено дуже сумнівну (не позначену жодною зірочкою) «Повість про те, що трапилось...». Причому всупереч методичній установці М. Костомарова в деяких випадках інформація з неї береться без перевірки з допомогою додаткових свідчень з інших джерел [45, с. 320, пос. №3]. В інших випадках

застосовані додаткові дані теж із доволі сумнівного джерела – з «народної пісні».

Ми не випадково досить детально зупинилися на аналізі глави про стихійні бунти. Адже для М. Костомарова це був ключовий сюжет по декількох позиціях. Перш за все як ілюстрація до його загальної концепції про те, що діяльність правителів має бути узгоджена з волею народу. Тому всі офіційні акти треба розглядати не самі по собі, а в контексті «народної» реакції на них. По-друге, щодо самого дослідження, то сюжет народних бунтів мав проілюструвати подвійність політики Б. Хмельницького, елементи її антинародності, що, на думку М. Костомарова і стане однією з головних причин майбутніх поразок Б. Хмельницького.

Сюжет перебування Б. Хмельницького в Києві Д. Бантиш-Каменський та М. Костомаров реконструюють в основному за козацькими літописами, серед яких домінує літопис Грабянки. Але у викладі подій, а, отже, й залученні джерел у М. Костомарова є певна відмінність. Якщо Д. Бантишш-Каменський оповідає в піднесеному, звеличувальному тоні, то опис М. Костомарова відзначений певною химерністю. З одного боку світлі барвисті тони, звеличення переможця, з другого – опис поринання Б. Хмельницького у світ магії: «Сам гетьман був сумним; щось дивне явилось в його характері: він то постився і молився, довго лежачи ниць перед образами в храмі; то радився з чаклунками, яких тримав біля себе...» [45, с. 364]. Джерелом для творення такого химерного образу стала «Історія панування Яна Казимира I...», видана Е. Рачинським.

Перегукуються і описи міжнародних відносин. Хоча М. Костомаров розширив відому і відкрив невідому інформацію, зокрема, як зазначає В. Романцов, про турецький напрям [466, с. 197-200]. В цьому сюжеті М. Костомаров продовжує розпочате Д. Бантишем-Каменським, збільшуючи кількість посилань на актовий матеріал. Ті ж самі тенденції можна простежити й щодо українсько-російських стосунків. Хоча підсумок цих перемовин дещо відрізняється. Д. Бантиш-Каменський про результати

козацького посольства до Москви: «Вони не порадували своїм поверненням українців: цар Олексій Михайлович, посилаючись на Полянський договір... обіцяв прийняти під свою високу руку козаків тоді тільки, коли король визнає їх незалежність» [1, с. 148]. М.Костомаров зазначив, що цар ухилився від розриву з Польщею, бажаючи успіху козакам, якщо дійсно причиною їх повстання є одна лише віра; в іншому випадку радив підкоритися існуючій владі [45].

Опис перемовин Б. Хмельницького з чинами польської комісії значно розлогіший, ніж у Д. Бантиша-Каменського. Змінюються самі джерела інформації. Автор «ІМР» бере її з В. Коховського, а М. Костомаров з щоденника А. Мясковського.

Отже, у монографії М. Костомарова «Богдан Хмельницький у порівнянні з висвітленням аналогічних сюжетів в «ІМР» Д.Бантиша-Каменського у джерельній базі спостерігаються наступні зміни: джерельна база розширюється в основному за рахунок залучення наративних польських джерел та козацьких літописів; джерельна база урізноманітнюється за рахунок введення фольклорних та епістолярних джерел. Щодо останніх, то велику частину підготовчого матеріалу займає дипломатичне листування [216].

Найбільш повне уявлення про різноманітність джерельної бази «Богдана Хмельницького» дає аналіз джерел до глави II, де фактично представлені всі види використаних М. Костомаровим джерел: іноземні наративні джерела, з яких переконлива більшість – польські; козацькі літописи; епістолярна спадщина; актовий матеріал. Окрім письмових джерел залучено усні. Фактично всі фольклорні та етнографічні джерела, наведені у монографії, М. Костомаров оцінює однаково, як дуже важливі, але потребуючі сторогої і обережної критики. Це збірник українських пісень, виданих Михайлом Максимовичем, «Записки про Південну Русь» П. Куліша, «Народні південноруські пісні, видані Амвросієм Метлинським», «Пісні люду руського в Галичині, зібрані П. Жеготою», «Збірник південно

руських пісень, зібраних М. Костомаровим». Лише одна збірка, що містить фольклорні матеріали, а саме «Запорозька старовина» І. Срезневського в шести частинах, не відмічена жодною зірочкою, що означало: «...загалом джерело малодостовірне і лише тоді може бути прийнятим, коли сходиться з іншими, більш достовірними» [45, с. XI].

Варто відзначити, що М. Костомаров залучає і свої археологічні знання, отримані ним під час відвідин Волині. Він яскраво і точно (описи фактично збігаються з сучасними реконструкціями) відтворив битви, оскільки самостійно вивчав місця деяких з них, намагався прив'язати знання, отримані з письмових джерел, до місцевості, знайти якісь матеріальні свідчення цих битв.

Водночас варто погодитися з висновками Г. Карпова про те, що пріоритетною групою джерел для М. Костомарова є козацькі літописи. Але, як слідує з відповіді М. Костомарова Г. Карпову, це було принциповим і усвідомленим рішенням, оскільки історик намагався відтворити перш за все народну версію цих подій такою, якою вона закарбувалася в народній пам'яті, обрісши легендами й міфами. Варто відзначити, що і в пізнішому перевиданні вже після того, як М. Костомаров добре вивчив актовий матеріал московських архівів, джерельних пріоритетів він все ж не змінив, надаючи перевагу літопису Грабянки, а у випадку потреби яскравого, емоційного матеріалу – літопису Величка.

До особливостей джерельної бази праці М. Костомарова можна віднести збільшення кількості мемуарних джерел, зокрема такої важливої пам'ятки, як щоденник А. Мясковського.

Простежується тенденція висвітлювати український «бік» справи за допомогою вітчизняних джерел, польський – за польськими, як-то: позиція польської сторони в перемовинах, пересування польських військ, військова стратегія і практика, біографічна інформація, політична історія Речі Посполитої тощо. У порівнянні з Д. Бантишем-Каменським відбувається і повна заміна одного джерела на інше. Так, Д. Бантиш-Каменський надає

первагу Пасторію. Тоді, як М. Костомаров – С. Грондському, В. Коховському.

Питання державності тісно пов'язувалося з територіально-адміністративним устроєм. Найбільше із зазначеного кола істориків-романтиків присвятив увагу цьому питанню М. Максимович. Хоча найбільш плідними виявилися 1850-ті роки, історик вже у статтях «Замітки про перших гетьманів козацьких і перших полковників Прилуцьких» (1849) та «Бубновська сотня» (1848) намагався дослідити питання територіально-адміністративного устрою Гетьманщини. У 40-х роках 19 ст. це були лише окремі розвідки, що висвітлювали адміністративно-територіальну історію певної місцевості. У 50-х роках виходить узагальнююча праця М. Максимовича «Огляд городових полків і сотень, що були на Україні від часів Богдана Хмельницького» [89]. В цій роботі зазначено три основні напрями: дослідження історії помилок, допущених попередниками і сучасниками М. Максимовича щодо територіально-адміністративного устрою; відновлення історичної істини; поглиблене дослідження окремих елементів територіально-адміністративного устрою.

Торкаючись першого питання, а саме критичного огляду М. Максимовичем доробку істориків щодо адміністративно-територіального устрою, можемо виділити наступні пункти: помилки в підрахунку кількості козацьких полків за часів Богдана Хмельницького; помилкова цифра загальної кількості реєстрових козаків; плутанина щодо козацьких полковників та сотників як у плані називання їхніх імен та прізвищ, так і в плані хронологічному (посідання ними полковницьких і сотницьких урядів). В цьому питанні М. Максимович не був самотнім. Ще Г. Міллер намагався встановити істину, відзначаючи різницю свідчень декількох джерел з цього питання. Так, зокрема, він зіставляє свідчення В. Коховського та «одного малоросійського літопису». У поданому Г. Міллером варіанті враховуються різночитання цих двох джерел, хоча базовим все ж є список В. Коховського. Окрім того, як джерело для

виведення остаточної підсумкової цифри бере участь, як свідчить Г. Міллер, офіційний документ – «Зборівський пакт».

Для Г. Міллера «описки» В. Коховського і козацького літопису дають поштовх для роздумів і стають окремим джерелом підтвердження певного нечіткого усного факту: «Якийсь польський історик (Коховський) залишає нам тодішніх полків реєстрових козаків 1650 року наступний розпис; і в одному Малоросійському літописі знаходимо такий же розпис, від попереднього в деяких статтях розбіжний, чого ради означені різниці при першій помітити було вирішено... Незважаючи на те, що останнє валове число з детальними полковими незгідне, з цього слідує, що в детальних числах десь є описка, це тим більше належить відмітити, що окрім реєстрових козаків, вдвічі більше від того числа в козацькому війську було черні, які нарівні з козаками несли службу і дуже бажали тому бути зарахованими до козацтва, але число 40000 реєстрових козаків у Зборівських пактах було підтверджено» [110, с. 10]. М. Максимович у шостому параграфі зазначеної роботи вже більш системно з залученням широкого матеріалу й більшої кількості імен дослідників намагається не лише зафіксувати факт помилок у назві полків, їх кількості та кількості реєстрових козаків, а й намагається з'ясувати першоджерело цієї помилки.

Історик з'ясував, що є недоречним зіставляти свідчення В. Коховського з «козацьким літописом» - літописом Г. Грабянки, оскільки, останній сам запозичив інформацію з В. Коховського, певним чином викрививши її. Тобто першоосною свідчення були «Аннали» В. Коховського (Краків, 1683), в першій частині яких і була інформація про полки. М. Максимович цитує її із зазначенням хибних фактів. Звідки ж цю інформацію взяв сам В. Коховський? М. Максимович вирішує це питання на основі історичних джерел, виданих КАК. На думку історика В. Коховський взяв їх з реєстрів, що отримав король від гетьмана Хмельницького в листі від 20 березня 1650 року. При запозиченні інформації польський історик пропустив один полк і замість Прилуцького

написав Острянський. Звідси помилка перейшла до літопису Г. Грабянки, а від нього до інших козацьких літописів та сучасних історичних досліджень. Окрім того, історик відмічає внесені додаткові зміни, зроблені кожним з наступників В. Коховського, окремо зупиняючись на детальному аналізі «Історії Русів».

Дослідження М. Максимовичем територіально-адміністративного устрою України за часів Богдана Хмельницького має перш за все документальне підґрунтя, воно спирається на статті Зборівського миру 1649 р. Водночас до історії адміністративно-територіального устрою України залучаються передусім наративні джерела. В історії цього питання М. Максимович виділяє наступні періоди: часи до гетьманування Б. Хмельницького; початок гетьманування Б. Хмельницького; адміністративно-територіальний поділ України після Зборівського миру.

В руслі своєї концепції про тяглість історії України дослідження М. Максимович розпочинає з княжих часів. Основним джерелом є літописи, серед яких домінує Київський літопис. М. Максимович наводить приклад згадки в ньому про полк як адміністративну одиницю. На основі власних припущень вибудовує процес перетворення звичного для системи управління Київської Русі тисяцького на полковника в Україні вже козацькій. Власне ця згадка в Київському літописі про тисяцького Улеба, який приїжджає в свій полк, дає підстави М. Максимовичу на основі наступних літописних згадок про тисяцьких робити власні реконструкції полкового влаштування території України в княжі часи: «...зустрічаючи в літописі тисяцького Білгородського, ми робимо висновок, що були й особлива тисяча і особливий полк Білгородський в межах Київського князівства; згадка про тисячу Сновську (в 1149) дає підстави вважати, що був особливий Сновський полк...» [89, с. 657]. Відшуковуючи згадки про тисяцького і соцького в Галицько-Волинському літописі, М. Максимович робить висновок про аналогічний адміністративно-територіальний устрій Галицько-Волинського князівства. Потім М. Максимович декілька століть

пропускає, аргументуючи це тим, що: «тут історія Київської Русі, на два з половиною століття вкрита туманом, в якому не можна роздивитися ще окремі деталі переходу з попереднього стану в новий. Але й 16 ст., яке вона пожила зі своїм козацтвом, залишило нам занадто бідні й уривчасті про неї перекази» [89, с. 657].

Переходячи до дослідження полків, що були до гетьманства Б. Хмельницького, М. Максимович підкреслює недостатність джерельної бази та її застарілість: «Для відкриття нових джерел для історії перших козацьких полків в Малоросії обмежимося наступними про них повідомленнями» [89, с. 658]; явно невдоволений джерельною базою окресленого питання, М. Максимович час від часу висловлює застереження: «Та й саме влаштування полків при Баторії підлягає новій обробці по джерелах сучасних» [89, с. 658] або «дивно, що у так званому літопису Самовидця вся історія Владиславової грамоти... приписана переяславцю Ілляшу» [89, с. 659]. Сам історик змушений користуватися традиційними для встановлення цього питання джерелами – козацькими літописами, вирізняючи в загальному періоді два етапи: «Вивищення полків за гетьманування Богданка, 1576 р., інший – зменшення полків після гетьманування Павлюка і Острянини, 1638 року» [89, с. 658].

Щодо полків на початку гетьманування Б. Хмельницького, то тут М. Максимович цілком покладається на літопис Самовидця, тоді як інформацію В. Коховського ставить під сумнів [89, с. 661]. Наступний етап «Про полки і сотні після Зборівського миру» найбільш документально забезпечений. Розпочинається це дослідження такими словами: «Після повернення зі Зборова на Україну Хмельницький дав їй новий полковий розподіл, розділивши її на 16 полків, і склав реєстри городового козацтва або війська Запорозького. З цього розподілу починається нова історія полків, на які поділялася Малоросійська козацька Україна до кінця свого» [89, с. 663]. Перш за все новим в адміністративно-територіальних реформах було прагнення Б. Хмельницького подолати давній поділ України по

Дніпру, тому до чотирьох правобережних полків було зараховано різні сотні з лівого берега. У встановленні точного списку полків М. Максимович спирається на декілька джерел: одне з найголовніших - це додатки до згаданого вже листа Б. Хмельницького, Зборівський договір 1649 р.

Останнім сплеском козацтва історики-романтики вважали Коліївщину. Сучасна джерельна база дослідження Коліївщини представлена актовим матеріалом, письмовими спогадами очевидців та фольклорними матеріалами. Особливо цінними є знахідки актового матеріалу, що почасти і визначає сьогодні напрямок пошуку джерел [300]. Їхня публікація розпочалася у другій половині 19 ст., тоді ж з'явилися і перші дослідження, зроблені на основі актового матеріалу [249]. Серед зазначених джерел «Сказання про Коліївщину» лише «виписку з книги генеральної візитації Кодненського косяоулу» можна віднести до актового матеріалу [97]. Отже, він не був основним джерелом дослідження.

У 19 – на початку 20 ст. було опубліковано значну частину першоджерел, серед яких особливо багато було мемуарної літератури [426]. Мемуари по кількості займають провідне місце в джерельній базі дослідження (3 з 10 позицій): «3) найцікавішою є записка Вероніки Кребсової в дівоцтві Младановичевої; 4) записка уніата Тучанського... 5) зміст цієї записки, завіршований студентами шкіл уманських (числом 794)» [97, с. 624]. Хоча М. Максимович запозичує деяку інформацію з цих джерел, але вона не є ключовою. Так, здавалося б, основою мають стати «Записки Вероніки Кребс», свідка і учасниці уманських подій. Як джерело ці записки задіяні в 4-тій та 5-тій главі. Із «Записок...» М. Максимович запозичив опис зовнішності І. Гонти та М. Залізняка; біографічні відомості про І. Гонту; про уманський козацький полк [97, с. 638]; становище в таборі біженців; тогочасні чутки про перехід І. Гонти на сторону М. Залізняка [97, с. 642]; розмову Младановича з І. Гонтою; опис оборони Умані; особливо опис дій Шафранського [97, с. 642], євреїв, що брали участь в обороні Умані [97, с. 642-643], ситуацію в обложеному таборі [97, с. 642] та

звичайно ж події, що стосувалися сім'ї комісара Младановича. В той же час наявна інформація, що певною мірою не відповідає свідченням В. Кребс – про останні події оборони Умані. Зокрема В. Кребс говорить, що Шафранський надію покладав на переговори Младановича з І.Гонтою, а М. Максимович описує ці події так: «Зрештою, через тридцять годин безперервної стрілянини Шафранський оголосив, що всі порохіві запаси вичерпані. “Тепер нема надії”, сказав Младанович. “Нам залишилося покластися на волю Божу і гинути”» [97, с. 643].

Серед джерел у М. Максимовича зазначені дослідження подій Коліївщини польськими авторами. Частина інформації історик запозичує з Ліппомана (дії М. Залізняка стосовно підготовки повстання), змінюючи деяку інформацію (сюжет про «золоту грамоту»).

Показовим для доби романтизму є ставлення до фольклору. Він займає перші позиції в переліку джерел: «1) Народні пісні про Залізняка і Гонту, що надруковані в моєму збірнику українських народних пісень, ч. 1., М., 1834 р.; 2) місцеві перекази і розповіді літніх людей...» [97, с. 624]. Такий порядок залучених джерел відповідає їх значенню у дослідженні Коліївщини М. Максимовича. Повертаючись до теми актових джерел, варто зазначити, що у розпорядженні М. Максимовича, окрім зазначених, була певна кількість актового матеріалу, але він не став визначальним. Більше того, навіть за наявності достовірних свідчень, зокрема про долю М. Залізняка, М. Максимович швидше схиляється до народної версії. Так, описуючи подальшу долю М. Залізняка після розгрому гайдамацького руху, М. Максимович цитує народну пісню:

Ступай, ступай, Желізняку, годі вже гуляти!

Поїдем в Київ в Печерський Богу роботати.

І говорить Максим козак, сидячи в неволі...

[97, с. 653]

Хоча, як стверджує В. Антонович, на руках у М. Максимовича були цілком достовірні акти, що проливали певне світло на подальшу долю М. Залізняка

[248, с. 113]: «Покійний М. Максимович передав нам невеликий пакет документів, витягнутих із “київських плац-майорських справ”, в яких знаходяться декілька фактичних розпоряджень у перші дні після арешту Залізняка і його товаришів» [248, с. 113]. Цими документами були: рапорти від 8 липня 1768 р. плац-майора Києво-Печерської фортеці Лбова про те, що він прийняв під варту Залізняка з 73 його товаришами; розпорядження київської губернської канцелярії про видачу суми грошей для продуктів арештованим гайдамакам авансом, аж до того часу, поки їхня доля не буде вирішена колегією закордонних справ; рапорт Лбова про те, що він витратив відпущену суму; постанова київської губернської канцелярії про повторний відпуск суми на утримання заарештованих для закінчення над ними суду (від 11 серпня) [248]. Отже, за цими документами можна було встановити багато подробиць - окрім дат імен та обставин ще й те, що Залізняк з товаришами був ув'язнений у Києво-Печерській фортеці і про те, що над ним було розпочато слідство. Правда, сам М. Максимович зазначає, що він ще не має точної інформації про подальшу долю М. Залізняка. Можна припустити, що ще в 1839 р. історик, досліджуючи тему, ще не мав на руках цих документів. Але стаття і не була одразу опублікована (ми схилиємося до твердження В. Павелко про її цензурну заборону). Як зазначають упорядники зібрання творів М. Максимовича, вона довго зберігалася в рукописі. Причину цього останні вбачали у словах М. Максимовича, що стаття потребує перегляду і доповнення згідно з новими джерелами, відкритими автором згодом [97, с. 623]. Але доповнення так і не були ним внесені, зокрема щодо епізоду з М. Залізняком, попри наявність певних офіційних документів. Статтю про Коліївщину було надруковано після смерті М. Максимовича без змін. Отже, М. Максимович зберіг форму сказання, зробивши одним з головних його джерел фольклор. Цитатами з пісень розпочинається кожна глава. Самі пісні, очевидно, є достовірними, принаймні одна з них, вміщена на с. 634 аналогічна тій, що записали етнографи вже 1934 року [507, с. 56]. Історичні пісні наведені як джерельні

свідчення в тексті самого «Сказання», з них запозичується інформація, зокрема про листування М. Залізняка та І. Гонти [97, с. 637], спостерігається наслідування народного стилю (М. Максимович уникає дат, хоч деякі з них можна було встановити за наявними актами та мемуарами). Зокрема відчутно виправдання дій гайдамаків, віру в їхню високу місію та захоплення ними, чого, звичайно ж, не зустрічаємо ні у відомій мемуарній літературі того часу, ні у польських та російських актових джерелах, в яких гайдамаки постають злочинцями. Такий погляд притаманний лише українським народним пісням та оповідам: «Оскільки в силу тодішніх обставин документування подій з точки зору українців, тобто повсталого народу, не велося, то мусимо визнати, що народний епос є єдиним джерелом, за допомогою якого ми можемо зрозуміти сутність подій не тільки з точки зору панівних на території України держав, але і з точки зору повсталих. У народному епосі зафіксовано оціночне сприйняття подій українським народом. На сторінках епосу немає точності у витворенні перебігу подій, немає дат, але подається ставлення до подій...» [507, с. 16]

Не сумнівався в джерельному потенціалі історичних пісен й М. Максимович: «Українські пісні – це вірні відголоски народного життя» [97, с. 625].

У цьому розділі питання теоретичного плану були поєднані з джерелознавчою практикою. Представлено судження істориків-романтиків щодо стану і перспектив джерельної бази досліджень з давньої історії, історії Київської Русі та козаччини. Проаналізовано їхню роботу з джерелами по окремих питаннях. Для увиразнення основних тенденцій ця робота була представлена у порівнянні з аналогічною, проведеною їхніми попередниками. З'ясувалося, що в практичній роботі історики-романтики почасти відходили від своїх власних радикальних суджень. Зокрема велику вагу у дослідженні історії мав актовий матеріал. В той же час історики-романтики в практичній роботі зустрілися з певними труднощами, використовуючи фольклор як історичного джерела.

Велика кількість емпіричного матеріалу, залученого в цьому розділі вимагає певного узагальнення, що й буде здійснено в наступному 7 розділі. Продуктивним, на наш погляд, буде застосування до аналізу джерельної бази як певної цілісності структурно-функціонального підходу.

РОЗДІЛ 7.

СИСТЕМНІ ТА ФУНКЦІОНАЛЬНІ ЗМІНИ ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ДОБИ РОМАНТИЗМУ

7.1. Кількісні зрушення в потенціалі джерельної інформації

Дослідження джерельної бази історичних досліджень є на сьогодні однією з пріоритетних тем вітчизняного джерелознавства.

Уперше у вітчизняній науці на важливість дослідження джерельної бази історичних робіт того чи іншого періоду як базового матеріалу для з'ясування характеру перебігу джерелознавчих процесів звернув увагу М. Ковальський. Він же окреслив зміст терміна «джерельна база»: «Відомий український джерелознавець проф. М.П. Ковальський предметом історіографії джерелознавства визначив як історію вивчення історичних джерел. Ним же запропоновано і періодизацію історіографії джерелознавства, де першим, початковим етапом потрібно вважати першу половину і середину 19 ст., коли формувалися витoki наукового джерелознавства, що знайшло своє відображення у перших наукових узагальнюючих роботах з історії України Д. Бантиша-Каменського, М. Маркевича, дослідженнях окремих проблем М. Максимовичем, М. Костомаровим, П. Кулішем, Я. Головацьким та ін.» [254, с. 13].

На сьогоднішній день здобутки вітчизняної науки в розробці і наповненні змістом поняття «джерельна база» проаналізував Я. Калакура. Отже, під джерельною базою «...розуміють сукупність джерел, на які спирається історичне пізнання» [346, с. 86].

У межах реальної джерельної бази виділяють дві великі її підгрупи: актуалізовану та потенційну. У нашому дослідженні нас буде цікавити саме актуалізована джерельна база, «тобто історіографічно засвоєна шляхом публікацій археографічного характеру або цитування в наукових дослідженнях» [346, с. 87]. Якраз фактор задіяності того чи іншого

історичного джерела є для нас вирішальним у визначенні складових джерельної бази історичних досліджень періоду романтизму.

Оскільки як основну ми виділили проблему визначення структурних та функціональних змін, яких зазнала джерельна база в часи романтизму, то необхідно все ж обрати систему координат, у якій можна було б здійснити дослідження. На наш погляд, найпродуктивнішим для дослідження окреслених змін є поділ на типи джерел, запропонований авторами підручника «Історичне джерелознавство» [346, с. 100–107].

У нашому дослідженні ми спробуємо розглянути джерельну базу історичних робіт періоду романтизму як певну структуру. Введення принципу структурності вимагає виділення структурних елементів та визначення характеру зв'язків між ними.

Для з'ясування структурних елементів джерельної бази історичних робіт, аналізу яких і буде переважно присвячене це дослідження, порівняємо джерельні бази різних епох. Описуючи їх стан термінами сучасного джерелознавства, можна зазначити, що всі вони складаються з джерел, які можна віднести до певного типу: словесні, речові, зображальні тощо.

У межах окремого типу від епохи до епохи відбуваються певні зміни, які можна визначити як кількісні (прирощення окремого роду в межах певного типу джерел, також певного виду в межах окремого роду) і якісні (поява в межах типу джерел нового роду джерел, а в межах роду – виду джерел). Також можемо спостерігати збільшення типів історичних джерел за рахунок уведення в науковий обіг нових артефактів минулого, що особливо динамічно відбувалося в 19 ст.

У 30-х – 40-х роках 19 ст. джерельна база історичних досліджень значно розширилася за рахунок залучення нових і кількісного росту вже задіяних попередниками романтиків типів, родів і видів джерел.

Традиційним родом джерел, що здавна використовувався під час вивчення історії, були письмові пам'ятки минулого. Перефразовуючи слова

К. Ясперса, можемо говорити, що людська історія починається там, де з'являються письмові джерела.

В епоху романтизму рід письмових джерел поповнювався двома шляхами: зростає кількість традиційних видів джерел та вводяться нові види письмових джерел. До традиційних видів письмових джерел, якими, в основному, користувалися у своїх дослідженнях попередники істориків-романтиків, можна зарахувати акти та літописи. Якщо загалом поглянути на спадок історичної науки 30-х – 40-х років, можна відмітити продовження використання актової документації як джерела інформації. М. Маркевич, М. Максимович, Д. Зубрицький, А. Скальковський, використовують її як основні джерела. В якості основних джерел вони використовуються для дослідження ключових питань історії Закарпаття. Так О. Духнович на підтвердження того, що «населення Закарпаття спочатку було незалежним від угорських феодалів, «... наводить грамоту ... про те, що в Березькому комітаті ще в кінці 13 ст. володарем був ставленик галицького князя Лева, Георгій» [311, с. 147]. Також на акт, точніше, на його відсутність як на основу нелегітимності наступних дій, посилається М. Лучкай. Він згадує «акт укладення Ужгородської унії в 1646 р., наголосивши про відсутності протоколу про нього» [311, с. 122].

Грамотами як окремою групою актових джерел широко користувався Д. Зубрицький у дослідженні історії Галичини. Як зазначає О. Купчинський, давні грамоти Д. Зубрицький використовував як джерела для написання «Нарису історії українського народу в Галичині» [398]. Також «публічні і державні грамоти» Д. Зубрицький використав як основу для написання «Критико-історичної повісті минулих літ Червоної та Галицької Русі» [28].

Залучення актового матеріалу розширилося за рахунок уведення як окремої дослідницької проблеми питання контексту їх запровадження та вивчення наслідків їх запровадження для суспільства. Найпоследовніше цей аспект досліджував М. Костомаров. Ним же була підведена й теоретична

база під цю проблематику. Історик зазначив, що всі актові матеріали необхідно вивчати під кутом впливу, «який мають на процес народного життя закони і права» [48, с. 721]. Теоретично цю тезу М. Костомаров обґрунтував лише в 60-х роках, хоча реальне втілення вона мала вже в ранніх його роботах, зокрема в роботі «Про причини і характер унії в Західній Росії» (Х., 1841), більш повно, із залученням ширшого джерельного матеріалу вона була представлена в монографії «Богдан Хмельницький». Історик не лише аналізує зміст статей Зборівського договору, але й досліджує реакцію народу на нього. М. Костомаров ретельно вивчає зміну ставлення народу до Зборівського договору: від захоплення до розчарування. Головне місце у висвітленні Зборівського договору та його наслідків належить опису зростаючого невдоволення населення. Ключовою подією стає повстання під проводом Д. Нечая, що, за М. Костомаровим, у народі мав рівну силу з Б. Хмельницьким. Відповідно й джерельний матеріал розподіляється по-різному: за Б. Хмельницьким стоїть офіційний акт (подається текст Зборівської угоди), за Д. Нечаям – народна версія трактування цієї угоди й, відповідно, фольклорні джерела, що відображають враження від Зборівської угоди.

Пункти Зборівської угоди на тлі народного збурення і падіння авторитету Б. Хмельницького згадуються і в контексті кризових явищ 50-х років 17 ст. Спостерігаючи факти залучення актового матеріалу як джерела, в той же час варто відмітити, що деякі романтики в історичних дослідженнях намагалися їх не використовувати. Так, у роботах історичного характеру П. Куліша 40-х років фактично не зустрічаємо ні посилань на актовий матеріал, ні згадок про нього, хоча для написання історичного роману та повістей П. Куліш використовував такі матеріали [153, 154].

Отже, актова документація законодавчо-розпорядчого та дипломатичного характеру продовжує використовуватись істориками-романтиками. Договорами, грамотами князів, рішеннями польських королів, указами царів користується М. Максимович, Д. Зубрицький, А.

Скальковський. М. Максимович такий матеріал використовує в двох статтях з одинадцяти, написаних в 30-х – 40-х рр. 19 ст.²⁰ Посилання на грамоти і договори є у Д. Зубрицького в «Історії давнього Галицько-Руського князівства». Розширилося залучення актового матеріалу й під час вивчення історії України епохи козаччини. Так, якщо Д. Бантиш-Каменський увів велику кількість актового матеріалу з російських архівів, то М. Маркевич доповнив джерельну базу цього періоду переважно польським актовим матеріалом.

Актовий матеріал частіше використовується в освітленні подій 17 – 18 ст. Так, якщо акти вищих державних органів в «Історії Нової Січі» залучаються А. Скальковським принагідно, на рівні з іншими дотичними матеріалами, то в «Хронологічному огляді історії Новоросійського краю 1730 – 1823 рр.» вони складають основу джерельної бази, про що сам історик говорить так: «...найголовнішим керівництвом, джерелом і хронологічним покажчиком було й буде “Повне зібрання законів Російської імперії“» [129, с. X].

Для висвітлення періоду козаччини долучається дерективно-розпорядча²¹ документація Гетьманщини. Так в «Бубнівській сотні» М. Максимович згадує універсали Ю. Хмельницького та І. Мазепи. Загалом історик такі джерела використовує в 6-ти статтях з 11-ти, написаних в 30-ті – 40-ві роки 19 ст.

Особливістю дослідження зазначеного періоду було залучення актової документації місцевих органів управління: полкових і сотенних архівів, губернських архівів, міських органів управління тощо. Їх використав М. Максимович у 4-х статтях, А. Скальковський в «Історії Нової Січі» та в «Хронологічному огляді...», І. Срезневський в «Історичному огляді...» [141]. І це було особливістю кількісних змін джерельної бази в зазначений

²⁰ Підрахунки зроблені на основі I тому «Собрания сочинений» М. А. Максимовича : в 3-х томах» [99]. В подальшому аналізуються статті М. Максимовича, написані в 30-х – 40-х роках 19 ст. як такі, що носять виразні риси романтичного світогляду.

²¹ Термін взято з «Ділової документації Гетьманщини...» [317].

період, бо в результаті роботи окремих істориків та Київської археографічної комісії в 40-х роках до наукового обігу було введено велику кількість окремих актів та актових книг місцевих установ.

У період романтизму акцент було зроблено на правові документи. Як уже зазначалося, «ідеологом» обґрунтування правових документів як базових джерел для вивчення народу став німецький учений Ф. Савіньї. Він зазначав, що, перш за все, в законах відображається дух народу. Тому, безумовно, в ключі цієї романтичної теорії актуалізувалося вивчення «Руської правди» та її використання як джерела з історії Київської Русі. Проте, що це джерело в уявленні романтиків володіло підвищеною інформативністю, свідчить дискусія, яка розгорнулася з питань природи цієї пам'ятки, в якій взяв участь М. Максимович. Про зацікавлення М. Максимовича історико-правовими питаннями свідчать архівні матеріали [228].

Зразки правової думки стають одними з перших джерел висвітлення історії українських земель під владою Великого Князівства Литовського. Головним фахівцем з цього питання був М. Іванишев. Правові документи Великого Князівства Литовського (перш за все, Литовський Статут) стали джерельною базою оригінальної концепції, запропонованої романтиками. Вони послідовно утверджували думку про близькість українського і литовського етносів. Провідниками такої концепції були М. Максимович і М. Костомаров. Підкріплюючи свої думки цитатами з «Повісті минулих літ», ці історики в різний час (М. Максимович – у першій половині 19 ст., а М. Костомаров – у другій половині 19 ст.) доводили, що руси – це вихідці з прибалтійського регіону, котрі розчинилися в українському етносі, повністю прийнявши його побут і культуру. Тому ВКЛ розглядається як спадкоємець Київської Русі. Історія України в період входження її земель до складу ВКЛ розглядалася, як правило, на тлі інтеграції литовської еліти з подальшим домінуванням киево-руської традиції. Показовими в цьому плані є слова П. Куліша: «Читаю Литовський Статут і відмічаю малоросійські слова, яких там багато, хочу укласти особливий з них словник... Він

покаже стан малоросійської, або краще сказати, давньоруської мови, до того часу, коли вона почне ополячуватись» [114, с. 34]. Лінію спадкоємності продовжив М. Костомаров у монографії «Богдан Хмельницький». Він вказує на спадковість традицій козацької держави: «Громадянська частина була залишена в попередньому вигляді; народ звик до польських законів: за своєю суттю вони зовсім не були важкими; до того ж значна частина законодавства й управління була запозичена з Русі в різні історичні періоди через зближення одноплемінних народів; тому тодішній громадянський порядок в Україні, що був польським, був в той же час і руським, особливо, коли чиновники і виконавці були руськими і справи відправляли на руській мові» [46, с. 205].

Повертаючись до законодавчих актів ВКЛ, можемо зазначити, що в 40-х роках з видання Київською археографічною комісією «Устава на волоки» (одного з найголовніших регулювальних актів того періоду) М. Іванишевим було розпочато вивчення актового матеріалу цього періоду, що проливало світло на до того не досліджений період української історії.

Популярністю почали користуватися й процесуально-юридична документація. Такий матеріал М. Максимович залучає в статті «Про пам'ятки луцького Хрестовоздвиженського братства» та в «Бубнівській сотні». Окрім того актуальними стали документи приватно-правового характеру: заповіти, дарчі тощо. Так М. Максимович заповіти як матеріал для з'ясування окремих питань історії України залучає в 3-х статтях: «Про пам'ятки луцького Хрестовоздвиженського братства», «Замітки про перших гетьманів...», «Дослідження про гетьмана Петра Коношевича-Сагайдачного».

У добу романтизму більшої популярності набули поменники як історичні джерела. Провідна роль в 30-х – 40-х роках 19 ст. по утвердженню поменників в якості історичних джерел належала М. Максимовичу. Теоретична база була підведена у двох його статтях «Про пам'ятки луцького Хрестовоздвиженського братства» і в «Родовідних записах

княнина». Історик інформацію з поменників для дослідження того чи іншого питання з історії України використав у 8 з 11 статей, написаних у 30-х – 40-х роках 19 ст. Окрім того, в архівних матеріалах історика збігаються додаткові відомості про цей вид джерел та зразок наслідування М. Максимовича цій формі записів, який так і називається «Поменник козацьких гетьманів, складений Миайлом Максимовичем» [170, арк. 16-21].

Наративні письмові джерела поруч з актами склали основу попередньої джерельної бази, зокрема для вивчення давньої історії. Історики-романтики слідом за П. Шафариком залучали твори грецьких та римських авторів. Вони, як правило, не вводили нові, а перечитували вже відомий класичний спадок. Інформація інтерпретувалася по-новому, використовувалися методи вилучення опосередкованої інформації. Зразком такого перечитання античних авторів є вже згадувана робота П. Шафарика «Слов'янські старожитності», методика якої є загальною і характерною для інших романтиків у вирішенні питання історії ранніх слов'ян. Зокрема, для дослідників історії України, актуальним стало перечитання описів Нестора-літописця про часи і події, що передували Київській Русі.

З наративних джерел для висвітлення подій 10 – 13 ст. активно використовувалися літописи. По-суті це було головне джерело. Так Д. Зубрицький в перших двох частинах «Історії давнього Галицько-Руського князівства» в основному спирається на Іпатіївський і Лаврентіївський літописи. Літописи М. Каченовський відносив до джерел внутрішнього характеру. Провідне місце належало «Повісті минулих літ». Саме до неї як до джерела висвітлення тих чи інших питань історії Київської Русі найчастіше звертається М. Максимович. Вона є базовим джерелом в таких дослідженнях, як «Звідки йде руська земля...» та «Про походження варяго-русів».

Частота посилення на літописи збільшується й за рахунок вилучення з них нових фактів і перечитування текстів. Прикладом першого є використання «Повісті минулих літ» О. Духновичем в «Істинній історії Карпато-

Русів»: досліджуючи період до угорського заселення цього краю, він обґрунтував автономність слов'ян і їх першість в освоєнні цих земель, посилаючись як на базове джерело на «Повість минулих літ». І, як стверджує Д. Данилюк, Несторова «Повість минулих літ» й на сьогодні «залишається єдиним письмовим свідченням заселення Закарпаття слов'янами ще в 9 ст.» [311, с. 145]. Були перечитані й відповідні місця в «Повісті минулих літ», з якими пов'язували початки козацтва. Зокрема, по-іншому було інтерпретовано місце у Воскресенському літописі, де під 1284 роком розповідалося про розорення «ахматових слобід». Цей уривок давав підстави ряду істориків говорити про неавтохтонний характер козацтва. У період романтизму це місце в літописі було зараховане до таких, які мають широке тлумачення. Окрім того, було відмічено, що у літописі нічого не говориться про переселення мешканців слобід у Придніпров'я [299].

Хоча «Повість минулих літ» залишалася основним текстом, завдяки розпочатому виданню «Повного зібрання Руських літописів» в 40-х роках 19 ст. джерельна база збагатилася арсеналом джерел «внутрішнього характеру». Саме це видання Д. Зубрицький зробив одним із головних джерел дослідження удільного періоду Київської Русі. Збільшилася кількість залучених вітчизняних джерел і зразків місцевого літописання для висвітлення подій цієї епохи. До того ж у перші десятиліття 19 ст. було знайдено ряд нових літописних зводів. Українські романтики надавали перевагу інформації, що містилася в літописах, укладених на території Південно-Західної Русі, а серед інших обирали ті, що розповідали про події південно-руських та західних земель. Наприклад, Д. Зубрицький надавав перевагу Іпатіївському літопису.

Актуальним для історії козацтва залишалася залучення козацьких літописів. М. Максимович найчастіше посилається на літопис Самовидця, Й. Єрлича, на Густинський літопис; у «Богдані Хмельницькому» М. Костомарова базовими є літописи Г. Грабянки і С. Величка. Козацьке літописання було традиційним джерелом для висвітлення «польського» періоду історії України. В період романтизму відбулося прирощення джерел цього виду за рахунок

віднайдення літописів Самовидця, С. Величка, Чернігівського літопису. Також поряд з літописами залучалися західноєвропейські хроніки. Базовим джерелом для «Перших воєн малоросійських козаків...», однієї з трьох робіт М. Костомарова, написаних в 40-х роках²², були хроніка Бельських [530] та праця Р. Гейденштейна [532], що наслідує структуру хроніки.

Західноєвропейські хроніки за класифікацією М. Каченовського належать до «зовнішніх» джерел. «Зовнішні» джерела до історії Київської Русі поділялися на візантійські, західноєвропейські та арабські. Обсяг залучених візантійських джерел в епоху романтизму фактично не збільшився порівняно з попередньою історіографією.

Українські історики-романтики особливо широко використовували твори німецьких авторів. Так, М. Максимович у дослідженнях про стародавній Київ часто цитує Дітмара. Збільшення обсягу використання творів європейських авторів відбулося також за рахунок розробки істориками-романтиками нових тем. Однією з них, що фактично повністю базувалася на свідченнях європейських середньовічних авторів, була тема язичництва, яку особливо активно досліджували І. Срезневський та М. Костомаров [43; 140; 144]. Зокрема, якщо подивитися на одну з ключових робіт з історії язичництва - дослідження І. Срезневського «Про язичницьке богослужіння давніх слов'ян» [140], то серед великої кількості джерел (за нашими підрахунками їх близько 50-ти), більшість джерел має західноєвропейське та арабське походження. Найчастіше автор посилається на праці Гельмольда, Тітмара, оповіді арабських мандрівників (Масуді, Ібн-Фоцлана).

З групи «зовнішніх» джерел ширше стали використовуватися польські наративні джерела. Їх активно публікували польські колеги-історики, що спонукало українських істориків-романтиків розширювати джерельну базу своїх досліджень. Так, суттєвою відмінністю дослідження М. Костомарова про унію є залучення великої кількості польських джерел. У першому

---

²² Підрахунки зроблені за довідковим виданням [386].

розділі дослідження вони значно переважають вітчизняні: 10 позицій проти 4. Загалом, у підсумку зарубіжні джерела (з яких 80% польські) в кількісному плані переважають над вітчизняними. Так само, на думку М. Максимовича, широтою охоплення польських джерел відрізняється робота М. Костомарова «Богдан Хмельницький» [444, с. 68]. У трьох роботах М. Костомарова з історичної тематики 40-х років – «Про причини і характер унії в Західній Русі» (1842 р.), «Перші війни малоросійських козаків з поляками» (1843 р.) та «Русько-польські вельможі» (1843 р.) – наративні польські джерела посідають одне з провідних місць.

Зважаючи на важливість польських джерел для висвітлення історії України, П. Куліш свого часу запропонував проект видання всієї польської наративістики як базового джерела з вивчення історії України.

Але не лише кількісне збільшення традиційних письмових джерел характеризує ті зміни, що відбулися в межах джерельної бази історичних робіт періоду романтизму. Також були введені нові види до письмового роду джерел. У цей час стають популярними джерела приватні й особисті, на які звернув увагу В. Скотт. Яскравим зразком переважання саме таких джерел є дослідження Коліївщини М. Максимовича. Її історик уважав останнім сплеском козаччини. Події Коліївщини та Гайдамаччини він досліджував переважно за мемуарами та спогадами очевидців, а не за офіційними матеріалами, що знаходилися в центральних архівах Російської імперії. Так, у переліку джерел до статті «Сказання про Коліївщину», опублікованої в №5 «Руського Архива» за 1875 рік, першими М. Максимович називає народні пісні, місцеві перекази, розповіді старих людей та рукописні твори мемуарного характеру (зокрема, записки Вероніки Кребс та уніата Тучанського), і лише потім – синтетичні праці, зокрема Ліпомана.

Таким самим джерелом стосовно нового часу були матеріали приватно-пам'ятного характеру, в першу чергу, листи, що не мали в попередній офіційній історіографії високого статусу джерел: збиралася не лише актова

документація, але й листи і різні записки російських царів [377]. Серед українських романтиків ходили щоденники М. Ханенка, Я. Марковича, листи П. Орлика, І. Мазепи. Особливо плідним для М. Костомарова став щоденник А. М'яковського, учасника українсько-польських перемовин. Загалом, епістолярна спадщина особливо захоплювала як історичне джерело М. Костомарова. Ще в ранній роботі про церковну унію він з великим інтересом ставиться до такого матеріалу, особливо до листів Л. Сапеги (був ознайомлений з ними за роботою про унію М. Бантиша-Каменського). У подальшому, зокрема в роботі про Б. Хмельницького, використання листування стане однією з особливостей джерельної бази історичних досліджень М. Костомарова. Щоправда, використані в монографії листи не є чистими зразками приватної кореспонденції, оскільки вона часто поєднує функції й службової кореспонденції.

Епістолярна спадщина найпродуктивніше використовувалася для відтворення подій 17 – 18 ст. Зокрема вона стала одним з базових джерел в монографії М. Костомарова «Богдан Хмельницький» та для М. Максимовича в дослідженні гайдамаччини та в його статтях «Замітки про перших гетьманів», «Дослідження про гетьмана Петра Коношевича-Сагайдачного», для І. Срезневського в «Історичному огляді...».

Одним з нетрадиційних історичних джерел, яким охоче користувалися історики-романтики, були релігійні тексти. У романтиків часто зустрічаємо цитати або перекази різних фрагментів Біблії, Апостола, псалмів Давидових, книги Іова.

В епоху романтизму відбувалося прирощення нового роду джерел, перш за все, усного в межах словесного типу джерел. Маштаби використання усної народної творчості вражають. Так М. Максимович до неї звертається у 8 з 11-ти статей. М. Костомаров залучає цей матеріал в роботі про унію, в «Перших війнах...» та в «Богдані Хмельницькому». Цей матеріал присутній майже в усі розвідках І. Срезневського 30-х – 40-х років не залежно від тематики: від історії язичництва до історії козацтва. Як базове історичне

джерело до історії Новоросійського краю та Нової Січі визнає усну народну творчість А. Скальковський. Він намагався збирати оповіді та пісні, дотичні до означеної тематики. Посилання на усні джерела є і в «Історії давнього Галицько-Руського князівства» Д. Зубрицького, а також присутні розлогі коментарі історика щодо відомостей, взяти з цих джерел.

Серед усього загалу фольклорних джерел романтики особливо часто зверталися до переказів та історичних пісень і дум.

Перекази вважалися формою збереження народної версії історії. Як свідчать матеріали Кирило-Мефодіївського товариства [36], архівні матеріали, документи, листування, перекази збиралися фактично всіма, хто в часи романтизму захоплювався історією. Такі народні версії історії інколи ставали постачальниками ідей для фахових історичних досліджень. Перекази були джерелами з давньої історії. У 20-ті – 30-ті роки 19 ст. загальна думка щодо переказів формулювалася так: перекази є найдавнішою формою історичних джерел, вони фіксуються і зберігаються переважно в усній формі, і є джерелом вивчення найдавніших періодів історії України, не висвітлених або недостатньо висвітлених письмовими джерелами. Перекази також дають інформацію для встановлення зв'язків між окремими фактами, що взяті з письмових джерел. Це, перш за все, події, які не можна було, через різні обставини зафіксувати на папері: таємні перемовини, домовленості, окремі міркування. Так, концепція, викладена М. Костомаровим у монографії «Богдан Хмельницький», у деяких фундаментальних речах почасти спирається саме на такі «нетрадиційні» джерела попри насиченість роботи посиланнями на акти та літописи. Зрештою, перекази виступають як додаткове джерело для встановлення достовірності факту, описаного в письмових джерелах. Таку функцію перекази досить часто виконували в роботах М. Максимовича 30 – 40-х років.

Якщо порівнювати між собою зразки фольклору, то найбільшу популярність у часи романтизму мали історичні пісні й думи як історичні

джерела. Історики встановили, що більшість із них сягають 16 ст. і є найбільш плідними для вивчення козацтва [266], оскільки ця тема в них домінувала. Власне в 30 – 40-х роках важко знайти роботи М. Максимовича, П. Куліша, І. Срезневського, М. Костомарова, які б не мали посилань на фольклорні джерела. Їх залучає й А. Скальковський. Найширше фольклор як історичне джерело представлений у М. Костомарова в його монументальному дослідженні про Богдана Хмельницького. Серед усього загалу джерел, перелічених М. Костомаровим на початку дослідження, 6 позицій належить збіркам історико-етнографічного та фольклорного характеру. Фактично єдиним джерелом «України...» П. Куліша були історичні пісні. З огляду на те, що ця робота вважається новаторством в історіографії 19 ст. [397, арк. 157], новим є й підхід до формування джерельної бази. В цій роботі П. Куліша теоретична теза про те, що саме фольклор є справжнім джерелом вивчення історії народу, набуває практичного втілення. Цікавим є й зразок для наслідування, який П. Куліш обирає для історичної оповіді. Це «Іліада» Гомера, яку, на думку Є. Нахліка, романтики вважали ідеалом історичної оповіді саме через велику кількість вміщеного фольклорного матеріалу [431, с. 65].

Як уже зазначалося, цілий ряд історичних джерел, які й на сьогодні не втратили свого інформативного потенціалу, були введені в науковий обіг саме в епоху романтизму. Якщо акти й літописи були досить традиційними джерелами для тогочасної історіографії, то археологічні артефакти актуалізувалися лише в кінці 18 ст. і тільки розпочали свій шлях як історичні джерела, розширюючи тим самим видове різноманіття джерельної бази. Отже, у першій половині 19 ст. усе більшого значення для висвітлення давньої історії набувають археологічні знахідки. П. Шафарик залучає їх до переліку історичних джерел. Було усвідомлено їх значення для висвітлення давньої історії на тлі інших джерел, а також рівень розробки цього виду джерельної інформації. Згадки про археологічні пам'ятки знаходимо в роботах М. Максимовича, А. Скальковського, І. Срезневського. І хоча

археологічні знахідки використовували в своїх роботах М. Марков і М. Берлінський, але вони в них поставали, швидше, як ілюстративний матеріал. А в дослідженнях романтиків завдяки певним методам узагальнення археологічного матеріалу, таким як класифікація, типологізація, порівняння, вони виступають як повноцінне історичне джерело. Найширше здобутками археології користувалися В. Пассек, І. Срезневський [141], М. Максимович. В історико-топографічних дослідженнях Києва М. Максимовича використання археологічних джерел (особливо під час дослідження стародавньої його частини) носить системний характер. Узагальнювальною працею, що розкриває потенціал цього типу залишків минулого під час використання певної методики, можна вважати роботу М. Максимовича «Українські стріли» [103]. Загалом, археологічні пам'ятки найбільш були досліджені В. Пассеком та М. Максимовичем. Праці останнього, написані на основі археологічних джерел, склали окремий «археологічний» відділ у зібранні праць ученого, що вийшло у трьох томах у 70-х – 80-х роках 19 ст.

Попередньо ми намагалися проаналізувати використання в роботах істориків-романтиків основних типів, родів і видів історичних джерел. Як правило історики надавали перевагу декільком видам історичних джерел. Але зустрічаються роботи, що охоплюють все різноманіття наявної в ті часи джерельної бази. Зокрема в дослідженні М. Максимовича «Бубнівська сотня» згадуються та використовуються майже всі відомі на той час типи, роди і види історичних джерел.

Розширення джерельної бази за рахунок нових типів (речові джерела), родів (усні джерела) та видів у межах письмового роду джерел (епістолярна спадщина, художня та релігійна література) призводить до якісної зміни джерельної бази історичних робіт, що знайшло відображення у виділенні романтичною історіографією пріоритетної групи джерел.

Суттєвою рисою історичних досліджень стало і те, що пріоритетними джерелами в період романтизму почали вважатися, перш за все, ті, що

ігнорувалися попередньою історіографією: численні міфи, перекази, оповіді, пісні – все те, що збереглося і культивувалося народною пам'яттю. Кількісні зміни у структурі джерельної бази супроводжувались і якісними зрушеннями. Зокрема, введення джерел приватного характеру та фольклорних джерел нарощувало суб'єктивно-емоційний чинник, давало можливість подивитися на історію очима приватної особи, активізувало механізми колективної пам'яті. У наступному підрозділі спробуємо структурувати зміни в якості джерельної бази історичних досліджень доби романтизму.

7.2. Якісні зміни джерельної бази

Якісні зміни в джерельній базі історичних досліджень епохи романтизму спробуємо простежити за такими критеріями: посилення доказовості, ступінь оновлюваності, її здатність відображати романтичні уявлення про історію.

Посилення доказовості джерельної бази є найбільш наочним у тих випадках, коли історики-романтики продовжують досліджувати проблематику, розпочату їх попередниками. Серед тем, що досліджувались у 20-х – 40-х роках, таких більшість.

Перш ніж перейти до розгляду окремих випадків, зазначимо, що посилення доказовості романтиками відбувається, в основному, за рахунок використання тих самих джерел, що й попередники, але з розкриттям у них глибокого інформативного потенціалу та за рахунок розширення (збільшення кількості доказів, узятих із додаткових джерел) джерельної бази з того чи іншого питання. Так, зокрема, в контексті дослідження давньої історії України М. Максимович орієнтувався на своїх попередників. Усі роботи історика, в яких він продовжив досліджувати розпочату його попередниками тематику, можна поділити на три групи: ті, що присвячені

дослідженню окремих областей України, дослідженню міст та історичних об'єктів.

Так, М. Максимович, зокрема в дослідженні Волині, був наступником С. Русова [125]. У статті «Волинь до 9 ст.» він посилив джерельну базу свого попередника за рахунок посилань на Костянтина Багрянородного, Географа Баварського, «Повість минулих літ»: «... простежив заселення території слов'янськими племенами. Пояснює походження назви „Волинь” від племені „волинян” (рішуче заперечує інші версії – від ріки Волги, гоніння волів тощо)» [527, с. 26]. С. Русов же виводив назву «Волинь» від слова «віл».

У плані з'ясування поглиблення доказовості доречним є зіставлення джерельної бази досліджень історії Києва, зроблених М. Берлинським та М. Максимовичем. Показовим у цьому плані є, зокрема, вивчення найдавнішої частини Києва. Новим у плані інформації є відновлення М. Максимовичем, в основному, за переказами, а також розкопками, підказаними цими переказами, старих назв місцевостей старокиївської частини Києва: «Воздихальниця», «Пасичная бесіда», «Козари», «Бабин торжок». У той же час у більшості випадків відомості М. Максимовича щодо наведених М. Берлинським мають уточнювальний характер або розширюють інформацію про той чи інший об'єкт.

Обидва історики огляд старої частини міста починають з «Андріївського відділення», з ним пов'язують початок Києва. М. Максимович наводить дві цитати-версії з «Повісті минулих літ» «про заснування трьома братами міста Києва». Причому відмічає, що Нестор двічі повторює цей сюжет, другий раз він вкладає цю розповідь в уста полян. Ще М. Максимович наводить переказ про хрест Андрія Первозванного [90, с. 96]. М. Берлинський прихильніший до версії В. Татищева, що ґрунтується, як сам він відзначає, на описах Птоломея: «...слідуючи цьому положенню, з певною часткою ймовірності стверджує, що правий високий берег Дніпра не лише був заселений, але й на ньому здавна стояло місто, що називалося Гори, а сарматами названий Ківи, від якого начебто вищезгадане місто Азагоріум

назву отримав. Отже, Ківи, або Київ, давніше існує, ніж літописці час заснування його вказують» [3, с. 26]. Із двох істориків ближче до істини підійшов М. Максимович. Сучасна точка зору на цю проблему представлена в коментарях до історії міста Київ М. Берлинського і формулюється так: «Назва “Київ” становить собою ... прикметник ... від імені легендарного засновника міста Кия. Всі спроби іншої етимології не можуть вважатися задовільними» [3, с. 201].

Точнішими є дані М. Максимовича щодо першої київської церкви. Науковець зазначає, що після 988 р. першою була поставлена Василівська церква, бо патроном князя Володимира у хрещенні був Василь. Джерелом у цьому випадку для історика теж є «Повість минулих літ» [90, с. 98]. М. Берлинський натомість першість віддає Георгіївській церкві [3, с. 37]. Сучасна наука визнає правоту М. Максимовича: «Першою церквою в Києві після 988 р. ... була Василівська...» [3, с. 203].

Щодо Десятинної церкви, то відомості М. Максимовича носять цілком уточнювальний характер. Він подає відомості про розкопки церкви Петром Могилою, на основі знайдених речей намагається реконструювати її внутрішній вигляд [90, с. 100].

Варто зазначити, що саме розкопки дають додатковий матеріал для М. Максимовича, щоб уточнювати або розширювати дані М. Берлинського щодо старого Києва. Основою для встановлення місця розкопок часто є повідомлення Нестора. Так, за Нестором М. Максимович визначає місце княжого двору, кам'яний терем перших руських князів та місце теремного двору [90, с. 97].

У контексті дослідження окремих історичних об'єктів М. Максимович поглибив знання своїх попередників щодо окремих з них. Зокрема, місцезнаходження Дмитрієвського монастиря, Київського замку і рукописних пам'яток, створених на території київських монастирів, та життя і творчості «старих київських письменників» [414, с. 113–114]. Особливою ґрунтовністю відрізняється дослідження М. Максимовича з

історії Межигірського монастиря. Його попередниками в цьому питанні стали С. Лободовський з «Историческими известиями о Межигорском монастыре» (Київ, 1830) та невелика розвідка М. Берлинського «Повідомлення про Межигірську церкву» [6]. Н. Герасименко окреслила джерельну базу дослідження історії Межигірського монастиря М. Максимовича [294]. Це «Акты Западной России» (т. 2, 3); «Акты Юго-Западной России» (т.3); «Материалы для отечественной истории, изданные М.О. Судиенком» (т.2), «Описная книга Киево-Межигорского монастыря» (1777 р.), межигірський синодик (1625 р.) та рукопис, подарований М. Максимовичу у 1840 р. київським ієромонахом [294, с. 50]. Як бачимо, джерельна база була розширена, головним чином, за рахунок актового матеріалу. Але не лише це вирізняє дослідження М. Максимовича «Сказання про Межигірський монастир» [98] від, зокрема, дослідження М. Берлинського. Дослідження М. Максимовича супроводжується зверненням історика до переказів: усних, і таких, що дійшли до часів М. Максимовича, вже записаними у більш ранні часи (як про початок монастиря за князя Володимира [98, с. 256]). Звернення до переказів у такій пізній роботі 60-х років, як «Сказання...», не є випадковим. І хоча сам М. Максимович почасти виправдовує залучення такого ненадійного джерела (з точки зору позитивізму, що активно почав поширюватись у другій половині 19 ст.), як перекази, відсутністю відповідних літописних повідомлень, але й тоді, коли останніх достатньо, історик усе одно використовує перекази.

На відміну від М. Берлинського, М. Максимович саме на основі відомостей з переказів заснування монастиря відносить до більш ранніх часів. Так, обидва історики «прототипом» майбутнього монастиря вважали церкву Спаса Білого, побудову якої М. Максимович відносить до часів князювання Володимира, а М. Берлинський – Ізяслава II. Обидва історики згодні з вирішальною роллю Андрія Боголюбського в історії Межигірського монастиря. М. Максимович у цьому питанні знову ж таки спирається на

перекази «давніх межигірців», що були зафіксовані в Межигірському синодику. У той же час історик наводить й інші перекази, взяті ним з «Короткого опису Києво-Печерської Лаври» (1791) та «Київського Місяцеслова» на 1799 рік, що на тому місці ще до Андрія Боголюбського була вже дерев'яна церква, замість якої він побудував кам'яну.

М. Максимович і М. Берлинський приблизно однаково оповідають про долю монастиря під час татаро-монгольської навали: він був ущент зруйнований, монахи поховалися у печерах та сусідніх лісах. Щоправда, М. Максимович дещо розширює відомості, знову ж таки взявши їх із переказів: «В той час київський князь Михайло Всеволодович повернувся ... За переказами, він побудував для тутешньої братії дерев'яну церкву св. Миколая, біля якої певний час зоставався монастир, названий за його новим розташуванням Межигірським» [98, с. 258].

Період перебування «землі Києво-Переяслівської» [98, с. 258] під литовсько-польською владою і доля Межигірського монастиря теж дещо по-різному висвітлюються цими двома істориками: М. Берлинський акцентує увагу на ролі й значенні польського уряду в долі монастиря, тоді як М. Максимович відмічає, перш за все, роль «князів Київських». Відповідно, історики посилаються й на різний актовий матеріал. Новими джерелами, залученими М. Максимовичем до висвітлення окремих аспектів монастирського життя, є маргіналії на церковних книжках, що належали цьому монастирю, та речових пам'яток, що залишилися від давніх часів [98, с. 260].

Також історія Межигір'я в часи перебування українських земель у складі Великого Князівства Литовського, а потім і Речі Посполитої розширилася за рахунок наведення відомостей про розпорядження щодо монастиря, які давали польські королі, завдяки введеному М. Максимовичем сюжету про його взаємини з козаками в кінці 16 ст. і розширенню теми, залученої вже М. Берлинським, про взаємини межигірського монастиря з Запорозькою Січчю в 17 ст. Також М. Максимович ширше, ніж

М. Берлинський, залучає відомості з Межигірського синодика, зокрема інформацію про ігуменів Межигірського монастиря. Як зазначає Н. Герасименко, у висвітленні життя та діяльності окремих архімандритів та ігуменів М. Максимович допускає багато помилок і неточностей, плутаючи імена, дати смерті й біографічні дані. Хоча щодо ігуменства Ісайї Копинського історик віднайшов досить точні дані. Цю тему продовжив С. Голубєв [294, с. 52], документально підтвердивши розпочату М. Максимовичем тему. Варто відзначити особливу зацікавленість М. Максимовича особою Ісайї Копинського, відомості про якого він виписував з різних джерел [207].

Підсилюється джерельна база і такого багатоаспектного питання, як національно-визвольна війна під проводом Б. Хмельницького. Перш за все, в контексті цього питання уточнюється біографія Б. Хмельницького. М. Максимович [94, с. 439] поглибив знання щодо основних віх життя Б. Хмельницького, зокрема його юнацьких років, освіти, атмосфери, в якій формувався як особистість майбутній гетьман. За твердженням В. Романцова, встановлена М. Максимовичем дата обрання Б. Хмельницького гетьманом на Січі 19 квітня 1648 р. була потім визнана й іншими істориками 19 ст. [466, арк. 173]. В. Романцов говорить про постійне розширення теми національно-визвольної війни українського народу. Основними сюжетами, що поглиблено вивчалися істориками-романтиками, є: дипломатичні відносини Б. Хмельницького; договори з Річчю Посполитою та Московським царством; військові дії; адміністративно-територіальні реформи. Доказовість джерельної бази цих питань посилюється. Також М. Костомаров намагається її урізноманітнити. В «Історії Малої Росії» Д. Бантиша-Каменського фактично вся зовнішня політика Б. Хмельницького (окрім російського напрямку) висвітлена на основі одного-двох джерел. М. Костомаров намагається знайти свідчення очевидців, а не користуватися творами прагматичного характеру. Він надає перевагу мемуарам учасників переговорів. Зокрема, він використовує щоденник А. М'яковського, учасника українсько-польських переговорів. З цією ж метою збільшує кількість

епістолярних джерел, що не мали виключно приватного характера. Щодо характеру подібного роду документів можна погодитися з думкою С. Леп'явка, висловленою щодо кореспонденції кінця 16 ст.: «Специфіка кореспонденції кінця 16 ст. у Речі Посполитій полягала у тому, що в ній дуже важко, а часто і неможливо відділити службову кореспонденцію від приватної. Зрозуміло, що є очевидні випадки, коли у формі листа маємо офіційний документ, наприклад, дипломатичне листування і частина кореспонденції між вищими посадовими особами та представниками нижчих щаблів службової ієрархії. Однак більшу частину листування урядовців (принаймні, судячи із збереженої кореспонденції) не можна вважати чисто офіційною. Адже вони були надзвичайно тісно пов'язані між собою особистими і родинними зв'язками» [403, с. 9]. Використання такого джерела, як записки С. Грондського, теж збільшує доказовість джерельної бази до відновлення подій національно-визвольної війни.

Тема Зборівської битви та самого Зборівського договору від «Історії Малої Росії» до «Богдана Хмельницького» М. Костомарова теж зазнала суттєвого розширення. Зокрема, М. Костомаров, з'ясовуючи причини раптового припинення бою, подає дві версії: польську, що приписувала це ханові, й іншу, за якою сам Б. Хмельницький не хотів віддавати християнського короля в бусурманську неволю, що, безумовно, сприяло посиленню об'єктивності у висвітленні цього питання. Користуючись різними джерелами, історик подав також дві різні версії обставин завершення зустрічі Б. Хмельницького з Яном Казимиром. Розширилася джерельна база і з такого питання, як перемовини з польською стороною, зокрема діяльність комісії на чолі з А. Кисилем. Порівняно з Д. Бантишем-Каменським М. Костомаров розширив джерельну базу питання повернення польської шляхти до своїх маєтків. М. Костомаров за рахунок листування Б. Хмельницького та Яна Казимира посилює джерельну базу з питання причини порушення Зборівського договору, вказуючи на нові обставини. З періодом, що почався після «Зборівського миру», сучасні дослідники [466]

пов'язують початки адміністративно-територіальних реформ в Україні та формування козацьких полків.

Темою, що піднімалася протягом двох століть, була тема козацьких полків. Г. Міллер і Д. Бантиш-Каменський, що в питаннях історії козацтва спирався на роботи першого [252], також торкалися цієї теми. Якщо порівнювати джерельні бази робіт Г. Міллера та М. Максимовича, то можна зазначити, що за збереження певної спадковості підходів домінували нові тенденції. Основним джерелом Г. Міллера для встановлення кількості полків і козаків за часів Б. Хмельницького є В. Коховський [110]. Щоправда, Г. Міллер зазначає, що він був ознайомлений і зі статтями «Зборівського миру». М. Максимович, відзначаючи провідну роль В. Коховського як основного джерела у вивченні цього питання піддає його інформацію критичному аналізу і не довіряє їй. Основою для остаточного прийняття рішення для М. Максимовича є документ «Зборівський договір» та додатки до листів Б. Хмельницького. У той же час, на відміну від Г. Міллера, у нього ширше використовується інформація з козацьких літописів. Обидва дослідники користуються й умоглядними висновками. Г. Міллер виводить їх на основі математичної аналітики, спираючись на працю В. Коховського і «малоросійський літопис» (Г. Грабянки) для формування синтетичного джерела інформації. Також Г. Міллер схильний як до аргументу звертатися до логіки подій, за якою вони повинні відбуватися так, а не інакше. М. Максимович же шукає хоч невеликі, дрібні але згадки у джерелах, зокрема, як у випадку тягlosti адміністративно-територіального устрою з часів Київської Русі.

Джерельна база окремих питань російсько-українських стосунків також була суттєво доповнена. Так, достатньо гострим виявилось питання заселення Слобожанщини. Д. Бантиш-Каменський зазначив, що воно відбулося за згодою царя. М. Костомаров продовжив розвивати цю тезу, підкреслюючи вигоди від царського указу. Показуючи суперечливі дії Б. Хмельницького щодо заселення Слобожанщини він спирався на актові

джерела (пропозиції козацького посольства в Москві та гетьманські універсали). Альтернативну думку в даному випадку висловив І. Срезневський, показавши, що Слобожанщина була фактично заселена українськими козаками задовго до царського указу [141]. І. Срезневський сприймає Слобожанщину як окремий край, історія якого заслуговує на вивчення з найдавніших часів. За рахунок залучення археологічних матеріалів – дослідження курганів і городищ – робить висновки про давність заселення цього краю [141, с. 4]. У часи Київської Русі Слобожанщина, за І. Срезневським, «вважалася пограничним володінням Руським» [141, с. 6]. У пізніші часи з окраїни Слобожанщина фактично перетворилася на окрему територію, геополітичне розташування якої історик окреслює так: «на північ від пустищ... Слобідської України знаходилося... Царство Московське... на заході знаходилася Мала Русь». Основними джерелами до давньої історії для І. Срезневського були народні перекази. Ними він значно розширює джерельну базу з історії Слобідської України. Це перекази як історичного (про стійбища татарські), так і «топографічного» (про річки Ірден та Тясминь) характеру. Окрім того, І. Срезневський у дусі З. Доленги-Ходаковського археологічні знахідки доповнює інформацією, яку можна отримати в результаті вивчення давньої топоніміки (відтворює давні назви урочищ, пустирів, окремих місцевостей). Питання про те, кому належать пріоритети в заселенні цієї території, І. Срезневський вирішує так: із заходу від Слобожанщини знаходилася Мала Русь (тобто Україна), «з цього заходу Малої Русі стала населятися Слобідська Україна» [141, с. 7]. Це відбувалося внаслідок утисків поляків, і до 16 ст. «головну кількість населення становило козацтво» [141, с. 25], що принесло сюди не лише їхні звичаї та побут, але й систему громадського й адміністративного влаштування. Для подальшого дослідження І. Срезневський використовує як головне джерело «Екстракт про Слобідські полки» – рукопис, який він, як сам зазначає, отримав від Г. Цебрикова. Це був своєрідний переказ, зроблений на основі витягів з документів архіву

Харківського губернського правління. Весь матеріал, використаний І. Срезневським з цього «Екстракту...», лише підкреслює козацьке коріння історії цього краю. Для посилення уявлення про характер його населення передає перекази, почуті ним від старожилів, зокрема у примітках подає переказ про «пернач» [141, с. 29]. Але особливістю джерельної бази оповіді І. Срезневського про козацький характер Слобожанщини є не перекази і витяги з актів, а залучення записок місцевої еліти: «рукопису Шевича» [141, с. 27], «фамільного літопису Квіток» [141, с. 29] тощо. Вони якнайкраще доводять усталеність козацьких традицій, давність елементів українського побуту на цій території.

Після Переяславської угоди актуальним стає питання російсько-українських відносин. Переростання дружніх відносин у протистояння як окремий аспект, що заслуговує на дослідження, було розглянуто в монографії М. Костомарова «Богдан Хмельницький». Розширення джерельної бази відбулося за рахунок польських джерел. Зокрема, для ілюстрації українсько-польських суперечностей він залучає свідчення представників польського короля під Львовом 1655 р.

Розглянувши питання посилення доказовості джерельної бази історичних досліджень, перейдемо до з'ясування ступеню її оновлюваності в добу романтизму.

Порівнюючи пріоритетні теми 18 – початку 19 ст. і другої чверті 19 ст., можна зазначити, що деякі з них, такі як пошук первісної території, процеси етногенезу, були актуальними в обидва періоди. Але розглядалися вони по-різному з використанням різної джерельної бази. Як основну рису варто відзначити дотримання істориками 18 ст. принципу генетизму у вирішенні питання етногенезу. Основним джерелом була схема, запропонована Біблією.

Подібна етногенетична схема не зникає і в роботах істориків початку 19 ст. [7], але вона уточнюється, стає більш правдоподібною, з неї

виключаються очевидні протиріччя, зокрема походження слов'ян одразу від декількох народів, залучаються свідчення античних авторів.

Романтики відмовилися від етногенетичних схем та міграційної теорії, що утвердилася в історичній науці 18 ст. Натомість зосередилися на історії слов'ян як виключно автохтонного та давнього етносу. Вагомий внесок у з'ясування загальнослов'янської проблеми походження зробив чеський історик-славіст П. Шафарик [148]. Він запропонував теорію місцевого походження слов'ян, поставивши їх поряд з іншими європейськими народами, автохтонність яких уже на той час була визнана. Отже, слов'яни, за П. Шафариком, не пішли від жодного народу, в тому числі від кочового азійського, а мали власне індоєвропейське коріння. У цьому питанні історик опирався на дані лінгвістики, топоніміки та фольклорний матеріал. У цей час за схожою схемою і з залученням подібної аргументації П. Куліш, М. Максимович, М. Костомаров доводили окремішність українського народу. Окрім дослідження історії літописних племен, історики цього періоду зацікавилися пошуками більш ранніх племінних утворень, зокрема протодержавних утворень антів та венедів.

У другій чверті 19 ст. українські історики внаслідок поділу українських земель між декількома державами змушені були нарізно обґрунтовувати питання автохтонності українського народу. Так, О. Духнович обґрунтовував тезу про автохтонність закарпатського населення і його приналежність до східнослов'янських племен. При цьому закарпатські вчені використовували різні джерела, і хоча археологічна наука в цьому регіоні лише зароджувалась, як стверджує Д. Данилюк, «свої висновки щодо первісного заселення краю вчений підтверджує етимологією оронімів, гідронімів, етнонімів та антропонімів. На їх основі і доводиться слов'янське походження “карпатських русинів”, стверджується, що вони – автохтонне (корінне) населення краю» [311, с. 119].

Отже, романтична історіографія була спрямована на вирішення етногенетичних питань. Для етногенезу важливо, щоб етнос самоіденти-

фікувався, розрізняв своє і чуже, а також мав цілий ряд індивідуальних рис. Джерелом для реставрації світоглядно-мислительного комплексу слов'ян у цей час були фольклор та етнографія. Як стверджує В. Горленко, М. Максимович довів, що Русь розвивалася на своїй власній східнослов'янській основі, проаналізувавши матеріали усної народної творчості [299].

У плані оновлення джерельної бази вже усталеної в попередній історіографії проблематики цікавим є досвід вивчення окремих аспектів історії Київської Русі М. Максимовичем. Так, джерелами для реконструкції часто стають перекази та старовинні назви тієї чи іншої місцевості, про які він дізнається з різних джерел, зокрема й зі старовинних монастирських записів. Досліджуючи історію Дівич-гори і пов'язаної з нею княгині Ірини, яка була «невідома літописам», М. Максимович зазначає: «...старовинні монастирські записи говорять про те, що Дівич-гора ... в 12 або на початку 13-го ст. належала княгині Ірині і була нею подарована Михайлівському золотоверхому монастирю... її ім'я залишилося надовго в монастирській назві Дівич-гори – горою або землею Орининською» [102, с. 40]. Так само єдиним джерелом для встановлення місцезнаходження села Предиславіно залишається старовинна назва урочища. Для М. Максимовича підказкою є запис про кордони землеволодіння Михайлівського монастиря у 16 ст. За назвою «Володимирова груша» та ще декількома іншими М. Максимович встановлює зони забудови цього легендарного села.

Показовим в плані оновлення джерельної бази є вивчення істориками-романтиками історії походження козацтва, що було розглянуто нами в попередньому розділі.

Отже, романтики продовжили досліджувати історичні теми, розпочаті їх попередниками. Вони не лише розширили джерельну базу зазначених питань, але й у деяких випадках перейшли на нові джерела, що дало новаторські концептуальні рішення традиційної проблематики. Також було введено й цілий ряд нових проблем з історії України, що постали саме в епоху романтизму. Ввівши нову тематику або розробляючи нові аспекти

того чи іншого питання, історики-романтики реалізували власні погляди на принципи добору джерел, адже над ними не тяжіла традиція опрацювання того чи іншого питання їх попередниками.

Серед тематичних інновацій можна назвати постановку питання про внутрішню та зовнішню історію, їх подієве наповнення та про джерела реконструкції. Власне, теоретичні підвалини цієї проблематики заклав М. Костомаров [48], хоча проблема «внутрішньої» та «зовнішньої» історії постала ще на сторінках «Запорозької Старовини» І. Срезневського. Поділ на «внутрішню» та «зовнішню» історію зустрічається у П. Шафарика [148], М. Каченовського та цілого ряду українських істориків, серед яких чільне місце посідає П. Куліш. Як зазначає Б. Вебер, термін «внутрішня» історія з'явився внаслідок структурних змін, що переживала історична наука в означений період [281]. Підсумовуючи здобутки вітчизняної історіографії першої половини 19 ст., М. Костомаров розподіляє її представників за двома напрямками: ті що належать до «державницької» концепції та до «народницької». Власне, до «державницької» можна зарахувати і всіх попередників істориків-романтиків або тих, відносно кого вони себе позиціонували. Представники державницької історіографії описували події зовнішньої історії: війни, дворцеві перевороти, дипломатичні перемовини тощо. При цьому історики державницького напрямку не досліджували вплив цих подій на життя основної маси населення. Отже, вони не торкалися історії більшості, до якої події державницької історії часто не лише не доторкалися, але й часто суперечили ходу народної історії. На думку історика, яскравим прикладом цього є історія українського народу у складі Речі Посполитої. Не лише «чернь», але й еліта українського народу (саме так – поєднання широких мас з елітою М. Костомаров у зазначеній статті називає народом) входить у конфлікт із системою влади в Речі Посполитій. Хоча зазначена стаття М. Костомарова належить до пізніших робіт, що знаходяться поза хронологічними межами романтизму, але вона, як зазначалося, є підсумковою. Так, в одному з перших історичних

досліджень М. Костомарова «Про причини і характер Унії в Західній Росії» український народ у нього представлений трьома класами: духовенством, «світським класом» та козацтвом [41, с. 23–28]. Якраз друга глава цього дослідження й відображає зіткнення державних та народних інтересів. Вона порівняно з першою главою, що відображає історію держави, у джерельному відношенні має суттєві відмінності, а саме: присутність фольклорних та етнографічних матеріалів. Лише пізніше у згаданій статті «Відношення російської історії до географії й етнографії» дається пояснення, чому саме фольклорно-етнографічний матеріал є важливим джерелом для висвітлення внутрішньої історії українського народу: він проливає світло на його буття і реакції на історичні події, зініційовані державними структурами та провладними колами. І вони є основним джерелом для вивчення «внутрішньої» історії. Бо саме фольклорний матеріал, розглянутий в історичному аспекті, на думку М. Костомарова, є головним джерелом з народної історії.

Дотичною темою до «внутрішньої» історії, точніше, її координатором та показником спрямованості виступає така категорія, як «дух народу». Так, у 1846 р. П. Куліш у «Повісті про український народ» досліджує розвиток народного духу. Як зазначає А. Кузьменко, цінність «Повісті» полягала в тому, що вона доводила тяглість української історії на етно-лінгвістичному матеріалі [397, арк.158]. Проаналізувавши проблематику досліджень з історії України кінця 18 – першої половини 19 ст. та їх джерельне забезпечення, робимо висновок що всі роботи про історичні корені та культурні відмінності так чи інакше ґрунтуються на етнографічних та фольклорних джерелах [397].

Окрім базових тем, таких як «внутрішня» та «зовнішня» історія народу, розвиток «народного духу», корені історичної та культурної відмінності українського народу, історики-романтики в межах уже досліджуваної їхніми попередниками проблематики відкрили цілий ряд нових тем та напрямків. Так, на особливу увагу, на думку Н. Бойко [271], заслуговує досвід М. Максимовича з систематизації відомостей про вали: Змійові вали,

вали Старого міста (історія валів, що оточували Андріївське, Софіївське, Михайлівське відділення). Відомості про них учений використовував як докази існування могутньої держави [271, арк. 113] та як джерела з вивчення історії Київської Русі. Розвинули романтики й таку цікаву тему, як дохристиянські вірування східних слов'ян. І. Срезневський одним із перших визначив статус фольклору як цінного історичного джерела [140], проте сам він не зміг сповна використати його потенціал. Так, у роботі «Святилища і обряди язичницького богослужіння давніх слов'ян за свідченням сучасників і переказами» (Харків, 1846) І. Срезневський найчастіше використовує як джерело Гельмольда, Прокопія Кесарійського, Нестора, а також результати сучасних досліджень і надзвичайно мало, фольклорний та етнографічний матеріал. Причому цінність останнього як головного джерела для дослідження означеної теми І. Срезневський не лише усвідомлює, але й констатує у вступі. Так, про групу джерел, на яку він у подальшому посилається (свідчення сучасників подій, які були християнами), І. Срезневський відгукується достатньо критично, називаючи їх сказаннями іновірців, яким і важко, і соромно було намагатися розгадувати смисл язичницького богослужіння. Отже, необхідно було віднайти такі джерела, в яких би зберігся первісний язичницький смисл. Ними, за твердженням І. Срезневського, були «народні перекази», в яких залишився відгомін язичництва. Постає питання: чому ж тоді усвідомлюючи цінність фольклорного матеріалу як історичного джерела, автор ґрунтовної розвідки так мало його використовує? Причину цього І. Срезневський почасти пояснює сам: свідчення минулого зазнали епохальних нашарувань і часто прямо не подають потрібної інформації, зокрема не називають імена язичницьких богів. Отже, необхідно було знайти спосіб розкриття інформації цих джерел. Його пізніше знайде М. Костомаров. Склавши уявлення про слов'янських богів за давніми письмовими джерелами свідків-християн (Прокопія Кесарійського, Гельмольда, Нестора, Дітмара, за церковним статутом князя Володимира) та про їх головне уособлення і функції, М. Костомаров узявся до розшифровки великого фольклорного матеріалу,

знімаючи християнські нашарування, виявляючи стародавню символіку, яка часто приховувалася за християнськими іменами, але виконувала функції, поводитися як хтонічна язичницька божественна сила. В нагоді стали карпатські народні пісні, в яких християнські нашарування, за свідченням М. Костомарова, були найменшими. Таким чином, відкинувши орієнтацію на імена і звернувши увагу на функції, можливості того чи іншого персонажу фольклору, який за цими параметрами не відповідав своєму християнському імені або не вкладався в його межі, М. Костомаров зміг не лише реконструювати символічний світ давніх слов'ян, а й визначити його масштабність [43, с. 64–152]. Ще П. Куліш зазначав, що часто українські казки містять відголоски далекого минулого, а фантастичні істоти – це уламки праязичницького космосу [283].

Завдяки монографії «Богдан Хмельницький» М. Костомаров відкрив багато нових аспектів у національно-визвольній війні українського народу [466].

Джерельна база, сформована в епоху романтизму, відображає романтичні уявлення про характер історії. Вона, на думку романтиків, має відображати почуття, емоційний ряд. Про це говорить М. Костомаров: «Нам покажуть так звану історію якого-небудь царювання, де буде детально викладено і обстежено дипломатичні відносини, влаштування військ, представлений буде царський двір, прийоми судочинства, механізми управління, виставлені будуть приклади зловживання воєвод... – і все це може бути лише археологією, а не історією, якщо читач не знайде в такому творі того кута зору, під яким відбувалися події, тих спонук і уявлень, що слугували приводом до гарних і поганих явищ, тих почуттів, що рухали серця в свій час, якщо він не просякнеться, так би мовити, запахом минулого століття до такої міри, що зможе відчути радість і печаль, задоволення і гнів так само, як відчували це зображені в історії люди» [48, с. 724].

Як зазначають сучасні дослідники, романтики потребували яскравих емоцій, навіть експресії. Так, А. Кузьменко пише: «експресивна суб'єктивність, властива ідеологам національної самобутності, добре пасувала до концептуальної мови й стилю етнічного націоналізму. Так, публікація М. Максимовичем „Малороссийских песен” і розпочата ним же дискусія „южан с северянами”, спроби виокремлення української національної ідентичності у М. Костомарова та інших учасників Кирило-Мефодіївського товариства дали вихід тій етнічній експресивності, яка стала ключем до усвідомлення внутрішнього “Я” нації» [397, арк.168].

Тяжіння до ритміки М. Маркевича відмічає В. Кравченко, зокрема в спробах періодизації історії. М. Маркевич намагається вибудувати історію України так, щоб епохи «злету» чергувалися з епохами «падіння»: «В основу даної схеми покладено суто романтичний принцип контрастності, виділення найбільш яскравих, живописних епох української історії» [391, с. 311].

Контрастність є характерною рисою формування історичних сюжетів. Так, у І. Срезневського конфлікт М. Пушкаря з І. Виговським вибудовується за лінією конфлікту «героя» і «антигероя» [132]. Зайвим було б говорити, що основним джерелом з формування контрастності є фольклор. Як «антигерой» вибудована постать І. Мазепи в «Історії Малоросії» М. Маркевича, що було досить традиційним (так зображала цього гетьмана і попередня історіографія). Те нове, що додав історик до трафаретних звинувачень, було фольклорним варіантом негативного образу І. Мазепи [391, с. 315].

Ще однією рисою романтичного опису історичних подій є тяжіння до мальовничості. У цьому випадку джерелами, як правило, стають літописи. Безперечним фаворитом епохи була «Історія Русів». У подальшому ж, зокрема у М. Костомарова, перевага надавалася літопису Величка, з якого історик брав яскраві описи дипломатії Б. Хмельницького, важливих подій, що відбувалися в козацькому таборі, церемоній, свят тощо.

Власне, часто саме присутність емоційної, мальовничої сторони в оповіді того чи іншого джерела робить його в очах романтиків вартісним. Зокрема, критичне ставлення М. Максимовича до «Чернігівського літопису» як до джерела загалом малоцінного змінюється лише в окремих випадках, які історик зараховує до важливих і навіть унікальних. Дослідник перераховує варті уваги місця з Чернігівського літопису, наголошуючи на тому, що саме вони дають додаткові факти для майбутніх дослідників. Серед п'яти фактів, вартих уваги, принаймні три емоційно забарвлені і є джерелами, перш за все, для встановлення емоційного тла тієї чи іншої події. Це обставини загибелі коронного гетьмана Жолкевського; зустріч під Зборовим Б. Хмельницького з польським королем і емоційна промова гетьмана; деталі, що супроводжували страту І. Виговського (його страх, опис смерті дружини, сімейної трагедії) [75].

Безумовно емоційність, мальовничість не є вирішальними для концепції історії в очах романтиків. Одна з ключових ролей належить з'ясуванню символічності, знаковості події, явища. В цьому плані плідним, на нашу думку, є зіставлення досліджень історії Києва, зокрема, М. Берлінським та М. Максимовичем. Таке зіставлення є доречним, бо в тематиці обох істориків є певна подібність. М. Берлінський і М. Максимович досліджували історію Києва: М. Берлінський в «Історії міста Києва» [3], а М. Максимович в «Начерках про Київ» [92]. Обидва історики досліджували Київ і в історико-топографічному плані. Так у М. Берлінського є робота під назвою «Топографія міста Києва», тоді, як у зібранні творів М. Максимовича у томі другому частина вміщених матеріалів названа «Відділом історико-топографічним». В описах Києва і дослідженнях його історії у обох істориків є багато подібного. Зокрема, обидва історики приділяють велику увагу географічному опису розташування Києва, сучасному вигляду міста. Обидва історики приділяють увагу змінам ландшафту, що відбувалися протягом віків та реконструкції його старовинного вигляду. М. Берлінський це робить принагідно, як у

випадку річок Почайни і Либіді. М. Максимович підходить до цього питання більш системно, зокрема в «Топографічних записках киянина». Але при певній схожості, між цима дослідженнями існують суттєві розбіжності. М. Берлінський робить його в дусі просвітництва, тому вагоме значення надається всеохопності, енциклопедичності знань. Так в опис міста Києва М. Берлінського окрім названих, включає й такі, як опис географічних об'єктів, розташованих в межах міста або біля нього («гір», річок, пагорбів); опис загального вигляду Києва, а також якості води, характеристику ґрунтів, клімату, флори і фауни, можливостей для садівництва і городництва тощо.

Суттєвою відмінністю є й те, що М. Максимович в більшості випадків досліджує все ж історію міста, а М. Берлінський однакову увагу приділяє як історії, так і сучасному стану. Тому, зокрема свої топографічні дослідження М. Максимович починає не з крайньої точки (так, як місто виглядає з точки зору мандрівника, що заходить в нього з південного сходу), а з найстарішої частини міста, співвідносячи з ними описи всіх інших частин міста. Виходячи з такої позиції південно-східна частина Києва для М. Максимовича не представляє великого інтересу, оскільки в давні часи вона була вкрита лісами. Приділяючи певну увагу історії давніх монастирів, М. Максимович зазначає, що все ж «монастирі Печерської гори по відношенню до Києва в давні часи знаходилися за межами міста» [90, с. 93]. Ту частину, з якої М. Берлінський починає свій історико-топографічний опис, М. Максимович характеризує наступним чином: «..і так найзатніша тепер половина Києва, на південний схід від Старого міста розташована, не була містом ще і в минулому сторіччі» [90, с. 94].

Для М. Максимовича важливим є перш за все давність, тому своє дослідження він починає з району Старого Києва, найбільш давньої частини міста. Чому давність є такою важливою для історика? Тому що для М. Максимовича як для людини, світогляд якої зазнав впливу романтизму, важливими є не так явища і події, як їх значення. Найдавніший означає

першопочатковий, що за М. Еліаде є одним з базових символів людської свідомості з найдавніших часів. В контексті формування М. Максимовичем образу Києва як осердя формування світу східних слов'ян і який до цього часу не втратив своєї першості як духовного центру (див. його роботу «Значення міста Києва») старе місто набуває глибокої символічності як першооснова Києва. Тому в представленні М. Максимовичем його навіть суто топонімічні параметри, набувають символічного підтексту вагомості, вивищеності навіть піднесеності: «Серед інших частин нинішнього Києва на особливій високій горі знаходиться частина його, що названа Старим Києвом або Старим містом. Ім'я це саме по собі показує, що тут був той першопристольний Київ, що від Віщого Олега названий матір'ю міст руських. По вивищеному своєму положенню над низинним Подолом, старий Київ в давнину називався Верхнім або Вишнім містом» [90, с. 91]. Тоді, як для М. Берлінського, який не прагне шукати смислових підтекстів, старий Київ є найменшою частиною міста. Тому джерела у істориків теж різні. Для з'ясування знаковості міста М. Максимович обирає літопис Нестора, зразки барокової літератури, створені «старокиївськими людьми» 16 - 17 ст, тоді, як М. Берлінський базується на географо-статистичних даних.

М. Максимович в подальших дослідженнях нарощує семантику цього міста. Київ є центром формування праслов'янства, потім Київської Русі і незабаром осердям формування козацької України. В такому ж дусі М. Максимович почасти описує історію України, принаймні її ранні етапи, а саме витворення слов'янського світу як своєрідну космогонію з центром у полянських землях, в осерді цих земель знову ж знаходиться прадавній Київ. Загалом образ сакрального Києва підхоплюють й інші романтики [27].

Окресливши якісні зміни в доборі джерел історичних досліджень доби романтизму, звернемося до тих чинників, що робили набір різнопланових джерел цілісною системою, тобто до базових джерел і того типу зв'язків, який вони утворювали в межах джерельної бази.

7.3. Структурні зміни джерельної бази в епоху романтизму

Досліджуючи структурні зміни джерельної бази, варто зазначити, що терміни «система» й «структура» семантично близькі [491]. Тому в означеній частині дослідження ми звернемо увагу не лише на основні елементи джерельної бази епохи романтизму (це, перш за все, пріоритетні джерела), але й на систему зв'язків, що утворюються між ними.

Незважаючи на кількісний ріст джерел, залучення нових матеріалів, історіописання епохи романтизму вирізняє не так продовження відтворення фактографічного тла тієї чи іншої епохи, як наявність сформованого неоміфу про Україну. Останній домінує і впливає на осмислення історії. Зокрема, В. Кравченко вважає, що в цьому історики-романтики лише продовжили традицію, започатковану їх попередниками: «Сумні реалії суспільно-історичного життя України другої половини 18 – початку 19 ст. утворювали сприятливий ґрунт для міфологізації української історії. Патріотична історіософія найповніше відбилася в знаменитій “Історії Русів”... Суспільство побачило в ній справжню історію своєї Батьківщини. Текст “Історії Русів” здобув усіх ознак канонічного, принаймні для 20 – 40-х років 19 ст., замінивши в цій ролі літопис Г. Грабянки та “Короткий опис Малої Росії”. Під безпосереднім впливом цього твору українські романтики приступили до створення нового образу історії України, увічненого за допомогою пам'яток усної народної творчості в літературно-історичних творах, що тяжіли за своєю формою та змістом до героїчної епопеї... Зміни соціально-політичних, методологічних та естетичних орієнтирів української історіографії в часи романтизму не зачепили її міфологічної основи» [392, арк. 394–395]. І. Гирич, продовжуючи тему міфологічних структур в історичних дослідженнях означеного періоду, відзначає намагання істориків 19 ст. обґрунтувати їх за допомогою історичних аргументів [296].

Особливість неоміфу, сформованого в епоху романтизму, на нашу думку, полягає в тому, щоб змінити уявлення про Україну – з географічної території, провінції Російської імперії зробити територію сакральну.

Використовується широкий спектр міфологем: від притаманних архаїчній культурі до християнських. Часто вони поєднуються. Образним утіленням цього синтезу є слова М. Шашкевича: «Святая Русь була селом райських птиць і дивів, ясні небеса одівали ю чистою опанчею, мир віддихав любов'ю» [124, с. 34]. М. Максимович у творенні образу корінного населення Київщини, зокрема, використовує як архаїчні структури космогонії, так і запозичені з християнства месійні інтенції. У дослідженні «Звідки пішла Руська земля...», зрештою, саме питання відходить на задній план, підкреслюючи легендарний характер полян, племені, яке не лише поглинало хвилі завойовників, асимілюючи їх, але й розповсюджувало свій вплив довкола, витворюючи на просторах Європи могутній слов'янський світ. Подібні лейтмотиви про слов'янський етнос, що, незважаючи на численні вторгнення, асимілював загарбників і поширив свій ментальний вплив навкруги, знаходимо у М. Лучкая: «Особливий інтерес викликає дослідження такої важливої події, як прихід угорських племен в Тисо-Дунайську низовину і утвердження ними держави в кінці 9 ст. При цьому дослідник погоджується з оцінкою цієї події давньоруським літописцем Нестором. Але він висловлює і ряд власних суджень з приводу окремих моментів. Так, М. Лучкай високо оцінює рівень суспільно-політичного життя угорців. Він підкреслює, що хоч вони, „сини степів Азії, не були знайомі з сільським господарством, навіть самого льняного одягу не знали, проте вони не були дикого характеру, вже у київських русів многому навчилися, наблизившись до цих ще більш культурних областей”. Вони, за його словами, запозичили у слов'ян форму управління, а також спосіб господарювання та трактування наук. Після цього угорці стали більш розсудливими, лагідними, „не ждали людської крові, але шукали дружби”» [311, с. 121].

Повертаючись до праці М. Максимовича, варто зазначити багатозаровість і глибинність задіяних ним міфоструктур, що вплинуло і на формування джерельної бази. У дослідженні «Звідки пішла Руська земля...» вона досить традиційна, власне, її основу становить «Повість минулих літ». Привертає

увагу, що це не просто головне джерело, за яким робиться дослідження, але й фактично єдине. Це було принциповою позицією М. Максимовича, який уважав цей літопис самодостатнім і таким, що не потребує залучення додаткових даних. У зв'язку з використанням М. Максимовичем під час вивчення історії полян як племені-месії міфологічних структур, важливим, на наш погляд, є варіант реконструкції першопочаткової назви цього літопису, зроблений О. Шахматовим – «Временник, иже нарицається Летописанне Руськихъ кнѣзь и земля Русьскыя и како избѣра Бог страну нашу на последнее время...». З цією реконструкцією згоден і Д. Ліхачов [309, с. 143]. Як зазначає І. Данилевський, якщо це так, то розповідь літописця зводиться до оповіді про межі землі обітованої [309, с. 143–144]. М. Максимович, посилаючись на «Повість минулих літ», зводить ці межі до кордонів полянських земель, віддаючи їм і роль богообраного народу.

Таким чином, в епоху романтизму Україна з географічного явища перетворюється на явище сакральне, причому спектр образів такого плану досить широкий: від «країни героїв і чудес» І. Срезневського до «землі обітованої» П. Куліша.

Відповідно з появою цього міфологічного компонента в історіографії, що організовує, розташовуючи навколо себе і весь інший емпіричний матеріал, змінюється структура джерельної бази української історіографії. У ній домінує коло джерел, що за безпечують історичне «життя» цієї міфоструктури. Безумовно, це повинні бути особливі джерела, такі, що вже самі по собі несуть потрібну історичну міфологему. Зокрема, українська історіографія гостро переживала факт закінчення української історії, а в народній свідомості вона продовжувала жити. За висловом О. Забужко [329], саме ця «інфраісторія» приваблювала романтиків, які переносили часто в оригінальному, незмінному вигляді ці уявлення до своїх історичних візій. Тому історики-романтики, беручи за джерела зразки народного фольклору, одразу вирішували проблему подолання доконаного факту, його

продовження й «оживлення» історії, а, отже, націотворчого потенціалу українського народу.

До таких фольклорних матеріалів, що долали хронотопічні межі, можна віднести перекази, легенди й оповідання, які можна об'єднати єдиною темою: «про невмирущість». Так, у матеріалах Кирило-Мифодіївського братства зустрічаються (описані в листах або серед записів фольклору) зібрані в народі самими істориками-романтиками розповіді про несподівану появу запорожця, який з'являється раптово нізвідки і так само несподівано зникає, залишаючи важливе для місцевих жителів пророцтво. Запорозька Січ фактично не існувала вже декілька десятиліть, а в народній уяві вона продовжувала існувати. В історичних дослідженнях подібні оповіді трансформувалися в образи містичних історичних діячів: козаків-характерників, заговорених козаків, життя яких одразу набувало форми легенди. Такі народні сюжети дають поштовх історикам для переосмислення історії України. Концептуально романтиків цілком задовольняла ідея невмирущості України та її історії, пропущена крізь християнську символіку. Такою постає Україна в «Книгах буття українського народу»: лежить вона в домовині, але не вмерла.

Отже, національний міф є важливим джерелом для створення романтичного неоміфу України. Як правило, всі носії народного міфу ставали пріоритетними й для романтиків. Одним із них була мова.

П. Куліш першим помітив її потенціал як історичного джерела для висвітлення певних сторін історичного буття народу. Романтики звертали багато уваги на вивчення мови, бо «...мова – це закодований міт народу, нації, етносу, раси, людства, їхнього світовідчуття, світобачення, сконцентрований у слові й граматиці слова й словосполучення» [445, с. 272]. Л. Плющ стверджує, що буттєвість українців тісно пов'язана з рослинністю, в широкому плані – з природою. Бути, тривати в часі для українця – це означає вписуватись у рослинно-тваринний світ, тому й у істориків-романтиків природа часто виступає самотійним діючим

персонажем історії, що вступає в контакт із людиною, попереджаючи її про небезпеку, приховуючи або, навпаки, караючи її. У той же час ноосфера стає продовженням буття після настання небуття. Зразки такої інфраісторії ми зустрічаємо в П. Куліша, який у свою чергу переймає фольклорний мотив про підземне життя, буквально – входження історії народу як сукупності цілком реальних і побутових речей у землю і продовження там свого перебігу.

Ця матриця «інфраісторії» була взята з семіотичних схем національної культури. Вона в розмитому вигляді зустрічається в народних віруваннях, у зразках матеріальної культури, а також конкретизована в ряді легенд про татарські, турецькі, польські та й загалом ворожі напади і чудесне продовження буття через розчинення в природі (входження в природні об'єкти: скелю, водоспад, річку) або просто в землю. Тому для українських істориків-романтиків земля в історії – це не просто історичний ландшафт (сліди битв і поховань, залишки фортець та укріплень), вона сама є історією народу.

Джерелами «хронотопічних» міфів є й романтичні уявлення про природні об'єкти. Зокрема, уявлення про носіїв величі. Символічними для романтиків є гірські ландшафти, гори або просто горбиста місцевість. Показовими в цьому плані є візії М. Гоголя, викладені в програмній статті до майбутнього курсу історії. Стосовно України вони втілюються в концептуальне зосередження перебігу історії навколо Запорозьких порогів, які він часто називає горою. Знаковим є опис порогів і загалом цієї місцевості в листах І. Срезневського [29].

Також об'єктом величі, своєрідною горою для романтиків за відсутності потрібного географічного об'єкта може стати й інший, зокрема рукотворний об'єкт. Часто саме таким об'єктам історики-романтики надають перевагу перед природними. Символами величі, сакральності української історії в добу романтизму стають козацькі могили. У щоденнику І. Срезневського є цікавий сюжет, пов'язаний із ландшафтною

семантикою: нецікавий рівнинний пейзаж раптом захоплює увагу майбутнього історика, бо поле зрите могилами [120]. Для романтиків це зразок того, як географія перетікає в історію [29, с.16].

Якщо гориста місцевість була оспівана всіма європейськими романтиками, то досить оригінальним можна вважати створений А. Скальковським образ степу в «Історії Новоросійського краю» та в «Подорожах по запорозьким урочищам». Потрактований у дусі романтизму степ перетворюється на джерело величі історії, що відбувається в його межах: «Степ є, безумовно, тією формою буття природи, що може бути поставлена поруч з тими західноєвропейськими ландшафтами, які є головними носіями величності. Те почуття безмежно-могутнього або безмежно-великого, що викликають море, ліс, гори, приймає також специфічну форму і в степу, що сполучає широту і розмах краєвиду з буйним розмахом життя природи; естетичне і релігійне почуття і філософічна свідомість однаково прокидається на ґрунті степового ландшафту. Як море, ліс, гори, так само і степ має свої небезпеки; почуття величного породжувало тут своєрідний – і історично зумовлений „неспокій”, бо ж степ довгі століття був ніби джерелом вічної загрози кочовиків, все нових і нових руйнівничих людських хвиль» [506, с. 16].

В інших істориків-романтиків теж зустрічаємо зразки маркування території. Так, у М. Максимовича означена область України – земля праведників і героїв, де народжуються перші й останні легендарні козацькі ватажки.

Надзвичайно цікавою в плані ілюстрації романтичного типу мислення є хронотопічна концепція Запорожжя П. Куліша, що знайшла своє певне вираження в історичному романі «Чорна рада». Це химерна територія: пограниччя, перехід між двома світами (не лише цивілізаційний – між Заходом і Сходом; природний – лісом і степом; релігійний – християнством і мусульманством, а й між «цим» і «тим» світом). Саме навколо цієї зони, як стверджує Романа Багрій, у «Чорній раді» закручується водоворот подій. Чим

ближче герої роману наближаються до цієї зони тим більше зростає драматизм подій [257]. Запорожжя затягує подорожнього, там час і простір змінюють свої координати.

Отже, суттєвою рисою джерельної бази історіографії в епоху романтизму стало те, що пріоритетними джерелами почали вважатися, перш за все, ті, що ігнорувалися попередньою історіографією: численні міфи, перекази, оповіді, пісні. У наш час уже доведено цінність цих пам'яток як історичних джерел. Зокрема, міфи – це історичні оповіді, вкладені в міфологічні образи; етнографічні матеріали несуть фрагменти історичної реальності подекуди в її прадавній незмінній формі. У добу романтизму саме такі джерела, як вважалося, були носіями істини: «Ставленням до кобзарських трактовок визначається міра історичної правдивості, літописи ж та грамоти визнаються за менш достовірні джерела інформації, оскільки вони мали автора, який завжди знаходився під впливом тих чи інших факторів, отже, достовірність у передачі фактів якого є сумнівною» [266, с. 114].

Пов'язуючи між собою джерела і структуруючи джерельну базу, можемо зробити висновок що джерела нового типу теж не були однорідними за значенням. Серед них були пам'ятки, котрі мали підвищену для романтичної парадигми знаковість. Вона зумовлює сам пошук такого типу джерел, що можна проілюструвати досить характерним для романтичного світогляду прикладом. Перебуваючи за кордоном, О. Бодянський дізнається про віднайдення козацького літопису. То був літопис С. Величка. Він його ще не бачив, і, як бачимо з листів, не мав докладного опису. Але захоплений цією знахідкою, в передчутті нових історичних відкриттів молодий науковець дає волю для власного гіпотетичного опису цього літопису. Це вираження, швидше, того, чого б він бажав від історичного документу, але в той же час добре характеризує й загальноромантичний горизонт очікування. Отже, в листі до М. Погодіна О. Бодянський зазначає: «Ви пишете про якийсь знайдений Вами (де і коли)

Малоросійський літопис, на 800 листків про 50 роки, гетьманів від Хмельницького до 1700, укладеного Величком, ... зі справжніми листами королів, грамот і договорів, піснями і т. д., і дорікаєте мені, що я Вам нічого на цю звістку не відповів. Але я вперше чую лише зараз про цю знахідку, і вона мене, Малороса, зачепила за живе. Ніколи не вдавалося мені ні чути, ні читати про цей літопис, рівно і про записки Самуїла Зорки, колишнього писаря Богдана, з яких перше відділення згаданого літопису, як Ви говорите, взято. Судячи з цього, вже літопис Величка повинен бути чимось особливим, в своєму роді не останньої важливості. Ці 50 років складають в історії південної Русі один із самих важливих періодів. Зробіть милість, випишіть мені декілька рядків з початку цього літопису, потім з другого відділення і, зрештою, з кінця» [117, с. 121–122].

Далі О. Бодянський просить свого колегу знайти в цьому літописі певну пісню, навівши з неї перший рядок: «Вже декілька років, як я ганяюся за цією піснею, але до цих пір ніде і ніколи і ні в кого не доб'юся наступних віршів її. Вона має для Малої Росії велике історичне значення. Якщо ж її не має в Вашому літописі, то випишіть перші два рядки першої з пісень, що в ній знаходяться. Все це дасть мені, принаймні, хоч якесь уявлення про Вашу, слід вважати, дорогоцінну знахідку» [117, с. 122].

Отже, літопис Величка – жадана знахідка для романтиків, оскільки містить пісні. Особливо дивовижною вона є для тих, хто її не бачив. Але уява їм малює трохи інший образ літопису, ніж є насправді, зокрема більшу насиченість піснями, причому настільки, що в ній, як у збірнику пісень етнографа 19 ст., можна віднайти рідкісну старовинну пісню.

Безумовно, пісні надзвичайно важливі для романтизму, як неодноразово підкреслювалося, оскільки несуть потрібну їм міфологему. Це, перш за все, міфомісткий матеріал. Історичні пісні і думи для романтизму є не лише повноцінними історичними джерелами, але й джерелами символічними, оскільки несуть міф. А у міфі, як стверджує Х. Янарас, «...логос діє не

задля простого опису чуттєвого досвіду або умосяжного наближення до дійсності, а прагне пояснити дійсність...» [525, с. 23].

Але безумовним фаворитом українських романтиків, як видно з їхнього програмного документа «Книга буття українського народу», є невіголошені, неоприлюднені, сокровенні джерела: те, що написано на небесах у Бога або як, у М. Максимовича, історія, написана кров'ю в книзі природи. Ці, метафори цілком прочитуються з точки зору романтичної філософії. Адже романтизм увесь час говорить про невіголошеність істини, про її потаємність, до якої треба йти різними шляхами. У той же час таке уявлення про прихованість історичної істини і одкровення як найкоротший шлях її пізнання дає ґрунт для створення численних фальсифікатів.

Але й серед письмових джерел є глибоко символічні для романтиків. Безумовний фаворит – «Історія Русів». Роздуми М. Максимовича над одним з епізодів цієї пам'ятки – над біографією П. Конашевича-Сагайдачного – є досить показовими. У статті «Дослідження про гетьмана Петра Конашевича Сагайдачного» [77] «Історія Русів» виступає у двох іпостасях. Перш за все, це історичне джерело, одне з основних, за допомогою якого М. Максимович досліджує зазначену тему. Але в той же час «Історія Русів» є зразком для М. Максимовича в осягненні історичної суті.

У розділі першому «Анахронізми в повіствуванні про Сагайдачного» він аналізує розбіжності, зокрема помилку, допущену Г. Кониським щодо П. Могили і П. Сагайдачного, яких він робить сучасниками. За допомогою додаткових джерел автор відновлює правдивість історичного факту, усуваючи анахронізм.

Але цим М. Максимович не обмежується. «Історія Русів» загалом (і епізод з датами життя П. Сагайдачного і П. Могили зокрема) проаналізований не лише щодо достовірності факту, його так би мовити, буквальності, але й щодо істинності: «Ці два великих мужа, в історії Г. Кониського, начебто спеціальною помилкою, зближені і представлені за одне і разом діючими в Києві. Примітна обмовка!» [77, с. 337]. Отже, в

такому плані цей епізод виступає вже не як анахронізм, а як певний концептуальний задум Г. Кониського, через який він оприлюднює глибоке розуміння історичних подій, а саме їх сенс. Слід зазначити, що з такою оцінкою згоден і сам М. Максимович, який неодноразово зближував ці дві історичні постаті в їх символічності для історії України.

Зроблений у подальшому аналіз М. Максимовича проливає світло на символічний характер цієї пам'ятки. Спочатку дослідник немов би зменшує, нівелює значення цієї помилковості в датах. Він говорить, що і в сучасних поважних істориків трапляються подібні помилки, зокрема у Є. Болховітінова. Але річ навіть не в цьому. Значення повісті Г. Кониського настільки велике, що воно не може бути зігнороване попри наявні в ній помилки хронологічного і фактографічного характеру.

Значення «Історії Русів» як історичного джерела полягає в тому, що воно є унікальним джерелом, оскільки дає знання про сутність явища: «Справа в тому, що Кониський, при всіх своїх приватних недоліках, дає нам загальне поняття про характер Сагайдачного вірніше, ніж нові дослідники Малоросійської історії...» [77, с. 340]. «Історія Русів» є глибоко символічною для М. Максимовича, оскільки прагне пояснити історію, а не лише відтворює події, що відбулися в минулому.

М. Максимович це доводить, зокрема, і на прикладі того, як Г. Кониський описував військові події. Автор цього твору розумів, якою повинна бути військова історія козаків, якщо дав такий детальний, а найголовніше – живий опис їх битв.

Акцентуючи увагу на ємнісному, багатозначному змісті «Історії Русів», а найголовніше – на її здатності доторкнутися до вічної істини, М. Максимович наводить і незвичні джерела, з яких автор черпає інформацію: «Видавець “Запорозької старовини” Срезневський наважився назвати ці сказання повістями. Але ці повісті видумані не Г. Кониським. Їх писали козаки на полі битви зброєю і кров'ю, а потім переписували на папір і зберігали на пам'ять для потомків. Ось за якими літописами писав свої

розповіді про козацькі подвиги преосвященний Кониський» [77, с. 340]. Загалом таке наголошення на легендарних джерелах «Історії Русів» всупереч тому, що сам Г. Кониський на початку повісті називає цілком реальні джерела своєї оповіді, є теж показовим. Оскільки «Історія Русів» є особливим текстом, то й джерела для її написання повинні бути особливими.

Значення «Історії Русів» для розуміння історії М. Максимович ще глибше підкреслює порівнянням її з доробком інших авторів: «Описані так детально у Кониського перші подвиги Сагайдачного, ледве згадані в “Історії Малої Росії” Д. Бантиша-Каменського» [77, с. 341]. І далі продовжує дослідник: «Характер Сагайдачного в праці Бантиша-Каменського втратив певну свою ясність і представився якоюсь неорганічною сумішшю величних і низьких якостей. Та й загалом це характерно для всієї історії Бантиша-Каменського: вона багата фактами, взятих з різноманітних джерел, і важлива особливо повідомленнями документальними. Але в цій праці немає вірного зображення історичних осіб, немає того живого духу, яким просякнута “Історія Русів”, написана преосвященим Кониським» [77, с. 342].

У подальшому критичний погляд М. Максимовича на «Історію Русів» щодо точності передачі історичних подій поглиблюється. Але у нього завжди зберігалось ставлення до цього твору як до такого, що висвітлює не так подієву історію України, як її сенс. Заслуговує на увагу й спостереження Г. Карпова щодо близькості «Історії Русів» і монографії М. Костомарова «Богдан Хмельницький». Відкидаючи ту частину дослідження, де Г. Карпов ставить поряд ці два історичні твори з метою дискредитації монографії М. Костомарова, варто зазначити, що критик простежує схожість цих двох творів на рівні ідейного змісту [32, с. 50–124].

Символічністю для М. Максимовича наповнене і «Слово о полку Ігоревім». Історик вважає його більш достовірним, ніж літописи.

Також символічними джерелами для романтиків були апокрифічний універсал Б. Хмельницького, лист І. Сірка тощо.

Але джерел такого типу часто було недостатньо для забезпечення всієї семантики романтичного неоміфу. Історики-романтики часто застосовують прийоми для утворення потрібного джерельного «гумусу». Так, характерним прийомом є поєднання релігійних текстів із профанними завдяки тому, що в останніх відшуковується певна символічність. Таким зразком є робота із джерелами П. Куліша під час написання першого тому «Історії возз'єднання Русі». Одним із центральних сюжетів є географічний опис України, що переходить у сакральну оповідь. У центрі стоїть цитата, взята з Г. Боплана, про небачену родючість українських земель. Таке «ізобіліє» дуже нагадує біблійну «землю обітовану», що тече молоком і медом (зрештою, це поєднання опису Г. Боплана з цитатою з Біблії є вже у Ж. Шерера). Взнявши з джерел уже усталене і, вочевидь, дуже вдале поєднання профанного тексту й релігійної цитати, П. Куліш продовжує нарощувати навколо цього біблійну семантику, надаючи опису релігійного одкровення [370].

Ще одним прийомом із забезпечення неоміфу потрібними джерелами є наближення й ототожнення джерел різного характеру. Так, М. Максимович робить декілька ототожнень, підлаштовуючи наявний джерельний матеріал під потрібну міфологему. Приміром, він стверджує, що вся література, зокрема Київської Русі, є водночас історичним джерелом і в той же час всі історичні джерела цього періоду носять «літературні» ознаки. Одним із найважливіших літературних творів цього періоду, як уже зазначалося, М. Максимович вважав «Слово о полку Ігоревім», яке в той же час розглядав як основне джерело для реконструкції історії. Історик знаходить багато спільного і фактично ототожнює «Слово о полку Ігоревім» з українськими історичними піснями, які є зразками міфологічного народного осмислення історії.

Цей останній прийом почасти підказує нам і загальну схему поєднання джерел для утворення єдиної джерельної бази до історичного неоміфу України. Це романтична форма осмислення, що дозволяла сприймати всі джерела як взаємопов'язані в часі й просторі явища. Як показано на прикладі аналізу «Слова о полку Ігоревім», зробленого М. Максимовичем, у часі можуть поєднуватися через ототожнення, пояснюючи одне одне, джерела різного характеру: зразок середньовічної літератури з фольклорними зразками значно пізнішого часу.

У просторовому плані джерела різного характеру також можуть поєднуватися. Так, романтики в пошуку джерельних свідчень можуть об'єднувати джерела різного типу (усні, письмові, матеріальні), які приблизно однакові за часом виникнення. Так, І. Срезневський у «Запорозькій старовині» використовує і поєднує свідчення актів, літописів, історичних пісень та переказів про добу козацтва.

Для утворення спільної текстової наративної площини часто світські тексти знаходять символічне тлумачення, а сакральні, навпаки, логізуються, максимально наближуються до реалій.

Часто джерелами романтичних візій стають тексти, що несуть різні міфологеми: архаїчну й християнську. В такому випадку, за принципом романтичної настанови про домінування християнського, архаїчний міф перероблюється в дусі християнських сюжетів і накладається на історичний подієвий ряд. Так, для українських романтиків характерна інтерпретація архаїчних сюжетів, узятих з українських легенд, казок, пісень у дусі християнської парадигми. Це явище на прикладі творчості Т. Шевченка дослідив Л. Плющ [445].

У цьому плані цікавим є процес вивчення істориками-романтиками пісні «Про трьох братів з Азова». Ця пісня була, мабуть, однією з найпопулярніших, мала безліч записаних варіантів, а також спроби фальсифікації. Трибратня структура, розповсюджена в українському фольклорі, за висловом Л. Плюща, є досить архаїчною і відповідає як

українським легендам про Кия, Щека і Хорива, так і загальнослов'янським. Це, швидше, праобраз якогось язичницького божества: три брати можуть злитися в одну особу – шести- або трируку, триногу, триголову.

Пісня про трьох братів з Азова за своєю ідеєю наближається до біблійного сюжету про зраду Йосипа братами, про його праведність і, зрештою, ключову роль в оновленні історії свого народу. Романтики витворюють новий історичний символ, що є центральним у неоміфі українського романтизму. Архаїчна потрійна схема поєднується з біблійним сюжетом з відповідним релігійно-етичним висновком та історичним контекстом постійного потрапляння України і її народу під владу іншого, братнього народу і зазнавання від нього утисків. Це стає провідним сюжетом у «Книгах буття українського народу». Україна, зраджена і попрана братами, жертва їх свавілля, має стати наріжним каменем нового слов'янського світу.

Інколи, навпаки, архаїчні сюжети стають основою для інтерпретації історичних подій, уже пропущених через християнські візії. Так, П. Куліш у першому томі «Історії воз'єднання Русі» відтворює ранню історію козацтва як утвердження «вогняної», «войовничої» лінії християнства, коли численні жертви месницьких походів козаків виправдовуються загальним «язичницьким» характером епохи.

Отже, можна виділити наступні структурні зв'язки: поєднання джерел, що несуть язичницьку, християнську та історичну парадигми з домінуванням язичницької концепції, або, навпаки, інтерпретація джерел у дусі християнських настанов. Також зустрічаємо зв'язок, що можна охарактеризувати як ототожнення, коли немає вираженої домінанти, а спостерігається перехід, що забезпечується ототожненням художньої літератури з історичним документом; художньої літератури – з фольклором; фольклору – з історичним документом.

Як уже зазначалося, для утворення єдиного текстового джерельного поля часто застосовується принцип логізації сакральних джерел і сакралізація профанних. У той же час важливі для романтиків джерела для

надання їм більшої ваги інколи сакралізуються завдяки фактичному ототожненню із сакральними за рівнем їх джерельних можливостей. Так, Л. Похила [454] зазначає, що П. Куліш, створюючи книгу аналогічну до «Книг буття» М. Костомарова, бере за основне джерело не Біблію, як це зробив М. Костомаров, а історичні пісні. Піднесення історичних пісень до рівня біблійних текстів кидає на них світло сакральності.

Джерела, що забезпечують утілення світоглядних уявлень романтиків, підпорядковують собі всі інші джерела. Зразком такого підпорядкування є дослідження М. Максимовича про Андріївську церкву. М. Максимович згадує про давній Київський літопис. Але місцезнаходження Андріївської церкви вивчає не за літописами, а за «Тератургією» й за цитатами зі списку, наведеного О. Бодянським у своєму дослідженні. М. Максимович в 60-х роках фактично не відходить від свого попереднього принципу вибору джерел. Так само довіряє переказам, пісням, легендам. Переказ здобуває особливе поважне ставлення в період романтизму, тоді як для А. Шльоцера, В. Татищева, М. Берлінського – це непотрібний, хибний матеріал. Хоч у період романтизму розшук джерел став більш системним, зокрема це стосується встановлення послідовності й знання різноманітних літописних списків, але базовим для нього джерелом, зокрема в такій проблемній темі, як вивчення легендарної церкви, залишаються так звані бічні джерела – уривок із сумнівного «Життя св. Володимира», переписаного О. Бодянським і вставленого в сучасне дослідження про мову, а також «Тератургія» Афанасія Кальнофойського, що є, по суті, збіркою легенд [348, с. 280].

Аналізуючи структурні зміни джерельної бази, ми зазначили велику роль тих джерел, що дають підстави для утвердження міфологічного образу України. Серед них є джерела, що користуються давньою повагою, – «Повість минулих літ» – і піднесені лише в добу романтизму як історичні джерела – пісні. У цьому плані ми аналізували джерельну базу творів з яскраво вираженими міфологічними сюжетами. Але визначальна роль фольклорних джерел у структуруванні джерельної бази історичних дослі-

джені доби романтизму проявляється не лише в «пікових» точках, а й на повсякденному рівні, коли дослідник хоче створити історію, наближену до літописної. У цьому плані показовою є робота А. Скальковського про історію Півдня України. Як уже зазначалося, її основу склала, перш за все, актова документація. Тому показовим є те, яке місце відводить А. Скальковський у структурі джерельної бази фольклорним джерелам: «Я переконався, що хронологічний ланцюг подій, розривався б на кожному кроці, якби його не скріплювали перекази, тобто усний літопис...» [126, с.487]. Власне, з оповіді свідка подій випливають два плани: побутовий і символічний. Перший менше цікавить А. Скальковського, тоді як другий зачаровує історика так само, як вигляд Дніпра, який палає І. Срезневського. А. Скальковський зазначає: «Потрібно уявити собі степ безкрайній як Океан... щоб помістити на ньому редути і фігури, описані Коржем... ці редути, що вічно стоять на сторожі в стороні пустельній і беззахисній від Природи; ці фігури, що зненацька запалюються в хвилину небезпеки... нагадують вірну, хоча й поетичну картину Вогняного Хреста...» [126, с.500-501]. Для А. Скальковського Новоросійський край – це вузька і довга смуга пограничної землі між двома світами, вкрита символічними знаками: грядами курганів, редутами та вогняними фігурами. Ці знаки складаються в письменна, які потребують прочитання для з'ясування містичного сенсу цієї землі.

У цьому розділі представлено джерельну базу як певну систему, що складається з окремих елементів, пов'язаних певним типом зв'язків. Джерельна база доби романтизму якісно і кількісно відрізняється від попередньої епохи. Перш за все, збільшилася кількість залучених типів джерел, та й у межах письмового роду джерел за рахунок романтичної настанови збільшилася кількість залучених видів. Кількісні зрушення почасти набували характеру якісних змін. По-перше, зріс рівень доказовості тем, якими займалися попередники істориків-романтиків. По-друге, активніше почали залучатися вірогідніші джерела. По-третє, сама

джерельна база відбивала романтичні уподобання за рахунок залучення таких джерел, що передавали емоційні стани, колективні форми уявлення про історію, визначали парадигматику історичного розвитку українського народу.

Принцип системності визначається не так характеристикою окремих елементів, як типом їх зв'язку. Тому наші зусилля були спрямовані на визначення парадигмальних джерел, що породжують новий тип зв'язків між джерелами різного типу, роду і конституюють набір окремих елементів як певну цілісність. На наш погляд, визначальними стали ті, що забезпечили реалізацію романтичної концепції історії, яку В. Кравченко влучно охарактеризував як концепцію нового типу.

ВИСНОВКИ

Хоча джерелознавство як наука у своєму тезаурусному визначенні сформувалося лише наприкінці 19 ст., але й для попередніх епох можна визначити його зміст та основні завдання. Так, для епохи Просвітництва, на думку більшості фахівців, було характерним уявлення про підпорядкований характер роботи зі старожитностями. В цілому, вони поставали як матеріал для підтвердження вже готових історіографічних концепцій, сформованих у межах філософського знання. В добу ж романтизму відбувається, на наш погляд, становлення більшості проблем і напрямків, що визначають «обличчя» сучасного джерелознавства. Тому важливим видається уточнення хронологічних меж. Актуальними для нашого дослідження є 10-ті – 60-ті роки 19 ст. І хоча більшість дослідників початок романтичної епохи в Україні відносять до 20-х років, саме з огляду на процеси установчого характеру, що відбувалися в першому десятилітті 19 ст. і були пов'язані з відкриттям Харківського університету, 10-ті роки 19 ст. стали відправною точкою нашого дослідження. Ці процеси потребували визначення основних факторів, що впливали на їх становлення. Серед системотворчих факторів, що впливали на визначення змісту українського джерелознавства можна назвати як «зовнішні» впливи (існування німецької та польської моделі джерелознавства) так і «внутрішні» (наявність певної традиції).

У добу романтизму спостерігається зростання інтересу до залишків минулого. Численні експедиції в далекі країни, вивчення національних пам'яток минулого – це лише найбільш яскраві прояви посилення інтересу до старожитностей, що насправді охоплює всі рівні соціобуття: від системи влади до моди.

Інтеграція старожитностей у систему влади є багато в чому вирішальним фактором для посилення їх позицій в усіх інших сферах соціобуття. Торкаючись питання влади і старожитностей, варто зазначити,

що в епоху романтизму вони тісно контактують, перш за все, через певну формулу, що набирає в цей час ідея реформування влади.

Ідея конституційної реформи – це ідея безособової влади, влади закону. Для її закорінення в суспільну свідомість була обрана форма історичності, давності суспільного договору. Відшуковувались і популяризувалися, в першу чергу, ті старожитності, що підтверджували давність, традиційність такої системи влади. З відмовою від конституційних реформ влада продовжує звертатися до авторитету старовини, використовуючи старожитності як ефективний чинник формування владних стратегій: ідеології, системи суспільного контролю та аналітики. В ідеологічному плані в Росії миколаївських часів старожитності покликані відстоювати ідеї самодержавства та кріпосництва.

Якщо роль старожитностей у забезпеченні ідеології має певну історію, більш традиційна, отже, й більш вивчена, то залучення старожитностей до сфер контролю над суспільством є інновацією миколаївських часів і заслуговує на подальше вивчення.

У другій чверті 19 ст. влада, потребуючи старожитностей, дбає про їх збирання, збереження та популяризацію. В Російській та Австрійській імперіях у цей час розбудовується система державних архівів. Створюється низка установ, що займаються популяризацією старожитностей.

Інтеграція старожитностей у систему влади стимулює їх більш активне поширення в інших сферах соціобуття. Зразком руху старожитностей за вертикаллю суспільних страт, зокрема від влади до сфери моралі й моди, є формування в епоху романтизму образу царя як головного шанувальника і колекціонера старовини.

Однією зі сфер соціобуття є наука. У науковій сфері актуальною стає, перш за все, старожитність як пам'ятка. Вважалося, що пам'ятка не лише свідчить про історію, але й сама є історією, а отже, й заслуговує на окреме дослідження.

Навколо вивчення пам'яток минулого вибудовується ціла система наукових практик. Одні з них зорієнтовані на дослідження й опис зовнішніх ознак пам'ятки, другі налаштовані на її розуміння, а треті – на популяризацію цілісного образу пам'ятки минулого.

Окрім замилювання старожитностями, романтизм відзначився ще й спробами з'ясувати їх джерельний потенціал, а саме, бути джерелом для реконструкції минулого.

В уявленні романтиків джерело повинно не просто підтверджувати історіографічну концепцію, але й розповідати про історію. Коли такі джерела знаходяться, історія повністю komponується з текстів пам'яток, яскравим прикладом чого є «Україна..» П. Куліша.

Таке бачення ролі й місця джерела було зумовлене тим, що саме уявлення про історичне джерело виростає з ширшого уявлення епохи про «пам'ятку» як про самоцінне явище.

Дійсно, у другій чверті 19 ст. навіть на рівні термінології ці поняття ототожнювалися. Терміни «історичне джерело» і «пам'ятка» вживалися однаково часто й позначали фактично одне коло предметів і явищ. Лише згодом у визначенні змісту поняття «історичне джерело» нарощується семантика, що позначає функціональне його призначення – інформувати.

Підсумовуючи теоретичні напрацювання епохи романтизму, можемо зазначити, що в цей час панувало ідеалістичне уявлення про старожитності та їх джерельний потенціал. Пам'ятки минулого не стільки є результатом матеріальних потреб, скільки наслідком духовних зусиль. Причому, за твердженням романтиків, частка раціонального начала в них є досить таки незначною. Історичні джерела більшою мірою є проявом підсвідомих або неусвідомлених процесів: вони створювалися під впливом вірувань, традицій, настанов.

Звідси постає питання про методи пізнання історичних джерел. Якщо вони не є усвідомленим відображенням дійсності, а інформація, що в них міститься, є досить закритою (оскільки зі зміною епох культурологічний

контекст їх створення зникає), то й раціоналістичні методика втрачають свою провідну роль у процесі пізнання історичних джерел. Вони поступаються місцем ірраціональним: інтерпретації, інтуїції, дивінації.

Окрім з'ясування природи історичних джерел та методів їх пізнання, істориків-романтиків цікавила й система їх взаємозв'язку, тобто джерельна база історичних робіт. Якою вона має бути? На це питання дає відповідь теоретична частина спадку істориків-романтиків. Якою вона є насправді? На це запитання відповідає аналіз джерельної бази історичних досліджень, зроблених в епоху романтизму. І тут в окремих питаннях є розбіжності. Зокрема, в питанні ролі й місця письмових джерел у пізнанні минулого.

Якщо теоретично історики-романтики відкидають провідну роль письмових джерел, то фактично (принаймні на рівні кількісного використання) вони продовжують домінувати. Традиційні види письмових джерел в епоху романтизму лише збільшуються. За рахунок віднайдення і публікації зростає обсяг задіяних літописів і актів. Окрім того, залучаються нові види письмових джерел: приватно-правові акти, мемуари та щоденники, епістолярна спадщина тощо. Епоха романтизму як історичне джерело активно використовувала літературні пам'ятки та релігійні тексти.

У той же час теорія і практика збігаються за низкою питань. Зокрема, проголошення тези про те, що всі без винятку залишки старовини свідчать про неї, розширює джерельну базу за рахунок речових пам'яток. В історичних дослідженнях залучаються археологічні знахідки для реконструкції найдавнішої історії, речові пам'ятки ужиткового характеру – для увиразнення більш пізніх епох. Так, П. Куліш використовує предмети етнографії для дослідження епохи козацтва.

Також теорія і практика збігаються і у вирішенні питання усних джерел. Саме їх історики-романтики проголошують головними джерелами історії України. Вони відповідають багатьом вимогам романтичної епохи. Зокрема, фольклор, на думку романтиків, є джерелом підсвідомого характеру, носієм народної версії історії України, формою емоційного переживання історичного потоку. Думи та історичні пісні стають головним джерелом, і цьому є

підтвердження й на рівні аналізу джерельної бази історичних досліджень. Вони не лише залучаються як матеріал для реконструкції минулого, але й у межах джерельної бази відіграють роль парадигми: традиційні письмові джерела фольклоризуються, серед усього різноманіття джерел відбираються ті, що увиразнюють народну концепцію історії України.

Найпопулярніші історичні джерела є й найбільш задіяними як постачальники історичної інформації. Так, відомо, що одним із головних джерел епохи романтизму є «Історія Русів». Саме вона й зазнає найбільшої рефлексії. Так, «Історія Малоросії» М. Маркевича є в той же час і апологією цієї пам'ятки. М. Максимович обґрунтовує значення «Історії Русів» як носія історичної істини.

Аналіз цілого ряду чинників (теоретичних досліджень, визначення групи найбільш задіяних історичних джерел, а також напрямків фальсифікації) дає можливість вивести образ ідеального історичного джерела таким, як його уявляли романтики. Отже, на їх думку, ідеальне джерело для реконструкції історії – це національно забарвлений з високим ступенем міфологізації наратив, викладений у поетичній формі.

Підсумовуючи здобутки українського джерелознавства періоду романтизму, як головне можемо виділити формування грандіозного проекту національного джерела історичної пам'яті. Це, перш за все, легендарне джерело, що є, послуговуючись терміном О. Забужко, інфраісторичним: воно непідвладне тліну, його неможливо знищити. Це народний образ «прихованого льоху», поетичний – «криниці пам'яті», інтелектуальний – «Божественних скрижалей», «книги землі». Таке джерело несе інформацію про «справжню історію» України, історію, що підносить і звеличує народ, не даючи йому поринути у небуття в часи бездержавності.

Попри цей інтелектуальний образ історичного джерела, що, безумовно, підносить рівень його значущості, привертаючи увагу наступної епохи до проблем джерела, доба романтизму для джерелознавства має й цілком конкретне значення, особливо якщо розглянути її в контексті наступності

історії джерелознавства. Зокрема, завдяки введенню поняття історичності, джерельна критика стала гнучкішою і вже в епоху позитивізму враховувала фактор людської природи, духу, традиції під час розгляду історичної пам'ятки. Це сприяло підвищенню дослідницької уваги, перш за все, до «високої» критики, коли достовірність документа оцінювалася з позицій його відповідності духу і культурі народу, особливостям історичної епохи, в якій документ був створений. В цьому плані показовими є слова М. Петрова, сказані в часи, коли романтична епоха поступалася місцем позитивізму. М. Петров, порівнюючи ставлення до критики в 60-х роках 19 ст. зі ставленням, що домінувало в часи Б. Нібура відмічає певну еволюцію, що була спричинена врахуванням досвіду, отриманого в часи романтизму: «Ми тепер обережніше, обачніше користуємося скалпелем історичної критики, не довіряємо в історії ніяким метафізичним категоріям... і намагаємось, по можливості, врятувати не лише смисл, але й форму народної саги» [441, с. 20].

Окрім загальнометодологічного рівня джерелознавчих досліджень, доба романтизму вплинула фактично на весь спектр дисциплін, що були пов'язані з дослідженням історичних пам'яток. Так, без урахування романтизму не були б зрозумілими причини тих змін, що зазнала, приміром, дипломатика. С. Валк 60-ті – 70-ті роки 19 ст. вважав принциповими для розвитку дипломатики порівняно з її рівнем розвитку в епоху раціоналізму: «Історики для вирішення того ж завдання з встановлення ознак автентичності в актах шукали ознаки не статичні, як це раніше робилося у відповідності з раціоналістичними уявленнями 17–18 ст., а історичні» [278, с. 516–517]. Трансформація методики відбулася саме у добу романтизму.

Завершуючи тему актуальності вивчення доби романтизму українського джерелознавства, варто зазначити, що без знання цього періоду важко зрозуміти ті зміни, що відбулися в епоху позитивізму.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Друковані джерела

1. Бантыш-Каменский Д. История Малой России / Д. Бантыш-Каменский. – К. : Час, 1994. – 604 с.

2. Бантышъ-Каменскій Н. Историческое извѣстіе о возникшей въ Польшѣ Уніи, съ показаніемъ начала и важнѣйших, въ продолженіи оной чрезъ два вѣка, приключеній, паче же о бывшемъ отъ Римлянъ и Уніатовъ на благочестивыхъ тамошнихъ житилей гоненій по Высочайшему блаженныя памяти Императрицы Екатерины II повелѣнію, изъ хранящихся Государственной Коллегіи Иностранныхъ дѣлъ въ Московскомъ Архивѣ актовъ и разныхъ историческихъ книгъ, Дѣйствительнымъ статскимъ совѣтникомъ Николаемъ Бантышемъ-Каменскимъ 1795 года собранны. / Н Бантышъ-Каменскій – М. : Въ Синодальной типографіи, 1805. – 434 с.

3. Берлинський М. Ф. Історія міста Києва / М. Ф. Берлинський ; [підготовка тексту до друку, вступна стаття, коментарі М. Ю. Брайчевський] ; АН УРСР, Археографічна комісія, Ін-т археографії, Ін-т історії. – К. : Наук. думка, 1991. – 320 с.

4. Берлинский М. Ф. Краткое описание Киева / М. Ф. Берлинский. – К. : Час, 1991. – 204 с.

5. Берлинский М. Ф. Топография города Киева / М. Ф. Берлинский // Берлинський М. Ф. Історія міста Києва; [підготовка тексту до друку, вступна стаття, коментарі М. Ю. Брайчевський] ; АН УРСР, Археографічна комісія, Ін-т археографії, Ін-т історії. – К. : Наук. думка, 1991. – С. 219–269.

6. Берлинскій М. Ф. Известіе о Межигорской церкви / М. Ф. Берлинскій // Труды и лѣтописи Общества Исторіи и Древностей Россійскихъ. – 1830. - Ч. 4. – Кн. 1. – С. 126–130.

7. Берлинскій М. Краткая російская исторія для употребленія юношеству, начинающему обучаться Исторіи, продолженная до исхода XVIII столѣтія, сочиненная въ Кіевѣ учителемъ Максимомъ Берлинскимъ / М. Берлинскій. – М. : В тип. Рѣшетникова, 1800. – 151 с.

8. Берлинскій М. Раздѣленіе Малороссіи на полки / М. Берлинскій // Улѣй. – 1811. – Ч.1. - №3 (месяць мартъ). – С.197-203.

9. Бодянскій О. Лѣтопись монастыря Густинского / О. Бодянскій. – М., 1848 – 76 с.

10. Болховитиновъ Евгеній. Описаніе Кіевософійскаго собора и Кіевской иерархіи: съ присовокупленіемъ разныхъ граммат и выписокъ, объясняющихъ оное, также плановъ и фасадовъ Константинопольской и Кіевской Софійской церкви и Ярославова надгробія / Евгеній Болховитиновъ. – К. : Тип. Киевопечерской Лавры, 1825. – [6] , 291 , 272 с.

11. Бопланъ Гильомъ ле Васседъ. Описаніе Украйны. / Гильомъ ле Васседъ Бопланъ ; пер. с франц. Н. У(стрялова). – СПб. : Тип. К. Крайя, 1832. – XX, 179 с.: 6 илл.

12. Венелинъ Юрій. О спорѣ между южанами и сѣверянами на счетъ ихъ россизма / Юрій Венелинъ. – Б. м. и г. – 16 с.

13. Вибрані листи Пантелеймона Куліша, українською мовою писані. – Нью-Йорк ; Торонто, 1984. – 324 с.

14. Гоголь Н. Взгляд на составление Малороссии / Н. Гоголь // Гоголь Н. В. Собр. соч. : в 7 т. – М. : Художественная литература, 1967. - Т. 6. – С. 57–67.

15. Гоголь Н. О преподавании всеобщей истории / Н. Гоголь // Гоголь Н. Собр. соч. : в 7 т. – М. : Художественная литература, 1967. - Т. 6. – С. 42–56.

16. Гоголь М. В. Собрание сочинений / М. В. Гоголь. – М. : Художественная литература, 1967. - Т. 7. – 470 с.

17. Гримм Я. Мысли о том, как соотносятся сказания с поэзией и историей / Я. Гримм // Эстетика немецких романтиков. – М. : Искусство, 1987. – С. 407–410.
18. Додаток № 1 «1788. С.-Петербург. Передмова Ф.Й.Туманського до його власного твору «Полное описание дел Его Императорского Величества Петра I»» // Журба О. І. Становлення української археографії: люди, ідеї, інституції / О. І. Журба ; [А. Г. Белобрух (наук. ред.)] ; Дніпропетровський національний університет. – Д. : Вид-во Дніпропетровського університету, 2003. – С. 262–275.
19. Додаток № 2 «1792 р. С.-Петербург. Із звернення Ф.Й.Туманського до читачів «Російського магазину» з поясненням програми видання часопису і місця історичних творів та видання джерел на його сторінках» // Там само. – С. 275–276.
20. Додаток № 16 «Післямова видавця «Молодика» І.Бецького до його останнього четвертого випуску з аналізом читацького попиту в слобідсько-українському регіоні і програмою подальшого видання альманаху» // Там само. – С. 301–303.
21. Додаток № 19 «1834, 26 грудня. Одеса. Записка А.О.Скальковського Новоросійському генерал-губернаторові М.С.Воронцову про плани створення історії Новоросійського краю» // Там само. – С. 305–308.
22. Документ № 12 «Лист І.В.Вернадського до П.О.Куліша з відомостями про ефіопську грамоту» // Кирило-Мефодіївське товариство : у 3 т. / АН УРСР, Археографічна комісія та ін. ; упоряд. М. І. Бутич, І. І. Глизь, О. О. Франко ; редкол. : П. С. Сохань (гол. ред.) та ін. – К. : Наук. думка, 1990. - Т. 2. – С. 24–26.
23. Документ № 103 «Лист чиновника Полтавської кримінальної палати Є.О.Затиркевича до О.М.Марковича про своє ставлення до збирання українських пісень та про майбутнє України» // Там само. – 1990. - Т. 3. – С. 104–105.

24. Духнович А. В. Истинная история Карпато-Руссов или Угорских Русинов, изданная народолюбцем Александром Духновичем в 1853 году / А. В. Духнович // Русский Архив. – М., 1914. – № 4. – С. 528–558.
25. Закревский Н. Описание Киева. В 2-х т. / Н.Закревский [репринт. воспр. 1868]. – К. : Купола, 2005.
Т. 1. – 455с.
Т. 2. – 494 с.
26. Записка для обозрѣнія русскихъ древностей. – СПб. : В типогр. Якоба Грея, 1851. – 80 с.
27. Зубрицкій Д. Исторія древнего Галичско-Русскаго княжества / Д. Зубрицкій. – Львов : Типом Ставропигіанским, 1852. - Ч. 1. – 210 с.
28. Зубрицкій Д. Критико-историческая повѣсть временныхъ лѣтъ Червоной или Галицкой Руси / Д. Зубрицкій. – М. : В университетской типогр., 1845. – XLVI + 420 + 43 с.
29. Изъ переписки И.И.Срезневскаго 1829–1839 гг. – К. : Типо-литография Императорскаго ун-та, 1901. – 65 с.
30. Исторія Русовъ или Малой Россіи. – М. : В университетской типогр., 1846. – IV + 262 + 31 + 45 с.
31. Карповъ Г. Г.Костомаровъ какъ историкъ Малороссіи / Г. Карповъ. – М. : Типогр. Грачева, 1871. – 35 с.
32. Карповъ Г. Критическій обзоръ разработки главныхъ русскихъ источниковъ, до исторіи Малороссіи относящихся, за время: 8-е генваря 1654 – 30-е мая 1672 года / Г. Карповъ. – М. : Типогр. Грачева, 1870. – 179 с.
33. Каченовскій Н. Изъ разсужденія о Русской Правдѣ / Н. Каченовскій // Ученыя записки Императорскаго Московскаго ун-та. – 1835. – № 3, сентябрь. – С. 351–388; № 4, октябрь. – С. 4–27.
34. Каченовскій Н. О баснословномъ времени въ Россійской Исторіи / Н. Каченовскій. – Б. м. и г. – С. 274–294, 674–689.

35. Каченовскій Н. О времени и причинах вѣроятнаго переселенія Славянъ на берега Волхова / Н. Каченовскій // Ученыя записки Императорскаго Московскаго ун-та. – 1834. – № 9, март. – С. 415–465.

36. Кирило-Мефодіївське товариство : у 3 т. / АН УРСР, Археографічна комісія та ін. ; упор. М. І. Бутич, І. І. Глизь, О. О. Франко ; ред. кол. : П. С. Сохань (гол. ред.) та ін. – К. : Наук. думка, 1990.

Т. 1. - 544 с.

Т. 2. - 696 с.

Т. 3. – 440 с.

37. Косачевская Е. М. Письма Н.А.Маркевича к О.М.Бодянскому (Из истории русско-украинских научных и культурных контактов) / Е. М. Косачевская // Духовная культура славянских народов: Литература. Фольклор. История : сб. ст. к 9 Международному съезду славистов. – Л. : Наука, 1983. – С. 210–242.

38. Костомаров М. Автобіографія / М. Костомаров // Дніпро. – 1989. – № 4. – С. 66–87.

39. Костомаров Н. Историческое значение южнорусского народного песенного творчества : Введение / Н. Костомаров // Костомаров Н. И. Славянская мифология. Исторические монографии и исследования. – М. : Чарли, 1994. – С. 53–63.

40. Костомаров М. Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова / М. Костомаров. – Х., 1928. – 316 с.

41. Костомаров Н. О причинах и характере унии в Западной России / Н. Костомаров // Костомаров М. Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. – Х., 1928 – С. 1–40

42. Костомаров Н. Ответ Г. Карпову / Н. Костомаров // Костомаров М. Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. – Х., 1928 – С. 231–239.

43. Костомаров Н. И. Славянская мифология. Исторические монографии и исследования / Н. И. Костомаров. – М. : Чарли, 1994. – 688 с.
44. Костомаров М. Старожитності Волині / М. Костомаров. – Броди : Просвіта, 1999. – 32 с.
45. Костомаровъ Н. Богданъ Хмельницкій : Историческая монографія / Н. Костомаровъ. – СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1884. - Т. 1. – XII +378 с.
46. Костомаровъ Н. Богданъ Хмельницкій : Историческая монографія / Н. Костомаровъ. – СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1884. - Т. 2. – 445 с.
47. [Костомаров Н.] Мысли объ исторіи Малороссіи / [Н. Костомаров] // Библіотека для Чтенія. – 1846. – Т.9. – С.21-42.
48. Костомаровъ Н. Обь отношеніи русской исторіи к географіи и этнографіи / Н. Костомаровъ // Костомаровъ Н. И. Историческія монографіи и изслѣдованія Николая Костомарова – СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1903. - Кн. 1. – С. 719–731.
49. Костомаровъ Н. Первые войны малороссійскихъ козаковъ / Н. Костомаровъ // Молодикъ на 1844 год. – Х. , 1846. – Ч.3. – С.46-70.
50. Костомаровъ Н. Преданія первоначальной русской лѣтописи / Н. Костомаровъ // Вѣстникъ Европы. – Т. 1, январь. – 1873. – С. 5–34.
51. Костомаровъ Н. Рецензия на : Чорна Рада, хроніка 1663 року П.Кулиша (СПб., 1857). Проповеди на малороссійскомъ языкѣ протоирѣя Гречулевича. Издание второе, исправленноѣ, П.Кулиша (СПб., 1857) / Н. Костомаровъ // Современникъ. – 1858. – Т. 67. – Кн. 1. – С. 1–28.
52. Кроненбергъ Иванъ. Брошюрки / Иванъ Кроненбергъ. – Х. , 1830 – 1831.
- №1. – 1830. – 36 с.
- №2. – 1830. – 48 с.
53. Кулиш П. Записки о Южной Руси / П. Кулиш. – К. : Дніпро, 1994. - Т. 1–2. – 719 с.

54. Кулиш П. Об отношении малороссийской словесности к общерусской (Эпилог к «Чорной раде») / П.Кулиш // Куліш П. Твори : в 2 т. – К. : Дніпро, 1989. - Т. 2. – С.458-478.
55. Кулишъ П. Записки о Южной Руси. Издавъ П.Кулишъ / П. Кулишъ. – М., 1856. - Т. 1. – XXVI, 322, /2/ с.
56. Кулишъ П. Записки о Южной Руси. Издавъ П.Кулишъ / П. Кулишъ. – М., 1857. - Т. 2. – XIII, /1/, 354.
57. Кулишъ П. Исторія возсоединенія Руси / П. Кулишъ.– СПб. : Тип. товарищества «Общественная польза», 1874. - Т. I. – XXVI, 332, /2/ с.
58. Кулишъ П. Исторія возсоединенія Руси / П. Кулишъ. – СПб. : Тип. Товарищества «Общественная польза», 1877. - Т. II. – VIII + III, 456 с.
59. Кулишъ П. Повесть объ украинскомъ народѣ / П. Кулишъ. – СПб., 1846. – 114 с.
60. Кулишъ П. Характеръ и задачи украинской критики / П. Кулишъ // Основа. – 1861. – № 2. – С. 162–167.
61. Куліш П. Книга о ділах народу українського і славного війська козацького запорозького / П. Куліш // Кирило-Мефодіївське товариство : у 3 т. – К. : Наукова думка, 1990. - Т. 2. – Док. № 46. – С. 66–194.
62. Куліш П. Чорна рада. Хроніки 1663 року / П. Куліш // Куліш П. Твори : в 2 т. – К. : Наукова думка, 1994. - Т. 1. – С. 38–173.
63. Кулѣшъ П. Михайло Чарнышенко, или Малороссія восемьдесятъ лѣтъ назадъ / П. Кулѣшъ. – К.: Въ университетской тип. 1843. - Ч. 1. – 206 с.; Ч. 2. – 190 с.; Ч. 3. – 221 с.
64. Кулѣшъ П. Україна. Одъ початку Вкраины до батька Хмельницького / П. Кулѣшъ. – К. : Въ унівеситетской тип., 1843. – 95 + 3 ненум. с.
65. Левшинъ А. И. Письма изъ Малороссіи, писанныѣ Алексѣемъ Левшинымъ / А. И. Левшинъ. – Х. : Въ университетской тип., 1816. – [6], 206 с.

66. Максимович М. О Лаврской Могилыанскій школе / М. Максимович // Максимович М. Киев явился градом великим... : вибрані українознавчі твори / [упоряд. та автор іст.-біогр. статті В. О. Замлинський ; примітки І. Л. Бутич ; попереднє слово В. В. Скопенко]. – К. : Либідь, 1994. – С. 141–144
67. Максимович М. О месте киевской церкви св. Андрея / М. Максимович // Киев явился градом великим... : Вибрані українознавчі твори / [Упор. та автор. іст.-біогр. статті В. А. Замлинський ; Примітки у Л. Бутич ; попереднє слово В. В. Скопенко]. – К. : Либідь, 1994. – С. 88–93.
68. Максимович М. О происхождении Варяго-Руссов / М. Максимович // Максимович М. О. Вибрані твори з історії Київської Русі, Києва і України / [упоряд., коротка біогр. та комент. П. Г. Маркова]. – К. : Вища школа, 2004. – 503 с.
69. Максимович М. О создании киевской церкви св. Кирилла / М. Максимович // Киев явился градом великим... : Вибрані українознавчі твори / [Упор. та автор. іст.-біогр. статті В. А. Замлинський ; Примітки у Л. Бутич ; попереднє слово В. В. Скопенко]. – К. : Либідь, 1994. – С. 104–111.
70. Максимович М. Об участии и значении Киева в общей жизни России / М. Максимович // Максимович М. Вибрані твори / [упоряд. і вст. слово В. Короткий]. – К. : Либідь, 2004. – С. 28–48
71. Максимович М. Откуда идёт Русская земля по сказанию Несторовой повести и по другим старинным писаниям русским / М. Максимович // Максимович М. О. Вибрані твори з історії Київської Русі, Києва і України / [упоряд., коротка біогр. та комент. П. Г. Маркова]. – К. : Вища школа, 2004. – С. 46–115.
72. Максимович М. У пошуках омріяної України : вибрані українознавчі твори / М. Максимович. – К. : Либідь, 2003. – 360 с.
73. Максимовичъ М. Бубновская сотня / М. Максимовичъ // Максимовичъ М. А. Собр. соч. – К. : Тип. М.П. Фрица, 1876. - Т. 1. – С. 747–834.

74. Максимовичъ М. Замѣтка о первыхъ гетьманахъ козацкихъ и первыхъ полковникахъ Прилуцкихъ / М. Максимовичъ // Максимовичъ М. А. Собр. соч. – К. : Тип. М.П. Фрица, 1876. - Т. 1. – С. 321–325.

75. Максимовичъ М. Извѣстіе о лѣтописи Григорія Грабянки, изданной 1854 года Кіевскою Временною Комиссіей / М. Максимовичъ // Максимовичъ М. А. Собр. соч. – К. : Тип. М.П. Фрица, 1876. - Т. 1. – С. 217–230.

76. Максимовичъ М. Извѣстіе о южнорусскихъ лѣтописяхъ, изданныхъ Николаемъ Бѣлозерскимъ въ Кіевѣ, 1856 г. / М. Максимовичъ // Максимовичъ М. А. Собр. соч. – К. : Тип. П. Фрица, 1876. - Т. 1. – С. 231–247.

77. Максимовичъ М. Изслѣдованіе о гетманѣ Петрѣ Конашевичѣ Сагайдачномъ / М. Максимовичъ // Максимовичъ М. А. Собр. соч. – К. : Тип. П. Фрица, 1876. - Т. 1. – С. 336–357.

78. Максимовичъ М. Исторія древней русской словесности / М. Максимовичъ // Максимовичъ М. А. Собр. соч. – К. : Тип. Е. Т. Керера, 1880. - Т. 3. – С. 346–472.

79. Максимовичъ М. Малороссійскія пѣсни, изданныя М. Максимовичемъ / М. Максимовичъ. – М. : Въ типогр. Августа Семена, 1827. – XXXVI, 234, 9 с.

80. Максимовичъ М. О горѣ Щекавицѣ / М. Максимовичъ // Максимовичъ М. Собр. соч. – К. : Тип. М.П. Фрица, 1876. - Т. 2. – С. 158–160.

81. Максимовичъ М. О Звенигородѣ, бывшемъ подъ Кіевомъ / М. Максимовичъ // Максимовичъ М. А. Собр. соч. – К. : Тип. М.П. Фрица, 1877. - Т. 2. – С. 320–321.

82. Максимовичъ М. О значеніи имени «Траянъ», упоминаемомъ въ словѣ о полку Игоря / М. Максимовичъ // Максимовичъ М. А. Собр. соч. – К. : Тип. М.П. Фрица, 1877. - Т. 2. – С. 426–433.

83. Максимовичъ М. О Кіевскомъ Синописѣ и нѣкоторыхъ урочищахъ древняго Кіева, упоминаемыхъ въ описаніи Кіева Закревскаго / М. Максимовичъ // Максимовичъ М. А. Собр. соч. – К. : Тип. М.П. Фрица, 1877. - Т. 2. – С. 84–88.

84. Максимовичъ М. О Малороссійскихъ народныхъ пѣсняхъ / М. Максимовичъ // Максимовичъ М. А. Собр. соч. – К. : Тип. М. П. Фрица, 1877. - Т. 2. – С. 439–457.

85. Максимовичъ О мѣстѣ Кіевской церкви св. Андрея / М. Максимовичъ // Максимовичъ М. А. Собр. соч. – К.: Типогр. М.П. Фрица, 1877. - Т. 2. – С.124-131.

86. Максимовичъ М. О построеніи и освященіи Кіевской церкви св. Георгія / М. Максимовичъ // Максимовичъ М. А. Собр. соч. – К. : Тип. П. Фрица, 1877. - Т. 2. – С. 141–142.

87. Максимовичъ М. О предметахъ древности, сообщенныхъ авторомъ въ музей Московскаго Археологическаго Общества / М. Максимовичъ // Максимовичъ М. А. Собр. соч. – К. : Тип. П.Фрица, 1877. - Т. 2. – С.434-436.

88. Максимовичъ М. Объ историческомъ романѣ г.Кулиша «Черная Рада» 1857 г. / М. Максимовичъ // Максимовичъ М. А Собр. соч. – К. : Тип. М.П. Фрица, 1876. - Т. 1. – С. 515–532.

89. Максимовичъ М. Обзорѣніе городовыхъ полковъ и сотень, бывшихъ на Украинѣ со времени Богдана Хмельницкаго / М. Максимовичъ // Максимовичъ М. Собр. соч. – К. : Тип. М.П. Фрица, 1876. - Т. 1. – С. 654–746.

90. Максимовичъ М. Обзорѣніе стараго Кіева / М. Максимовичъ // Максимовичъ М. А Собр. соч. – К. : Тип. М.П. Фрица, 1877. - Т. 2. – С. 91–123.

91. Максимовичъ М. Откуда идетъ Русская земля, по сказанію Несторовой повѣсти и по другимъ стариннымъ писаніямъ русскимъ / М. Макси-

мовичъ // Максимовичъ М. А. Собр. соч. К. : Типогр. М.П. Фрица, 1876. - Т. 1. – С. 5–92.

92. Максимовичъ М. Очеркъ Кіева / М. Максимовичъ // Максимовичъ М. А. Собр. соч. – К. : Тип. М.П. Фрица, 1877. – Т. 2. – С.24-38.

93. Максимовичъ М. Пѣснь о полку Игоревѣ, критический разборъ / М. Максимовичъ. – СПб. : Въ типографіи Императорской Академіи наукъ, 1837. – 84 с.

94. Максимовичъ М. Письма о Богданѣ Хмельницкомъ / М. Максимовичъ // Максимовичъ М.А. Собр соч. – К. : Тип. М.П. Фрица, 1876. - Т. 1. – С. 395–474.

95. Максимовичъ М. Письма о князьяхъ Острожскихъ / М. Максимовичъ // Максимовичъ М.А. Собр. соч. – К. : Тип. М.П. Фрица, 1876. - Т. 1. –С164–195.

96. Максимовичъ М. Приложение : Историческія замѣтки / М. Максимовичъ // Максимовичъ М. А. Собр. соч. – К. : Тип. М. П. Фрица, 1876. - Т. 1. – С. 835–847.

97. Максимовичъ М. Сказаніе о Коливщинѣ / М. Максимовичъ // Максимовичъ М. А. Собр. соч. – К. : Тип. М.П. Фрица, 1876. - Т. 1. – С. 623–653.

98. Максимовичъ М. Сказаніе о Межигорскомъ монастырѣ / М. Максимовичъ // Максимовичъ М. А. Собр. соч. – К. : Тип. М. П. Фрица, 1877. - Т. 2. – С. 255–285.

99. Максимовичъ М. Собраніе сочиненій М.А.Максимовича : в 3-х т. / М. Максимовичъ. – К. : Тип. М. П. Фрица, 1876. - Т. 1. – 846 с.

100. Максимовичъ М. Собраніе сочиненій М.А.Максимовича : в 3-х т. / М. Максимовичъ. – К. : Тип. М. П. Фрица, 1877. - Т. 2. – 524 с.

101. Максимовичъ М. Собраніе сочиненій М.А.Максимовича : в 3-х т. / М. Максимовичъ. – К. : Тип. Е.Т. Керера, 1880. - Т. 3. – 745 с.

102. Максимович М. Топографическія замѣтки Кіевлянина / М. Максимович // Максимович М.А. Собр. соч. – К. : Тип. М. П. Фрица, 1877. - Т. 2. – С. 39–49.

103. Максимович М. Украинскія стрѣлы древнѣйшихъ временъ, собранныя над Днѣпромъ, возлѣ Михайловой горы, Михаилом Максимовичем / М. Максимович. – М., 1868. – 15 с.

104. Максимович М. Украинскія стрѣлы древнѣйшихъ временъ, собранныя над Днѣпромъ, возлѣ Михайловой горы / М. Максимович // Максимович М. Собр. соч. – К. : Типогр. М. П. Фрица, 1877. - Т. 2. – С. 407–423.

105. Маркевичъ Н. Исторія Малороссіи / Н. Маркевичъ. – М. : Въ тип. Августа Семена, 1843. - Т. 5. – 95 + 345 + IV с.

106. [Маркевич Н.] Малороссийская старина / [Н. Маркевич] // Украинскій журналъ. – 1824. - № 19 – 20. – С.43-55 ; № 21. – С. 126-128.

107. Маркевичъ Н. О казакахъ / Н. Маркевичъ // Чтенія Императорскаго Общества Исторіи и древностей российскихъ – 1858 – Кн. 4. – Смесь

108. Марковъ М. Введениѣ въ малороссийскую историю или краткоѣ описаниѣ южной части Российскаго государства во времена древниѣ ; какъ народилась она подѣ владеніемъ Литвы и Польши, какъ возвратилась Россіи и получила названиѣ Малороссіи / М. Марковъ // Украинскій вѣстникъ. – 1817. – Ч.7. – С.249-271 ; Ч. 8. – С. 3-11.

109. Марковъ М. Е. О древностяхъ Чернигова / М. Е. Марковъ. – Б. м., 1816. – 121, 56, 111 с.

110. Миллеръ Г. Ф. Историческія сочиненія о Малороссіи и малороссіянахъ Г. Ф. Миллера, бывшаго историографа российскаго, написанныя на русскомъ и нѣмецкомъ языкахъ и хранщіяся въ московскомъ главномъ

архивъ Министерства иностранныхъ дѣлъ./ Г. Ф. Миллеръ. – М. : Въ университетской тип., 1846. – VI, 23 с.

111. Миллеръ Г. Ф. Портфели Г. Ф. Миллера / Г. Ф. Миллеръ. [подгот. Н. В. Голицин]. – М., 1899. – 150 с.

112. Надеждинъ Н. О важности историческихъ и археологическихъ изследований Новороссійскаго края, преимущественно въ отношеніи к исторіи и древностямъ русскимъ / Н. Надеждинъ // Торжественное собрание Одесскаго общества любителей исторіи и древностей. – Одесса, 1840. – С. 27–58.

113. Обозрѣныя могиль, валовъ и городищъ Киевской губерніи, изданное по высочайшему соизволенію, киевскимъ гражданскимъ губернаторомъ Иваномъ Фундуклеемъ. – К. : Типогр. Ф. Гликсберга, 1848 – VII + 124 + 4 без номера с.

114. Пантелеймон Куліш. Повне зібрання творів. Листи / Пантелеймон Куліш. – К. : Критика, 2005. - Т. 1 : 1841–1850 / [упоряд., комент. Олесь Федорук ; підгот. текстів Олесь Федорук, Наталія Хохлові ; відп. ред. Степан Захарків]. – 648 с.

115. Пассекъ Вадимъ. Курганы и городища Харьковскаго, Валковскаго и Полтавскаго уѣздовъ / Вадимъ Пассекъ // Русскій историческій сборникъ. – М., 1839. – Т. III. – Кн. 2. – С. 201–229.

116. Письма Вячеслава Ганки къ О.М.Бодянскому / [сообщилъ А. А. Титовъ]. – М. : Въ универ. тип. (М. Каткова), 1887. – 40 с.

117. Письма къ М.П.Погодину изъ славянскихъ земель (1835–1861). – М. : Въ университетской типографіи (М. Каткова), 1879. - Вып. 1 : Письма О.М.Бодянскаго / [с предисловіемъ и примечаніями Нила Попова]. – X +136 с.

118. Подлинники писемъ Гоголя къ Максимовичу и напечатанные отрывки изъ нихъ С. Понамарева // Сборникъ отдела русскаго языка и словес-

ности Императорской Академіи наукъ. – СПб., 1877. – Т. XVIII. - №. 3 – 46 с.

119. Публичный диспутъ 19 марта 1860 года о началѣ Руси между Погодинымъ и Костомаровымъ. – Б. м. и г. – С. 257–292.

120. Путевыя письма Измаила Ивановича Срезневскаго изъ славянскихъ земель 1839–1842. – СПб. : Типогр. С. Н. Худекова, 1895. – 375 с.

121. Рігельман О. І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі / О. І. Рігельман ; [вступне слово, упорядкування та примітки П. М. Сас, В. О. Щербак]. – К. : Либідь, 1994. – 768 с.

122. Росковшенко И. Русская исторія, соч. Г. Устряловымъ. Часть первая от 862 до 1462 года / И. Росковшенко // Журналь Министерства Народнаго Просвѣщенія. – 1837. – Ч. XIII. - № 2 (февраль). - Отделениѣ V. – С.413-423.

123. «Русалка Дністрова». – Львів, 2007.

Кн. I : [репринтне видання першодруку 1837 р.]. – 2007. – 4 + XX + 136 с.

124. Русалка Дністрова / [вступна стаття, підготовка текстів М. Шалата]. – К. : Дніпро, 1987. – 206 с.

125. Руссовъ С. В. Волынские записки / С. В. Руссовъ. – СПб., 1809. – 196 с.

126 Скальковскій А. Изустныя преданія о Новороссійском краѣ / А. Скальковскій // Журналь Министерства Народнаго Просвѣщенія. – 1838. – Ч. XVIII. – С.487-513 ; 1839. – Ч. XXI. – С.171-201.

127. Скальковскій А. Очеркъ Запорожья / А. Скальковскій // Журналь Министерства Народнаго Просвѣщенія. – 1840. – Ч. XXV. – Кн. 3. – Отд. II. – С. 191–226.

128. Скальковскій А. Поездки по запорожскимъ урочищамъ / А. Скальковскій // Журналь Министерства Внутреннихъ дѣлъ. – 1846. – Ч. XIII. – С. 34-71.

129. Скальковскій А. Хронологическое обозрѣніе исторіи Новороссійскаго края 1730–1823. – / А. Скальковскій. – Одесса : В городской тип., 1836. – Ч. I : С 1730 по 1796 год. – 6 нен. + XI + 2 нен. + 288 + + 1 ненум. с.

130. Срезневскій И. Библиографическія записки о новыхъ книгахъ / И. Срезневскій // Известія Императорской Академіи наукъ по отделению русскаго языка и словесности. – СПб., 1855. – Т. 4. – Вып. 2. – 1855. – Столб. 22–36; 80–85; 160–168; 185–195; 224–251; 313–322; 353–356; 378–381.

131. Срезневскій И. Виглядь на памятники Украинской народной словесности / И. Срезневскій // Ученыя записки Императорскаго Московскаго университета. – 1834. – Ч. 4. – Смесь. – С. 134–150.

132. Срезневскій И. Выговскій и Пушкаръ / И. Срезневскій // Запорожская старина. – Х. : Въ Университетской типогр., 1838. – Ч. 2. – Кн. 3. – С. 1–51.

133. Срезневскій И. Выписки изъ писемъ Гр. Сав. Сковороды / И. Срезневскій // Молодикъ на 1844 год. – Х., 1843. – Ч. 3. – С. 234–244.

134. Срезневскій И. Древніе письмена славянскіе / И. Срезневскій // Журналь Министерства Народнаго Просвѣщенія. – 1848. – Май. – Ч. LIX. – С. 18–66.

135. Срезневскій И. Запорожская старина / И. Срезневскій. – Х. : Въ Университетской типографии, 1833. – Ч. I. – Кн. 1. – 132 с.

136. Срезневскій И. Запорожская старина / И. Срезневскій. – Х. : Въ Университетской типографии, 1833. – Ч. 1. – Кн. 2. – 140 с.

137. Срезневскій И. Запорожская старина / И. Срезневскій. – Х. : Въ Университетской типографии, 1834. – Ч. 1. – Кн. 3. – 168 с.

138. Срезневскій И. Запорожская старина / И. Срезневскій. – Х. : Въ Университетской типографии, 1834. – Ч. 2. – Кн. 1. – 82 с.

139. Срезневскій И. Запорожская старина / И. Срезневскій. – Х. : Въ Университетской типографии, 1838. – Ч. 2. – Кн. 3. – 3 без номера + 164 с.

140. Срезневскій И. Изслѣдованія о языческомъ богослуженіи древнихъ Славянъ / И. Срезневскій. – СПб. : Типогр. К. Жернакова, 1848. – 103 с.

141. Срезневскій И. И. Историческое обозрѣніе гражданскаго устройства Слободской Украины, со времени ея заселенія до преобразованія въ Харьковскую губернію / И. И. Срезневскій. – Х., 1839. – 93 с.

142. Срезневскій И. Мартынь Пушкаръ 1657–1658 / И. Срезневскій // Очерки Россіи. – М., 1838. - Кн. 1. – С. 201–218.

143. Срезневскій И. Свѣденія и замѣтки о малоизвѣстныхъ и неизвѣстныхъ памятникахъ / И. Срезневскій. – СПб. : Въ типогр. Императорской Академіи наукъ, 1866. – 96 с.

144. Срезневскій И. Святилища и обряды языческаго богослуженія древнихъ славянъ по свидѣтельствамъ современнымъ и преданіямъ / И. Срезневскій. – Х. : Въ университетской типогр., 1846. – 3 без номера + 107 с.

145. Срезневскій И. И. Статьи о древнихъ русскихъ лѣтописяхъ (1853–1866) / И. И. Срезневскій. – СПб. : Типогр. Императорской Академіи наукъ, 1903. – 131 с.

146. Срезневскій И. И. Отчетъ о состояніи Императорскаго Харьковскаго Университета за 18 43/44 академическій годъ / И Срезневскій. – Х., 1844. – 117 с.

147. Титовъ А. А. Письма П. А. Кулеша къ О. М. Бодянскому (1846–1847) / А. А. Титовъ // Кіевская старина. – 1897. – № 12. – Отд. 1. – С.449–472.

148. Шафарикъ П. Славянскіе древности / П. Шафарикъ [пер. с чеш. О. Бодянскимъ]. Часть историческая. – Т. I. – Кн. 1. – М. : Изд. Имп. Общества Исторіи и Древностей российскихъ, 1837. – VI + 92 + 2 без номера с.

149. Шлецеръ А. Несторъ. Русскія лѣтописи на Древле-Славенскомъ языкѣ, сличенныя, переведенныя и объясненныя Августомъ Лудовикомъ

Шлецеромъ / А. Шлецеръ – СПб. : Въ Императорской типогр., 1809. - Ч. 1.
– 8 + XLI + рое + 475 с.

Архівні джерела

**Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім.
М. Т. Рильського Національної Академії наук України, м. Київ**

Ф. 3. Білозерський М. М.

150. Од. зб. 507. Замітки історико-етнографічного характеру, виписані з старовинних паперів. Виписки. / Автограф П. Куліша/. – 5 арк.

151. Од. зб. 519. «Гербы и о старинных печатях, и надписи на них». Замітки, виписки з друков. джерел, оригінали гербів, печатей 1717 – 188 рр. – 39 арк.

152. Од. зб. 520. «Извлечение из дневника полкового стародубского судьи Николая Даниловича Ханенко, впоследствии генерального хорунжего» / Автограф П. Куліша/. – 5 арк.

153. Од. зб. 523. «Из “Ведомостей о Малороссийских полках”, составленных в 1741 г.» Списки особового складу полків. / Автограф П. Куліша/. – 2 арк.

154. Од. зб. 528. «Исторические выписки и заметки, объясняющие новое положение Малороссии после переворота, сделанного Хмельницким». Нотатаки-виписки з договірних статей Б. Хмельницького й ін. Матеріали / Автограф П. Куліша/. – 2 арк.

155. Од. зб. 529. «Из прошения к Гетману Разумовскому от сочинителя Экстракта» з прав Малороссийских . Виписки. / Автограф П. Куліша/. – 1 арк.

156. Од. зб. 560. Розпорядження про допуск Куліша до архівів. 1843 р. – 4 арк.

157. Од. зб. 561. Перекази, замітки про древності. Матеріали історичного характеру. Записи П. Куліша /Автограф П. Куліша/ 1843-1844 рр. – 18 арк.

**Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського
Національної Академії наук України, м. Київ**

Ф. І. Літературні матеріали.

158. Од. зб. 570. Максимович. Передмова та пояснення до «Слова о полку Игореве». Б. д. , 63 арк.

159. Од. зб. 1417. Максимович М. О. Замітки, виписки, з етнографії та іншого змісту. Б. д. , 98 арк.

160. Од. зб. 1419. Максимович М.О. Замітки, виписки з етнографії. Б. д. , 69 арк.

161. Од. зб. 1643 «Словарь песни о полку Игореве» та філологічні примітки до «Пісні» Максимовича. Б. д. , 83 арк.

Ф. ІІ. Історичні матеріали.

162. Од. зб. 2367. «Воспоминание о древнем городе Остроге» М.Максимовича. Б. д. , 2 арк.

163. Од. зб. 2368. «О Киевском замке» М.Максимовича. 1845 р. , 4 арк.

164. Од. зб. 2370. «Сведения о Воскресенской (Переяславской) церкви» Максимовича та «Подпись из Евангелия 1600 г. , хран. в Переясл. Воскрес. церкви». Б. д. , 2 арк.

165. Од. зб. 2371. «Ведомости о начале города Переяславля и бывших в нём князей и архиереев 25 февраля 1771 года». 2 арк.

166. Од. зб. 2373. Випис заголовка стародрука (1634). Б. д. , 2 арк.

167. Од. зб. 2374. Замітки Максимовича про стародруки XVII ст. Б. д. , 3 арк.

168. Од. зб. 2375. Замітки і виписки Максимовича про стародруки XVII ст. Б. д. , 6 арк.
169. Од. зб. 2377. Різні замітки по історії України та про стародруки XVII ст. Максимовича. Б. д. , 16 арк.
170. Од. зб. 2380. Замітки Максимовича про козацьки гетьманів та його ж «Поменник козацьки гетьманів». 1856 р. , 44 арк.
171. Од. зб. 2382. «О начале (Межигорского) монастыря и о князе Андрее Боголюбском» Максимович. Б. д. , 8 арк.
172. Од. зб. 2394. «Исторические и ареологические сведения о Киевской губернии, исторический очерк Киевской губернии» М.Максимовича. 1844 р. , 4 арк.
173. Од. зб. 2397. Замітка Максимовича «О завещании гетьмана Сагайдачного». 1841 р. , 1 арк.
174. Од. зб. 2398. Різні історичні замітки і виписки М.Максимовича. Б. д. , 27 арк.
175. Од. зб. 2399. Різні замітки і виписки М.Максимовича про історію до татарської доби. Б. д. , 15 арк.
176. Од. зб. 2402. «Критические замечания, отн. к истории Малороссии» Максимовича. Б. д. , 6 арк.
177. Од. зб. 2403. «Критические заметки, относящиеся к истории Малороссии». 1857 р. , 10 арк.
178. Од. зб. 2405. Критико – історичні замітки Максимовича «О начале печерской братии». Б. д. , 11 арк.
179. Од. зб. 2407. Виписки Максимовича з Патерика С.Косова та Київського літопису. Б. д. , 10 арк.
180. Од. зб. 2408. «Топографические заметки» (про Київ) Максимовича. 1841 р. , 4 арк.
181. Од. зб. 2409. Замітки про іст. Рождеств. церкви Максимовича. Б. д. , 1 арк.

182. Од. зб. 2410. Замітки про Флоровс. м-р в Києві Максимовича. Б. д. 1 арк.
183. Од. зб. 2411. Замітки та документи для історії і топографії Києва Максимовича. Б. д. , 5 арк.
184. Од. зб. 2412. Замітки та виписки про Києво–Печерські святих Максимовича. Б. д. , 10 арк.
185. Од. зб. 2413. Замітки про моці святи киево-печерських Максимовича. Б. д. , 6 арк.
186. Од. зб. 2415. Замітки про Київські монастирі і церкви Максимовича. Б. д. , 6 арк.
187. Од. зб. 2417. «Киев и его древности» замітки, виписки Максимовича Б. д. , 28 арк.
188. Од. зб. 2418. «О князьях Литовских» замітки Максимовича. Б. д. , 14 арк.
189. Од. зб. 2419. Замітки про «Подолье» в Києві Максимовича. Б. д. , 18 арк.
190. Од. зб. 2420. Замітки і виписки про Києво-Лаврські печери і святи М.Максимовича. Б. д. , 29 арк.
191. Од. зб. 2421. Замітки про митрополита литовського Іосифа та утиски уніатів невідомого автора. Б. д. , 2 арк.
192. Од. зб. 2427. Історико-топографічні замітки та виписки Максимовича. Б. д. , 62 арк.
193. Од. зб. 2430. Різні дрібні замітки Максимовича про українську історію, топографію та інше. Б. д. , 20 арк.
194. Од. зб. 2431. Замітки та виписки про заселені місцевості в Золотоношському повіті. Б. д. , 18 арк.
195. Од. зб. 2439. Замітки Максимовича різноманітного змісту. Б. д. , 22 арк.
196. Од. зб. 2444. Замітки і виписки Максимовича різноманітного змісту по питаннях української історії. Б. д. , 71 арк.

197. Од. зб. 2445. Історичні замітки Максимовича. Б. д. , 14 арк.
198. Од. зб. 2447. Записи М.Максимовича про подорож по Україні та різні історичні дрібниці. Б. д. , 6 арк.
199. Од. зб. 2448. Замітки і виписки Максимовича про історію українського козацтва та інші історичні виписки. Б. д. , 51 арк.
200. Од. зб. 2449. Замітки Максимовича про подорож через Золотоношу, Лубни до Гоголя ; про Мгарський монастир, стародруки і старовину. 4 серпня 1850 р. , 12 арк.
201. Од. зб. 2456. Замітки, виписки і справки Максимовича по історії дотатарській та козацьких часів. Б. д. , 35 арк.
202. Од. зб. 2457. «Старые панигирики» рукопис двох заміток. Б. д. 6 арк.
203. Од. зб. 2459. Дрібні замітки Максимовича про українську історію. Б. д. , 6 арк.
204. Од. зб. 2461. Різні історичні довідки Максимовича. Б. д. , 5 арк.
205. Од. збер. 2462. «Помянник древних епископов переяславски» Максимовича. 1856 р. , 10 арк.
206. Од. зб. 2466. Замітки, виписки і довідки М.Максимовича про монастирі на Україні та інші історичні речі. Б. д. , 20 арк.
207. Од зб. 2470. Замітки Максимовича про Ісайю Копинського. Б. д. , 1 арк.
208. Од. зб. 2472. «Поминка о Богдане Хмельницком» Макксимовича. 1855 р. , 4 арк.
209. Од. зб. 2479. «Список имён собственных, поминаемых в «Песни о полку Игореве». Б. д. , 12 арк.
210. Од. зб. 2481. Виписки М.Максимовича з Біблії та Євангелія цитат про «племя, народ, язык». Б. д. , 84 арк.
211. Од. зб. 2487. Замітки для «Слова о полку Игореве» Максимовича. Б. д. , 8 арк.

212. Од. зб. 2488. Замітки, виписки, уваги Максимовича щодо «Слова о полку Игореве». Б. д. , 38 арк.

213. Од. зб. 2491. Записки про богів Хорса та Сварога з «Слова о полку Ігоревім» Максимовича. Б. д. 3 арк.

Ф. Х. Українська Академія наук – Всеукраїнська Академія наук (УАН – ВУАН) 1918 – 1934 рр.

214. Од. зб. 18476. Щеглова С. Листи М. І. Костомарова до М.О. Максимовича (стаття). 20-х – 30-х рр. ХХ. , 8 арк.

Ф. ХХІІ. Костомаров Микола Іванович.

215. Ед. хр. 6. Выписки из привилеев польского корля Сигизмунда Августа. Б. д. , 4 л.

216. Ед. хр. 8. Выписки и переводы польских архивных документов, относящихся к деятельности и переписке Богдана Хмельницкого. Б. д. , 17 л.

217. Ед. хр. 10. Выписки из разны источников. Б. д. , 4 л.

218. Ед. хр. 466. «Україна» (стаття) . 30 марта 1861 р. – 9 л.

Ф. ХХХІІ

219. Ед. хр. 273. Письмо И. Срезневского к М. Максимовичу. 13 апреля 1834 г. , Л. 145-148.

220. Ед. хр. 274. Письмо И. Срезневского к М. Максимовичу. , - Л. 149-152.

221. Ед. хр. 275. Письмо И. Срезневского к М. Максимовичу. , - Л. 153-156.

222. Ед. хр. 276. Письмо И. Срезневского к М. Максимовичу. 29 апреля 1838 г. , Л. 157-160.

223. Од. збер. 277. Листи різни осіб [О. М. Бодянського, І. І. Срезневського, Л. І. Боровиковського, М.А.Маркевича, П.А.Лукашевича] до М. О. Максимовича. Б. д. , 15 арк.

224. Ед. хр. 399. Стихи богатырские [Заметки по народной словесности]. 1840-е гг. 11 л.

225. Ед. хр. 400. [Дума] о гетмане Богданке [Ружном] (Из «Запорожской старины») с заметкой [М. А. Максимовича]. Б. д. 2 л.

226. Ед. хр. 402. О переводе Библии [Заметки о Библии и богослужбны книгах]. 1824 г. , 10 л.

227. Ед. хр. 403. М. Максимович. 12 меньши пророков [Заметки]. 1854 г. , 4 л.

228. Ед. хр. 409. Максимович М. Глава о древних памятниках законодательства русского. Отдельные листы. 1830-е гг. , 9 л.

229. Ед. хр. 410. Книги мои [Список]. 1850-е гг. , 4 л.

230. Ед. хр. 415. Максимович М. Путевые заметки во время поездки в Крым] 1836 г. , 4 л.

231. Ед. хр. 502. Смесь [Заметки о человеке, богопознании]. 1860-е гг. , 21 л.

**Центральний державний історичний архів України у м. Києві, м.
Київ.**

Ф. 442. Канцелярия киевского, волынского, подольского генерал – губернатора.

Оп.48.

232. Д. 169. Письма генерал-губернатора проф. Киевского университета Максимовичу с предложением написать иамятную книгу Юго-Западного края. Г. Киев. 18 августа 1869 г. , 10 л.

233. Д. 269. Докладная записка попечителя Киевского учебного округа генерал-губернатору о научной деятельности профессора Киевского университета М. А. Максимовича. Г. Киев. 13 августа 1869 г. , 6 л.

Ф. 707. Управление Киевским учебным округом.

Оп. 1.

234. Д. 610. О перемещении ординарного профессора ботаники Московского университета Максимовича ординарным профессором

русской словесности Киевского университета. 8 – 17 марта 1834 г. ,
17 л.

235. Д. 631. Об определении ординарного профессора Киевского университета М. А. Максимовича ректором и о назначении проректором профессора Циха. 6 сентября 1834 г. – 3 января 1836 гг. 14 л.

Оп. 9.

236. Д. 175. О допущении бывшего профессора М. А. Максимовича к преподаванию русской словесности в университете. 29 мая 1843 – 26 марта 1846 г. , 29 л.

Оп. 11.

237. Д. 22. Дело о рассмотрении М. Максимовичем словаря и грамматики, составленных надворным советником Белецким-Носенком грамматики и словаря малороссийского наречия. 30 декабря 1844 г. – 19 сентября 1845 г. , 18 л.

Оп. 12.

238. Д. 282. Дело об определении статского советника Максимовича профессором в университете св. Владимира по кафедре русской словесности и об отправлении адъюнкта Костиря за границу для изучения славянски наречий. 19 августа 1846 г. – 25 октября 1850 г. ,
14 л.

Ф. 873. Личный фонд Юзефовича М. В.

Оп. 1.

239. Д. 25. Копии писем Юзефовичу М. В. от Журавского Д. 1/17 – 1850 – 1856 гг. , 7 л.
240. Д. 41. Письма и копии писем Юзефовичу М. В. от Маркевича Н. декабрь 1839 г. – 1857 гг. , 12 л.
241. Д.42. Копии писем Юзефовичу М. В. от Максимовича М.А. 1847 – 1873 гг. , 9 л.

Література

242. Абашник В. А. Система трансцендентального ідеалізму І.Б.Шада / В. А. Абашник // Культура. Філософія. Право. – К. : Національна Академія наук України, 1997. - Ч. 1.– С. 3–6.
243. Айзеншток І. Українські поети-романтики / І. Айзеншток // Українські поети романтики 20–40-х років 19 ст. : [збірник]. – К. : Дніпро, 1968. – С. 7–64.
244. Актовое источниковедение : [сб. статей] / [отв. ред. С. М. Каштанов] ; АН СССР, Ин-т Истории СССР;. – М. : Наука, 1979. – 272 с.
245. Актуальні проблеми сучасного джерелознавства = Актуальные проблемы современного источниковедения : матеріали укр. – рос. наук. семінару / НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, Санкт-Петербурз. держ. ун-т, іст. ф-т., каф. джерелознавства історії Росії; [відп. ред. Геннадій Боряк; упорядкув., заг. ред. Івана Дивного]. – К.; СПб., 1999. – 103 с.
246. Алпатов М. А. Русская историографическая мысль и Западная Европа (18 – первая половина 19 в.) / М. А. Алпатов. – М. : Наука, 1985. – 272 с.
247. Андрюшайтите Ю. В. И. П. Лаптев : У истоков отечественного флиграноведения / Ю. В. Андрюшайтите ; РАН, Институт славяноведения, Археографическая комиссия. – М. : Эдиториал УРСС, 2001. – 272 с.
248. Антонович В. Деякі дані про долю Залізняка після його арешту в Умані / В. Антонович // Чорномаз Б. Гайдамацькі повстання 18 ст. і правда історії : [навчальний посібник] – Умань : Уманське комунальне видавничо-поліграфічне підприємство, 2009. – С. 113–118.
249. Антонович В. Исследование о Гайдамачестве по актам 1700–1768 г. / В. Антонович ; составил В. Антонович ; извлечено из III тома 3-й части Архива Юго-Западной России, издаваемой Временною Комиссиею для разбора древних актов. – К. : Тип. ун-та, 1876. – 128 с.

250. Антонович В. Лекції з джерелознавства / [ред. М.Ковальський]; Українська вільна академія наук в США Історична секція, Національний ун-т «Острозька академія». – Острог; Нью-Йорк, 2003. – 382 с.

251. Асов А. И. Славянские руны и «Боянов Гимн» / А. И. Асов. – М. : Вече, 2000. – 416 с.

252. Атаманенко А. Є. Д. М. Бантиш-Каменський – історик України : дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.06 / Атаманенко Алла Євгенівна ; Острозька академія національного ун-ту «Києво-Могилянська академія». – Острог, 1998. – 202 арк.

253. Атаманенко А. Є. Розвиток методики роботи з джерелами в українській історіографії першої половини 19 ст. / А. Атаманенко // Міжнародний науковий конгрес «Українська історична наука на порозі 21 століття» (Чернівці, 16–18 травня 2000 р.) : доповіді та повідомлення / Українське історичне товариство, Чернівецький національний університет ім. Юрія Федьковича ; відп. ред. : Л. Винар, Ю. Макар. – Чернівці : Рута, 2001. – Т. 1. – С. 339–344.

254. Атаманенко А. Деякі проблеми досліджень з історії джерелознавства та археографії / А. Атаманенко // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Образи науки : міжвуз. зб. наук. пр. – Д. : Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2000. – С. 13–21.

255. Багалій Дмитро Іванович. Вибрані праці : у 6 т. / Дмитро Іванович Багалій, НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського. Харківська філія, ХГУ «НУА», Харківський національний ун-т ім. В. Н. Каразіна, НАН України Нац.б-ка ім. В. І. Вернадського – Т. 2. : Джерелознавство та історіографія історії України / [упряд., вст. слово, комент. В. В. Кравченко]. – Х. : Золоті сторінки, 2001 – 662 с. : іл.

256. Багалій Д. І. Роль Харківського університету в справі студіювання старинностей з часів імп. Олександра I : [Викл. доповіді] / Д. І. Багалій // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – 1897. – Т.15, кн. 1. – С. 3–4, 7.

257. Багрій Романа. Шлях сера Вальтера Скотта на Україну («Тарас Бульба» М.Гоголя і «Чорна рада» П.Куліша в світлі історичної романтики Вальтера Скотта) / Романа Багрій – К. : Всесвіт, 1993. – 296 с.

258. Баран В. Д. Історичні витоки українського народу / В. Д. Баран, Я. В. Баран. – К. : Генеза, 2005. – 208 с.

259. Башляр Г. Земля и грёзы воли. / Г. Башляр – М. : Изд-во гуманитарной литературы, 2000. – 383 с.

260. Бевзо О. О. Львівський літопис і Острозький літописець : джерелознавче дослідження / О. О. Бевзо, [2-ге вид.]. – К., 1971. – 199 с.

261. Бездрабко В. В. Документознавство в Україні: інституалізація та суспільний розвиток : [монографія] / В. В. Бездрабко. – К. : Четверта хвиля, 2009. – 720 с.

262. Бездрабко В. В. Класифікація документів як теоретична проблема історичної науки : новітні здобутки / В. В. Бездрабко // Вісник Черкаського університету. Серія : Історичні науки. – 2009. – Вип. 160 / 161. – С. 3-10.

263. Бовгиря А. «Козацькі літописи» в науковій спадщині Михайла Максимовича / А. Бовгиря // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2005. - Вип. 16. – С. 41–47.

264. Бовгиря А. «Літопис Граб'янки»: питання першооснови / Андрій Бовгиря // Український історичний журнал. – 2003. – № 4. – С. 75–88.

265. Бовсунівська Т. В. Історія української естетики першої половини 19 століття / Т. В. Бовсунівська. – К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2001. – 344 с.

266. Бовсунівська Т. В. Феномен українського романтизму / Т. В. Бовсунівська. – К., 1997. - Ч. 1 : Етногенез і теогенез. – 155 с.

267. Бовсунівська Т. В. Феномен українського романтизму: основні параметри каталогізації та ідентифікації : дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філол. наук : спец. 10.01.06:10.01.01 / Бовсунівська Тетяна

Володимирівн; Інститут літератури ім. Т. Г.Шевченка НАН України. – К., 1998. – 392 арк.

268. Богатова Г. А. Лексикографическое наследие И.И.Срезневского / Г. А. Богатова // Всесоюзная конференция «Методология и методика историко-словарных исследований, историческое изучение славянских языков, славянской письменности и культуры» (К 175-летию со дня рождения академика И.И.Срезневского) (26–29 января 1988 г.) : тезисы докладов. – Л., 1988. – С. 3–5.

269. Богданов А. П. Филиграноведение вчера и сегодня / А. П. Богданов // История и палеография : [сб. ст.]. – М., 1993. – С. 302–431.

270. Богдашина О. М. Джерелознавство історії України: теорія, методика, історія : [навчально-методичний посібник] / О. М. Богдашина. – [2-ге вид., доп. та переробл.]. – Х. : Тарбут Лаам, 2005. – 192 с.

271. Бойко Н. І. Вчений-енциклопедист М.О.Максимович як історик України : дис. на здобуття наук. ступеня канд іст. наук : спец. 07.00.01 / Бойко Надія Іванівна ; Черкаський держ. ун-т ім. Богдана Хмельницького. – Черкаси, 2001. – 192 арк.

272. Бойко Н. «Повість минулих літ» як основне джерело дослідження М.Максимовичем витоків українського народу / Н. Бойко // Наукові записки з української історії : [зб. ст.]. – Переяслав-Хмельницький, 2001. - Вип. 12. – С. 108–112.

273. Брайчевський М. Ю. Максим Берлінський та його «Історія міста Києва» / М. Ю. Брайчевський // Берлинский М. Ф. Історія міста Києва / [підгот. тексту до друку, вступ. ст., комент. М. Ю. Брайчевський] ; АН УРСР, Археогр. комісія, Ін-т історії, Ін-т археології. – К. : Наукова думка, 1991. – 320 с.

274. Бродецький О. Є. Новочасний раціоналізм і післяпросвітницький ірраціоналізм / О. Є. Бродецький, І. П. Чорний. – Чернівці : Рута, 2003. – 88 с.

275. Бруннер Р. Передмова / Р. Бруннер // Мислителі німецького романтизму / [упор. : Леонід Рудницький, Олег Фешовець]. – Івано-Франківськ : Лілея – НВ, 2003. – С. 7.

276. Бутич І. М.І.Костомаров і царська цензура / І. Бутич // Архіви України. – 1967. – № 6. – С. 60–70.

277. Вайнштейн О. Б. Язык романтической мысли. О философском стиле Новалиса и Фридриха Шлегеля / О. Б. Вайнштейн. – М., 1994. – 80 с.

278. Валк С. Н. Начальная история древнерусского частного акта / С. Н. Валк // Избранные труды по историографии и источниковедению. – СПб. : Наука, 2000. – С. 516–556.

279. Валк С. Н. Русская правда в изданиях и изучениях 18 – начала 19 века / С. Н. Валк // Валк С. Н. Избранные труды по историографии и источниковедению. – СПб. : Наука, 2000 – С. 189–250.

280. Валк С. Н. Русская правда в изданиях и изучениях 20–40 гг. 19 века / С. Н. Валк // Валк С. Н. Избранные труды по историографии и источниковедению. – СПб. : Наука, 2000. – С. 251–339.

281. Вебер Б. Г. Историографические проблемы / Б. Г. Вебер. – М. : Наука, 1976. – 336 с.

282. Верменич Я. Регіоналізація України в українознавстві 19 ст. / Я. Верменич // Український історичний збірник / [гол. ред. В. Смолій ; заст. гол. ред. Т. Чухліб]. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2003. - Вип. 5. – С. 383–403.

283. Вертій О. І. Пантелеймон Куліш і народна творчість: статті та дослідження / О. І. Вертій. – Т. : Підручники та посібники, 1998. – 120 с.

284. Верховський М. Питання історії козацтва в працях М.Максимовича / М. Верховський // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку : матеріали 4-х Всеукраїнських читань. – К. ; Черкаси, 1994. – С. 153–155.

285. Візер С. О. Роль православної та уніатської церкви у національно-визвольному русі в Україні у 1596–1689 рр. : дис. на здобуття наук. ступеня

канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Візер Світлан Олександрівна ; Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – К., 2004. – 246 с.

286. Возняк Степан. Національна ідея як концентрований вияв ціннісних орієнтацій українського народу: віхи історичного розвитку [Електронний ресурс] / Степан Возняк. – С. 1–12– Режим доступу: <http://newright.il.If.Ua/Voznyak.Htm>. – Назва з екрану.

287. Войцехівська Ірина Нінелівна. Володимир Іконников : джерелознавчі студії / Войцехівська Ірина Нінелівна, НАН України. Археографічна комісія, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 1999. – 360 с.

288. Войцехівська І. Н. Історичне джерелознавство у творчості В.С.Іконникова : дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук : спец. 07.00.06 / Ірина Нінелівна Войцехівська ; Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. – К., 1999. – 440 арк.

289. Воронов В. І. Джерелознавство історії України : курс лекцій / В. І. Воронов. – Д. : Вид-во Дніпропетровського ун-ту, 2003. – 336 с.

290. Гавриленко В. Нагромадження сфрагістичних знань з давніх часів до середини 19 ст. Початок української сфрагістики / В. Гавриленко // Архіви України. – 1969. – № 6. – С. 16–24.

291. Гадамер Х.-Г. Истина и метод: Основы философской герменевтики / Х.-Г. Гадамер; пер. с нем. ; общ. ред. Б. Н. Бессонов. – М. : Прогресс, 1988. – 700 с.

292. Галицько – Волинський літопис : Дослідження. Текст. Коментар / [ред. М. Ф. Котляр] ; НАН України. Інститут історії України. – К. : Наукова думка, 2002. – 400 с.

293. Генинг В. Ф. Археология древностей – период зарождения науки (конец 18 – 70-е годы 19 в.) / В. Ф. Генинг, В. Н. Левченко ; АН Украины, Ин-т археологии. – К., 1992. – 64 с.

294. Герасименко Н. Історія Києво-Межигірського монастиря у висвітленні М.О.Максимовича / Неля Герасименко // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2005. - Вип. 16. – С. 48–59.

295. Герменевтика древнерусской литературы / [отв. ред. Е. Б. Рогачевская]. – М. : Наследие, 1989. – 479 с.

296. Гирич І. Чи суперечить національний міф історичній правді? / І. Гирич // Українська історична дидактика: Міжнародний діалог (фахівці різних країн про сучасні підручники з історії) : [зб. наук. ст.]. – К. : Генеза, 2000. – С. 47–54.

297. Гісцова Л. З. Заснування Київського центрального архіву давніх актів / Л. З. Гісцова // Нариси історії архівної справи в Україні / [за заг. ред. І. Б. Матяш та К. І. Климової]. – К. : Видавничий дім «КМ Академія», 2002. – С. 221–234.

298. Горинь В. «Предслів'є» до «Русалки Дністрової» у контексті літературних маніфестів українського романтизму / В. Горинь // Шашкевичіана : [зб. наук. пр.]. – Львів, 2004. - Вип. 5–6. – С. 59–66.

299. Горленко В. Ф. Становление украинской этнографии конца 18 – первой половины 19 ст. / В. Ф. Горленко ; АН УССР. – К. : Наук. думка, 1988. – 214 с.

300. Грабовицький В. Національно-визвольні змагання гайдамаків на Правобережній Україні в середині 18 ст. / В. Грабовицький. – Івано-Франківськ, 2004. – 48 с.

301. Грушевський М. «Малороссийские песни» Максимовича і століття наукової праці / М. Грушевський // Україна. – 1927. – Кн. 6. – С. 1–18.

302. Грушевський М. Розвиток українських досліджень у 19 ст. і вияв в них основних питань українознавства / М. Грушевський // Український історик. – 1989. – № 1–3. – С. 82–91 ; № 4. – С. 60–68 ; 1990. – № 1–4. – С. 28–40.

303. Грушевський О. С. З сорокових років. Етнографічні видання і плани / О. С. Грушевський // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Л., 1909. – Т. 89. – С. 91–110.
304. Грушевський О. С. З сорокових років. «Повість об українском народі» Кулиша / О. С. Грушевський. – [Б. м. і р.] – 11 с.
305. Грушевський О. С. З сорокових років «Україна. Од початку Вкраїни до батька Хмельницького» П.Куліша / О. С. Грушевський // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. – Л., 1908.- Т. 85. – С. 81–105.
306. Грушевський О. Маловідома стаття Костомарова з 1846 р. / О. Грушевський // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – 1907. – Т. 29. – С. 161–164.
307. Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры / А. Я. Гуревич. – М. : Искусство, 1972. – 350 с.
308. Данилевский И. Н. Источниковедение. Теория, история, метод. Источники российской истории : [учеб. пособие для гуманит. спец.] / И. Н. Данилевский, В. В. Кабанов, О. М. Медушевская и др. – М. : РГУ, 1998. – 702 с.
309. Данилевский И. Н. Повесть временных лет. Герменевтические основы изучения летописных текстов / И. Н. Данилевский. – М. : Аспект Пресс, 2004. – 383 с.
310. Данилов В. Другий збірник українських пісень М.Максимовича з 1834 року / В. Данилов // Україна. – 1929. – Кн. 37. – С. 14–30.
311. Данилюк Д. Історична наука на Закарпатті (кінець 18 – перша половина 20 ст.) / Дмитро Данилюк. – Ужгород : Патент, 1999. – 352 с.
312. Джерелознавство історії України : [довідник]. – К., 1998. – 211 с.
313. Джерелознавчі дисципліни. – К., 2001. – 576 с.
314. Дзира І. Я. Козацьке літописання 30 – 80-х рр. 18 ст.: джерелознавчий та історіографічний аспект / І. Я. Дзира ; Інститут історії України НАН України. – К., 2006. – 567 с.

315. Дзира І. Пантелеймон Куліш і козацьке літописання / І. Дзира // Неопалима купина : літературно-художній та історичний журнал. – 1995. – № 3–4. – С. 117–130.

316. Дзира Я. І. Творець «Запорожской старины» (До 155-річчя з дня народження І.І.Срезневського) / Я. І. Дзира // Український історичний журнал. – 1967. – № 6. – С. 138–140.

317. Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. : [зб. документів] / АН України Ін-т Укр. археографії та ін.; [упоряд., автор передмови та комент В. Й. Горобець ; відп. ред. Л. А. Дубровіна]. – К. : Наук. думка, 1993. - 392 с. : іл.

318. Драгоманов М. П. Исторические песни малороссийского народа с объяснениями Вл. Антоновича и М. Драгоманова / М. П. Драгоманов // Драгоманов М. П. Вибране. – К. : Либідь, 1991. – С.56-57.

319. Древняя Русь в свете зарубежных источников : Учебн. пособие для студ. вузов / [ред. М.В.Бибиков]. – М. : Логос, 2003. – 606 с.

320. Дьяконов И. М. О методах дешифровки древних текстов / И. М. Дьяконов // Тайны древних письмен. Проблемы дешифровки : [сб. ст. : составление, редакция, предисловие И.М. Дьяконова]. – М. : Прогресс, 1976. – С. 11–29.

321. Едиційна археографія в Україні : Плани, проекти, програми видань / [упор. О. Журба] ; АН України Археографічна комісія. Ін-т укр. археографії. – К., 1993.- Вип. 1. – 231 с.

322. Єфремов С. Максимович в історії української самосвідомості / С. Єфремов // Єфремов С. О. Літературно-критичні статті. – К. : Дніпро, 1993. – С. 318–321.

323. Жан-Поль. Приготовительная школа эстетики / Жан-Поль ; [пер. с нем. ; вступ. статья, сост., пер. и коммент. Ал. В. Михайлова]. – М. : Искусство, 1981. – 448 с.

324. Жермунская Н. А. От барокко к романтизму / Н. А. Жермунская. – СПб. : С.-Петербургский ун-т, 2001. – 463 с.

325. Житецький І. Листування О. М. Лазаревського і М. І. Костомарова / І. Житецький. – [Б. м. і р.] – С. 98–104.
326. Жмир В. М. О. Максимович – патріарх новітньої української науки / В. Жмир // Філософська і соціологічна думка. – 1994. – № 1–2. – С. 188–193.
327. Журба О. І. Київська археографічна комісія 1843–1921: Нариси історії і діяльності. / О. І. Журба – К. : Наук. думка, 1993. – 187 с.
328. Журба О. І. Становлення української археографії: люди, ідеї, інституції / О. І. Журба ; [А. Г. Болебрух (наук. ред.)] ; Дніпропетровський національний ун-т. – Д. : Вид-во Дніпропетровського університету, 2003. – 314 с.
329. Забужко О. Шевченків міф України: Способи філософського аналізу / О. Забужко. – К. : Абрис, 1997. – 142 с.
330. Запаско Яким Прохорович. Доброписці тоді славні були : Нариси з історії українського рукописного мистецтва / Яким Прохорович Запаско – Львів : Афіша, 2003. – 176 с.
331. Запаско Яким Прохорович. Пам'ятки книжкового мистецтва ; Українська рукописна книга. / Яким Прохорович Запаско. – Львів : Світ, 1995. – 478 с.
332. Зашкільняк Л. А. Формирование и развитие исторической науки в Польше / Л. А. Зашкільняк ; Львовский гос. ун-т им. Ивана Франка. – Львов: Изд-во ун-та, 1986. – 82 с.
333. Зашкільняк Л. Методологія історії від давнини до сучасності / Л. Зашкільняк ; Львівський державний ун-т ім. Івана Франка. – Львів : Вид-во ун-та, 1999. – 224 с.
334. Збірник козацьких літописів : Густинський, Самійла Величка, Грабянки / [упор. та передм. В. Кречотень]. – К. : Дніпро, 2006. – 976 с.
335. Зимин А. А. Трудные вопросы источниковедения древней Руси / А. А. Зимин // Источниковедение: теоретические и методологические проблемы. – М. : Наука, 1969. – С. 427–450.

336. Иванов Г. М. Исторический источник и историческое познание (методологические аспекты) / Г. М. Иванов. – Томск : Изд-во Томского ун-та, 1973. – 224 с.

337. Иконниковъ В. Августъ Людвигъ Шлецеръ / В. Иконниковъ. – К. : Тип. Т. Г. Мейнандера, 1911. – 72 с.

338. Иконниковъ В. Вопросы исторической критики / В. Иконниковъ – К. : Тип. Императорского ун-та св. Владимира, 1891. – 257 с.

339. Иконниковъ В. С. Опытъ русской исторіографіи. / В. Иконниковъ – К. : Тип. Императорского у-та св. Владимира, 1908. - Т. II., кн. 2.– С. 1057–1955 + 1 – 113 + I – XI с.

340. Иконниковъ В. Скептическая школа въ русской исторіографіи и ея противники / В. Иконниковъ. – К. : Тип. Императорского ун-та св. Владимира , 1871. – 106 с.

341. Илизаров Б. С. К вопросу о единстве источниковедческого и информационного подходов / Б. С. Илизаров // Труды Всесоюзного научно-исследовательского института документоведения и архивного дела. – М., 1976. - Т. 6 : Документальная информация, естественнонаучные и технические вопросы архивного дела. – С. 236–273.

342. Историческая наука в Харьковском университете (К 185-летию ХГУ) // Вестник Харьковского университета. – Х. : Основа, 1991. – № 357. – Вып. 24. – 137 с.

343. История биологии с древнейших времён до начала 20 века / [под ред. С. Р. Микулинского]. – М. : Наука, 1972. – 563 с.

344. Источниковедение [Электронный ресурс]. – С. 1–3. – Режим доступа : <http://ldic.Academic/ruldic/nsf/bse/91570/%DO%98%D1%81%D1>. – Назва з екрану.

345. Ісаєвич Я. Д. І. Зубрицький і його діяльність в галузі спеціальних історичних дисциплін / Я. Ісаєвич // Науково-інформаційний бюлетень архівного управління УРСР. – 1963. – № 1. – С. 48–57.

346. Історичне джерелознавство : [підручник для студентів історичних спец. вищих навч. закладів] / Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, С. Ф. Павленко та ін. – К. : Либідь, 2003. – 488 с.

347. Історіографічні дослідження в Україні / [відп. ред. Ю. А. Пінчук]. – К. : НАН України, Ін-т історії України. – К., 2005. - Вип. 16 : Михайло Максимович і українська історична наука : матеріали круглого столу, проведеного в Інституті історії України 10 листопада 2004 р. з нагоди 200-річчя від дня народження М.О.Максимовича. – 469 с.

348. Історія української літератури. – К., 1967. - Т. 1. – 538 с.

349. Історія філософії : [словник за заг. ред. В. І. Ярошовця]. – К. : Знання України, 2005. – 1200 с.

350. Кадеєв В. И. Древняя история и античная археология в Харьковском университете (1805–1990 гг.) / В. И. Кадеєв, В. А. Латышева, В. Ф. Мещеряков и др. // Вестник Харьковского университета. – Х. : Основа, 1991. – № 357. – Вып. 24. – С. 50–69.

351. Кант // Історія філософії : [словник / за заг. ред. В. І. Ярошовця]. – К. : Знання України, 2005. – С. 441.

352. Каплин А. Д. Историографические и источниковедческие исследования в Харьковском университете / А. Д. Каплин, С. М. Куделко, И. Л. Шерман // Вестник Харьковского университета. – Х. : Основа, 1991. – № 357. – Вып. 24. – С. 131–136.

353. Карский Е.Ф. Славянская кирилловская палеография / Е.Ф. Карский ; [предисл. В.И.Борковского]. – М. : Наука, 1979. – XXI, 494 с.

354. Каштанов Сергей Михайлович. Актовая археология / Сергей Михайлович Каштанов; РАН Институт российской истории. – М. : Наука, 1998. – 319 с.

355. Квіт С. М. Основи герменевтики : [навч посібник]. – К. : Вид. дім «КМ Академія», 2003. – 192 с.

356. Келлер Вернер. Библия как история = The bible as history / W. Keller / Вернер Келлер, [пер. с англ. А. Блейз]. М. : Крон-Пресс, 1998. – 480

с.

357. Кеннеді-Грімстед Патриція. Археографія в тіні імперської політики : Київська археографічна комісія та утворення Київського центрального архіву давніх актів / Патриція Кеннеді-Грімстед // Матеріали ювілейної конференції присвяченої 150-річчю Київської археографічної комісії (Київ, Седнів, 18 – 21 жовтня 1993 р.). – К., 1997. – С.11-33.

358. Кирилюк Є. Бібліографія праць П.О.Куліша та писань про нього / Є. Кирилюк. – К., 1929. – 119 с.

359. Киселёва Л. И. Письмо и книга в Западной Европе в средние века : лекции по латинской палеографии и кодикологии / Л. И. Киселёва. – СПб. : Дмитрий Буланин, 2003. – 309 с.

360. Кись Я. До історії розвитку допоміжних історичних дисциплін у Львівському університеті / Я. Кись // Науково-інформаційний бюлетень архівного управління УРСР. – 1963. – № 4. – С. 37–41.

361. Клепацький П. М. О. Максимович як історик / П. Клепацький // Україна. – 1927. – Кн. 6. – С. 80–84.

362. Ключевский В. О. Сочинения : в 9 т. / В. О. Ключевский. – М. : Мысль, 1987. - Т. 1 : Курс лекций русской истории / [под ред. В. Л. Янина ; предисл. В. Л. Янин, В. А. Александров ; коммент. сост. В. А. Александров, В. Г. Зимин]. – 430, /1/ с.

363. Ключевский В. Сочинения : в 8 т. / В. Ключевский. – М. : Соцэкгиз, 1959. - Т. 7 . – 487 с.

364. Коберник І. Візія історії України в поемі Северина Гоцинського «Канівський замок» / І. Коберник // Українська школа» в польському романтизмі. – Тернопіль : Підручники & посібники, 2002. – С. 22–28.

365. Коваленко Л. А. Конспект лекцій з української історіографії 19 ст. / Л. А. Коваленко. – Кам'янець-Подільський, 1964. – 88 с.

366. Коваленко Л. А. П. О. Куліш як історик / Л. А. Коваленко // Український історичний журнал. – 1964. – № 8. – С. 68–71.

367. Ковалинський Віталій. Дослідник київської старовини / Віталій Ковалинський // Огляд Києва відносно старожитностей, виданий Іваном Фундуклеєм. – К. : Товариство «Задруга» ; Вид. спілка «Літопис», 1996. – н. н. с.

368. Ковальський Н. П. Некоторые проблемы теории и методики исторического источниковедения : фонограмма лекции спецкурса Н.П.Ковальского, прочитанная студентам пятого курса исторического факультета Запорожского госуниверситета весной 1991 г. Специализация «Всемирная история», отредактированная автором в г. Остроге в феврале 1999 г.) / Н. П. Ковальский. – Запорожье : РА «Тандем У», 1999. – 36 с.

369. Ковальченко Д. И. Исторический источник в свете учения об информации (к постановке проблемы) / Д. И. Ковальченко // История СССР. – 1982. – № 3, май-июнь. – С. 129–148.

370. Ковальчук О. Історіософські пошуки П. Куліша : особливості моделювання історії / О. Ковальчук // Київська старовина. – 1999. - №6. – С. 116-123.

371. Ковальчук О. Пантелеймон Куліш / О. Ковальчук // Історіографічні дослідження в Україні / [відп. ред. Ю. А. Пінчук]. – К. : НАН України, Ін-т історії України, 2005. - Вип. 15 : Визначні постаті української історіографії 19–20 ст. – С. 97–125.

372. Когут Зенон. Російський централізм і українська автономія : Ліквідація Гетьманщини, 1760 – 1830 / Зенон Когут. – К. : Основи, 1996. – 317 с.

373. Козак С. Михайло Максимович і формування романтичної думки в Україні (До 150-річчя Київського університету та «Українських пісень» Максимовича) / С. Козак // *Jornal of Ukrainian Studies*. – 1984. – Vol. 9, № 1. – P. 3–22.

374. Козак С. Український преромантизм (Джерела, зумовлення, контекст, витоки) / Стефан Козак. – Варшава, 2003. – 226 с.

375. Козлов В. П. «История государства Российского» Н.М.Карамзина в оценке современников / В. П. Козлов. – М. : Наука, 1989. – 224 с.
376. Козлов В. Основы теоретической и практической археографии / В. П. Козлов [2-е изд., переработ. и доп.] – М. : РОССПЭН, 2008. – 248 с.
377. Козлов В. Российская археография в конце 18 – первой четверти 19 века / В. Козлов. – М. : Российский гос. университет, 1999. – 416 с.
378. Колесник І. І. Українська історіографія (18 – початок 19 століття) / І. І. Колесник. – К. : Генеза, 2000. – 256 с.
379. Колесов В. В. «Язык» и «развитие» в понимании И.И.Срезневского / В. В. Колесов // Всесоюзная конференция «Методология и методика историко-словарных исследований, историческое изучение славянских языков, славянской письменности и культуры» (К 175-летию со дня рождения академика И.И.Срезневского) (26–29 января 1988 г.) : тезисы докладов. – Л., 1988. – С. 6–7.
380. Колінгвуд Р. Д. Ідея історії: 3 лекціями 1926–1928 рр. / Р. Д. Коллінгвуд ; [упоряд. та передмова Я. В. Пуссен; пер. з англ. О. Мокровольський]. – К. : Основи, 1996. – 615 с.
381. Комаров М. Б. К проблеме интерпретации текста / М. Б. Комаров // Текст в гуманитарном знании: материалы межвузовской научной конференции (22–24 апреля 1997 г.) [отв. ред. О.М. Медушевская] ; Российский гос. гум. ун-т. – М., 1997.
382. Корнева И. И. История археографии в дореволюционной России : [учеб. пособие] / И. И. Корнева, Е. М. Тальман, Д. М. Эпштейн. – М., 1969. – 227 с.
383. Корогод Борис Леонідович. «Козацькі літописи» і їх місце в українській історіографії : навчальний посібник для студентів історичних факультетів / Борис Леонідович Корогод ; Сумський держ. педагогічний ун-т ім. А. С. Макаренка. – Суми, 2002. – 68 с.
384. Корпанюк М. Дзвін предківської слави («Слово про Ігорев похід» в опрацюванні Михайла Максимовича) / М. Корпанюк. – К., 2003. – 159 с.

385. Корпанюк М. Крайове та козацьке компілятивне літописання як історико-літературне явище / М. Корпанюк ; Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, Переяслав-Хмельницький педінститут ім. Г. С. Сковороди. – К. : Літопис – ХХ, 1997. – 161 с.

386. Костомаров М. : бібліографічний покажчик творів Миколи Івановича Костомарова / М. Костомаров ; [упор. О. Т. Гончар, Г. В. Пасщенко ; відп. ред. Ю.Пінчук; вступ. ст. Ю. А. Пінчук] ; НАН України, Інститут історії України. – К., 2003. – 195 с.

387. Котляр Микола Федорович. Київський літопис XII століття : історичне дослідження / Микола Федорович Котляр ; НАН України. Інститут історії України. – К., 2009. – 316 с.

388. Коцур В. П. Історіографія історії України : курс лекцій / В. П. Коцур, А. П. Коцур. – Чернівці : Золоті литаври, 1999. – 520 с.

389. Кошиць О. Про українську пісню і музику / О. Кошиць // Народна творчість та етнографія. – 1999. – № 1. – С. 39–47.

390. Кравченко В. Изучение отечественной истории в Харьковском университете в дооктябрьский период (1805–1917) / В. Кравченко, В. Литвинова // Вестник Харьковского университета. – Х. : Основа, 1991. – № 357. – Вып. 24. – С. 24–37.

391. Кравченко В. В. Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина 18 – середина 19 ст.) / В. В. Кравченко – Х. : Основа, 1996. – 376 с.

392. Кравченко В. В. Українська історіографія епохи національного Відродження (друга половина 18 – середина 19 ст.) : дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук : спец. 07.00.06 / Володимир Васильович Кравченко ; Харківський держ. університет. – Х., 1996. – 524 арк.

393. Крип'якевич І. Археографічні праці Миколи Костомарова / І. Крип'якевич // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. – 1918. – Т. 126–127. – С. 105–140.

394. Крюков А. В. Ще раз про «Запорожскую старину» І.І.Срезневського / А. В. Крюков, В. Г. Сарбей // Народна творчість та етнографія. – 1978. – № 6 (листопад–грудень). – С. 47–58.

395. Крюков В. Г. Ал-Хуварізм про «Сарматію – землю буджанів» та сусідні з нею «країни» : [монографія] / В. Г. Крюков. – Луганськ : Видавництво Дз «ЛНУ ім. Т. Шевченка», 2009. – 540 с.

396. Кузнецов В. Г. Герменевтика и гуманитарное познание / В. Г. Кузнецов. – М. : Изд-во МГУ, 1991. – 192 с.

397. Кузьменко А. В. Проблематика досліджень з історії України (кінець 18 – перша половина 19 ст.) : дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / Кузьменко Андрій Володимирович; Переяслав-Хмельницький державний пед. університет ім. Г. Сковороди. – Переяслав-Хмельницький, 2008. – 229 арк.

398. Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства 13 – першої половини 14 століття. Дослідження. Тексти / О. Купчинський. – Львів, 2004. – 1282 с.

399. Курінний П. Історія археологічного знання про Україну / П. Курінний ; передмова О. Супруненко. – [2-ге вид., репринтне]. – Полтава, 1994. – 140 с.

400. Левинас Э. Теория интуиции в феноменологии Гуссерля / Э. Левинас. – М., 1984. – 744 с.

401. Легеза С. В. Романтизм і українська історіографія: методологічний аспект : дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.06 / Сергій Валерійович Легеза; Дніпропетровський держ. ун-т. – Д., 1997. – 179 арк + бібліографія без пагінації.

402. Леонтьева Г. А. Ключи к тайнам Клио. Палеография, метрология, хронология, геральдика, нумизматика, ономастика, генеалогия : кн. для учащихся и студентов / Г. А. Леонтьева, П. А. Шорин, В. Б. Кобрин. – М. : Просвещение, 1994. – 286 с.

403. Леп'явко С. Козацькі війни кінця 16 ст. в Україні / С. Леп'явко. – Чернігів : Сіверянська думка, 1996. – 284 с.
404. Лиутпранд Кремонский. Антаподосис; Книга об Оттоне; Отчёт о посольстве в Константинополь / [И. В. Дьяконов подгот., пер. с лат., коммент.]. – М. : Русская панорама, 2006. – 192 с.
405. Лихачёв Д. С. Текстология / Д. С. Лихачёв. – М. ; Л. : Наука, 1964. – 102 с.
406. Літопис руський / [відп. ред. О. В. Мишанич, пер. з давньорус. Л. Є. Махновець]. – К. : Дніпро, 1989. – XIV, 591 с.
407. Лукашевич О. А. Хрестоматія з теоретичного джерелознавства / О. А. Лукашевич, К. В. Манжук. – Кіровоград, 1998. – 78 с.
408. Люблинская А. Д. Латинская палеография / А. Д. Люблинская. – М. : Высшая школа, 1969. – 191 с. + 40 илл.
409. Макаров А. Світло українського бароко / А. Макаров. – К. : Мистецтво, 1994. – 288 с.
410. Макарчук С. А. Джерелознавство історії України : [навч. пос. для студ. вищ. навч. закл.]. / Степан Арсентійович Макарчук. – Львів : Світ, 2008. – 512 с.
411. Макарчук Степан Арсентійович. Писемні джерела з історії України : курс лекцій. / Степан Арсентійович Макарчук. – Львів : Світ, 1999. – 352 с.
412. Мамалуй О. Рецепція філософії по-харківськи (Біля джерел університетської філософії у Харкові) / О. Мамалуй, В. Абашник // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. Нова серія. – Х. : ОКО, 1994. – Т. 3. – С. 29–44.
413. Марков П. Г. Жизнь и труды М. А. Максимовича / П. Г. Марков. – К., 1997. – 198 с.
414. Марков П. Г. М. А. Максимович и Е. А. Болховитинов / П. Г. Марков // Київський Болховітинівський збірник = Киевский Болховитиновский сборник : зб. тез доп. і повідомлень на Міжнар. укр.-рос. Болховітинівських читаннях, присвячених 225-річчю від дня народження Євгенія

Олександровича Болховітінова (1767–1837) 8 січня 1993 р. / АН України, Ін-ту археології та ін.; редкол.: П. П. Толочко (гол.) та ін. – К., 1993. – С. 108–122.

415. Марченко М. І. Українська історіографія (з давніх часів до середини 19 ст.) / М. І. Марченко. – К. : Видавництво Київського ун-ту, 1959. – 255 с.

416. Маяковский И. Л. Очерки по истории архивного дела в СССР / И. Л. Маяковский. – М., 1960. – 338 с.

417. Медушевская О. М. Вопросы теории источниковедения в современной французской буржуазной историографии / О. М. Медушевская // Вопросы истории. – 1964. – № 8. – С. 77–88.

418. Медушевский А. Н. Демократия и авторитаризм: Российский конституализм в сравнительной перспективе / А. Н. Медушевский. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 1997. – 650 с.

419. Мельник Л. М. Осип Бодянский (1808–1877). 200 років від дня народження : [монографія] / Л. М. Мельник. – Ніжин : ПП Лисенко М. М., 2008. – 151 с.

420. Мирзоев Владимир Григорьевич. Былины и летописи – памятники русской исторической мысли. / Владимир Григорьевич Мерзоев. – М. : Мысль, 1978. – 254 с.

421. Мисечко А. До історії музею «Степова Україна» / А. Мисечко, А. Шабашов // Софійські читання : матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції «Пам'ятки національного заповідника Софія Київська» та сучасні тенденції музейної науки» (Київ, 24–25 листопада 2005 р.). – К. : Академперіодика, 2007. – С. 332–337.

422. Мислителі німецького романтизму / [упор. : Леонід Рудницький, Олег Фешовець]. – Івано-Франківськ : Лілея – НВ, 2003. – 588 с.

423. Михайлов А. В. Проблемы исторической поэтики в истории немецкой культуры : очерки из истории филологической науки / А. В. Михайлов. – М. : Наука, 1989. – 224 с.

424. Михеева В. В. Николай Иванович Костомаров в Харькове (1833 – 1844). Начало пути / В. В. Михеева. – Х. : Тимченко А. Н. , 2007. – 240 с.
425. Мицик Ю. А. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу середини 17 ст. / Ю. А. Мицик. – Дніпропетровськ : ВПОП Дніпро, 1996. – 262 с.
426. Мірчук В. Погляд академіка на історію Гайдамаччини / В. Мірчук // Грабовицький В. Національно-визвольні змагання гайдамаків... – С. 3–5.
427. Моця О. П. Археологія епохи Київської Русі на зламі століть / О. П. Моця // Археологія у Києво-Могилянській академії. – К., 2005. – С. 172–178.
428. Мыльников А. С. Вклад И. И. Срезневского в развитие славянской археологии / А. С. Мыльников // Всесоюзная конференция. «Методология и методика историко-словарных исследований...». – Л., 1988. – С. 7–9.
429. Нариси історії архівної справи в Україні / [за ред. І. Б. Матяш, к. і. н. К. І. Климової]. – К., 2002. – 612 с.
430. Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. – Х. : Державне видавництво України, 1928. – 316 с.
431. Нахлік Є. Антична спадщина у творчості П.Куліша / Є. Нахлік // Київська старовина. – 2001. – № 1. – С. 62–72.
432. Никифор II Фока. Стратегика / Никифор II Фока [А. К. Нефедкин пер. со среднегреч. и коммент.]. – СПб. : Алетея, 2005. - 275 с.
433. Николаева А. Т. Основные этапы развития отечественного источниковедения XVIII – XX веков [учеб. пособие] / А. Т. Николаева. – М., 1976. – 66 с.
434. Никулин П. Ф. Учебное пособие «Теория и методика источниковедения» [Электронный ресурс] / П. Ф. Никулин. – Режим доступа:
<http://www/humanities/edu/ru/db/msg/25634>. – Назва з екрану.
435. Новикова Л. Аполлон Скальковський / Л. Новикова, В. Хмарський // Історіографічні дослідження в Україні / [відп. ред. Ю. А. Пінчук]. – К. : НАН України, Ін-т історії України, 2002. – Вип. 12. – С. 52–74.

436. Новікова Л. В. Внесок А. О. Скальковського (1808–1898) у дослідження історії Південної України : дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.02. / Новікова Людмила Володимирівна ; Одеський національний ун-т ім. І. І. Мечникова. – О., 2003. – 229 арк.

437. Осокина И. В. Пётр Иванович Иванов (1794–1864) как историк-архивист и преподаватель вспомогательных исторических дисциплин / И. В. Осокина // Вспомогательные исторические дисциплины: Специальные функции и гуманитарные перспективы : тез. докл. и сообщ. науч. конф. (Москва, 1–2 февраля 2001 г.) / [редкол. : В. А. Муравьева (отв. ред.) О. М. Медушевская, М. Ф. Румянцева ; РГГУ. Ист.-арх. ин-т, каф. источниковедения и вспомогат. ист. дисциплин, Геральдический семинар, учеб.-науч. лаб. «Вспомогат. ист. дисциплин», Ран. археогр. комис., Гос. ист. муз., Гос. ист. культ. муз.-заповедник «Московский Кремль», Рос. гос. архив древних актов. – М., 2001. – С. 36–38.

438. Павелко В. У. М. О. Максимович – археограф / В. У. Павелко // Український історичний журнал. – 1962. – № 1. – С. 97–102.

439. Пам'яткознавчі студії в Україні: теорія і практика. – К., 2007. – 336 с.

440. Папакін Г. В. Архів Скоропадських: фамільні архіви української родової еліти другої половини 17 – 20 ст. та архівна спадщина роду Скоропадських / Г. В. Папакін ; Державний комітет архівів України, Центральний держ. історичний архів України (м. Київ, Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського). – К., 2004. – 417 с.

441. Петровъ М. Новейшая национальная историография в Германии, Англии и Франции. / М. Петровъ. – Х. : В универ. типогр., 1861. – 309 с.

442. Пінчук Ю. Микола Іванович Костомаров, 1817–1885 / Ю. Пінчук. – К. : Наук. думка, 1992. – 232 с.

443. Пінчук Ю. Історичні студії Миколи Костомарова як фактор формування самоусвідомлення української нації / Ю.А. Пінчук / НАН

України Інститут історії України. – К. : [Ін-т історії України НАН], 2009. – 304 с.

444. Пінчук Ю. Полеміка між Михайлом Максимовичем і Миколою Костомаровим з приводу монографії «Богдан Хмельницький» / Юрій Пінчук // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2005. - Вип. 16. – С. 60–72.

445. Плющ Леонід. Екзот Тараса Шевченка. Навколо «Москалевої кри-ниці». Дванадцять статтів / Леонід Плющ. – К. : Факт, 2001. – 384 с.

446. Погодинъ М. П. Судьбы археологии въ Россіи / М. П. Погодинъ // Труды Перваго археологическаго сѣзда в Москвѣ, 1869. – М. : В Синодальной тип., 1871. – С. 1–61.

447. Полное собрание законов Российской Империи. – СПб. : Тип. II Отделение Собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1830

Т. 20. – 1830. – 1034 с.;

Т. 21. – 1830. – 1034 с.;

Т. 22. – 1830. – 1168 с.

448. Поперечна Г. А. Філософська антропологія та історіософія Пантелеймона Куліша : дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : спец. 09.00.05 / Поперечна Галина Антонівна ; Інститут філософії ім. Г. Сковороди НАН України. – К., 1998. – 158 арк.

449. Попов Д. Ф. Проблема российской абсолютной монархии (верховная власть в русской исторической науке). – М., 1999. – 362 с.

450. Попов М. П. Перший збірник українських народних пісень / М. П. Попов // Українські пісні, видані М.Максимовичем / М. П. Попов. – К. : Видавництво Академії наук УРСР, 1962. – С. 285–338.

451. Попов Ю. Н. Философско-эстетические воззрения Фридриха Шлегеля / Ю. Н. Попов // Шлегель Фридрих. Эстетика. Философия. Критика : в 2 т. – М. : Искусство, 1983. - Т. 1 ; [вступ. статья, пер. с нем. Ю. Н. Попова ; примеч. Ал. В. Михайлова и Ю. Н. Попова]. – С. 7–34.

452. Потульницький В. А. Україна і всесвітня історія: Історіософія світової та української історії 17 – 20 століть / В. А. Потульницький. – К. : Либідь, 2002. – 480 с.

453. Потульницький В. А. Українська та світова історична наука : Рефлексії на межі століть / В. А. Потульницький // Український історичний журнал. – 2000. – № 1. – С. 3–20; № 2. – С. 27-47; № 3. – С.22-44; № 4. – С. 20-37.

454. Похила Л. С. Історичні погляди П.Куліша : дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Похила Лариса Степанівна ; Одеський державний університет ім. І. І. Мечнікова. – Одеса, 1998. – 190 арк.

455. Пріцак О. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського / О. Пріцак ; АН України, Археограф. комісія, Ін-т укр. археографії та ін. – К. ; Кембридж, 1991. – 80 с.

456. Пріцак О. Коли і ким було написано «Слово о полку Ігоревім» / О. Пріцак / Український науковий ін.-т Гарвардського ун-ту та ін. – К. : Обереги, 2008. – 359 с.

457. Прокоп'юк О. Поменник як історичне джерело: особливості складання пам'ятки та поминальна практика / О. Прокоп'юк // Поменник Софії Київської / [упорядкування та вступні статті О. Прокоп'юк]. – К., 2004. – С. 5–19.

458. Пронштейн А. Развитие графики кирилловского письма. / А. Пронштейн – М.,1987.

459. Пугач Є. П. Харківський центр наукової славістики (19 – початок 20 ст.) / Є. П. Пугач, С. Ю. Страшнюк, Є. Х. Широкоград // Історія і культура слов'ян: XI Міжнародний з'їзд славістів (Братислава, 30 серпня – 8 вересня 1993). – С. 98–118.

460. Пушкарёв Л. Н. Вопросы классификации источников в русской исторической науке 19 – 20 вв. / Л. Н. Пушкарёв // История СССР. – 1963. – № 5. – С. 79–93.

461. Пушкарёв Л. Н. Классификация русских письменных источников по отечественной истории / Л. Н. Пушкарёв ; АН СССР, Ин-т истории СССР. – М. : Наука, 1975. – 281 с.

462. Пушкарёв Л. Н. Определение исторического источника в русской историографии 18–19 вв. / Л. Н. Пушкарёв // Археографический ежегодник за 1966 год. – М. : Наука, 1968. – С. 75–86.

463. Пыпин А. Н. Подделки рукописей и народных песен / А. Н. Пыпин // СПб. : Типогр. М.М. Стасюлевича, 1898 – 33 с.

464. Реизов Б. Г. Французская романтическая историография (1915–1830) / Борис Георгиевич Реизов. – Л. : Изд-во Ленинград. ун-та, 1956. – 535 с.

465. Романець О. Чи фальсифікат «Запорожская старина»? / Олекса Романець // Народна творчість та етнографія. – 1967. – № 1, січень-лютий. – С. 24–38.

466. Романцов В. М. Становлення Гетьманщини в українській історіографії (40-ві роки 19 – початок 20 ст.) : дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук : спец. 07.00.06 / Романцов Володимир Миколайович ; Донецький національний ун-т. – Донецьк, 2006. – 588 арк.

467. Рудницький Л. Феномен німецького Романтизму: контури й орієнтири / Л. Рудницький // Мислителі німецького романтизму / [упор. : Леонід Рудницький, Олег Фешовець]. – Івано-Франківськ : Лілея – НВ, 2003 – С. 9–18.

468. Рукописна та книжкова спадщина України : Археографічні дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів / Л. А. Дубровіна, Г. В. Боряк. – К., 1996. - Вип.3. – 248 с.

469. Рюс Ж. Поступ сучасних ідей / Ж. Рюс. – К. : Основи, 1998. – 669 с.

470. Савельева И. Знание о прошлом: теория и история. Конструирование прошлого [Электронный ресурс] / И. Савельева, А. Полетаев. – 23 с. – Режим доступа: http://www/gumer/info/bibliotek_buks|History/savel/01/php/ – Назва з екрану.

471. Саїд Е. Орієнталізм / Е. Саїд ; [пер. з англ. В. Шовкун]. – К. : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. – 512 с.

472. Сарбей В. Украина в жизни и деятельности Е. А. Боловитинова / В. Сарбей // Київський Болховітинівський збірник = Киевский Болховитиновский сборник : зб. тез доп. і повідомлень на Міжнар. укр.-рос. Болховітиновських читаннях, присвячених 225-річчю від дня народження Євгенія Олександровича Болховітинова (1767–1837) 8 січня 1993 р. / [редкол. : П. П. Толочко (гол.) та ін.]; АН України, Ін-т археології та ін. – К., 1993.- С. 46-63.

473. Сас П. М. Історія України у висвітленні О.І.Рігельмана / П. М. Сас, В. О. Щербак // Рігельман О. І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі / О. І. Рігельман ; [вст. ст., упор. та примітки П. М. Сас, В. О. Щербак]. – К. : Либідь, 1994. – С. 5–31.

474. Скирда В. В. Археологічна наука у Харківському університеті (1805–1920 рр.) : дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.04 / Скирда Валерій Володимирович ; Харківський національний ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2000. – 201 арк.

475. Скурла Герберт. Братья Гримм. Жизнь и творчество / Герберт Скурла ; [пер. с нем., предисловие А. Гугнина]. – М. : Радуга, 1989. – 304 с.

476. Советская историческая энциклопедия. – М. : Советская энциклопедия, 1963. - Т. 3. – 975 с.

477. Советский энциклопедический словарь / [под. ред. А. М. Прохорова, 4-е издание]. – М. : Сов. Энциклопедия, 1989. – 1632 с.

478. Софинов П. Г. Из истории русской дореволюционной археографии / П. Г. Софинов. – М., 1957. – 157 с.

479. Спеціальні історичні дисципліни : [довідник] / І. Н. Войцехівська (кер. авт. кол.), В. В.Томазов, М. Ф. Дмитрієнко. – К. : Либідь, 2008. – 520 с.

480. Срезневский В. И. «Из украинской скарбницы И.И.Срезневского: Украинские деятели 18–19 вв. в рукописях его Архива, и не принадлежащих рукописному отделению библиотеки Российской Академии наук / В. И. Срезневский // Известия Российской Академии наук. – 6 серия. – 1919. –Т. 13. – Ч. 2. – № 12–18. – С. 751–764.

481. Стельмах С. Исторична думка в Україні 19 – початку 20 століття / С. Стельмах. – К., 1997. – 175 с.
482. Тодийчук О. В. Вклад Московского общества истории и древностей российски в изучении истории Украины / Ольга Вениаминовна Тодийчук – К., 1986. – 16 с.
483. Толочко П. П. Давньоруські літописи і літописці X – XIII ст. / Петро Петрович Толочко ; НАН України Інститут археології. – К. : Наукова думка, 2005. – 364 с.
484. Толочко П. П. Митрополит Євгеній – історик і археолог / П. П. Толочко // Київський Болховітинівський збірник = Киевский Болховитиновский сборник : зб. тез доп. і повідомлень на Міжнар. укр.-рос. Болховітинівських читаннях, присвячених 225-річчю від дня народження Євгенія Олександровича Болховітінова (1767–1837) 8 січня 1993 р. / [редкол. : П. П. Толочко (гол.) та ін.]; АН України, Ін-т археології та ін. – К., 1993. – С. 6–15.
485. «Українська школа» в польському романтизмі. – Т., 2002. – 206 с.
486. Українські пісні, видані М.Максимовичем : фотокопія з видання 1827 р. / [підготовка до видання і розвідки П. М. Попов]. – К : Видавництво Академії наук УРСР, 1962. – XXXVI + 343 с.
487. Уманская резня (Записки Вероники Кребс) / [перевод с предисловием И. М. Рева]. – К. : Тип. С. В. Кульженко, 1879. – 36 с.
488. Утков В. Г. Книги и судьбы. / В. Г. Утков. – М., 1981. – 223 с.
489. Федорук О. Через «Старину» Шашкевича до повернення культурних цінностей / Олександр Федорук // Шашкевичіана : [зб. наук. пр.] / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Тернопільський педагогічний університет ім. В. Гнатюка, Інститут-заповідник Маркіяна Шашкевича у Вінніпегу, Шашкевичівська комісія у Львові. – Львів, 2004. - Вип. 5–6. – С. 361–364.
490. Философия : [энциклопедический словарь / под ред. А. А. Иванова]. – М. : Гардарики, 2004. – 1072 с.

491. Философский энциклопедический словарь / [гл. ред. : Л. Ф. Ильичёв, П. Н. Федосеев, С. М. Ковсалёв и др.]. – М. : Сов. энциклопедия, 1983. – 840 с.
492. Філософський енциклопедичний словник. – К. : Абрис, 2002. – 742 с.
493. Філософський словник соціальних термінів / [заг. ред. В.П. Андрушенко]. – К. ; Х. : Видавництво Р. И. Ф. П, 2005. – 672 с.
494. Формозов А. А. Очерки по истории русской археологии / А. А. Формозов. – М. : Изд-во Академии наук СССР, 1961. – 125 с.
495. Фридрих И. Дешифровка забытых письменностей и языков. – М. : Издательство иностранной литературы, 1961. – 207 с.:
496. Фуко М. Наглядати і карати: Народження в'язниці / М. Фуко ; [пер. з фр П. Таращук.]. – К. : Основи, 1998. – 392 с.
497. Фуко М. Слова и вещи / М. Фуко ; [пер. с фр. В. П. Визгин, Н. С. Автономов]. – СПб. : А-сад, 1994 . – 406 с.
498. Фюре Ф. Постигание Французской революции / Ф. Фюре [науч. ред. Л. А. Пимонова ; пер. с фр. Д. В. Соловьев]. – СПб. : ИНАПРЕСС, 1998. – 224 с.
499. Хмарський В. М. Археографічна діяльність наукових установ на півдні України у 19 – на початку 20 ст. : дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук : спец. 07.00.01 / Хмарський Володимир Михайлович; Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова. – О., 2000. – 550 арк.
500. Хмарський В. М. Археографічна діяльність Одеського товариства історії і старожитностей / Хмарський В. А. ; Одеський національний ун-т ім. І. І. Мечникова. – О. : Астропринт, 2002. – 400 с.
501. Хмарський В. М. З історії розвитку археографії на Півдні України : Аполлон Скальковський / В. М. Хмарський. – Одеса, 1998. – 318 с.
502. Хобсбаум Э. Век революции. Европа 1789–1848 / Э. Хобсбаум ; [пер. с англ. Л. Д. Якунина]. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1999. – 480 с.
503. Ходаковский З. Проект учёного путешествия по России для объяснения древнейшей славянской истории / З. Ходаковский // Сын отечества. –

1820. – № XXXIII. - С. 288–312; №XXXIV. - С. 3–11; №XXXV. - С. 49–66; XVXXXVI. - С. 115–125; №XXXVIII. - С. 193–205; №XXXIX. - С. 241–254; №XL. - С. 289–299.

504. Ходаковский З. Разыскания касательно русской истории / З. Ходаковский // Вестник Европы. – 1819. – Ч. CVII. – № 20. – С. 277–302.

505. Чижевський Д. І. Історія української літератури (від початків до доби реалізму) / Д. І. Чижевський. – Тернопіль : МПП «Презент», за участю ТОВ «Феміна», 1994. – 480 с.

506. Чижевський Д. Філософські твори : у 4 т. / Д. Чижевський ; за ред. В. Лісового. – К. : Смолоскип, 2005. - Т. 1. – XXXVIII + 402 с.

507. Черномаз Б. Гайдамацькі повстання 18 ст. і правда історії : [навчальний посібник] / Б. Черномаз. – Умань : Уманське комунальне видавничо-поліграфічне підприємство, 2009. – 140 с.

508. Чувпило Л. А. Востоковедение в Харьковском университете (1805–1917) : дис. на соиск. уч. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.02 / Чувпило Лидия Александровна ; Харьковский национальный ун-т им. В.Н. Каразина. – Х., 2002.

509. Шамрай А. До початків романтизму / А. Шамрай // Україна. – 1929. – кн. 37, жовтень-листопад. – С. 21–53.

510. Шашкевичіана : [збірник наукових праць] / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Тернопільський педагогічний університет ім. В. Гнатюка, Інститут-заповідник Маркіяна Шашкевича у Вінніпезі, шашкевичівська комісія у Львові. – Львів, 2004. - Вип. 5–6. – 644 с.

511. Швецова-Водка Г. М. Документ і книга в системі соціальних комунікацій / Г. М. Швецова-Водка ; Рівненський держ. гум. ун-т. – Рівне, 2001. – 438 с.

512. Шеллинг Ф. В. Й. Сочинения в 2-х т. / Фридрих Вильгельм Йозеф Шеллинг ; [сост. ред. А. В. Гулыга, пер. с нем. М. И. Левиной]. – М. : Мысль, 1987.- Т. 1. – 639 с.

513. Шерер Ж. Б. Літопис Малоросії, або Історія козаків-запорозжців та козаків України або Малоросії / Ж. Б. Шерер. – К. : Український письменник, 1994. – 312 с.

514. Шкуратов В. А. Историческая психология / В. А. Шкуратов. – [2-е перераб. изд.]. – М. : Смысл, 1997. – 505 с.

515. Шмидт Сигурд Оттович. Памятники письменности в культуре познания истории России / Сигурд Оттович Шмидт. – М. : Языки славянской культуры, 2007. - Т.1. - Кн. 1 : Допетровская Русь. – 475 с.

516. Шмидт С. О. Современные проблемы источниковедения / С. О. Шмидт // Источниковедение: теоретические и методологические проблемы : [сб. ст.] / [ред. кол. С. О. Шмидт (отв. ред.) и др.] – М. : Наука, 1969. – С.7–58.

517. Шпорлюк Р. Імперія та нації / Р. Шпорлюк – К. : Дух і літера, 2000. – 354 с.

518. Шуст Роман Мар'янович. Нумізмати́ка : Історія грошового обігу та монетної справи в Україні : [навч. Посібник] / Роман Мар'янович Шуст ; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – К. : Знання, 2007. – 375 с.

519. Эйдельман Н. Я. Из потаённой истории России 18–19 веков / Н.Я. Эйдельман ; вступ. ст. А. Г. Тартаковский. – М. : Высшая школа, 1993. – 493 с.

520. Эллиаде М. Аспекты мифа / М. Эллиаде ; В. Большаков (пер. с фр.). – М. : Инвест-ППП, 1995. – 240 с.

521. Эллиаде М. Космос и история : избранные работы / М. Эллиаде ; пер. с фр. и англ. ; общ. ред. И. Р. Григулевича, М. Л. Гаспарова. – М. : Прогресс, 1987. – 312 с.

522. Энциклопедический словарь / [под ред. К. К. Арсеньева]. – СПб. : Издатели Брокгаузъ И. А. и Ефронъ, 1895 - Т. XIV А. – 1895. – 960, II с.

523. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона в 12-ти томах / [биографич. отв. ред. В. Н. Кареев, М. Н. Хитров]. – М. : Советская энциклопедия, 1991.- Т. I. – Айзен – Бейер. – С.624-625.

524. Эстетика немецких романтиков / [сост., пер., вступ. статья и коммент. А. В. Михайлова ; редкол. : М. Ф. Овсянников и др.] – М. : Искусство, 1986. – 736 с.

525. Янарас Христос. Нерозривна філософія: Нариси вступу до філософії / Христос Янарас ; [пер. з англ. А. Чердаклі та Н. Клименко]. – К. : Основи, 2000. – 314 с.

526. Яременко В. Тарас Шевченко і Кирило-Мефодіївське товариство: додання стереотипів / В. Яременко // Київська старовина. – 2007. – № 2. – С. 59–71.

527. Ярмошик І. І. Волинь в історико-краєзнавчих дослідженнях 19–20 ст. : дис. на здобуття наук. ступеня канд іст. наук : спец. 07.00.06 / Ярмошик Іван Іванович / Житомирський інженерно-технологічний ін.-т. – Житомир, 1998. – 150 арк.

528. Ясь О. Михайло Максимович і його наукова творчість у світлі наративних експериментів романтичної історіографії / О. Ясь // Історіограф. дослідження в Україні. – К., 2005 - Вип. 16. – С. 190–209.

529. Ясь О. Романтизм і український гранд-наратив / Олексій Ясь // Ейдос : альманах теорії та історії історичної науки / [гол. ред. В. Смолій ; відп. ред. І. Колесник]. – К. : Інститут історії України НАН України, 2007. - Вип. 3. – С. 207–226.

530. Bielski Joachim, Bielski Murcin Kronika polska Marcina i Joachsma Bielskich. – Sanok, 1856. - Т. I–III; Т. II. – S. 1223–1790 + LXXV.

531. Droysen J. G. Grundriss der Historik / J. G. Droysen. – Stuttgart, 1977. – 422 s.

532. Hejdensztejn R. Dzieje Polski od śmierci Zygmunta Augusta do roku 1594 / R. Hejdensztejn. – Petersburg : Nakładem B. M. Wolffa, 1857. - Т. II. – 484 s.

533. Iggers G. G. The German Conception of History / G. G. Iggers. – Middletown : Connecticut : Wesleyan University Press, 1968. – 363 p.

534. Janion M. Romantyzm i historia / M. Janion, M. Zmigrodzka. – Warszawa, 1978. – 324 s.

535. Kozak Stefan. U źródeł romantyzmu i nowożytnej myśli społecznej na Ukrainie / Stefan Kozak. – Wrocław ; Warszawa ; Kraków ; Gdansk, 1978. – 146 c.

536. Maślanka J. Zorian Dołęga Chodakowski. Jego miejsce w kulturze polskiej i wpływ na polskie piśmiennictwo romantyczne / J. Maślanka. – Wrocław ; Warszawa ; Krakow, 1965. – 216 s.

537. Maślanka J. Wstęp // Dołęga Chodakowski Z. Spiwy Sławiańskie pod strzechą wiejską zbierane / [opracował z rękopisu, wstępem i komentarzem opatrzył J. Maślanka, przedmową poprzedził J. Krzyżanowski]. – Warszawa, 1973. – S. 1- 20.

538. Maślanka J. Wstęp // Dołęga Chodakowski Z. O Sławiańszczyźnie przed chrześcijaństwem oraz inne pism i listy / [opracował i wstępem opatrzył J. Maślanka]. – Warszawa, 1967. – S. 1–25.

539. Meinecke F. Die Entstehung des Historismus / F. Meinecke. – München, 1946. – 405 s.

540. Mokry W. Wkład Zoriana Dołęgi Chodakowskiego w życie naukowe i literackie Ukrainy i Rosji // Polacy w życiu kulturalnym Rosji / Prce Komisji Słowianoznawstwa, 45 ; Red. R. Łużny. – Kraków, 1985. – S. 21–39.

541. Olabari I. «New» New History: Long Duree Structure / I. Olabari // History and Theory. – 1995. – Vol. 34, №. 1. – P. 2–29.

542. Pirmasis Lietuvos Statutas / Vilniaus Kapsukountas, Ltsk MA Istorijos intas. – V/Mintis, 1983.

543. Słowo o połku Igorowym. Przekład i opracowanie Jana Dalibora Wahilewicza // Do druku przygotował i artykułem wstępnym poprzedził O.Kupczyński. – Przemyśl, 1999. – 148 s.

544. Topolski J. Metodologia historii / J. Topolski. – W., 1984. – 337 s.

545. Walicki R. Wacław Maciejowski i Zorian Dołęga Chodakowski / R. Walicki // *Archiwum historii filozofii i myśli społecznej*. – 1967. - T. 13. – S. 271–300.

546. White H. *Metahistory the Historical Imagination in Nineteenth Century Europe* / H. White. – Baltimore ; London, 1973. – 447 s.

547. Zgorzelski Cz. *Od Oświecenia ku Romantyzmowi i współczesności* / Cz. Zgorzelski. – Kraków, 1978. – 372 s.

548. Zorian Dołęga Chodakowski. *O Słowiańszczyźnie przed chrześcijaństwem oraz inne pisma i listy*, opracował i wstępem opatrzył J.Maślanka / Chodakowski Zorian Dołęga. – Warszawa, 1967. – 183 s.